

PRAVEDNICI MEĐU NARODIMA SRBIJA

V FÜR JUDEN VERBOTTEN 56

Ovo izdanje finansijski su podržali:

The Rothschild Foundation (Europe)

Claims Conference ועידת התביעות
The Conference on Jewish Material Claims Against Germany

This work has been supported by a grant from
the Conference on Jewish Material Claims
Against Germany

JOODS
HUMANITAIR
FONDS

Grad Beograd
Sekretarijat za kulturu

Milan Fogel • dr Milan Ristović • dr Milan Koljanin
PRAVEDNICI MEĐU NARODIMA - SRBIJA

prvo izdanje, 2010. godina

Izdavač: Jevrejska opština Zemun • Dubrovačka br. 21, Zemun

e-mail: jozemun@eunet.rs website: <http://joz.rs>

Urednik: Nenad Fogel

Rečnik manje poznatih pojmova, korektura, izbor fotografija i potpisi:

Nenad Fogel

Tehnički urednik, dizajn stranica i korica: Jugoslav Rakita

ISBN 978-86-88297-01-1

Copyright: Jevrejska opština Zemun i autori ©2010

Štampanje završeno avgusta 2010.

Štampa: LaPressing • Lazarevac

Tiraž: 1000

Mesto i godina štampanja: Beograd, 2010.

Milan Fogel - Milan Ristović - Milan Koljanin

PRAVEDNICI MEĐU NARODIMA - SRBIJA

Beograd, 2010.

SADRŽAJ

SPISAK PRAVEDNIKA	6
UPOREDNI SPISAK SPASENIH JEVIJEJA I NJIHOVIH SPASILACA	8
REČ UREDNIKA	10
UVOD	12
HEROJI BEZ PUŠKE U RUCI SA GLAVOM U TORBI - Priče o pravednicima	15
ZEMUNSKA SAGA	16
HAJRIJA, LJUBAVI MOJA	22
ZAŠTO SI SE VRATIO	27
DOBRI LJUDI IZ ŽUPE	30
U RATU OPASNOST VREBA SA SVIH STRANA	34
KUME MOJ	39
OPROŠTAJ BEZ POZDRAVA	42
SKIDAJ GAČE	46
U BRDIMA JE SPAS	48
NIJE LAKO BITI SRBIN	51
DEDA SVETA I MAJKA ANKA	54
MANSARDA JELENE GLAVAŠKI	56
VAŠKE SU MI POJELE UŠI	61
SA SLOBODANOM U SLOBODU	65
SAČUVAJTE MI DETE DOK SE NE VRATIM	69
OPERACIJA KRAJNIK	72
DIREKTOR ŠKOLE	74
POMOGAO BIH I VAMA KADA BISTE SE NAŠLI U SLIČNOJ SITUACIJI	77
U VINOGRADU JE SPAS	80
PAZI KAKO SE KRSTIŠ	83
NA PADINAMA KOPAONIKA	85
ISPOVEST MILORADA TOŠIĆA	90
DUBOKO UREZANE SLIKE U PAMĆENJE MALOG ALEKSANDRA	92
NA PAŠINOM BRDU	95
LJUBAV BEZ PREDRASUDA	97
MOJA ŽENA JE JEVIJEJKA	99
STRATIŠTE NA LAZAREVOJ NJIVI	103
AMIRA SU VOLELE DVE MAJKE	106
DA LI JE OVO TVOJA MAMA	109
GORAK UKUS KOLAČA	111
RASTANAK UZ ROĐENDANSKU TORTU	115

SADRŽAJ

NE DAMO NAŠE JEVREJE.....	120
ODISEJA U NEGOTINSKOJ KRAJINI.....	125
MAMA LUJZA.....	137
VENČANJE POSLE SVIH MUKA	139
U OVOJ KUĆI NEMA JEVREJA.....	141
PO RENICU NIKO NIJE DOŠAO.....	145
IZ BANATA U SRBIJU I NAZAD.....	148
PRIČA SA DORĆOLA	153
TIŠINA SA MALJENA	157
NAJSIGURNIJE JE NA NEPRIJATELJSKOJ TERITORIJI	161
DVE NEPOZNATE ŽENE - DVE MAJKE ISTOG DETETA	166
PRIJATELJSTVO JE POLOŽILO NAJTEŽI ISPIT	168
POBEĆI OD USTAŠKOG NOŽA.....	171
NE PITAJ KOD KOGA SE KRIJEŠ	174
VAŽNO JE DA SU STIGLI ŽIVI.....	176
S VEROM U BOGA	179
BABA KATICA IZ PERLEZA	183
DUGAČAK JE PUT DO SLOBODE.....	187
IDEMO KUĆI.....	190
NA KRKAČAMA U BOLNICU	193
SUZE RADOSNICE.....	196
AKO NAS LED NE UBIJE, NEĆE NI FAŠISTI.....	199
IZ JEDNOG U DRUGI PAKAO	203
MAMA, NEĆU DA IDEM.....	206
SPAS U KUKURUZOVINI.....	209
MAJA JE STIGLA U MOSTAR.....	211
KOD ZANKOVIĆA JE UVEK BILO MESTA ZA UGROŽENE JEVREJE	215
NE DOZVOLJAVAM DA DECA BUDU ODVEDENA U LOGOR.....	217
NEMOJTE ZBOG MENE DA SE SVAĐATE	220
ISTORIJSKI DEO	223
JEVREJI U SRBIJI U DRUGOM SVETSKOM RATU	224
JEVREJSKA ZAJEDNICA U SRBIJI I JUGOSLOVENSKOJ DRŽAVI (1918-1941.)	252
BIOGRAFIJE AUTORA	289
BIOGRAFIJA PISCA UVODA.....	291
ZAHVALNOST	292
REČNIK MANJE POZNATIH POJMOVA.....	293

SPISAK PRAVEDNIKA

sa godinom dodeljivanja medalje
(po alfabetskom redu)

1. Andeselić, Marija - 1993.
2. Andeselić, Natalija - 1993.
3. Andeselić, Vera - 1993.
4. Arandelović, Čoaš, Vera - 1991.
5. Arsenijević, Ljubivoje - 2000.
6. Arsenijević, Milje - 2000.
7. Arsenijević, Vujka - 2000.
8. Baić, Klara - 2007.
9. Benčević, Antun - 1994.
10. Blendić, Đorđe - 1992.
11. Blendić, Jovan - 1992.
12. Blendić, Mitra - 1992.
13. Blendić, Nikola - 1992.
14. Blendić, Nikolica, - 1992.
15. Bogićević, Mijajlo, - 2009.
16. Bogićević, Milica - 2009.
17. Bondžić, Borivoje - 1980.
18. Bondžić, Grozdana - 1980.
19. Bošnjak, Nikola - 2010.
20. Botić, Radovan - 1989.
21. Bradić, Jovana - 1994.
22. Bradić, Sava - 1994.
23. Cvijović, Mira - 1994.
24. Čanadi, Marija-Mariška - 1995.
25. Dudaš, Ana - 1995.
26. Dudaš, Paljo - 1995.
27. Đonović, Radovan - 1983.
28. Đonović, Rosa - 1983.
29. Đošević, Adanja, Dara - 1998.
30. Đurković, Aleksandar - 1999.
31. Glavaški, Jelena - 1987.
32. Gligorijević, Milan - 1996.
33. Imeri, Mihaljić, Hajrija - 1991.
34. Jakić, Ana - 2001.
35. Janošević, Katica - 1964.
36. Jovanović, Bogdan - 1968.
37. Jovanović, Danica - 1993.
38. Jovanović, Desanka - 1968.
39. Jovanović, Dušan - 2006.
40. Jovanović, Ljubinka - 1967.
41. Jovanović, Mileva - 1993.
42. Jovanović, Milka - 1992.
43. Jovanović, Nada - 1968.
44. Jovanović, Nemanja - 1968.
45. Jovanović, Olga - 1993.
46. Jovanović, Petar - 1993.
47. Jovanović, Stanko - 1967.
48. Jovanović, Tihomir - 1992.
49. Kirec, Miroslav - 1990.
50. Knežević, Milenija - 1980.
51. Knežević, Slobodan - 1980.
52. Kostić, Bosiljka - 1997.
53. Kostić, Dragoslav - 1997.
54. Kostić, Ljubomir - 1997.
55. Kostić, supruga? - 1997.
56. Kovanović, Divna - 1999.
57. Kozarski, Danilo, Bata - 1994.
58. Kozarski, Julijana - 1994.
59. Kozarski, Olga - 1994.
60. Kozarski, Stevan - 1994.
61. Kudlik, Bela - 1987.
62. Kudlik, Katarina - 1987.
63. Lepčević, Mileta - 1978.
64. Ljubičić, Lazar - 1994.
65. Ljubičić, Milosava, Mila - 1994.
66. Maćašović, Ana - 1998.

67. Maćašović, Ištvan - 1998.
 68. Mandušić, Ljubica - 2007.
 69. Marinković, Đorđe - 1996.
 70. Marinković, Stanka - 1996.
 71. Marković, Levec, Martina - 2000.
 72. Milenković, Ljubo - 1999.
 73. Milenković, Svetozar - 2002.
 74. Milenković, Vidosava - 2002.
 75. Milharčić, Lujza - 1985.
 76. Mladenović, Biserka - 1999.
 77. Mladenović, Vladimir - 1999.
 78. Nikolić, Raša - 1995.
 79. Novaković, Krsta - 2003.
 80. Panić, Angelina - 1993
 81. Panić, dr Svetozar - 1993
 82. Pašćan, Nadežda - 1994.
 83. Pejić, Aleksandar - 1986.
 84. Pejić, dr Mirko - 1986.
 85. Pejić, Nevenka - 1986.
 86. Petrović, Aleksandar - 2002.
 87. Petrović, Kosa - 2003.
 88. Popović, Đorđe - 1999.
 89. Popović, Marija - 1999.
 90. Popović, Predrag - 2001.
 91. Prica, Spasenije - 1991.
 92. Protić, Miroslava - 2009.
 93. Protić, Simeon - 2009.
 94. Ranković, Jelica - 2007.
 95. Rašić, Helena - 2006.
 96. Rašić, Veljko - 2006.
 97. Reznići, Arslan - 2008.
 98. Sagmajster, Julijana - 1988.
 99. Sagmajster, Laslo - 1988.
 100. Stamenković, Jelenko - 2005.
 101. Stamenković, Ljubica - 2005.
 102. Stefanović, Milutin - 1992.
 103. Stefanović, Svjetličić, Mileva - 1992.
 104. Stojadinović, dr Miloslav - 1966.
 105. Stojadinović, Zora - 2001.
 106. Stojanović, Andrei - 2001.
 107. Stojanović, Đorđe - 2000.
 108. Stojanović, Katarina - 2001.
 109. Stojanović, Randel - 2009.
 110. Stoković, Dragutin - 1996.
 111. Stoković, Vasović, Radmila - 1996.
 112. Stoković, Živka - 1996.
 113. Tabaković, dr Pavle - 1978.
 114. Todorović, Kruna - 1995.
 115. Todorović, Mita - 1995.
 116. Todorović, Radmila - 1995.
 117. Todorović, Živojin - 1995.
 118. Tomić, Marija - 2009.
 119. Tošić, Milorad - 1978.
 120. Trajković, Dragoljub - 2009.
 121. Tumpej, Andrej - 2001.
 122. Vasić, Predrag - 1994.
 123. Veljković, Cila - 1999.
 124. Veljković, Miroslav - 1999.
 125. Veljković, Zlata - 1999.
 126. Zdravković, Predrag - 1980.
 127. Zdravković, Stana - 1980.
 128. Žamboki, Pal - 1995.
- Crna Gora
Zanković, Petar - 2006.
- Bosna i Hercegovina
Jakovljević, Anđa - 1992.

UPOREDNI SPISAK SPASENIH JEVIJE I NJIHOVIH SPASILACA

<i>Spaseni</i>	<i>Spasioci - Pravednici</i>	<i>Str.</i>
Beherano Benjamin i Josip; Fogel Danilo	Levec Martina	16
Bahar Ester - Stela	Imeri-Mihaljić Hajrija	22
Kalderon Ester i deca Mirjam i Josif	Stamenković Jelenko i Ljubica	27
Dajč Julija i sin Ilan	Bondžić Borivoje i Grozdana; Knežević Slobodan i Mile-nija; Zdravković Predrag i Stana	30
BenAvram Roza	Čanadi Marija-Mariška	34
BenAvram (Žamboki) Josef	Žamboki Pal	34
Belah Pavle	Benčević Antun; Cvijović Mira	39
Deneberg Mirko i Pavle	Baić Klara	42
Lovrić Milan	Stojadinović dr Miloslav	46
Papo Isak i Rena i deca Lea i Rahela	Bogićević Mijajlo i Milica; Protić Simeon i Miroslava	48
Semnic Danilo	Donović Radovan i Rosa	51
Popadić Branko	Panić dr Svetozar i Angelina	54
Lebl Ženi	Glavaški Jelena	56
Šomlo Miroslav i kćerke Milana i Ana	Todorović Mita i Kruna; Todorović Živojin i Radmila	61
Fenje dr Josip i Hermina i deca Magda i Ilonka; unuk Slobodan	Milenković Svetozar i Vidosava; Petrović Aleksandar	65
Vajs Uri	Kudlik Bela i Katarina	69
Šefer Pišta	Tabaković dr Pavle; Lepčević Mileta	72
Kaponi Geršon	Prica Spasenije	74
Kalef Matilda i Breda	Tumpej Andrej	77
Štern Mordehaj	Kozarski Julijana i Stevan; sin Danilo i kćerka Olga	80
Porodica Baruh	Stojadinović Zora	83
Ruben Raka	Bradić Sava i Jovana; Marinković Đorđe i Stanka; Nikolić Raša; Vasić Predrag	85
Gutman Julius i Klara	Tošić Milorad	90
Kraus Blanka i sin Aleksandar	Jovanović Danica; kćerke: Olga i Mileva	92
Adomi Hana i porodica	Rašić Veljko i Helena	95
Adanja Jakov, Avraham, Gizela i Benko; Šalom Stela sa dvoje dece	Đošević Dara	97
Kemeni Julije	Pejić dr Mirko i Nevenka i sin Aleksandar	99
Šosberger Tomi	Pašćan Nadežda; Ljubičić Lazar i Milosava-Mila	103
Meir Engel	Sagmajster Laslo i Julijana	106
Avramović Borko	Čoaš Vera	109

Danon Teodor i Beatrisa i deca Cadok i Amada	Stojanović Randel	111
Bosković Vera	Jovanović Stanko i Ljubinka	115
Tajtacak Rebeka i deca Sultana, Natalija, Sofija i David	Novaković Krsta; Petrović Kosa; Veljković Zlata i roditelji Miroslav i Cila	120
Levi Žak i Anka i deca Rena i Gideon	Blendić Đorđe i Mitra; Blendić Jovan, sin Nikola, unuk Nikolica; Đurković Aleksandar; Jovanović Tihomir i Milka; Milenković Ljubo; Popović Đorđe i Marija; Stojanović Andrei i Katarina i sin Đorđe	125
Adanja Mirjana	Milharčić Lujza	137
Herbst Jehudit	Gligorijević Milan	139
Levi Paula i sin Josif; Romano Neli i Jakob	Mandušić Ljubica; Ranković Jelica	141
Dajč Rena	Stoković Dragutin i Živka; Stoković Radmila	145
Ungar Margita i deca Tihomir i Olga	Trajković Dragoljub	148
Lunginović Sonja	Andeselić Marija; kćerke Natalija i Vera	153
Brukner Tugomir	Arsenijević Ljubivoje i Vujka i sin Milje	157
Levi Klarisa i Lihtner Ruža	Mladenović Biserka i Vladimir	161
Lihtner Ruža	Kovanović Divna	161
Kon Petar	Mačašović Ana i Ištvan	166
Tajtelbaum Raul	Jakić Ana	168
Levi Kalman	Jovanović Bogdan i Desanka; sin Nemanja i kćerka Nada	171
Baruh Sonja	Kirec Miroslav	174
Porodice Koen, Natan i Konforti i Abravanel dr Haim	Reznići Arslan	176
Kremer Aleksandar i Olga	Botić Radovan	179
Arueti Anuška	Janošević Katica	183
Konfino Marko	Kostić Ljubomir i supruga; sin Dragoslav i kćerka Bosiljka	187
Šapiro Đerd, Rozenčvajg Pal ...	Jovanović Dušan	190
Hohberg Mirjam	Jovanović Petar	193
Margulis Rafael i Olga i deca Rajko i Aleksandar	Popović Predrag	196
Dojč Blanka i Hana	Dudaš Paljo i Ana	199
više Jevreja, transport	Tomić Marija	203
Bararon Jaša	Stefanović Milutin; Stefanović Mileva	206
Laufer Đerd	Bošnjak Nikola	209
Buhvald Maja	Jakovljević Anđa - Bosna i Hercegovina	211
Rihter Milan i Adela i deca Marjan, Ivan i Stanka; Piliš Elza i sin Leo	Zanković Petar - Crna Gora	215

REČ UREDNIKA

Izraelski parlament - Kneset, formirao je 1953. godine "Jad Vašem" - muzej sećanja na žrtve Holokasta. Deset godina kasnije ustanovljena je "Komisija za proglašenje Pravednika među narodima". Ta priznanja, u vidu medalje i povelje, svedoče o hrabrom činu osoba, isključivo nejevreja, koji su tokom Drugog

svetskog rata reskirali svoje živote, i živote svojih bližnjih, kako bi spasavali često njima nepoznate osobe jevrejskog porekla.

Kraljevina Jugoslavija je 1941. godine bila okupirana od strane Nemačke i njenih saveznika. Nemačka je podelom, uglavnom rukovođena etničkim merilima, uspeła da osigura za sebe bezrezervnu podršku elita iz vrhova svih naroda tadašnje Kraljevine Jugoslavije. Iako duboko podeljeni, svi oni koji su vršili vlast na teritorijama ovako raskomadane države, imali su jedan zajednički cilj - uništenje Jevreja. Radi boljeg razumevanja hrabrosti pravednika, poseban deo knjige posvetili smo istorijskim okolnostima u kojima su se odigravala spasavanja koji je napisao prof. dr Milan Ristović. Iz pera dr Milana Koljanina dat je opširni pregled uslova u kojima su živeli Jevreji u Srbiji i jugoslovenskoj državi do 1941. godine. Do devedesetih godina dvadesetog veka svi pravednici bili su upisivani kao jugoslovenski. Raspadom Jugoslavije

i formiranjem novih država ukazala se potreba da se opišu svi slučajevi spasavanja Jevreja na teritoriji današnje Republike Srbije. Prilikom odabira osoba koje smo uvrstili u spisak Pravednika iz Srbije koristili smo zvanični spisak Jad Vašema. Međutim, utvrdili smo da na spisku pravednika iz Srbije postoje osobe koje su svoja herojska dela izvršili na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine (8.). Takođe smo primetili da su pojedini slučajevi spasavanja koji su se odigrali na teritoriji Srbije pripisani pravednicima iz Slovenije i Hrvatske (3.). Zbog svega toga naš spisak se razlikuje od spiska Jad Vašema u desetak imena. Kroz romansirane priče koje je napisao Milan Fogel opisana su dobra dela 128. proglašanih pravednika iz Srbije. Naša knjiga sadrži i nekoliko dodatnih priča. Pre svih tu je priča o Petru Zankoviću iz Sutomora. Razlog objavljivanja ove priče leži u činjenici da je to jedini zabeleženi slučaj spasavanja Jevreja u Crnoj Gori i da zaslužuje da se uz ostale priče sačuva od zaborava. Drugi slučaj je priča o Jakovljević Anđi koja je svoj podvig izvršila u Mostaru. Nismo se rukovodili činjenicom da je ona po poreklu Srпкиnja, niti što je posle rata živela u Smederevu (Srbija), već smo objavili njenu priču jer nije bila na spisku u knjizi o pravednicima iz Bosne i Hercegovine. Imajući u vidu da se ovakva izdanja retko objavljuju, uvrstili smo i dve priče o osobama koje su predložene za pravednike ali još uvek nije doneta konačna odluka. Istraživanjima koje smo preduzeli tokom prikupljanja građe za pisanje priča došli smo do saznanja da su mnoge osobe koje su dale svoj doprinos spasavanju Jevreja bile jednostavno zaboravljene, ili se njihovom doprinosu nije poklonila dužna pažnja. Svima koji budu pažljivo čitali

priče biće jasno da uz pravednike postoje i brojne druge osobe koje su takođe aktivno učestvovala u spasavanju Jevreja. Zahvaljujući ovim pričama mi se nadamo da će uspomena i na njihov doprinos biti sačuvana u trajnom sećanju.

Ovu knjigu sa ponosom posvećujemo građanima Srbije koji su spasavali Jevreje tokom Drugog svet-skog rata sa željom da im podignemo svojevrstan spomenik kroz priče ispričane u njihovu čast.

Nenad Fogel

Beograd, jul 2010.

UVOD

Posle velike distance od završetka Drugog svetskog rata, nove generacije teško mogu da dočaraju onu mračnu atmosferu koja je vladala za vreme okupacije. Generacije rođene posle 1945. godine mogle su da se obaveste o događanjima za vreme okupacije iz pisanih dokumenata ili iz priča njihovih roditelja i rodbine. Ova knjiga će doprineti upotpunjavanju saznanja o ovom periodu. To će rezultirati i objektivnom informisanju o najmračnijem periodu postojanja ne samo Srbije, nego i cele Evrope.

Ovo je posebno važno danas, kada dnevna politika čini svoje u zamagljivanju merila vrednosti, kao i o delovanju kvislinga za vreme okupacije u Srbiji. To se postepeno pretvara u proces oslobađanja od svake odgovornosti za saradnju sa okupatorima. Pri tome se svesno zanemaruje činjenica da ratni zločini ne zastarevaju.

Ovome treba dodati i pojave negiranja holokausta. Iz nekih zemalja, a i pojedinaca, kvazi istoričara, mogu se čuti tvrdnje da je holokaust čista jevrejska izmišljotina i da nikakvog uništavanja Jevreja nije ni bilo. Pri tome se prenebregavaju dokazane činjenice o logorima smrti u kojima je živote izgubilo 6 miliona Jevreja.

Imajući u vidu i ovu dimenziju problema, ne samo da je korisno, nego je i neophodno stalno ukazivati na činjenice koje pružaju pravu sliku o događanjima za vreme okupacije.

Zato su u ovoj knjizi dati istorijski okviri, da bi se bolje shvatilo u kojim uslovima su se odigravale i pojedinačne ljudske drame. Osvetljeno je razdoblje u kojoj je i razizam došao do kulminacije. Od reči

mržnje prema Jevrejima prešlo se na totalno uništavanje ovog naroda. Istu sudbinu doživeli su i Romi, a velika stradanja doživeli su i Srbi.

Već u prvim godinama Drugog svetskog rata nemačka nacistička armija uspela je da pregazi Evropu i da proдре u veliki deo evropskog SSSRa (tadašnji naziv za Rusiju). U tom naletu pregažena je i Jugoslavija. Time je bila zapečaćena sudbina Jevreja i na ovom području.

Ova knjiga se bavi samo događanjima u Srbiji, pri čemu se mora imati u vidu da je Srbija bila rasparčana: Srem je pripao Nezavisnoj državi Hrvatskoj, Bačka Mađarskoj, Banat je ostao pod nemačkom upravom, jugoistočnu Srbiju je okupirala Bugarska, a Kosovo i Metohija su većim delom pripali Italijanima. Od ostatka Srbije Hitler je stvorio državu pod svojom kontrolom. Ova situacija je detaljno prikazana u prilogu profesora dr Milana Ristića. Za prikaz istorijskog razvoja odnosa prema Jevrejima u Srbiji doprinosi i prilog dr Milana Koljanina.

Već je rečeno da su u Srbiji bile na delu nemačke okupacione vlasti, tj. Gestapo i sve ostale nemačke civilne i vojne vlasti. Zajedno sa njima je delovala i Specijalna policija za Jevreje, Srpska straža i svi organi vlasti generala Nedića, zatim Ljotičevci, četnici Pećanca i drugi saradnici okupatora. Tome treba dodati zločinačko delovanje ustaša u Sremu, i mađarskih okupacionih vlasti u Bačkoj. Za svaku sitnicu bilo je zaprećeno streljanjem, a to nisu bile prazne pretnje - svaki dan su vršena hapšenja i egzekucije. To je redovno praćeno objavama koje su bile isticane na javnim mestima. Naravno da je to širilo strah među stanovništvom. Istovremeno, to je bilo i pogodno tlo da se među stanovništvom regu-

tuju doušnici, koji su prijavljivali sve što je izgledalo sumnjivo. Na osnovu ovih dojava mnogi su hapšeni, a ne retko i likvidirani. Na ove okolnosti je bilo potrebno ukazati, jer je to društvena situacija u kojoj su delovali spasioци pojedinih progonjenih Jevreja.

Pored istorijskog dela knjiga sadrži i literalni prikaz u obliku priča o spasenim Jevrejima. Ove priče su doprinos da se sačuva sećanje na ljude, koji su stavljali svoj život na kocku, spasavajući od progona često i nepoznate ljude. Zato je svaka priča svedočanstvo o spasiocima i spasenima, jer bez priče o spasenima, o smrtnoj opasnosti u kojoj su se našli, ne bismo mogli da sagledamo svu veličinu dela proglašanih pravednika. Često je u spasavanju učestvovao čitav lanac ljudi, a samo jedan deo njih je dobio priznanje države Izrael u vidu medalje "Pravednici među narodima". Zato su u pričama spomenuti mnogi koji su spasavali Jevreje, a nisu dobili zasluženno priznanje, jer, nažalost, nisu ni predloženi. Imali smo i slučajeve nerazumevanja i nepoznavanje prilika u pojedinim delovima Srbije, pa su neki predlozi odbijeni. Ovu medalju uspostavio je izraelski "Jad Vašem" (Spomen i ime) osnovan 1953. godine kao svetski centar za dokumentaciju, istraživanja, obrazovanja i komemoraciju za holokaust. U ovoj instituciji postoji posebno odeljenje Pravednici među narodima.

Do sada je u Srbiji 128. osoba dobilo Medalju pravednika među narodima. Pošto je to samo jedan deo onih koji su doprineli spasavanju progonjenih Jevreja, Srbija se može ponositi humanim postupcima svojih građana.

Prošlo je 64. godine od završetka Drugog svetskog

rata i vreme je učinilo svoje. Tako mnogi od spasenih i od spasilaca nisu više među živima. Zato je autor priča o Pravednicima koristio svaku mogućnost da intervjuiše preživeli i njihove potomke. Na taj način postignuta je velika autentičnost priča. Svaka od datih priča ima dramski naboj, a pojedine predstavljaju i kompletnu dramu. Uzećemo samo priču "Hajrija ljubavi moja" koja ima sve elemente kompletnog dela: uvod, zaplet i neočekivani rasplet. Većina priča su ispovesti spasenih i dokument o hrabrosti i požrtvovanju spasilaca.

Danilo Fogel

Beograd, 03.08.2009.

Milan Fogel

**HEROJI BEZ PUŠKE U RUCI
SA GLAVOM U TORBI**

Priče o pravednicima

ZEMUNSKA SAGA

- Hoće li neko od vas trojice sići sa tavana da mi pomogne? - prigušenim, ali zapovednim glasom, Martina je tražila pomoć, uperena pogleda u daske sa rupama, koje su služile za vetrenje ostave iz njenog stana preko tavana.

Izbegavši hapšenje i teranje zemunskih Jevreja u logore u Jasenovac i Staru Gradišku, trojica Jevreja, braća Beherano i Danilo, već skoro mesec dana su se krili na njenom tavanu. Danilo je, po mišljenju ilegalaca, najmanje ličio na Jevrejina, imao je tamno smeđu kosu, za razliku od braće Beherano, koji su imali zift crnu, i na njega je pao izbor da siđe sa tavana.

Neko će se možda uvrediti na izraz teranje Jevreja, kao da su oni neka stoka, ne daj Bože, ali Danilo nikada nije upotrebio drugi izraz. Muškarci, žene, deca, stari i mladi, polovinom 1942. godine otpremljeni su stočnim vagonima u logore smrti. Muškarci u Jasenovac, a žene i deca u Staru Gradišku.

Danilo je, kao i većina zemunskih Jevreja, dane okupacije provodio na prinudnom radu. Bio je raspoređen u sanitetski magacin bivše kraljeve vojske, a uveče, umoran od napornog rada, trčao je na sastanke HaŠomer HaCaira, jevrejske organizacije mladih, koja je odlučila da se priključi pokretu otpora. Stalnim akcijama zagorčavali su život nemačkim okupatorima, a nešto kasnije i ustaškoj vlasti

Nezavisne države Hrvatske. NDH je prilikom rasparčavanja Kraljevine Jugoslavije pripao Zemun, a Danilo se spremao da ode u partizane.

I tog dana, 26. jula 1942. godine, Danilo je bio na prinudnom radu. Gladan, kao i obično, najeo se zelenog grožđa sveže prskanog plavim kamenom. Jedva je stigao kući, stomak nije izdržao i sve

vreme ga je podsećao šta je tog dana halapljivo stavio u usta. Kada je isto veče stigla Ružica Požar, aktivistkinja pokreta otpora, zatekla je Danila šćućurenog sa prekrštenim rukama na stomaku. Nije bilo vremena za sažaljenje, Ružica je prišla Danilu i tiho rekla da isto veče mora da napusti kuću i da se skloni na sigurno mesto; dala mu je adresu kuda da ide, jer će te noći početi racija i sutradan će svi zemunski Jevreji biti oterani u logore.

Danilo nije znao kakve ga nedaće čekaju kada se priključi partizanskim odredima u Bosni, ali je znao da neće da ide u logor. Kod kuće su

svi bili na okupu. A kuda su mogli i da odu, na snazi su bila sva moguća ograničenja za kretanje Jevreja po gradu. Jevreji više nisu mogli da se zaposle, zaposleni su dobili otkaze, deci je bilo zabranjeno da idu u školu, hranu su mogli da kupe tek kad su se svi ostali snabdeli, a to je najčešće značilo da više ni hleba nije bilo u pekari, a o bioskopu i pozorištu su mogli samo da maštaju, ako im je uopšte bilo do toga. Iz kuće su najčešće izlazili rano ujutro, kad su morali da odu na prinudni rad, i uveče se mrtvi umorni vraćali kući.

Martina Levec

- Sutra kupe Jevreje i šalju u logore - Danilo je jedva govorio dok mu je pogled lutao od oca do majke, od jednog do drugog brata. Grlo mu se steglo do bola, jedva se čulo kad je rekao da on odmah, isto več, odlazi u partizane.

- Hoćeš da nas zbog tebe sve ubiju? - besno je rekao najstariji brat David. - Čudo jedno da već do sada nismo stradali zbog tvog ilegalnog rada.

Danilo je gledao u majku, čekao je da čuje šta će ona reći, a ona nije mogla da sakrije nemoćne suze. Da li su znali u koji pakao ih sutra teraju? Kako da im pomogne, pitao se Danilo, gde da ih skloni?

- Idi, - rekao je otac, dok su mu suze curile niz obraze, - požuri, samo što nije počeo policijski čas.

Brat Joška je ostao bez reči, nemo je gledao šta se dešava, ne verujući da se to dešava njima, porodici koja je uvek bila na okupu. I Joška je, kao i Danilo, bio u HaŠomer HaCairu, koji se početkom rata pridružio omladincima SKOJ-a. Verovatno je shvatio da je Danilo jedini izabran da se spase iz njihove porodice. David je Danila uhvatio za rukav, kao da će ga tako zadržati, više nije mogao da govori, i njega su gušile suze, stisak je popustio i Danilo je mogao da se spakuje i krene.

Danilo je obećao, ako se zbog njegovog odlaska nešto desi porodici, on će sigurno biti obavešten i odmah će se prijaviti Specijalnoj policiji. Čudio se sam sebi kako je mogao da izrekne takvu glupost; a šta je pametnije mogao da smisli? Pa on je dobro znao šta mu je rekla Ružica Požar i šta to znači. Mogao je i odmah da se prijavi Specijalnoj policiji ili da uzme pištolj i sebi prekrati život, ne bi bilo nikakve razlike. Pakovao se, a pred očima su mu bile suze onih koji ostaju zatočeni sudbinom koju

nisu znali kako da promene. Danilo nije imao snage da plače, mutilo mu se pred očima, žurio je, plašeći se samog sebe, da se ne predomisli i u poslednjem trenutku ostane sa porodicom, koja je unapred, bez suđenja, osuđena na najveću moguću kaznu.

U stvari, spakovao se veoma brzo. Obukao je gojzerice, iako je bilo leto, stavio džemper u ruksak sa kojima je išao na *mošave* i izašao iz kuće. Da li ima u životu nešto teže, pitao se Danilo, nego oproštaj od najmilijih za koje ne znaš da li ćete se i kada ponovo sresti. Nije bez razloga tako razmišljao, niko od njegovih nije živ izašao iz logora.

Već je počeo policijski čas kad je Danilo izašao iz kuće. Brzo je skinuo žutu zvezdu sa rukava i požurio u Gardošku 9, kuću Kraljevića, bivših komšija. U stvari, otišao je kod Dimitrija Stakića, kazandžije, koji je kod Kraljevića živeo u iznajmljenom stanu. U stanu je zatekao braću Beherano, Benka i Josipa. Bio je prijatno iznenađen, znači i oni su bili na vreme obavešteni da se sklone. Sutradan ih je kazandžija obavestio da su svi Jevreji deportovani u logore. Ne svi, pomislio je Danilo i suze su mu prvi put krenule niz obraze.

Kod Stakića su proveli nekoliko dana, a onda su morali da se razdvoje. Aktivisti Pokreta otpora su brinuli za njihovu bezbednost i to je bio razlog što su često morali da menjaju boravište. Danilo je smešten na tavan kod Plavšićevih, u kući koja se nalazila u Ribarskoj ulici. Mladi Plavšić, sa kojim se znao od ranije, ostavio mu je paklu cigareta i šibice. Danilo nije pušio. U HaŠomer HaCairu, što se tiče duvana i alkohola, svi su bili apstinenti. Kroz tavansko prozorče Danilo je gledao sijalice svoga grada. Tačno je znao u kojoj ulici je pregorela neka

sijalica, prisećao se šetnji gradom i kružio ulicama prateći žute sijalice na vrhu bandera. Odjednom je shvatio da je zarobljenik u sopstvenom gradu. Zapalio je prvu cigaretu u životu.

Posle nekoliko dana Danilo je prebačen u jednu nedovršenu kuću u Sindelićevoj ulici. Tamo se ponovo sreo sa Benkom i Josipom, a tu je bio i Alfred Kačka, sin kantora. Alfred je pokazivao gomilu zlatnog nakita umotanog u jednu maramu, bio je uveren da će mu to spasiti glavu. Život je za njega imao pripremljen drugi scenario. Ružica Požar, njegova devojka, prebacila ga je u četnike, bar tako su čuli, i otada mu se izgubio svaki trag. Možda mu je baš zlato došlo glave?

Iako su morali ponovo da se razdvoje, svi su bili zadovoljni što su otišli iz nedovršene kuće, na kojoj su umesto vrata visile neke krpe, i stalno su bili u opasnosti da budu otkriveni. Josip i Danilo su prebačeni u stan kod Brice, koji se nalazio u Karamatinoj ulici, preko puta kafane Bosna. Tu su dugo u noć mogli da slušaju kafanske pevačice koje su neumorno ponavljale istu pesmu. "Ah, ne idi ne idi, ostani tu". Ostao bi Danilo u Zemunu da ulicama nisu kružili žbiri i doušnici, koji su za male nagrade prijavljivali preostale Jevreje okupacionim vlastima. Na uglu ulice se nalazio veliki oglasni valjak na kome su bile izlepljene plakate novih vlasti. Čak i sa daljine jasno je moglo da se vidi upozorenje da će svako ko skriva Jevreje biti ubijen. Koliko ljudi je do sad reskiralo svoj život, razmišljao je Danilo, a koliko će još njih biti dovedeni u opasnost pre nego što proradi "veza" za odlazak u partizane? Ko su ti ljudi što im pomažu? Heroji, koji nisu svesni šta čine? Ne, pričao je Danilo sam sa sobom, znali su oni dobro šta ih čeka ako budu otkriveni, ali

nisu imali izbora pred svojom savešću. Bili su to ljudi spremni da po svaku cenu spasu ljudski život, koji je neko, ko nije imao pravo, ako uopšte postoji takav, želeo da im oduzme.

Ponovo je usledio rastanak, Danilo je bio smešten u kući kod Pere i Branka, studenata iz Belegiša. Za komšije u Ugrinovačkoj ulici, blizu svinjske pijace, Danilo je bio izbeglica iz Maradika. Noću je bio smešten u jednoj prašnjavoj, nenastanjenoj prostoriji, bez kreveta, sa malim prozorom, okrenutim prema Ćukovcu, da u slučaju opasnosti ima kuda da pobegne. Sedeo je šćućuren uza zid i pokušavao da zaspi. Kako bi zatvorio oči, tako je čuo neko škripanje. U mraku je, na kraju, razabrao punu sobu pacova koji su grickali njegove gojzerice! Kad bi naišli na metal kojim su donovi bili optočeni, čula se škripa. Tu noć Danilo je više tapkao cipelama o pod, da rastera pacove, nego što je spavao. Već mu je svega bilo dosta, ipak je on krenuo u partizane, a ne da se kao neka baba skriva po tuđim stanovima. Samo, svestan je bio Danilo da to nije tako jednostavno, odeš na autobusku stanicu, kupiš kartu u jednom pravcu, i eto tebe u partizanima. U toku je bila velika ofanziva nemačkih i ustaških snaga i kretanje putevima van grada je bilo nemoguće bez specijalnih propusnica. Jevreji, u svakom slučaju, nisu mogli da ih legalno dobiju.

Konačno je Danilo stigao kod Martine Levec, i to usred dana, tu se ponovo sreo sa braćom Beherano. Nije mogao da veruje da je smešten na tavan u vili sa dva stana, gde su u prizemnom stanu bila smeštena tri nacistička visoka oficira, a na spratu, u zasebnoj sobi, smešten je nacista u stan u kome je živela Martina. Kako je to moguće? Pitao se Danilo. Ko je ta žena koja ima toliko hrabrosti? Njen

brat je oteran na prinudni rad u Nemačku, a ona je morala da služi nemačke oficire?! Oficiri su preko dana bili na svojim dužnostima, a uveče kod kuće i zato je Danilo, pored svih opasnosti da ga neko prepozna na ulici, morao usred dana da se useli u novo skrovište.

Martina Levec prima medalju pravednika od ambasadora Izraela u Beogradu Jorama Šanija (2000.)

Martinin stanar, visoki nacistički oficir, pukovnik Švarc, bio je komandant zemunskog aerodroma, često se hvalio veoma malim registarskim brojem članske karte Nacional-socijalističke partije Nemačke. Iskusan nacista trebalo je da bude velika opasnost za ilegalce, a i za Martinu, koja kao da se ničeg nije plašila. No, istovremeno je pukovnik Švarc bio smrtno zaljubljen u Martinu, što i nije čudo, s obzirom da je Martina bila veoma lepa, zgodna, visoka devojka. Martina nije odgovarala na pukovnikove izlive ljubavi, ali je možda baš to, njegovo iščekivanje, pomoglo da on ne vidi ni ono

što se dešavalo ispred njegovog nosa.

Jednog dana je pukla daska na kauču i neko je to morao da popravi. Martina nije smela da pozove stolara, plašila se da ne otkrije ilegalce na tavanu, a nije imala ni čime da plati. I onako su više gladovali, nego što su bili siti. Nemački oficiri su se pokazali kao velike cicije. Na vinskoj flaši su olovkom obeležavali koliko su vina popili. Donosili su sledovanja za sebe i to tačno onoliko koliko mogu da pojedu. A ni Martina nije bila baš neka kuvarica. Skuvala je jednom prilikom, za sebe i svoje ilegalce, bundeve, koje su bile isečene kao kriške lubenica, i unutra stavila užeglu slaninu. Uh, kako su svi hvalili ručak, konačno su se pošteno najeli!

Danilo je pored jednog stolara, koji je imao radio-nicu u njihovom dvorištu, naučio ponešto od stolarskog zanata. Verovao je da će mu to dobro doći kad se iseli u Palestinu. Dakle, Danilo je sišao dole, a za njim su krenula i braća Beherano. Valjda ih je glad naterala, nisu verovali da Danilo dole ništa ne jede, a to nije bilo prvi put da je on pomagao Martini, koja je i sama gladovala sa njima. Martina je imala nešto alata i neko staro rende. Taman je Danilo počeo da rendiše dasku kad se iznenada pojavio pukovnik Švarc, zaboravio je neka akta kod kuće. Pored njega nije bilo šanse da se prođe i da se ilegalci vrate na tavan. Danilo je mirno nastavio da rendiše dasku, a braću Beherano poslao u kupatilo da se zaključaju. Kad, ne daj vraže, pukovnik je krenuo pravo u kupatilo.

- Ko je unutra? - oštro je pitao Martinu, kad je video da su vrata zaključana.

- Ko je unutra? - ponovila je Martina pitanje istim tonom.

- Moj šegrt, - rekao je mirno Danilo, na tečnom nemačkom, - sad će on napolje.

Martina je uzela pukovnika pod ruku i odvela ga u njegovu sobu. Dok se nacista topio od sreće za malo pažnje, koju mu je Martina poklonila uz široki osmeh, braća Beherano su šmugnula na tavan. Više ni jednom nisu sišli sa tavana do odlaska iz Martine kuće.

Martina Levec, u sredini, ispred kuće u kojoj je čuvala trojicu Jevreja (1946.)

Benko je prvi napustio sklonište. Prošlo je više od mesec dana boravka kod Martine, kada je u kuću iznenada došla Olga Gavrilović, Benkova devojka i sa lažnim dokumentima prebacila Benka u Beograd. Tu je Benko ostao do kraja rata kao izbeglica,

naravno, pod lažnim imenom.

Martina je živela sama, nije imala izbora i počela je sve češće da poziva Danila da joj pomaže. Na kraju ga je proglasila za slugu i on je, ne retko, služio nacistima za večerom. Predstavila ga je kao srpskog izbeglicu, koji je pobegao ispod ustaškog noža, ali iskusnom nacisti je nešto bilo sumnjivo. Nekoliko dana ranije Danilo je nešto majstorisao, tog puta

oko struje, i ponovo se sreo sa pukovnikom. Pukovnik je rekao da mu ovaj električar veoma liči na stolara, ali Martina mu je skrenula pažnju da električar ima kapu, a stolar ne?! Te večeri pukovnik je bio siguran da je već negde sreo Danila, ali u žaru diskusije sa svojim oficirima nije mu više posvećivao pažnju. Naime, nacisti su često za večerom vodili razgovore na razne teme. Među njima je bio jedan levičar, Josef Ungar, malo čudno, da nije bio nacista, sigurno bi bio komunista. Pukovnik je rekao da Srbi postoje samo zato da bi služili Nemcima, a "komunista" Ungar je tvrdio da ovakvo stanje ne može da traje dugo i da mora da dođe do promene. Tako su došli i na temu o nadčoveku, a Danilo je, onako u prolazu promrmljao na nemačkom: "O tome je pisao Niče".

Danilo je ponovo na sebe skrenuo pažnju iskusnog nacistu. Za momenat moramo da se vratimo na događaj koji se zbio nekoliko dana ranije. Martina je spremala pukovnikovu sobu i naišla na pismo od njegove sestre, koja je ostala u Nemačkoj. Ženska

radoznalost je bila jača od pristojnosti i Martina je pročitala pismo. Sestra je pisala kako se veoma iznenadila kada je videla da divljaci sa Balkana, ljudi oterani na prinudni rad u Nemačku, znaju šta je radio aparat i šta je klavir, a Martina je imala klavir u kući. To je Martinu toliko uvredilo da je samo čekala priliku da se osveti.

Dakle, kad se Danilo malo odmakao od stola, pukovnik je pitao Martinu kako jedan sluga može da zna o čemu je pisao Niče.

- Kod nas ne može svako da bude sluga, - mirno je rekla Martina, - prvo mora da završi fakultet, a onda može da služi.

Nakon nekog vremena Danilo i Josip su konačno dobili obaveštenje da se sprema za pokret. Ponovo su uspostavljene kurirske veze i njih dvojica su, nakon tri meseca boravka kod Martine, otišli u partizane.

Pukovnik se i dalje udvarao Martini. Na kraju je predložio da pođe s njim u Nemačku. Martina više nije znala kako da se odbrani od njegovih upornih predloga i u poverenju mu je rekla da je njena baba Jevrejka.

- Nikom to nemoj da kažeš i niko to neće znati, - obradovao se pukovnik, - samo ti mirno pođi sa mnom. Bio je ubeđen da su konačno sve prepreke njihove ljubavi otklonjene.

Ni izmišljena priča o babi Jevrejki nije pomogla, ali bližio se kraj rata. Martinina ilegalna delatnost je otkrivena i ona je hitno prebačena u partizanske jedinice, a pukovnik Švarc, potpuno poražen na svim poljima, vratio se u Nemačku.

Prvi put, posle rastanka u Zemunu oktobra 1942. godine, Danilo i Josip su se sreli sa Martinom kad je rat već uveliko bio završen.

Danilo Fogel se po odlasku od Martine Levec pridružio partizanskim jedinicama

Martina Levec, udata Marković
proглаšena je 2000. godine za
Pravednika među narodima

HAJRIJA, LJUBAVI MOJA

“Hajrija, koliko godina sam te tražila, zašto se nismo ranije sreli, pre dvadeset, trideset godina? Toliko sam želela da te zagrlim, da te povedem svojoj kući, da upoznaš moju decu, da im zajedno pričamo kako sam ja bila tvoje dete”, Stela je po ko zna koji put optuživala sebe, kao da je kriva što nije učinila nemoguće. “Bila sam beba kad si me uzela u naručje, verovala si da si dobila još jednu kćerku, a ja sam bila uverena da si ti moja majka”.

Stela je prebiralala po uspomenu, nije se sećala kada i kako je stigla kod Hajrije, ali se dobro sećala kada i kako su je odvojili od nje. Sećala se i poslednjeg susreta sa Hajrijom kad je imala pet godina, rat je već bio završen, ali, to je bio susret koji je samo nagovestio konačni rastanak.

Drugi svetski rat menjao je granice na Balkanu, menjala se vlast. Polovinom 1941. rasparčano je Kosovo i Metohija, Kosovska Mitrovica je ostala pod okupacijom Vermahta. U Kosovskoj Mitrovici je bilo stotinak Jevreja, ni toliko; bili su cenjeni kao dobri susedi i poštteni radnici, ali okupatori su ih gledali drugim očima. U takvoj sredini Bukica, Jevrejka, rodila je kćerku, kojoj su tepali Stela. Srećni tata Blagoje, Srbin, nije znao šta da radi. Prvo su sve Jevreje terali na prisilan rad, i Bukica je morala da čisti u bolnici, a onda su počeli da zatvaraju muškarce mojsijevе vere u privremeni logor. Bukica i Blagoje nisu želeli da vide kako će se razvijati situacija, rešenje je bilo napustiti Mitrovicu i otišli su u partizane. Stela je ostala kod bake Ester. No, ni one nisu morale dugo da čekaju na konačno rešenje. Svi Jevreji oterani su u logor, muškarci, žene,

deca, starci, bebe... Naravno, i beba Stela sa svojom bakom Ester. Tada još nisu znali da ih čeka dug put do logora smrti, Sajmište kod Zemuna.

Hajrija je, još kao devojka, često pomagala baki Ester u kući. I ona je odmah shvatila šta se dešava sa Jevrejima; čudo je bilo da i njenu porodicu još uvek okupator nije počeo da proganja. Cigani kao da su bili pošteđeni, a Hajrija nije bila sigurna da i njih neće zadesiti ista sudbina. Živela je sa mužem i petoro dece u Adi, selu blizu Mitrovice. Kad je čula da su baku Ester i Stelu odveli u privremni logor, krenula je sa svojom decom da ih obiđe. Dvoje starije dece plašilo se da uđe u Mitrovicu, ostali su u jednom šumarku da sačekaju mamu. Hajrija je sa troje male dece mirno ušla u logor. Stražari su, valjda, mislili da ona tu radi i niko je nije pitao šta pored nje traže deca u logoru.

Baka Ester se obradovala kad je videla Hajriju, tužni osmeh je prešao preko njenog lica kad joj je Hajrija poljubila ruku. U zagrljaju je držala Stelu koja je širom otvorila oči kad je prepoznala Hajriju, koja je uvek imala vremena da se malo poigra s njom. Stela je pružila ruke i Hajrija je uzela detence u naručje.

- Blagoje je poginuo, - rekla je baka Ester, gledajući u Hajrijinom naručju lepo obučenu i negovanu unuku. - Šta je sa Bukicom ne znam. Nestala je kao da je u zemlju propala. Verovatno je i ona stradala.

Oko Hajrijinih šaljvara vrtela su se njena deca, a ona je zamišljeno stajala sa Stelom u naručju, gledajući patnju na licu bake Ester.

- Ja sam stara i sam Bog zna šta će biti s nama, - baka Ester je govorila i pokazivala rukom na sapatnike koji su se smestili gde je ko stigao, - za mene

nije važno, ali ovo čeljade mora ostati u životu.

Baka Ester je počela da plače, plakala je i Hajrija naslućujući da se više nikad neće videti.

- Imaš puno dece, - nastavila je baka Ester kroz suze, - još jedno dete neće ti biti prevelik teret, neka raste sa tvojom decom.

Hajrija je samo potvrdno klimala glavom, nesposobna da kaže i jednu reč.

- Ako se Bukica vrati, ili ja, vratićeš dete, ako ne, kad odraste reci joj ko su joj bili baka i roditelji.

Sve što je rekla baka Ester, Hajrija je pomno slušala. Za momenat je spustila Stelu na zemlju, pomazila je preko nežnog lica i ona se sa isprljanom haljinicom više nije razlikovala od njene musave dece. Hajrija više nije smela da plače, s poštovanjem se pozdravila sa bakom Ester i sa Stelom u naručju krenula pravo na logorsku kapiju. Deca su trčkarakala oko majke, hvatajući se za njene šarene šalfare pravila su nesnosnu galamu. Niko nije brojao decu kad je Hajrija ulazila u logor, pa ni kad je krenula napolje. Žurnim koracima grabila je Hajrija prema Adi, a deca su jedva uspevala da je stignu

- Miradija, - sa osmehom na licu govorila je Hajrija i presvlačila Stelu u nove haljine, iste kao i one što su nosila druga deca u selu, - tako ćemo te od sad zvati.

Miradija se više ni po čemu nije razlikovala od Cigančića iz sela.

Puzila je Miradija po kući sa podom od gline, žurila za starijom decom da izađe u dvorište, spavala je sa decom na prostirki malo izdignutoj iznad poda. Brzo je zaboravila i ono malo reči koje je znala, naučila je novi jezik, romski. Šta je rat, to nije znala,

kao i većina dece iz sela. Imala je novu majku i rasla uz braću i sestre, Hajrijinu decu. Bila je najmlađa i svi su je voleli i čuvali. Nikad Miradija nije bila srećnija.

Miris rata se još uvek osećao u vazduhu, a deca su slavila slobodu, iako nisu videla razliku od dojučerašnjeg života. Hajrija je pozvala Miradiju, koja je kao velika devojčica pošla s njom u šetnju. Bilo je proleće i Miradija je usput brala cveće da obrađuje svoju majku, Hajriju. Kad joj je dala buket cveća, Hajrija je zastala, čučnula i počela da govori:

- Miradija, to nije tvoje pravo ime - nije imala snage da kaže sve u jednom dahu i sela je na vlažnu travu pored puta. Miradija je odmah sela u njeno krilo, - Ti se zoveš Ester, kao i tvoja baka Ester Bahar, a mama te je zvala Stela. Mama Bukica i tata Blagoje poginuli su ratu.

- Da li se ti zoveš Bukica? - pitala je Stela, alijas Miradija.

- Ne, ja sam Hajrija...

- Ti si moja mama, - Stela je skočila na noge i krenula prema selu, - i nije važno kako se zoveš.

- Stani, - Hajrija je zapovednim glasom zaustavila Stelu. - Ponovi šta sam ti rekla.

Stela je do sela morala da ponavlja ko je ko, Hajrija je želela da se tako oduži uspomeni na Stelinu baku i prave roditelje, a Stela je shvatila da je to nešto veoma važno i trudila se da sve zapamti. Čim su prišli prvim kućama Stela je otrčala da se igra sa decom.

Ljudima, izgleda, još uvek nije bilo dosta rata. Uvek nečim moraju da zagorčaju život, i sebi i dru-

gima. Hajrijin muž se posvađao sa susedom zbog nekog parčeta zemlje, ko je kome jednu stopu ušao u baštu?! Pale su teške reči, psovke su zamenile dojučeršnje dobre komšijske odnose. Počeli su da sevaju noževi i sekire, neko je pozvao miliciju, na sreću, stigli su na vreme da ne dođe do krvoprolića.

- Oni su ukrali jevrejsko dete! - rekao je uvređeni komšija.

Milicioneri su se samo pogledali, odjednom su dobili dokaz da je istina da Cigani krađu decu, da li je to moguće? Razdvojili su zavađene komšije, pokušali da ih pomire, ili bar da ih zakunu da je svađi kraj. Kad su napustili selo, odmah su otišli da obaveste predstavnike, nekad brojne, jevrejske zajednice u Prištini da se u Adi nalazi jevrejsko dete.

Josifović Josif, aktivista u jevrejskoj opštini u Prištini, zajedno sa nekoliko Jevreja iz opštine, uputio se konjskom zapregom u Adu. Brzo su našli Hajrijinu kuću, a na vratima je stajao njen muž.

- Koliko dece imaš? - pitao je Josif.

- Pitaj nju, - odbrusio je Hajrijin muž, - nije moje da brojim decu.

Hajrija se u pratnji dece pojavila iza muževljevih leđa.

- Šestoro, - odgovorila je, gledajući podozrivo nepoznate ljude.

- Čuli smo da kriješ jevrejsko dete, - rekao je Josif.

- Ne krijem, - Hajrija je pokazala prstom na beloputo žensko čeljade. - ona je moja.

- Kako tvoja? - Josif nije očekivao da će Hajrija priznati da je jevrejsko dete kod nje.

Hajrija je ispričala sve kako je bilo: kako je Stela stigla u njenu kuću, kako je ona rekla Steli ko je i

ko su joj roditelji.

- Pošto su oni poginuli u ratu, a baba ubijena u logoru, Miradija je sada moja, - Hajrija nije u tome videla ništa sporno.

- Hvala ti što si spasla dete, ali ono mora sa nama, - Josif je shvatio da dete nije ukradeno. - Poslaćemo ga u Beograd da se proverí da li ima živih rođaka.

Hajrija nije htela ni da čuje za takav predlog, njena Miradija nikud ne ide.

Josef nije imao izbora, pozvali su miliciju da preuzme dete.

Milicioneri su obećali da će vratiti dete ako se ne nađu roditelji ili rođaci koji bi prihvatili Stelu, ali ništa nije pomagalo. Hajrijina osećanja su bila jača od lažnih obećanja.

Stela je plakala zajedno sa braćom i sestrama, okáčili su se o Hajrijine haljine, ali nejake ruke nisu mogle da spasu njihovu sestru Miradiju. Hajrija je uspela da joj doda dva kuvana jajeta za put.

Kočijaš je poterao konje, a Hajrija, sva raščupana, potrčala je i zgrabila kajase, obesila se o njih svom težinom pokušavajući da zaustavi konje.

- Ne dam moje dete, - vikala je Hajrija, dok je milicija u kolima čuvala uplakanu Stelu. Kočijaš je ošinio konje, a Hajrija je ostala da leži na prašnjavom putu.

Josif, potrešen svime što se dešavalo, odveo je Stelu svojoj kući. Stela nije htela ništa da jede, kad je ogladnela pojela je jedno kuvano jaje. Morali su hitno da je prebace u Beograd, u Jevrejski dom za ratnu siročad.

Hajrija je proklinjala komšiju, koga je okrivila što su joj oduzeli dete. Da je komšija prećutao, Mira-

dija bi ceo život ostala sa svojom drugom majkom. Hajrija se zaklela da će naći Miradiju i vratiti kući.

- Imaš ti ovde dovoljno dece, - rekao je muž besno.
- Ako odeš, ne vraćaj se više.

Stela je smeštena u dom, ali nije htela ni sa kim da kontaktira. Oprali su je, promenili haljine, ali Stela nije htela da jede. Sakrila se ispod stola i pojela drugo kuvano jaje, bila je gladna, ali od nepoznatih ljudi nije htela ništa da uzme.

Pričali su Steli razne priče, sa osmehom na licu je pozivali da se pridruži deci u igri, ali Stela nije reagovala. Na kraju se neko setio da Stela njih ne

razume.

- Imamo li nekog iz onih krajeva? - pitala je glavna vaspitačica, kada je čula da Stela mrmlja neke čudne reči, - pa ovo dete ne zna srpski!

Ubrzo su našli partizanku iz Kosovske Mitrovice, koja je bila raspoređena na rad u Domu. Partizanka se osvrnula po sobi tražeći dete. Pokazali su joj prstom ispod stola. Spustila se polako na pod pored deteta i na tursko-romskom pitala dete kako se zove. Stela je razrogačila oči, prvi put posle nekoliko dana našao se neko ko zna da govori kao ona.

- Zovem se Ester, a mama Bukica i tata Blagoje zvali su me Stela. Moja baka se zove Ester ...

Stela nije uspevala da kaže sve što ju je Hajrija naučila, partizanka je pala u nesvest. Partizanku Bukicu jedva su podigli sa poda. Velika radost zavladała je u domu kad se pročulo da je Bukica našla izgubljeno dete.

Bukica je odvela Stelu kući, ali Stela je tražila svoju majku, ne Bukicu. Sa puno ljubavi i pažnje Bukica je pokušavala da privuče dete, ali Stela se povukla u sebe i nije prihvatila pruženu ruku.

Hajrija je krenula na dug put; muž je vikao za njom da će odmah dovesti drugu

Deca ratna siročad u Beogradu. Iz arhive Jevrejskog istorijskog muzeja

ženu i da se više ne vraća u Adu. Majčinska ljubav prvi put je vodila Hajriju dalje od Prištine, u daleki Beograd. Najzad se srela sa Stelom i Bukicom. Umesto radosti ponovo su progovorile suze, koje su odagnale Hajrijinu poslednju nadu da će Miradiju vratiti kući. Shvatila je Hajrija da se Stela našla u okrilju njene prave majke. Morala je da ispuni obećanje dato baki Ester, tada je Hajrija poslednji put videla Stelu, alijas Miradiju.

Godine su prolazile, Stela je rasla, ali u njenom srcu je zauvek ostala Hajrija. Mama Bukica je na kraju odlučila da se isele u Izrael, bila je ubeđena da je to najbolje za Stelu. Stela ni onda nije zaboravila Hajriju. Pisma su se vraćala iz Ade, ili, jednostavno, nije bilo odgovora. Muž nije primio Hajriju u kuću, morala je da ode iz sela. Kuda? To niko nije znao, ali Stela nije odustala od namere da je nađe. Pisala je svima za koje je mislila da mogu da pomognu, ali niko nije znao gde je Hajrija. Na kraju je čula za istoričara Dželetovića koji je dobro poznao prilike na Kosovu. On je morao da javi tužnu vest: Hajrija je umrla kao prosjak na ulicama Prištine.

Stela je bila tužna, znala je da više ne može da se sretne sa Hajrijom, ali je mogla da sačuva uspomenu na nju. U blizini Jerusalima zasadila je drvo u šumi sećanja, čije grane će jednog dana prigrliti nekog drugog, kao što je nekad Hajrija prigrlila Stelu.

Hajrija Imeri Mihaljić
proglašena je 1991. godine za
Pravednika među narodima

ZAŠTO SI SE VRATIO

Majer Kalderon

Majer Kalderon, poručnik u rezervi, kao i svi lojalni građani, odazvao se pozivu za odbranu otadžbine. Nije se znalo tačno kada će Hitlerova armada napasti Kraljevinu Jugoslaviju, ali je bilo jasno da će posle demonstracija 27. marta 1941. godine i odbacivanja Trojnog pakta slediti odmazda. Za njega, kao i većinu vojnika Kraljevske

vojske, aprilski rat je brzo završen. Kada je kapitulirala Kraljevina Jugoslavija, Majerova jedinica se nalazila negde između planina Ozren i Rtanj. U opštem rasulu koje je vladalo u Jugoslovenskoj kraljevskoj vosci, vojnici su ubrzo bili zarobljeni. Dok su kroz šumu sprovodili Majerovu jedinicu u privremeni logor, odakle su slali zarobljenike na rad u Nemačku, Majer je zaostao. Sloboda mu se više sviđala nego logor i pobegao je u šumu. Majer nije poznavao kraj u kome se našao. Lutao je šumom, ne znajući u kom pravcu se kreće. Imao je sreće, pronašao ga je Jelenko Stamenković, pisar iz sela Sesalac kod Sokobanje. Jelenko nije mogao tek tako da ostavi čoveka u šumi i odveo je Majera svojoj kući. U skromnoj kući su živeli Jelenko i njegova žena Ljubica sa dve kćerke i Jelenkovim roditeljima. Vreme je prolazilo, a Majer, ne znajući šta se dešava u Beogradu, sve više se brinuo za porodicu. U novoj kući na Zvezdari u Beogradu

živela je porodica Kalderon: majka Ester, kćerka Mirjam, sin Josif i, pre nego što je mobilisan, otac Majer Kalderon, elektro inženjer, zaposlen u Radio Beogradu.

Avgusta meseca 1941. Majer je odlučio da se zahvali Jelenku na gostoprimstvu i krenuo je za Beograd. Jelenkov otac, deda Ljuba, rešio je da ga isprati deo puta. Zajedno su prošli dug put do Čuprije, a onda je Majer, u seljačkom odelu, nastavio sam. Prepešačio je Majer više od dvestotine kilometara pre nego što je stigao kući. Radost je bila kratkog veka. Majer, pošto je bio Jevrejin, morao je odmah da se prijavi Specijalnoj policiji. Istog dana kad se prijavio, poslat je na prinudni rad. Nosio je na rukavu žutu traku, koju je skidao u blizini kuće, jer su se komšijama predstavili da su oni Slovenci. Oktobra meseca sa prinudnog rada odveden je u logor Topovske šupe.

Franciska Fani Kralj je bila Slovenka katoličke vere. Zaljubila se u Majera i za ljubav je bila spremna sve da učini. Prešla je u jevrejsku veru, uzela novo ime, Ester Avram, i 1931. godine venčala se sa Majerom u beogradskoj sinagogi. Ipak, kao Slovenka koja je promenila veru zbog muža, nije bila pod udarom antijevrejskih zakona. No, deca još uvek nisu bila zbrinuta. Majer je pisao iz Topovskih šupa, molio je Ester da hitno povrati stara dokumenta i da upiše decu u crkvene knjige da su katoličkog porekla. Nije morao mnogo da je ubeđuje, i Fani je videla šta se sprema za jevrejske žene i decu. U komšiluku se još uvek nije znalo da su deca jevrejskog porekla. Jedino je doktorka Gajić znala ko su. Deca su se razbolela od šarlaha, ali doktorka nije htela da stavi kuću pod karantin. Zalepljena objava na vrata kuće sigurno bi privukla pažnju žandarmerije,

a ona nije želela da dovodi decu u opasnost.

Jelenko Stamenković, dok je Majer boravio kod njih, čuo je od njega za njihovo jevrejsko poreklo, ali je i pored svih opasnosti želeo da dokaže novo prijateljstvo. Kad je čuo da je Majer uhapšen, dolazio je u Beograd da Fani i deci donose hranu sa sela. U kući je zatekao veliku familiju Slovenaca, izbeglih Faninih rođaka, koja se sklonila u Majerovu kuću. Od novembra meseca 1941. godine Majeru više nisu nosili hranu u logor; odveden je na streljanje.

“Zašto si se vratio?”, pitala se očajna Fani, kad je shvatila da je zauvek izgubila muža.

Fani je za velike pare uspela da iz katoličke crkve obezbedi deci nova dokumenta. Ipak, stalno su živeli u strahu da će biti otkriveni. Jelenko nije mogao da gleda kako se pate i predložio je Fani da povede decu u Sesalac.

Marta meseca 1943. godine, Jelenko i deca su vozom stigli do Žitkovca, mesto kod Aleksinačkih rudnika. Bilo je rano ujutro, još nije svanulo, a Merika, kako su zvali Mirjam, mislila je da su zvezde pale sa neba kada je videla rudare kako sa upaljenim karbidnim lampama na šlemovima idu na posao. Jelenko je bio oprezan i odatle su morali da nastave peške. Preko dvadeset kilometara puta Jelenko je nosio u naručju Josifa, koji je

imao samo tri godine, a Merika, osam godina stara, trčkala je za njima. Nenaviknuta na duge šetnje po seljačkim putevima jedva je uspevala da održi korak. Zavaravala je umor krećući se od drveta do drveta, nadajući se da je tu kraj puta. Konačno su stigli u Sesalac. U selu niko osim porodice Stamenković nije znao za njihovo jevrejsko poreklo. Oni su jednostavno bili izbeglice iz Beograda, a posle dva meseca, pridružila im se i mama Fani.

Smešteni u jednoj sobi, ipak su bili sigurniji nego u Beogradu. Fani se brzo prihvatila kućnih poslova i zajedno je sa Ljubicom održavala kuću. Zнала je i da šije pa su se nekako snalazili za garderobu.

Obuća je bila najveći problem, dečija noga brzo raste i Fani je napravila za Meriku opanke od svinjske kože.

- Gde su ti opanke? - pitala je ljutito Meriku, kad je videla da bosa trči po dvorištu.

Merika se okrenula, nije mogla odmah da se seti gde je izula opanke, a onda je videla kućnog kera kako se slasno oblizuje, pojeo je jedan opank! Šta je mama mogla da uradi, nego da izradi nov.

Seoska idila nije dugo trajala. Ljubica je videla maramu na prozoru krojača. Čika Dragi, čiju kuću su videli iz svog dvorišta, upozoravao ih je da stižu neprijateljski vojnici. Jelenkova kuća se nalazila iznad potoka, a

Mirjam, Ester i Josif Kalderon

Ljubica i Jelenko Stamenković

preko puta u brdu su imali pastirsku kolibu, u koju su se sklanjali kad naiđe vojska.

Jednom prilikom su dosta dugo morali da borave u kolibi, a nisu imali hrane. Fani je poslala Meriku u selo da donese kotaricu sa nešto hrane. Vododerinom se najbrže stizalo do sela, a Merika je bila mala i mogla je neprimetno da prođe do kuće. Vreme je prolazilo, a Merika se nije vraćala. Fani je već počela da plače, kajala se što je poslala dete u selo, kad se iznenada pojavila Merika sa kotaricom. - Gde si se ti zaigrala? - mama je bila srećna što vidi dete zdravo i čitavo.

Merika je na jednom mestu, gde se vododerina račvala, pošla pogrešnim putem. Stigla je na drugi kraj sela i kad je izašla iz vododerine naletela je pravo na tri čoveka sa puškama i redenicima preko grudi.

- Čike su imale visoke crne šubare, - pričala je Merika, - svašta su me pitali, a onda su me pustili da idem.

Ratno vreme je prolazilo u bežanju i sakrivanju. Kada se u selu nisu nalazile razne vojske, život je u Jelenkovom domaćinstvu tekao u slozi i druženju Fanine i njihove dece. Došao je i kraj rata, rastanak je bio težak. Vukosava i Vidosava, Jelenkove i Ljubicine kćerke, zbližile su se sa Josifom i Merikom kao sa rodom najrođenijim. Fani je morala da se sa decom vrati u Beograd, ali to nije bio oproštaj sa porodicom Stamenković. To je bio samo rastanak do sledećeg susreta u nekim novim vremenima.

Ljubica i Jelenko Stamenković
proglašeni su 2005. godine za
Pravednike među narodima

DOBRI LJUDI IZ ŽUPE

Ladislav i Julija Dajč završili su 1937. godine studije medicine. Ladislav je otišao na odsluženje vojnog roka u Makedoniju, a Julija je pošla za njim. Radila je kao stažista u Skoplju. Kada su se 1939. obratili Ministarstvu zdravlja u Beogradu sa molbom da dobiju posao na selu, u Ministarstvu su bili susretljivi, jer su svi tražili mesto u gradu. Dobili

Dr Ladislav Dajč

su nameštenje u gradiću Aleksandrovac, u Župskom okrugu. Ladislav i Julija imali su na raspolaganju kuću na sprat. U prizemlju su se nalazili ordinacija i apoteka, a na spratu dve sobe. Ladislav je dobio platu, a Julija, iako je radila isto kao muž, skromnu novčanu naknadu. Nedostatak iskustva nadoknađivali su vrednim radom i ubrzo stekli simpatije meštana.

Kada je posle martovskih demonstracija 1941. godine pala vlada u Kraljevini Jugoslaviji, Ladislav je mobilisan. Nekako u isto vreme krenuo je Julijin otac iz Zagreba da poseti kćerku i zeta. Bio je težak srčani bolesnik i umro je u noći između 2. i 3. aprila. Sahranjen je na mesnom groblju, a ispraćaju su prisustvovali mnogobrojni meštani. Na taj način su pokazali koliko cene trud njihovih lekara, Julije i Ladislava. To je bila prva nesreća koja je zadesila Juliju; uskoro su nastupili događaji koji će iz osno-

va promeniti ceo njen život.

Jugoslavija je okupirana, a na snagu su stupile anti-jevrejske uredbe. Ladislav je morao da preda pištolj koji je posedovao. Uveče, nakon nekoliko dana, na njihova vrata je zakucao Borivoje - Bora Bondić, činovnik iz opštine.

- Doktore, zadrži ga, - rekao je Bora vraćajući pištolj, - jer ako neko nekome želi da ugrozi život, taj ima prava da se brani.

Tada se još nije znalo da će Bora biti u situaciji da mnogo više pomogne Dajčevima.

Ladislav i Julijana su juna meseca 1941. izbačeni iz kuće i sa posla. Lokalni policajac sažalio se i pozvao ih u njegovu kuću. U kući van grada živeo je policajac sa ženom u drugom stanju i petoro dece. Dajčevi su primljeni u drugi deo kuće, koju porodica nije koristila. Dobili su besplatan boravak, ali i nove brige. Policajac je voleo da popije, a onda je tukao ženu. Kada je jedno veče došao sekretar iz opštine da ih obavesti o popisu Jevreja i predložio da odu iz Aleksandrovcu na nekoliko dana, kako bi oni mogli da napišu da u njihovom gradu nema Jevreja, Dajčevi su se odmah spremili za put. Nameurali su da otputuju kod Ladislavove porodice, ali već je bilo kasno. Jevrejima je zabranjeno da putuju vozom i Dajčevi su se vratili u kuću policajca.

Julija je još uvek imala kafe, koju je doneo pokojni otac, i kod njih se često okupljalo društvo. Još ranije su se sprijateljili sa veterinarom, učiteljem i pravoslavnim popom. Decembra meseca 1941. ponovo ih je posetio sekretar iz opštine i rekao da moraju hitno da napuste Aleksandrovac, Gestapo je krenuo u potragu za skrivenim Jevrejima. Pop je našao rešenje; imao je kolegu popa na planini Željin, gde

Nemci zimi nisu ni pokušavali da dođu. Dajčovi su dobili novo prebivalište. Mladi pop i njegova još mlađa žena primili su ih sa svom pažnjom dobrih domaćina. Crkva, popova kuća i škola bili su relativno daleko od razbacanih seoskih kuća na planini, tako da su Dajčovi bili skoro neprimećeni u tom kraju. Na planini Željin, u istom kraju, nalazila se grupa oficira kraljeve vojske, koja se odmetnula u šumu i pristupila četničkom pokretu. Kada su čuli da je doktor u popovoj kući, četnici su ubedili Ladislava da bi najbolje bilo da im se pridruži, jer mu je stalno ugrožen život, a njima je bio potreban lekar. Tako je Ladislav pošao sa četnicima, a Juliju su prebacili u selo u kome su se nalazile žene srpskih oficira. Stanovala je u kući sa ženom koja je imala petoro dece. Na kući je morao biti istaknut spisak sa svim stanarima, ali Julija, osim ratnog imena Radojka, nije imala dokumenta kojima bi sakrila svoje jevrejsko poreklo.

Bila je zima kada su jednog dana u selo stigle bugarske okupatorske jedinice. Tražili su partizane i skrivene Jevreje. Julija nije imala vremena da pobegne iz sela, sakrila se na tavan kuće i tu nekoliko sati cvokotala od zime dok fašisti nisu napustili selo. Kad je čuo šta se desilo, Ladislav je odmah tražio od četničkog komandanta da se Julija pridruži muškarcima, jer je sa njima bila sigurnija. Julija je od tada počela da živi u surovim planinskim uslovima, krijući se u šumi i pećinama u kojima su boravili

četnici.

Stiglo je proleće 1942. godine, sve je ozelenilo i Julija se trudila da što pre zaboravi teškoće zimskog perioda koji je prošla sa mužem u šumi. Ostala je u drugom stanju. Ali, godišnja doba se brzo smenjuju, a to je najbolje osetila Julija kad je već na jesen na planini počeo da pada sneg. Iscrpljujući marševi, najčešće noću, nedostatak hrane i odeće, krhka doktorka Julija sve je teže podnosila. Major Kosanović, četnički komandant, rešio je da Juliju smeste kod nekog od seljaka kod koga će sačekati porođaj. Jednu noć, u pratnji seoskog momka, Julija se spustila u Boturiće gde je smeštena u kuću kod Stane i Predraga Zdravkovića.

U zaseoku Boturića živela su tri brata Zdravkovića sa svojim porodicama. Predrag je bio najstariji i kod njega je u jednu sobicu smeštena Julija. Preko dana Julija nije izlazila iz sobe, uveče se rano večeralo, jer nije bilo dovoljno petroleja za fitilj lampe. Zato se ujutro rano ustajalo i posle doručka svako je odlazio na svoj posao. Pošto je bila zima, utihnuli su seljački poslovi i žene okupljene oko tople peći učile su Juliju da plete. Julija je bila zadovoljna, posle dužeg vremena spavala je u čistom krevetu, bez cokula na nogama, očišćena od vaši (ušiju), koje je sa sobom donela iz šume.

A onda je na scenu ponovo stupio Borivoje - Bora Bondić. Blagovremeno obavešten o akcijama koje

Dr Julija Dajč

Predrag i Stana Zdravković

su spremali okupatori, javio je Predragu da se sprema racija u njihovom selu. Neko je prijavio da se u kući Zdravkovića krije trudna jevrejska žena. Bora je pronašao novo sklonište za Juliju, ali se seljak, kod koga je trebalo da se preseli, nije pojavio u zakazano vreme na dogovorenom mestu. Julija je ostala nedelju dana kod Bore u kući. Grozdana, Borina žena, sve vreme se brinula za Juliju, koja se plašila da će se svakog momenta poroditi. Nedaleko do njihove kuće često su putem prolazili Nemci i postojala je velika opasnost da Julija bude otkrivena, pogotovo ako se porodi tu gde su Nemci imali običaj da svrate, da uzmu vode iz bunara pre nego što nastave put. Na kraju se Bora odlučio da prebace Juliju u selo Latkovac kod Čedomira Kneževića. Trebalo je proći kroz ceo grad da bi se izašlo iz Aleksandrovca u pravcu Latkovca. Smestili su Juliju u volovska kola, Julija se plašila da će se od truckanja poroditi u kolima, ali su na kraju ipak srećno stigli u Čedomirovu kuću.

Za to vreme u zaseoku Boturića se odigravala prava drama. U Predragovoj kući nije nađena nikakva Jevrejka, ali se nedaleko od njihove kuće porodila druga žena. Malo je falilo da je odvedu kao Jevreju. Ipak su Predraga odveli u Kruševac da se proverí cela priča. Predrag je smešten u zatvor, koji se nalazio u jednoj privatnoj pekari. U magacinu za brašno bilo je zatvoreno stotinu ljudi koji su čekali na streljanje. To je bila odmazda za ubistvo nekoliko nemačkih vojnika. Stražar je saznao da Predragu nije dokazana nikakva krivica i pre odvođenja uhapšenih na streljanje pustio je Predraga u pekaru, koja je bila povezana sa magacinom u kojoj su se nalazili uhapšeni, da se tu sakrije. Kada su zatvorenici odvedeni na streljanje, pustili su Predraga. Predrag se vratio kući bele kose, ali ne od

Grozdana i Borivoje Bondžić

brašna, bio je potpuno sed.

Kad je Čedomir Knežević čuo da je Predrag uhapšen odmah je poslao poruku: "Boro, vodi je de znaš".

I njegova supruga je tražila od Julije da odmah napusti kuću, jer neće da izgubi muža. Strah ne traži nikakvo opravdanje i Bora se setio Slobodana i Milenije Kneževića, koji su takođe živeli u Latkovcu. Pojavio se i mladi oficir iz šume i ubrzao preseljenje. Milenija i Slobodan, svesni šta se događa u njihovoj okolini, toplo su primili Juliju, koja samo što se nije porodila. Nisu morali dugo da čekaju, tu noć su počeli trudovi i Slobodan je doveo babicu iz Aleksandrovca koja je porodila Juliju. 4. Marta 1943. rodio se sin Ilan. U posetu je došao i Predrag

Zdravković. Stavio je veću sumu novca detetu pod jastuk. Julija je bila iznenađena i obradovana.

- Došao sam samo da ti kažem, da znaš, da nisam ljut na tebe, - rekao je Predrag.

Nažalost, Julija nije mogla dugo da ostane ni kod Milenije i Slobodana. Do kraja godine promenila je više od dvadeset bora-višta. Bora je bio glavni organizator, a Slobodan je na magarcu prebacivao Juliju i bebu u nova skrovišta. Često domaćini nisu znali ni koga primaju u

kuću. Dovoljno je bilo reći da Juliju, alias Radojku, i njenu bebu gone Nemci. Ponekad je Bora morao da bude grub.

- Kuda idemo ne moraš da znaš, - govorio je kada bi neko navaljivao sa suvišnim pitanjima, - i jezik za zube, svi smo ugroženi!

Jednog dana je Bora došao po Juliju i Ilana i odveo ih kod Raleta. Raletova kuća se nalazila na takvom mestu, da ni u Prvom svetskom ratu Nemci nikad nisu stigli do nje. Koliko je to bilo sigurno nije bilo ni toliko važno, važno je da se Julija konačno opustila i odmorila.

Došlo je oslobođenje, mnogi su se veselili, ali Ladislav nije dugo uživao u slobodi sa svojim sinom Ilanom i suprugom Julijom. Godine 1945. sahranjen je na Jevrejskom groblju u Zemunu.

Milenija Knežević

Slobodan Knežević

**Grozdana i Borivoje Bondžić,
Milenija i Slobodan Knežević,
Stana i Predrag Zdravković,**
proglašeni su 1980. godine za
Pravednike među narodima

U RATU OPASNOST VREBA SA SVIH STRANA

U Beogradu, pre Drugog svetskog rata, na Dorćolu je bila nastanjena većina sefardskih Jevreja. U ulici Jevrejskoj broj 13. živela je porodica BenAvrama. Saul, njegova supruga Ester, koju su zvali Netika, i njihovo troje dece: Hajm najstariji, rođen 1922. godine, Roza, koju su svi zvali Ruža, koja je tada imala 12 godina i Josef, dve godine mlađi. Sa njima je živela i baka Barbara. U istoj zgradi živela je i Netikina mnogobrojna familija. Sestra Matilda, bila je udata za Josefa Josifovića. Oni nisu imali dece i Ruža je bila njihova miljenica. Zatim dva Netikina brata sa porodicama, Josef Judić sa suprugom i njihovo troje dece i Uroš Judić, sa ženom i sinom.

Ruža i Josef su išli u osnovnu školu, koja se nalazila u blizini kuće gde su stanovali. Posle demonstracija 27. marta 1941. godine, kada je odbačen Trojni pakt potpisan sa silama osovine, veoma brzo je bilo jasno da će Hitler sa svojim saveznicima napasti Kraljevinu Jugoslaviju. Učiteljica je rekla đacima da se u kraju jedino sklonište od bombardovanja nalazi u školi i kada čuju sirene da svi odmah dotrče u školsko dvorište. Deset dana kasnije počelo je bombardovanje Beograda. Spas u školskom skloništu potražili su i roditelji i deca. Srbi, domaći Nemci, Jevreji, Mađari... stisnuli su se u malom prostoru.

Netika je imala još jednog brata, koji je živio sa porodicom u Kragujevcu, i sestru Lenku, udata za Avrama Levija, koja je sa porodicom živela na Starom Đermu. Kragujevac je bio daleko, a Stari Đeram je u to vreme bio periferija Beograda. Mno-

gobrojna familija je odlučila da potraži utočište kod Lenke i Avrama. Put ih je vodio ulicama Dušanovom, Džordža Vašingtona, Kraljice Marije, a od Vukovog spomenika ulicom Kralja Aleksandra sve do Starog Đerma. Od kraljevskih obeležja je malo šta ostalo. Ruševine, mrtvi i ranjeni opominjali su čudnu kolonu Jevreja da požure. I kod Lenke je bilo tesno, ali taj deo grada nije bio bombardovan. Kada je prestalo bombardovanje Beograda svi zajedno su se vratili na Dorćol.

Jugoslavija je ubrzo kapitulirala, a nemačka vojna uprava u Beogradu je počela da sprovodi fašističke zakone koje su doneli sa sobom. Prvi su se na udaru našli Jevreji i komunisti. Komunisti što su organizovali otpor okupatorima, a Jevreji zato što su Jevreji. Jevreji, obeleženi žutim trakama, od prvih dana okupacije odvođeni su na prinudni rad. Rasčišćavali su ruševine, vadili mrtve iz zgrada sklonih padu, sve vreme su ponižavani i terani na najgore moguće poslove. Među njima su se nalazili i Saul BenAvram i njegov sin Hajm. Kada je juna meseca osnovan prvi logor na Banjici, Jevreji na prinudnom radu uglavnom se više nisu vraćali kući. Jednog dana Hajm je iznenada došao kući da se oprost sa porodicom. Obavestio je majku da će poći iz logora i pokušati da se dokopa teritorije pod italijanskom upravom, a odatle je planirao da se prebaci u Palestinu. Hajm je imao devojkicu na Zvezdari s kojom je nameravao da se oženi. Žurio je da se pozdravi i s njom. Kad je stigao na Zvezdaru i rekao za svoje planove, otac devojkice je bio protiv. Rekao je Hajmu da odmah beži, jer mu se više neće pružiti prilika da spase goli život. "Obećao sam nemačkom oficiru, ako me pusti da se pozdravim s porodicom, da ću se vratiti", rekao je Hajm i vratio

se u logor. Hajm nikada nije stigao u Palestinu. O ocu Saulu niko nije znao ništa, ni gde je ni šta se s njim dešava. Jednog dana se nije vratio kući, a nije ga bilo ni u logoru.

Nemci su otvarali nove logore za Jevreje. Posle Banjice otvoren je logor u Topovskim šupama. Iz tih logora odvođeni su Jevreji i likvidirani u Jajincima, Jabuci i na drugim stratištima. Do tada su mučki ubijani samo muškarci. U oktobru 1941. Nemci su za preživeli Jevreje otvorili poslednji veliki logor na Sajmištu, na zemunskoj strani reke Save. Prvo su u logoru bili zatočeni Romi. Kada je počelo dovođenje Jevreja, deo preživelih Roma je pušten iz logora da bi napravili mesta za preostale jevrejske žene i decu, iznemogle i stare.

Odvođenje Jevreja u logor na Sajmištu je počelo 8. decembra 1941. godine. Poziv da se jave u Specijalnu policiju za Jevreje, odakle su kamionima odvođeni u logor, dobila je i mnogobrojna familija iz zgrade u Jevrejskoj broj 13. Neke porodice su imale pomoć, konjska zaprega je išla od kuće do kuće i skupljala male zavežljaje, ono najmanje što je bilo dozvoljeno da ponesu budući logoraši. Jevreji su morali da na parče kanapa zavežu ključ od stana i karton na kome je bila napisana adresa i tako predaju ključeve Specijalnoj policiji.

Na Dorćolu, u neposrednom komšiluku porodi-

ce BenAvram, stanovao je obućar Pal Žamboki, Mađar, koga su svi u kraju zvali čika Pavle. Čika Pavle, rođen je 1895. u Kanjiži, kao mlad je otišao u Beč da izuči obućarski zanat. Uskoro se proćuo kao izvrstan modelar i za njega su čuli ljudi iz fabrike cipela u Beogradu. Donovići, vlasnici fabrike, pozvali su Pavla da se vrati u Srbiju i ponudili mu

Pal Žamboki

da radi kod njih pod veoma dobrim uslovima. Pavle je prihvatio ponudu i sa najnovijim modelima iz Evrope stigao je u Beograd. Posle izvesnog vremena počeo je samostalno da pravi obuću. Otvorio je radionicu na uglu Visokog Stevana i Dubrovačke ulice. Imao je puno posla i ponekad bi zamolio simpatičnog dečka, Josefa BenAvrama, da isporuči cipele mušterijama. Josef je bio vredan, a voleo je i da zaradi koju paru od bakšiša, koje su mu davale zadovoljne mušterije. Čika Pavle je uskoro upoznao celu porodicu BenAvrama. I ne samo njih, od svog dolaska upoznao je i druge stanovnike Dorćola. Bio je cenjen i kao čovek i kao majstor i stekao je puno prijatelja u sredini gde se našao. Kada je počeo rat,

pošto je dobro znao nemački, pozvan je u Gestapo za prevodioca. Pomagao je svojim sugrađanima koliko je mogao, a kad je počelo odvođenje Jevreja sa Dorćola u logor na Sajmištu, došao je da ih isprati. Nikako nije mogao da prihvati da će u logor biti odvedena i deca, među kojima su bili Josef i njegova sestra Ruža. Predložio je Netiki da ih sve zajedno

skloni na neko sigurno mesto dok ne prođe gužva. Netika nije htela da baka ode sama u logor, ali se složila da Pavle povede decu. Ruža se uhvatila za majčinu haljinu, nije htela da se odvoji od majke i bake. Josef je bio spreman da pođe sa čika Pavlom, smatrao je da je to samo privremeno rešenje, da se i oni deca ne bi mučili u logoru. Netika je rekla Ruži da će čika Pavle da joj kupi poklon i na jedvite jade nagovorila Ružu da i ona pođe. Pre nego što su se rastali, Pavle je zatražio ključeve od stana i rekao Netiki da u Specijalnoj policiji kaže da je ona stanovala u nekom od stanova odakle je bila njena rodbina. Netika je sa majkom i rodbinom peške otišla da se prijavi, a Pavle je otišao sa decom da kupi Ruži obećani poklon. Predveče je vratio decu u njihov stan.

Josef i Ruža nisu mogli dugo da ostanu sami u stanu. Pavle je našao rešenje. Zamolio je poznanicu Vidu, koja je stanovala u blizini Bajlonijeve pijaci, da primi decu, što je ona bez reči prihvatila. Pavle se brinuo za decu, pomagao je Vidi, a onda su počeli problemi.

Pavle je svojevremeno pomogao i svom kolegi, mladom obučaru Joci Ćiriću, koji je, kad je počeo rat, ostao bez posla. Joca je počeo da pije. Njegova žena Jovanka više nije mogla da izdržava kuću, sve pare su odlazile za Jocinu rakiju. Joca je znao da je Pavle smestio jevrejsku decu kod tetka Vide i počeo je da ucenjuje Pavla. Pavle je skoro svakodnevno plaćao Jocino pijanstvo, samo da deca ne budu

Josef Žamboki

prijavljena policiji. Znao je Joca da ni oni koji su sakrivali Jevreje nisu bili u manjoj opasnosti i sve više je ucenjivao Pavla.

Shvatio je Pavle da se nad njegovim štićenicima nadvila opasnost i rešio je da decu skloni iz Beograda. Pavlov brat iz Kanjiže imao je dve kćerke, Marišku i Ilonku, i obe su bile udate u Novom Kneževcu. Živele su jednoj kući u dva domaćinstva. Ilonka je bila nešto bolešljiva, ali je Mariška odmah pristala da prihvati Ružu. Tako je Ruža početkom februara 1942. prva krenula na put. Čika Pavle je imao prijatelje koji su bili spremni da ih

preko Dunava prebace u Banat. Za Pavla nije bio problem, ali Pavle za Ružu nije imao nikakva dokumenta. Kapetan malog broda je baš tih dana trebalo da vrati praznu vinsku burad na banatsku stranu. Smestili su Ružu u potpalublje, u prazno bure, i taman da krenu naišla je nemačka patrola. Popeli su se na brod, sišli u potpalublje i počeli da kuckaju po buradima, sumnjajući da se u njima nešto švercuje. Već su se približili buretu u kome je bila sakrivena Ruža, kad se odjednom pojavio kapetan broda. Pozvao je hitno Nemce da izađu iz broda, jer se oglasila sirena za uzbunu. Nemci nisu ni čuli sirenu, kao ni kapetan, ali su se velikom brzinom udaljili od broda i potražili sklonište na obali. Ruža i čika Pavle su srećno stigli u kuću Mariške Čanadi. Mariška je prihvatila Ružu kao svoju kćerku, a komšijama su rekli da je Ruža kćerka Mariškinog strica iz Kanjiže i da se privremeno sklonila u nji-

hovu kuću. Mariška je devojčicu iz grada počela da uči kućnim poslovima. Naučila je Ruža da pere veš na ruke, kako se pere beli, a kako plavi veš. Ruža je naučila i da kuva, a često je sa Mariškom odlazila na pijacu da prodaju jaja i druge poljoprivredne proizvode. Uskoro je Ruža stekla drugarice iz komšiluka, kojima nije smela da otkrije svoje poreklo. Naučila je ratno pravilo broj jedan; da sluša šta joj se kaže i da ne priča previše.

Josef je ostao kod tetka Vide u Beogradu. U školu nije mogao da ide, ali se igrao sa decom iz novog komšiluka. Glad je tada bila njegov najveći neprijatelj. Jednom prilikom ga je na ulici prepoznala jedna komšinica i namazala parče hleba sa mašću. Josef je bio zahvalan, nije mu ni palo na pamet da hrana nije košer po jevrejskim propisima. Ali, ni parče hleba sa masti nije mogao da dobije svaki dan.

Povremeno je Josef vežbao da svira na usnoj harmonici, jer je violina, koju mu je kupio otac, nestala sa drugim stvarima iz njihovog stana. Jednog dana se šćućurio iza vrata nemačke menze na Dorćolu i zasvirao Lili Marlen. Čuo je da nemački vojnici pevaju tu pesmu i samouk naučio da je odsvira na usnoj harmonici. Dok je on svirao pesmu nemačkih vojnika, u menzi je zavladao tajac. Jedan Nemač je ustao od stola i otkrio iza vrata malog muzičara. Otada Josef više nije bio gladan. Svaki dan je dola-

zio u menzu da odsvira neku pesmu, a odlazio sa porcijama punim kuvanog jela. Hrane je i preticalo. Velika je pomoć to bila i za gladni komšiluk, koji je teško dolazio do hrane.

Pijani Joca nije ostavljao na miru čika Pavla. Svaki dan je tražio pare za rakiju, a kad jednom Pavle nije imao kod sebe para, zapretio je da će ga odmah prijaviti Gestapou. Bilo je to u avgustu 1942. godine. Nije pomoglo nikakvo ubeđivanje, da će pare dobiti sutradan, i Joca se uputio u Gestapo. Pavle ga je pratio neko vreme i kad je video da Joca stvarno ulazi u Gestapo, požurio je kući. Našao je Josefa

na ulici, nije bilo vremena za pakovanje, samo su se javili tetka Vidi i odmah otišli na voz za Pančevo. Čika Pavle nije imao izbora, bio je samouveren, radio je još uvek u Gestapou i niko nije pitao ko je taj mali s njim. Tako su se čika Pavle i Josef našli u Novom Kneževcu kod Mariške Čanadi. Tada i tek po završetku rata Josef i Ruža su se ponovo sreli, iako je brata i sestru razdvajalo samo oko tri kilometra. Tisa je bila granica između rasparčane Jugoslavije, sestra je bila na jednoj, a brat na drugoj strani reke. Ribari na Tisi prebacili su čamcem čika Pavla i Josefa na drugu obalu i oni su odatle peške otišli do Kanjiže, koja je bila pod mađarskom okupacijom.

U Kanjiži, svom rodnom gradu, Pavle je imao puno rodbine i nije bilo problema gde da se smeste.

Derđ i Marija - Mariška Čanadi i sin Endre 1942.

Sutradan je Pavle otišao u policiju da se prijavi. Ispričao je da su on i “sin” Josef pobjegli iz Beograda, jer više za Mađare tamo nije bilo sigurno. Žena mu je, navodno, poginula za vreme bombardovanja Beograda i sad se vratio u rodni kraj gde mu je najsigurnije. Tako je i bilo. Pavle je dobio sva dokumenta za njega i sina, ali Josef nije znao mađarski i Pavle je požurio da ga skloni iz Kanjiže. Smestio je Josefa na salaš kod svojih rođaka, Koso Janoša i Eržike, koji su čuli istu priču koju je Pavle ispričao u policiji. Ustvari, niko u Kanjiži, osim jednog advokata, takođe Jevrejina, nije znao ko je zapravo mali Josef.

Na salašu je Josef brzo naučio mađarski. Iako dete, uvek je nalazio načina da nešto pomogne domaćinima. Petkom su se klale svinje, a meso se prodavalo u Budimpešti. Na salašu su imali i dosta gusaka, a guščija džigerica je bila veoma cenjena na budimpeštanskoj pijaci. A gde nije? Josef više nije znao šta je to glad, jedino nije smeo da napušta salaš. Obilazio ga je redovno njegov poočim Pavle i tako je Josef dočekao kraj rata.

Ruža je već bila devojka od petnaest godina kada su Rusi oslobodili Novi Kneževac. Radost je bila pomućena kada su ruski vojnici počeli da siluju žene i devojke u oslobođenoj varoši. Često je Ruža bila u delu kuće gde su živeli Ilonka, Mariškina sestra, i njen muž Janči-bači. Kod njih je spavala i tu noć kada su pijani Rusi upali u kuću tražeći zabavu sa ženskom čeljadi. Janči je brzo sklonio Ilonku u špajiz, a Ružu pokrio dekom u dečijem krevetu. Rusi su nezadovoljni izašli iz kuće, ali je jedan Rus bio uporan. Hteo je po svaku cenu da vidi ko leži u dečijem krevetu. Kada je prišao dečijem krevetu, Janči je podigao motku, koja mu se našla pri ruci,

Patrijarh Pavle u društvu rabina Cadika Danona na dodeli medalja pravednika

i s leđa udario Rusa po glavi. Spakovao je Rusa u jedan džak i odneo u mlin koji se nalazio preko puta njihove kuće. O tom događaju više nikada nisu pričali.

Ruža i Josef jedini su od mnogobrojne familije preživeli strahote nacističkog progona Jevreja. Josef je iz zahvalnosti prema svom spasiocu zadržao njegovo prezime i danas se preziva Žamboki.

Pal Žamboki i Marija-Mariška Čnadi
proglašeni su 1995. godine za
Pravednika među narodima

KUME MOJ

Posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije Hrvatska banovina proširila je svoje granice. Ustaški režim Ante Pavelića stvorio je Nezavisnu državu Hrvatsku (NDH) kojoj je pripojena Bosna i Hercegovina, Vrbaska banovina i Srem. Nova granica NDH prema Srbiji pružala se rekom Drinom i Savom, do ušća Save u Dunav. Zemun je postao pogranični grad NDH. U Zemunu je od prvih dana okupacije delovao jak pokret otpora. Zajedno sa Nemcima, ustaše i folksdojčeri su progonili Jevreje, komuniste, kao i sve druge koji su se usprotivili novoj vlasti. Veoma brzo, akcije pokreta otpora više nisu bile samo propagandnog karaktera, na teror je odgovoreno terorom. U atentatima je ubijen Martin Volf, zloglasni ustaša, Valter Filipović, šef ustaške policije, Severović i drugi. U pokretu otpora su bili i zemunski Jevreji, uglavnom članovi cionističke organizacije HaŠomer HaCair: Danilo i Josip Fogel, Josip Berherano, Bež Albahari, Edita Pisker, Erna Rot, Miroslov Klapfer, Ester Demajo i mnogi drugi. Većina njih je čekala na "vezu" da odu u partizane, ali to nije bilo jednostavno. U međuvremenu su terani na prinudni rad, ali su sve vreme održavali kontakte i učestvovali u akcijama pokreta otpora.

U Sindelićevoj ulici broj 26a je stanovao Antun Benčević sa majkom, poštanskom službenicom,

Antun Benčević

koja je radila dvokratno, i bakom, koja je vodila domaćinstvo. Kod njih je za vreme školovanja stanovala Cvijović Mira, Antunova sestra od tetke.

Početkom jula 1942. godine aktivistkinja pokreta otpora Evica Frlog, koja je ubačena u ustašku policiju, obavestila je Miru Cvijović da se sprema veliko hapšenje Jevreja i teranje u logore Jasenovac i Staru Gradišku. Mira Cvijović, predratni član SKOJ-a, odmah je prenela obaveštenje starijim drugovima, koji su joj dali zadatak da preko Evice Frlog obezbedi što više propusnica, kako bi se deo Jevreja evakuisao iz Zemuna. Antun, koga su svi zvali Braca, od početka rata pridružio se pokretu otpora. Živeli su u kući koja je postala mesto gde su nalazili utočište mnogi komunisti i progonjeni Jevreji. Braca je često čuvao stražu ispred njihove kuće, dok je Mira držala sastanke sa članovima Mesnog komiteta SKOJ-a. Kada je Evica uspela da ukrade propusnice sa nemačkim

pečatom, predala ih je Miri. Mira je odmah pozvala Skojevence i podelila propusnice, koje je trebalo da odnesu određenim Jevrejima. Na žalost, nije bilo dovoljno propusnica za sve Jevreje, a i da ih je bilo, takav pokret Jevreja bio bi suviše uočljiv za okupatorske vlasti. Istovremeno je dogovoreno da se spremi što više skloništa kod poverljivih ljudi i saradnika pokreta otpora, gde bi se sakrili progonjeni Jevreji, pre nego što budu prebačeni u partizane. Braca je tražio, i dobio, jednu propusnicu da je odnese zubaru, dr Edmundu Klajmanu.

Dr Klajman je bio neženja, živio je sam, a majka i sestra su živjele u Poljskoj. Braca, čim je stigao, odmah je rekao dr Klajmanu zašto je došao: “Čuo sam da će ovih dana da hapse zemunske Jevreje i došao sam da vas prebacim u partizanski odred; sa ovom propusnicom biće vam spašen život”. Dr Klajman se zamislio. “Braco, kasno si došao”, rekao je umornim glasom dr Klajman, “da si došao juče, možda bih pošao s tobom. Od prijatelja sam saznao da su mi majka i sestra odvedene u logor i da su ubijene, za mene život nema više nikakvog smisla”, rekao je dr Klajman šta ga muči i ućutao.

Za momenat se zamislio i Braca, a onda upitao dr Klajmana da li zna kome bi mogao da preda propusnicu, da se spase bar još jedan jevrejski život. Dr Klajman je odveo Bracu u Rajačićevu ulicu, gde se u jednoj kući sklonila jevrejska porodica Belah. Belahovi su izbegli iz Stare Pazove i smestili se u jedan skroman stan. Kad su ušli u stan, doktor i Braca, zatekli su oca, majku, njihove dve kćerke Rožu i Saru i sina Pavla. Braca je rekao zašto su došli, a gospodin Belah ih je zamolio da sačekaju u dvorištu, da porodica odluči šta da se radi. Dr Klajman se vratio kući, a Braca je pored bunara čekao odgovor.

“Spasite nam sina”, rekao je gospodin Belah, kad je posle desetak minuta izašao iz stana, “tako smo se dogovorili”, dok je govorio suze su mu tekle niz obraze. Braca je morao da uđe u kuću i pozove Pavla. Pavle se opraštao sa sestrama i roditeljima,

a Braca ga je požurivao da se što pre sklone na sigurno mesto. Odveo ga je u Nikolajevsku ulicu broj 5, u kuću Uglješić Mirjane, odakle se odlazilo u partizane. Kod Mirjane je Braca popunio propusnicu za Pavla na ime Hinko Hilić i preko pečata falsifikovao potpis šefa policije. Posle nekoliko dana boravka u Mirjaninoj kući Pavle je prebačen u partizane.

Za samo nekoliko dana moralo je da se skloni što više Jevreja, kako bi izbegli transport u logore smrti. Jevreji su bili raspoređeni na više mesta, a u kući Benčevića na tavanu su bili sakriveni Alfred

Kačka, Miroslav Klopfer i Magda Frojdenfeld. Hrane nije bilo dovoljno, ali se porodica snalazila. Braca je lovio ribu na Dunavu. Imao je pecaljku, ali je imao i sačmu (okruglo pletenu mrežu sa olovnim tegovima na kraju). Donosio je ribu, koju je baka spremala za sve stanare, a za krompir, kupus i luk, Braca se snalazio obilazeći bašte u gornjem gradu. Kada su skriveni Jevreji u njihovoj kući prebačeni u partizane, na njihov tavan smeštali su se novi stanari, koje je slao komitet partije. Tako je to trajalo do 1. septembra 1942. godine, kada je uhapšena Mira Cvijović. U noći između 1. i 2. septembra, i u nekoliko

narednih dana, uhapšeno je oko 2.500 omladinaca i omladinki iz Zemuna i oterano u zatvore u Sremskoj Mitrovici i Vukovaru. Miru je u noći između 7. i 8. septembra, u zatvoru, ubio Viktor Tomić. Uhapšena je i Evica Frlog zbog krađe propusnica.

Mirjana Uglješić udata Barbulović

Ubijena je ne odavši nijednog člana pokreta otpora.

Braca je 1944. otišao u partizane, a kući se vratio godinu dana kasnije. Odmah se uključio u radne akcije: branje kukuruza, seču drva, obezbeđivanje goriva za bolnice i građane, radilo se udarnički, a hrane ponovo nije bilo dovoljno.

Za dojučerašnje ilegalce i partizane, otvorena je kuhinja u hotelu "Central". Braca je stajao u redu za večeru, kad ga je jedan partizan, u oficirskoj uniformi, sa odlikovanjima na grudima, izvukao iz reda i počeo da ga ljubi. "Kume moj", rekao je kroz smeh, "ja sam Hinko Hilić, kome si spasao život". Bio je to Pavle Belah, koji se vratio iz rata. Pitao je za roditelje i sestre, ali Braca je mogao samo da kaže da se nisu vratili iz logora. Pavle je pitao da li su sačuvana neka porodična dokumenta, slike, ali Braca o tome nije znao ništa. Setio se Braca da se pored kuće gde se sklonila porodica Belah, nalazi radnja fotografa Rajšića. Otišli su tamo da provere da li je kod njega nešto ostavljeno. Rajšić se obradovao: "Hvala Bogu da ste stigli", rekao je uzbuđeno. Imao je negative porodice Belah. Do tada nije smeo da napravi slike, plašeći se da bi okupatori mogli da na slikama prepoznaju Jevreje. U stvari, kada je Pavle otišao u partizane, stari Belah je zamolio fotografa Rajšića da slika celu porodicu, i

Mira Cvijović

ukoliko se Pavle vrati živ iz rata da mu preda slike za uspomenu na porodicu. Rajšić je izradio slike na kojima se videla svečano obučena porodica Belah. Posebno je slikao sestre Rozu i Saru i to je bilo sve što je ostalo od porodice Belah. Pavle se odjednom osetio usamljen. Nakon nekoliko godina odselio se u Izrael da zaboravi i započne novi život. Nikad nije zaboravio, ali je uspeo da podigne porodicu u kojoj su rođene dve kćerke, koje su dobile imena Roza i Sara.

Antun Benčević i Mira Cvijović
proглаšeni su 1994. godine za
Pravednike među narodima

OPROŠTAJ BEZ POZDRAVA

- Jesi li čula da je bombardovan Segedin? - zabrinuto je Stevan Deneberg pitao suprugu Hildu.

Hilda, rođena Hauser, samo je prigrlila svoja dva sina. Mirko, dečko od 11 godina i Pavle, 8 godina star, gledali su majku koja nije mogla da progovori ni reč.

Segedin je veoma blizu Subotice gde su živeli Denebergovi. Bližio se kraj Drugog svetskog rata i nemačka vrhuška je bila sve više nervozna. Trupe Crvene armije nezadrživo su sa istoka napredovale prema Berlinu. Kao lepeza ruske trupe širile su se Istočnom Evropom. Mnogima je bilo jasno da se ruši san o Trećem rajhu, ali to u Nemačkoj niko nije smeo da kaže. Hitlerov plan o uništenju Jevreja nije bio sproveden do kraja. Milioni žrtava nisu bili dovoljni za nacističke fanatike, požurili su da nanesu još više zla nedužnom narodu. Nezadovoljni učinkom mađarskih vlasti na rešavanju jevrejskog pitanja, dojučerašnjih saveznika, nemačke trupe su početkom 1944. okupirale Mađarsku. Do tada su mađarske vlasti štitile Jevreje, kojih je bilo u velikom broju u Budimpešti, a i u drugim gradovima. Suboticu, Sabatka, kako su je zvali, smatrali su svojim gradom. U Subotici je pre rata

živelo skoro šest hiljada Jevreja. To nije moglo da promakne osvedočenom nacisti Ajhmanu, zaduženom od Himlera za što brže rešavanje jevrejskog pitanja u Mađarskoj. Počeli su progoni Jevreja i transportovanje u logore smrti, najviše u Aušvic.

Stevan, dentista, kao i njegova žena lekar, oboje omiljeni među sugrađanima, morali su da se rastanu, Stevan je deportovan u Bačku Topolu i smešten u radni logor, kako su nacisti cinično zvali poslednju stanicu odakle su slali ljude u smrt. Međutim, Pišta, kako su zvali Stevana, po svoj prilici je bio povezan sa pokretom otpora i našao je vezu da bude prebačen u subotičku bolnicu, navodno, na opera-

ciju žučne kese. Bio je mesec maj 1944. godine, proleće, kada je Paralelna ulica pretvorena u Geto. Okupacione vlasti, pod nadzorom nemačkih fašista, za kratko vreme su skoro sve subotičke Jevreje oterale u tek osnovani subotički geto. U Paralelnoj ulici se nalazila i kuća Denebergovih. Hilda je sa decom ostala u Getu, gde je sa ostalim Jevrejima čekala deportaciju u logor smrti Aušvic. Hilda nije znala za Pištino kretanje sve dok nacisti nisu i Pištu iz bolnice oterali u geto i porodica Deneberg nenadano se ponovo našla na okupu.

- Moram nešto učiniti da spasem bratovu porodicu, - rekao je Janči, Pištin brat, obraćajući se Ruži, koja se brinula za njegovu majku. - Čuo sam da danas

Klara Baić sa kćerkom Margitom

kreće poslednji transport Jevreja iz Subotice.

Janči je bio pošteđen antijevrejskih zakona. Pre rata se venčao sa katolikinjom, a prijatelj mu je bio sveštenik Blaško Rajić, koji mu je izdao lažnu krštenicu da je rođeni katolik. Nije bila velika tajna da je Pištin brat Jevrejin, ali je lažna krštenica i gvozdeni krst, koji je zaslužio na Istočnom frontu, kada je spasao jednog mađarskog oficira, bilo dovoljno da se slobodno kreće po gradu.

Moralo je brzo da se nešto preduzme. Janči je našao jedna kola, natovario ih senom i uskoro se našao pred sporednom kapijom geta. Razgovor sa stražarem nije dugo trajao, Janči ga je potkupio i sa Ružom ušao u geto. U getu nisu mogli dugo da se zadrže. Jančiju je bilo jasno da može samo decu da izvede iz Geta. Majka nije imala prilike ni da se pozdravi sa decom, Ruža je uzela decu za ruke i požurila da stigne Jančija koji je žurio prema izlazu. Tu su nastali novi problemi. Stražar se pobunio što vode decu sa sobom, ali ga je Janči podsetio koliko je para dobio da zažmuri. Stražar je bio uporan, a Janči je rukom pokazao Ruži, koja je držala Mirka i Pavla za ruke, da izađu napolje.

- Budeš li o ovome rekao i jednu reč, - dok je govorio, Janči nije krio bes, - naći ću te i ubiti!

Decu su ubacili u kola, pokrili senom i nestali iz

*Pavle i Mirko Deneberg sa sestrom
Ružicom Hauser*

vidokruga stražara.

Sve se dešavalo veoma brzo i stric nije imao vremena da unapred nađe sklonište za decu, a kući nije smeo da ih odvede. Kad primete da sa spiska za deportovanje nedostaju Hildina deca, pretpostavio je, prvo će ih potražiti u njegovoj kući. Uspeo je da se dogovori sa prijateljicom, Mađaricom, da smesti decu kod nje, ali samo do uveče kada se njen zaručnik, policajac, vraća kući. Dok je Janči tražio smeštaj za decu, poslednji transport Jevreja za Aušvic napustio je Suboticu. Uveče je smestio decu kod prijatelja, koji su primili decu na dva dana, a Janči se ponovo rastrčao po Subotici tražeći novo utočište.

Janči je čuo da jedna udovica Jevrejina, nejevrejka, izdaje sobe. Kod nje se već nalazio dečak od četrnaest godina, ali je udovica toliko povišila cenu smeštaja da stric to nije mogao da plati. Udovica je tražila 200 penga po osobi, 80 dolara na dan za dvoje dece! U ono vreme to je bio veliki novac, ali Janči nije imao izbora, deca su nekoliko dana bila u toj kući.

Obradovao se kad mu se osmehnula sreća, jer je našao kuću u kojoj je jedna brbljiva žena izdavala sobe. Jančiju je smetalo što toliko priča, ali su deca već bila pripremljena da nikom ne smeju da kažu da su Jevreji.

- Ne brinite za decu, - rekla je stanodavka, hvaleći se pred nepoznatim, - kod mene će biti sigurni, znate, moj budući muž je agent specijalne policije.

“Da li je ovo policijski grad?” pitao se stric, svestan da je i ova prilika da skloni decu propala. Više nije znao gde da traži smeštaj za bratovu decu. Ponovo se setio svog prijatelja sveštenika Blaška Rajića.

- Odvedi decu kod Klare Baić, Bunjevke, - rekao mu je sveštenik, i dao adresu.

Tek tada je Janči saznao da je sveštenik povezan sa ljudima iz pokreta otpora, ilegalcima koji su saradivali sa partizanima. Nažalost, Klara Baić nije bila u Subotici. Kuću je pazila rođaka Ester i kad je čula o čemu se radi pustila je decu u kuću dok se Klara ne vrati.

Klara se vratila kući 28. juna i na veliko iznenađenje u kući zatekla dva nepoznata dečaka. Stric je ubrzo obavesten da je Klara stigla i odmah je dotrčao da razgovara sa njom i zamoli je da dečaci ostanu kod nje.

- Ne dolazi u obzir, - žučno je reagovala Klara Baić.

- Nemam gde da ih smestim, - Janči je podigao ton, - ako ne ostanu kod vas, onda bi bilo bolje da sam dozvolio da ih odvedu u logor.

- Hoćeš da mene odvedu u logor? - Klara je bila svesna opasnosti koja joj preti, ako se otkrije da krije jevrejsku decu, - ili bi više voleo da me odmah ovde streljaju?

- Vi ste skoro van grada, niko ih neće otkriti, - Stric je i dalje tražio ubedljive razloge da deca ostanu kod nje.

- Zna li vi pošto je danas hrana, plaća se suvim zlatom, - Klara je zadržala pristojnost, ali je bes

izbijao iz njenih reči.

- Platiću hranu, - Janči nije odustajao od namere da ostavi decu kod Klare.

Klara je prišla deci, u njihovim očima mogla je samo da pročita strah pred neizvesnom sudbinom. Pored Mirka i Pavla sedela je Margita, Klarina kćerka, istih godina kao i Mirko. Klarin pogled lutao je od jednog do drugog deteta. Zadržala je pogled na Margiti, i ona je bila uplašena, kao da se radi o njejoj sudbini. Da li je materinski instinkt pobedio ili nešto drugo, tek, Klara je odlučila da deca ostanu.

Možda je i preporuka sveštenika podstakla Klaru na ovaj human čin, ali time nisu bile završene dečije muke. Ni deci ni odraslima nije bilo lako, vlasti su znale da nisu svi Jevreji deportovani iz Subotice. Pod pritiskom fašista, ponovo je počela potraga za skrivenim Jevrejima. Ni Klarina kuća nije bila pošteđena pretresa. Rođaka Ester, zajedno sa Anicom i Ružom, sve tri su bile u pokretu otpora, priskakale su u pomoć. Kad je u njihovom kraju počeo pretres, sakrili su Mirka i Pavla u svinjac, sklonište nije bilo košer, ali je decu i tog puta spaslo od neosetljivih dželata.

Jednom prilikom, bilo je leto, deca su se igrala u dvorištu kad se brzo proneo glas da su ponovo počeli pretresi kuća.

- Otkud Klari još dvoje dece? - pitao je mađarski vojnik komšinicu čiju kuću su upravo pretresali. Video je izdaleka kako Mirko i Pavle ulaze u Klarinu kuću.

- Od dalje rođake, - odgovorila je komšinica. - Majka im je stradala prilikom bombardovanja Segedina, a otac im je u zarobljeništvu u Rusiji.

Na samo pominjanje Rusa i Rusije, vojnik se stre-

Pavle, Ružica i Mirko

sao. Nije ni ušao u Klarinu kuću.

10. oktobra 1944. Rusi su oslobodili Suboticu. Neko je imao više, a neko manje razloga za slavlje. Mirko i Pavao prvi put su se obradovali nekoliko nedelja kasnije kad se iz Aušvica vratila njihova majka. Otac je zauvek nestao iz njihovog života. Klonulog duha Hilda nije mogla da sakrije svoju sreću kad se srela sa dobro negovanom decom. Zahvaljivala se Klari koja je spasla njenu decu, dva nevina bića, koja će Hildi povratiti veru u život.

Klara Baić

proglašena je 2007. godine za
Pravednika među narodima

SKIDAJ GAĆE

Nemačkoj vojnoj upravi u okupiranoj Srbiji ništa nije smetalo trvenje između visokih činovnika u kolaboracionističkoj vladi Milana Aćimovića, formiranoj neposredno posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Za Nemce je bilo važno da izabrani predstavnici srpskog naroda budu lojalni Trećem Rajhu. Pre nego što je Milan Aćimović predao vođecu palicu generalu Nediću, ostao je u njegovoj vladi ministar unutrašnjih poslova, rešio je da se obračuna sa svojim starim rivalom Dragim Jovanovićem. Dragi Jovanović, šef policije u Beogradu, istovremeno je postavljen za predsednika opštine Beograd. Milan Aćimović je smatrao da je to previše vlasti skoncentrisano u rukama jednog čoveka i juna 1941. godine, predložio je dr Harald Tarneru, šefu nemačke vojne uprave u Srbiji, da se izvrši imenovanje novog čoveka na funkciju predsednika grada. Tarneru je bilo sasvim svejedno ko će biti predsednik grada, jedino je bilo važno da budući predsednik bespogovorno izvršava naređenja nemačkog komesara, koji je sedeo u upravi grada. Milan Aćimović je imenovao v.d. predsednika grada dr Miloslava Stojadinovića.

Ubrzo se pokazalo da Miloslavu nedostaju rukovođeće sposobnosti, valjda nije imao dovoljno mašte za što efikasniju zaštitu nemačkih interesa, a nije pokazao ni razumevanje za policijske poslove, pa je već u septembru 1941. smenjen sa funkcije predsednika grada, a Dragi Jovanović je ponovo imao svu vlast u Beogradu.

Ali, Miloslav Stojadinović je imao druge osobine, koje, po cenu života, nije smeo da ispolji pred oku-

patorima. Bio je human čovek i uvek je bio spreman da pomogne svojim prijateljima, progonjenim Jevrejima. S obzirom da je imao prijatelje u upravi grada, nije mu bilo teško da dobije informacije koje je želeo.

Jevreji su zajedno sa komunistima često odvođeni kao taoci. Za jednog ubijenog Nemca, streljano je 100, a za ranjenog, 50 građana Srbije. Miloslav je čuo da se prave novi spiskovi Jevreja, koji će biti uhapšeni za predstojeće streljanje. Među njima je bila i Helena Lovrić, žena njegovog prijatelja.

Dr Miloslav Stojadinović

Specijalno odeljenje policije za Jevreje premešteno je u ulicu Džordža Vašingtona, tamo se nalazila kartoteka sa svim podacima o Jevrejima Beograda, i Miloslav je rešio da Helenina kartica mora da nestane iz nemačke evidencije. Pronašao je srpskog službenika koji je zajedno sa nemačkim majorom radio u kartoteci i zamolio ga za pomoć. Službenik se prepao, ali je na Miloslavovo navaljivanje pristao da mu pokaže gde se kartoteka nalazi. Dogovorili su se da Miloslav dođe rano ujutro, pre nego što major stigne na posao, i da sam uzme karticu koju želi da uništi.

Rano ujutro je Miloslav stigao u kancelariju. Službenik je sedeo za svojim pisaćim stolom i nije progovorio ni reč. Samo je prstom pokazao na orman u kojem se nalazila uredno složena kartoteka. Miloslavu nije bilo teško da brzo pronađe Helenin karton, savio ga je i stavio u džep. Samo što se sa zadovoljnim osmehom okrenuo prema službeniku, u kancelariju je upao nemački major. Posmatrao je Miloslava od glave do pete i pitao šta on tu traži. Miloslav je odgovorio da je došao samo da nešto pita službenika, a major ga je pitao da li zna da je najstrože zabranjen ulaz u kartoteku. Nije čekao odgovor, major se razderao iz sveg glasa: “Napojte!” Helenu više niko nije tražio do kraja rata.

Helenin muž, Milan Lovrić, Jevrejin po majci, nije imao sreće. Tri puta su ga potkazivali i tri puta je Miloslav spašavao prijatelja. Svaki put su doušnici prijavljivali da je Milan Jevrejin, a povrh toga i komunist. Prvi put je priveden u Specijalnu policiju za Jevreje, a Miloslav, obavešten da mu je prijatelj uhapšen, odmah se stvorio u policiji sa lažnim dokumentima, sa kojima je dokazivao da je Milan čist Srbin. Isto se ponovilo kad je Milan odveden u

Gestapo. Najopasnije je bilo kad je Milana uhapsila Nedićeva policija. Miloslav je ponovo doneo lažna dokumenta, ali su policajci tražili da Milan skine gaće i tako dokaže da nije obrezan po jevrejskim verskim propisima. To Miloslav nije mogao da dozvoli, u pitanju je bila čast i njega i njegovog prijatelja. Miloslav je smatrao da je dovoljna njegova reč i posle dugog natezanja, policajci su pustili Milana. Ovo je samo priča o porodici Milana Lovrića, a Jevrejima je bilo poznato da je Miloslav sa lažnim dokumentima spasao još puno Jevreja. Pričao je Miloslav kako je pokušao da spase iz logora na Banjici i dr Bukić Pijadu, ali je Bukić odbio ponuđenu pomoć, jer je verovao da su fašisti humani i da neće ubiti jednog lekara. Nisu bili humani, kao i prema mnogim drugima, bez obzira koje su vere bili.

Dr Miloslav Stojadinović
proglašen je 1966. godine za
Pravednika među narodima

U BRDIMA JE SPAS

Pre Drugog svetskog rata u Novom Pazaru, na teritoriji Sandžaka, egzistirala je velika jevrejska zajednica. Isak Papo je bio uspešan trgovac i 1937. godine, po jevrejskim propisima, sklopio je bračni ugovor sa Renom iz porodice Bahar. Kada se rodila prva kćerka Lea, Isak je rešio da sa porodicom pređe u Rašku. U Novom Pazaru, u mešovitoj sredini, gde su zajedno živeli Muslimani, Srbi, Jevreji i drugi, ostali su majka i otac, četiri sestre i tri brata. Renini roditelji i sestra, takođe su ostali u Novom Pazaru. U Raškoj se pred rat rodila Leina sestra Rahela.

Kada su posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, u aprilu mesecu 1941. godine, nemačke trupe ušle su u Sandžak, prvi su se na udaru nacističke ideologije, i sile, našli Jevreji. Obeleženi su žutim trakama, a viđeniji Jevreji su proganjani. Ustvari, počela je besomučna pljačka jevrejske imovine. Isak nije smeo da otvori radnju, a nije ni morao. Od radnje Isak više nije imao nikakve koristi, a on i njegova porodica ubrzo su morali da potraže utočište van Raške.

Isak već nekoliko dana nije smeo da izađe iz kuće, kada su se jednu noć ispred njihove kuće zaustavila kola sa volovskom zapregom. Komšije su saznale da će Nemci doći po Isaka i on je morao hitno da

*Isak Papo alias Jovan Kosić
prerušen u srpskog seljaka*

bude izveden iz Raške, prebačen je u Jošaničku Banju. Tamo ga je primio u kuću pravoslavni pop, kome je bila važnija sudbina prognanih ljudi nego sopstvena sigurnost. Sutradan je stigla i Rena sa decom. Nakon samo nekoliko dana neko je javio popu da su Nemci na tragu porodice Papo i da mogu svakog momenta da se pojave u Jošaničkoj Banji. Pop je pozvao meštantina koji je odveo Isaka

u šumovite predele Kopaonika. Kada su stigli Nemci Rena je sa devojčicama bila u popovoj kući. Nemci su tada tražili samo Jevreje muškarce, pa za žensku čeljad nisu ni pitali. Ipak, trebalo je brzo naći rešenje, odnosno sklonište za porodicu Papo. Pop je organizovao prebacivanje porodice Papo u selo Jelakce.

U selu Jelakce, u zaseoku Protića, koji je smešten ispod samog vrha planine Željin, živela je porodica Simeona-Sime Protića. Do njih se moglo stići samo volovskom ili konjskom zapregom. Sat vremena je trebalo da se od puta stigne do njihovog sela. Kad bi se stranac pojavio u tom kraju, svi bi ga odmah primetili. Meštani su videli Simu kada je vodio Renu sa bebom

u naručju, a pored nje malu Leu, koja se umorila od puta uzbrdo, ali niko ništa nije pitao. Uveče je sa koferima u Siminu kuću stigao i Isak. Kada je porodica Papo ujutro izašla iz kuće, svi su bili obučeni kao i ostali seljani. Odeća od vune i konoplje, koju je spremila Simina žena Miroslava i njegova

majka, zamenila je varoška odela u kojima su stigli. Porodica Papo je preko noći prekrštena u porodicu Kosić. Seljacima, koji su ih videli prethodnog dana, rekli su da su Kosići izbegli Srbi, a zbog odeće u kojoj su ih videli, objasnili su da su oni krojači iz grada. Istog dana su prekršteni svi članovi porodice Papo. Isak je dobio ime Jovan, Rahela Rajka, a devojčice Buca i Beba. Isak i Rena su se odmah latili seljačkih poslova. Iako nespretni, skupljali su seno, kupili šljive, čuvali su stoku i meštani su ih ubrzo prihvatili i zavoleli.

Nakon kratkog vremena porodica Papo je bila snabdevena falsifikovanim dokumentima na ime Kosić. Jednog dana u podnožju planine pojavili su se Nemci, bili su u potrazi za četvoročlanom jevrejskom porodicom Papo, koja je pobegla iz Raške. Svima je bilo jasno da lažna dokumenta tu neće pomoći. Prošlo je više od pola godine u sigurnosti u okrilju porodice Protić, ali tih dana Nemci nikako da odu. Sima je odlučio da tražene goste prebaci na sigurnije mesto. Volovskim kolima Sima je prebacio porodicu Papo u selo Veliko Borje kod Aleksandrovca, u njegovu kuću u kojoj su boravili za vreme poljoprivrednih radova i gde su čuvali vino. Iako su otišli 30 kilometara dalje od Jelakce, odmah su shvatili da ni tu nije sigurno. Bili su blizu puta kojim su Nemci često prolazili.

Nekoliko dana kasnije predsednik sela Drenče, Simić Milovan, pozvao je Mijajla Bogićevića na razgovor. Tu je bio prisutan i predsednik Sreza Župe. Bili su prijatelji i odmah su rekli Mijajlu o čemu se radi. U opasnosti je bila četvoročlana jevrejska porodica iz Raške i trebalo ju je skloniti od nacista. Iako Mijajlo nije poznavao porodicu Papo, bez reči je prihvatio da im pomogne. Kada je po-

rodica Kosić stigla u Drenče, samo su njih trojica znala ko se krije iza tog prezimena.

Mijajlovoj ženi Milici bili su čudni došljaci. Ne samo njoj, ali tajna o jevrejskoj porodici nije smela da se otkrije. Mijajlo se mučio kako da odgovori na Milicina brojna pitanja i na kraju je otkrio o kome se radi. Inteligentan i obrazovan čovek, koji se sa porodicom sklonio u njihovu kuću, više pred Milicom nije morao da krije svoje jevrejsko poreklo. Od tada je Milica još više vodila brigu o jevrejskoj porodici Papo, koju je Mijajlo smestio u njihovu kuću u Poljani.

*Porodica Miroslave (prva s leve strane)
i Simeona Protića (prvi s desne strane)*

I u Drenče su svraćale razne vojske. Iz sela su tada bežali svi muškarci koji su mogli biti mobilisani ili odvedeni na rad u Nemačku. Sakrivali su se u šumi, po tavanima u napuštenim kućama i sa njima je uvek bio Isak Papo. Sa ocem Mijajlom bežao je i sin Živadin - Žika, koji je u to vreme već bio momak, koga su lako mogli da odvedu sa sobom. Žika je najviše voleo da bude blizu Isaka, od koga

je čuo puno pametnih reči. Milica je za to vreme u selu pazila na Renu i njene devojčice. Jednom prilikom bugarski vojnici su iznenada upali u Drenče. Muškarci su pobjegli, a Milica im je dojavila da se ne vraćaju, jer su Bugari ostali u selu. Prolazili su dani, a muškarci su se selili od skrovišta do skrovišta. Kada su na njihov zbeg naleteli partizani, jedva su ih ubedili da mogu da se vrate kućama, jer su Bugari već odavno napustili selo. Begunci su shvatili da Milica nije mogla da im javi da je opasnost prošla, jer ni ona više nije znala gde se nalaze. Vratili su se u selo.

S leva na desno sede: Milica Bogićević, Rena Papo - alijas Rajka Kosić prerusena u seljanku u krilu drži malu Rahel Papo. Prvi s desna na levo Mijajlo Bogićević, gore stoji Isak Papo

Isak je učio Žiku mnogim životnim mudrostima. Pričao je i o porodici, koja je ostala u Novom Pazaru, i da im je javio da što pre beže iz grada. Niko ga nije poslušao, a Isak tada još nije znao da je velika porodica Papo i Bahar deportovana u logor, koji se nalazio na Sajmištu u Zemunu, i da su svi ubijeni. S druge strane, Žika je pomagao Isaku koliko god je mogao. Bila je zima kada je porodici Papo pone-stalo drva za loženje. Žika je upregao tatine volove i sa Isakom krenuo u šumu da donesu drva. Žika, još uvek mlad, a Isak nevešt, nikako nisu mogli da nakupe dovoljno drva. U to sa jednog brda zapucaše partizani, Isak i Žika su bili u dolini, a sa drugog brda odgovoriše četnici. Fijuču meci iznad njihovih glava, a oni na brzinu nakupe drva, da je i preteklo, i bež kući.

Tako je porodica Papo do kraja rata sa meštanima delila dobro i zlo. Kada je rat završen, porodica Papo se vratila u Rašku. Isakova radnja je bila srušena, ali je Isak uz pomoć meštana sve brzo obnovio. Došla su druga vremena, Isak je saznao za tragičnu sudbinu Renine i njegove porodice. Godine 1949. porodica Papo se iselila u Izrael. Iza njih je ostalo prijateljstvo sa njihovim spasiocima, koje danas održavaju njihovi potomci, onda male devojčice, Lea i Rahela, zajedno sa njihovim bratom Ašerom koji je rođen godinu dana posle rata.

**Miroslava i Simeon Protić,
Milica i Mijajlo Bogićević**
proglašeni su 2009. godine za
Pravednike među narodima

NIJE LAKO BITI SRBIN

Žuta zvezda na rukavu nije više bila dovoljna da se jevrejski narod odvoji od sredine u kojoj su živeli. U Beogradu su okupatori, uz pomoć kvinsliških vlasti, sačinili spiskove Jevreja i polovinom 1941. godine počelo je teranje u logore na Banjicu i Topovske šupe. Jednog dana, među uhapšenima Jevrejima iz Sava-male našao se i Danilo Semnic sa ocem Albertom. Mnogi od sprovedenih poslednji put su videli Beograd, a među njima i Danilov otac. Kolona uhapšenih Jevreja kretala se peške Karađorđevom ulicom, zatim Kameničkom, pa Balkanskom uzbrdo, preko Terazija, da bi završili putešestvije na sabirnom mestu u ulici Kralja Milana, u oronuloj zgradi sa velikom metalnom kapijom.

Danilo je tada imao šesnaest godina, ali omanji rastom više je ličio na dete. Već su zakoračili u dvorište iz koga više nema povratka, kada je Danilo, u trenutku, doneo odluku: Unutra ne ide! Stražar, da li meka srca ili ga je mrzelo da trči za Danilom, pustio ga je da pobjegne. Nije Danilo imao izbora, vratio se kući u Karađorđevu ulicu, a otac je odveden u logor Topovske šupe. Brat Rihard je na početku rata zarobljen i odveden u Nemačku, drugi brat Gideon je uhapšen u Zagrebu i prebačen u logor u Gradišku, gde je ubijen. Dve sestre su bile udate, a treća se još 1937. iselila u Palestinu. Danilo je ostao sam u kući. Iako je Albert, Danilov otac, bio bankarski službenik, Jevreji su zbog antijevrejskih zakona ostali bez posla, a ubrzo i bez sredstava za život. Da bi preživeo Danilo je počeo da prodaje stvari iz kuće. Prodavao ih je komšijama u koje je imao poverenja da ga neće izdati.

No, to nije moglo da traje dugo. Početkom oktobra meseca Danilo je morao da potraži pomoć od sestre Mire, udate za Srbina Dejana Jankovića, koja je sa porodicom, takođe, živela u Beogradu. I pored svih opasnosti da bude otkriven, zet se složio da prime Danila u kuću; znao je da je za sakrivanje Jevreja zaprećena smrtna kazna. Pored svih opasnosti da bude otkriven, Danilo je svakodnevno odlazio u Topovske šupe da ocu odnese hranu. Sledovanje hleba, za razliku od onog dok su logoraši odvođeni na prinudni rad, smanjeno je na najmanju moguću meru, u logoru su gladovali. Jednog dana otac nije došao da primi hranu, sve je bilo jasno, samo Danilovo srce nije moglo da prihvati činjenicu da više neće videti oca.

U Beogradu je bilo sve teže skrivati se od raznih straža, Specijalne policije za Jevreje i drugih izdajnika koji su sarađivali sa Nemcima. Dejan je rešio da Danila prebaci na sigurnije mesto. Dejanov brat, Vladan Janković, trgovac nameštajem u Kragujevcu, početkom decembra 1941. primio je Danila u svoju kuću. U Kragujevcu su se nalazile okupatorske vojske i četnici, te je sestra Slobodanka, koja je tada bila u stalnom kontaktu sa Danilom, potražila mogućnost da brat bude prebačen bliže njenoj kući. Slobodanka je bila udata za Milana Stefanovića, koji je do početka rata bio gardista kraljeve vojske, a onda je zaposlen u Žandarmeriji. Živeli su u Donjoj Crnući, a Milan je dobio nameštenje u Vračesnici. Slobodanka i Milan su se dogovorili da prebace Danila kod Milanovog dede Andrije Panteliča, koji je živio u istom mestu. Nemci su slavili japanski napad na Perl Harbur, 7. decembra 1941. godine, a Danilo se nekoliko dana kasnije preselio kod deda Andrije u Donju Crnuću.

Deda Andrija nije bio od imućnijih seljaka i Milan se obratio prijatelju Radovanu Đonoviću, upravniku pošte u Vračešnici, koji je takođe živeo u Donjoj Crnući.

- Ne znam šta da radim sa onim dečakom iz Beograda, - rekao je Milan. - Kod deda Andrije se gladije, puno ih je u kući.

- Moram da razgovaram sa ženom, - zamišljeno je odgovorio Radovan.

Čim je stigao kući Radovan je ispričao supruzi Rosi o Danilovoj zlehudoj sudbini i predložio da pređe kod njih. Rosa je bila svesna svih opasnosti, ali se ipak složila da prime Danila.

Kuća Radovana Đonovića se nalazila u podnožju planine, iza kuće je bio vis i tu je odmah počinjala šuma. Idealno mesto kad dođe momenat da se beži od raznih vojski. Polovinom 1942. godine Danilo se sav odrpan, zapušten, našao u seljačkoj kući u kojoj je Rosa vodila glavnu reč. Kuća je bila čista i uredna i Danilo je morao prvo da se dobro izriba, dobio je seljačke pantalone i košulju, ostao mu je samo stari gunj i više se nije razlikovao od meštana iz sela.

Iako su kuće bile razbacane na brdovitom terenu, ipak se nije moglo sakriti da je u selo stigao nepoznat mladić.

- Da se ti, blago meni, napraviš mutav, - Radovan je našao rešenje. - Kad te neko nešto pita,

ti samo maši rukama, mumlaj, a ja ću reći da smo uzeli slugu u kuću.

Ideja je bila dobra, ali to nije moglo da prođe kod promućurnog šumadijskog seljaka. Jednog dana ga je sreo seljak koji se vraćao sa njive i priupita ga kako se zove. Danilo maše rukama, mumla nešto, a seljak ga pita zašto mu lepo ne odgovori.

- Ne razumem te ništa, - reče seljak.

- Šta si navalio, - razbesneo se Danilo, - zar ne vidiš da sam mutav!

Selo je čuvalo tajnu, ali Radovan nije mirovao, palo mu je na pamet kako da reši problem. Iz Bosne je bilo dosta izbeglica u Srbiji i Radovan je pitao svog najboljeg prijatelja Veljka, delovođu u opštini Vračešnica, da li bi Danila mogli da proglase za iz-

beglicu. Veljko je imao prijatelja koji je radio u upravi u Gornjem Milanovcu i Danilo je 1943. godine dobio ličnu kartu. Bez crkvenih običaja prekršten je u Danila Simića, srpskog izbeglicu iz Bosne.

Velika je bila Danilova radost, prvi put od početka rata osetio se slobodan. Zgrabio je bicikl i odjurio u Kragujevac da poseti Vladana Jankovića kod koga je proveo nedelju, pre nego što je prebačen u Donju Crnuću. Išao je i u bioskop, noćio je kod Vladana i sutradan je krenuo kući. Međutim, nije sve bilo tako lepo kao što je zamislio. Zaustavila ga je feldžandarmerija i tražila

Radovan i Rosa Đonović

ausvajs (propusnica). Danilo se pravio da ništa ne razume, jer ako bi običan seljak pokazao da zna nemački, to bi odmah bilo sumnjivo. Pružio im je novu ličnu kartu i dok su ga oni odmeravali od glave do pete i čitali njegove podatke, pola lične karte je bilo na nemačkom, Danilu je prošlo kroz glavu da ni Srbin nije lako biti.

Miran život u Donjoj Crnući često je bio prekidan dolaskom raznih vojski. Jedni su tražili partizane, ovi četnike, a ni Nemci nisu zaboravljali da obidu selo. Radovanov mlađi brat Milić i Danilo su se sprijateljili. Radovan je svaki dan odlazio na posao u poštu u Vračješnici, a njih dvojica su preuzela sve poslove oko gazdinstva. Orali su, kopali, a trebalo je zbrinuti i stoku: 16 ovaca, tri koze i dve krave, koje su po potrebi bile vučna snaga, a povremeno muzare. Kada bi se podigla uzbuna u selu, Milić, plašeći se prinudne mobilizacije, i Danilo bežali su u sklonište; jednom u vajat, drugi put u štalu, a najgore je bilo u podrumu u kome je bilo vlažno i hladno. Dešavalo se da Danilo bude bolestan po nekoliko dana, a lekara nisu smeli da zovu. Lečili su ga ukućani i, hvala Bogu, izlečili.

Radovan je brinuo o Danilu kao o svom sinu. Kad su kmetovi iz takovskog okruga dobili nalog da pošalju ljude na rad u Borski rudnik, kmet iz Donje Crnuće stavio je na spisak Danila. Već se znalo da se retko ko vratio iz rudnika kad je jednom tamo poslat da radi. Radovan je, po dobrom srpskom običaju, kmeta oterao u majčinu i Danilo je ostao kod kuće. Ali, pred kraj rata, Milić je morao da ode u partizane, mobilisan je i celo gazdinstvo je palo na Danilova leđa. Nije mu bilo teško, bio je mlad, naučio je seljačke poslove, čak je pekao i rakiju, bez koje se ne može zamisliti domaćinstvo u Šumadiji.

Danilo Semnic, komšija i Radovan Đonović

Bližio se kraj rata, miris slobode osetili su i u Donjoj Crnući. Danilo se zaljubio u Zoru, ali, kad je rat završen, stariji brat Rihard, koji se vratio iz zarobljeništva, došao je po Danila. Danilo je otišao u Beograd, ali se ubrzo vratio u selo. Ostali su nezavršeni seljački poslovi, trebalo je skupiti letinu, a Danilo je znao da ukućanima nema ko da pomogne. Možda se vratio i zbog Zore, ali to je zauvek ostala tajna. Danilo se iselio u Izrael.

Rosa i Radovan Đonović
proglašeni su 1983. godine za
Pravednike među narodima

DEDA SVETA I MAJKA ANKA

Ima onih koji tvrde da mešoviti brakovi nisu dobri za telo i dušu, a ima i onih koji tvrde obrnuto. U svakom slučaju, popravnog ispita nema. Živimo samo jedan život, a od nas, i samo od nas, zavisi da li ćemo dostojanstveno proživeti što nam je Bog dao. Slažete se? Da? Grešite, zavisi i od onih koji žele da nas ubede u suprotno, da nas ponize, da nam zatre svaku veru u ljude, da nas ubiju i na kraju bace u neku jamu bez ikakvog obeležja.

Pre Drugog svetskog rata Jevrejka Renica, elegantna, visoka žena, udala se za Srbina dr Iliju Popadića, uglednog somborskog zubara. Ljubav je bila jača od predrasuda i na njihovu veliku radost, 1940. godine, rodio se sin Branko.

U munjevitom ratu, aprila 1941. godine, Kraljevina Jugoslavija je kapitulirala pred, tada, najjačom vojnom silom u Evropi, Nemačkom. Nemci su imali saveznike i brzo su podelili plen. Veći delovi Vojvodine pripali su Mađarima. Mađari, kao lojalni saveznici, sa svojim zakonima doneli su i antijevrejske propise, to je bio dug prema "velikom bratu". No, ni u Vojvodini nije situacija bila svugde ista. Na teritorijama, koje su Mađari smatrali da su im nepravedno oduzete

posle Prvog svetskog rata, odnos prema Jevrejima je bio blaži, isto kao i u Mađarskoj. U Novom Sadu je bilo najgore. Januara 1942. godine, u velikoj raciji, stradalo je na hiljade Jevreja. Mučki ubijeni, bez mogućnosti da se brane, bacani su pod led na zaleđenom Dunavu. Jevreji u celoj Vojvodini, pod mađarskom okupacijom, shvatili su da njihovi životi ne vrede ništa.

Angelina, zvali su je Anka i dr Svetozar Panić, ugledni advokat, bili su u bliskim prijateljskim odnosima sa porodicom Popadić. Bili su i komšije, stanovali su u istoj ulici, skoro preko puta jedni od drugih u glavnoj somborskoj ulici. Sasvim im je bio razumljiv strah koji se uvukao u Renicu. Bila je udata za uglednog Srbina, ali ni Srbi nisu bili omiljeni kod mađarskih okupatora. Renica je pomislila da bi, ipak, njihovo dete bilo bezbednije ako bi ona primila muževljevu, pravoslavnu veru. Anka je pri-

Angelina, sinovi Vladimir i Jovan, dr Svetozar i kćerka Vera

hvatila da bude kuma, i Renica je dobila novo ime, Vera. Vera je svima potrebna u ratnim vremenima, svima je bilo teško, pa i kumovima. Njihov mlađi sin Vladimir, student, predratni levičar, bio je pod stalnom prismotrom okupacionih vlasti u Somboru. Bolovao je od tuberkuloze i kao takav pozivan u policiju na saslušanja. Roditelji su se borili za njegov život, bio je operisan, pomislili su da će im bar tada ostaviti sina na miru, ali, nije bilo tako. Policijski agent je obilazio rekovalencia, jer su u Policiji odlučili da uhapsu Vladimira i daju na sud, što je značilo samo jedno: smrtna presuda. Roditelji su nekako izmolili vlasti u Somboru da Vladimira ostave kod kuće, bar dok se ne oporavi. Revnosni policajac je svaki put, kad je dolazio u kuću Panića, tražio da se skinu zavoji, kako bi se lično uverio kako napreduje Valdimirov oporavak. Nije dočekao da ga uhapsi, bolest je bila brža i Vladimir je umro prirodnom smrću.

Situacija u Somboru, i celoj Vojvodini, potpuno se promenila 1944. godine kada su Nemci ušli u Budimpeštu. Okupirali su dojučerašnje saveznike, naravno, i teritorije koje su do tada pripadale mađarskim vlastima. Zvuči neverovatno, ali prema nekim izvorima Nemci su okupirali Mađarsku, nezadovoljni mađarskim odnosom prema Jevrejima. Iako je Hitler već gubio na mnogim frontovima, još uvek su se njegovi ideološki istomišljenici trudili da izbrišu Jevreje sa mape Evrope. Počelo je ubrzano hapšenje Jevreja i odvođenje u logore smrti. Nisu bili pošteđeni ni Jevreji u Vojvodini.

Renica se dogovorila sa mužem i rešili su da zamole Paniće da prime malog Branka. Bližilo se hapšenje Jevreja u Somboru, Renica je to osećala, a sa njom i Brankom sigurno bi bio uhapšen i njen muž. To što

je bio Srbin, više nije bila nikakva garancija. Žena mu je bila Jevrejka, a dete je imalo jevrejske krvi. Bila je to velika odgovornost za Anku i Svetozara, u Somboru su se skoro svi međusobno poznavali i Panićevi su se pitali kako da sakriju dete. Potpuno bela kosa podsećala je Svetozara da je samo zahvaljujući mađarskom vojniku, stražaru, rođenom Somborcu, koga je jednom prilikom besplatno branio na sudu, ostao u životu. Uhapšen je i odveden kao taoc zbog neke ilegalne akcije. Sutradan ujutro je bilo zakazano streljanje uhapšenih Somboraca. Mađar, stražar, koji je to veče bio na dužnosti, oslobodio ga je i od te noći Svetozar je bio prirodno sed. Anka i Svetozar su ostali sami, stariji sin sa porodicom živeo je u Beogradu, i, bez obzira na sve opasnosti kojima će biti izloženi, odlučili su da prime Branka. Jedne noći Branko je prebačen u njihovu kuću.

Ubrzo su Renica i Ilija odvedeni u logor. Srećom, rat se stvarno bližio kraju. Anka i Svetozar su krili Branka, pružajući mu svu ljubav kao da je njihov unuk. Samo je on mogao da ih zove deda Sveta i majka Anka, oni su i od svoje dece zahtevali da ih zovu po imenu.

Rat je završen, velika je to bila radost kada su se Renica i Ilija vratili iz zarobljeništva. Branko je dobio nazad svoje roditelje, a sa njima još jednog dedu i majku.

Angelina i dr Svetozar Panić
proглаšeni su 1993. godine za
Pravednike među narodima

MANSARDA JELENE GLAVAŠKI

- Samo si mi ti falila, - rekla je Jelena Glavaški kad su ostale same i gledale kako odlazi krupan žandar koji je doveo Ženi Lebl kod njene "tetke" Jelene. Ženi je već bila spremna da se vrati na železničku stanicu, odakle je upravo došla, kada ju je Jelena zagrlila.

- Sve će biti u redu, - rekla je Jelena. - Videćeš o čemu se radi, - Jelena je povelala Ženi na četvrti sprat, u stan u kome je živela. - Pomislila sam da su došli da me uhapsu, - tiho je govorila da ih ne čuju komšije.

Pre nego što je sišla da otvori kapiju, Jelena je pogledala kroz prozor, videla je uniformisanog čoveka, u prvom momentu nije prepoznala Ženi Lebl, nije znala zašto je traže u to doba noći.

Porodica Lebl je živela u Aleksincu, gde je otac ing. Leon Lebl bio upravnik Aleksinačkih rudnika uglja. Tamo se rodila Ženi, kojoj je Jelena Glavaški bila vaspitačica u zabavištu. Porodica Lebl se sprijateljila sa Jelenom, i to prijateljstvo se nastavilo i kada su oni prešli u Beograd, a Jelena Glavaški dobila nameštenje u Nišu.

Kada je 1941. godine bombardovan Beograd, porodica Lebl je živela na Crvenom krstu. Pred rat otac je mobilisan, kapitulaciju je dočekaao kao pot-

pukovnik Jugoslovenske Kraljevske vojske, bio je zarobljen i poslat u zarobljenički logor u Nemačkoj. Brat Aleksandar - Saša je sa lažnim dokumentima uspeo da pobegne u Split, koji se nalazio pod italijanskom upravom, gde je bilo bezbednije za Jevreje.

U stanu je Ženi ostala sa majkom, a uskoro im se pridružila i baka Regina. I ne samo baka, u kuću

je stigla i tetke Šarika i Mina, koja je bila izbačena iz svog stana, i izbeglice iz Banata, koje je kod njih smestila uprava Predstavništva jevrejske zajednice u Beogradu. Predstavništvo je formirala i kontrolisala okupatorska vlast.

Fašisti su odmah po okupaciji počeli da sprovode plan o uništenju Jevreja. Uz pomoć domaćih kolaboracionista pravljani su spiskovi Jevreja i njihove imovine. Jevreji, muškarci, masovno su sprovedeni u zatvore i logore iz kojih su odvođeni na stratišta gde su likvidirani. Na Sajmištu je osnovan još jedan logor, na zemunskoj obali reke Save. Od 8. do 12. decembra, za samo pet dana, većina jevrejskih žena, dece i starih sprovedeni su u novi logor. Jevreji iz Banata bili su među prvima koji su morali da se

prijave Specijalnoj policiji u ulici Džordža Vašingtona. Baka Regina je dobila poziv za 10. decembar, odakle je i ona sprovedena u logor Judenlager Semlin, kako se tada nazivao logor na Sajmištu.

Jelena Glavaški i Ženi Lebl

Ženi i njena majka jedine nisu dobile poziv, ostale su same u kući. Majka je nagađala zašto su one pošteđene, ali ubrzo, pošto su se vratile kući kad su ispratile baku Reginu i tetka Šariku, pojavili su se Nedićevi žandarmi i uručili im poziv da se dva dana kasnije, 12. decembra, jave na isto mesto odakle je i baka odvedena u logor. Sutradan, dan pre nego što je trebalo da se jave u Specijalnu policiju, u kuću su došli vojnici Vermahta da zapečate deo kuće u kojoj je živela baka Regina. Njihov vučjak, Ledi, tako su je zvali, pobesnula je i pokušala da ih napadne. Vojnik Vermahta je izvadio pištolj, ispalio metak i Ledi je bila mrtva

- Ovako će i nas ubiti! - rekla je Ženi svojoj majci.

Mama je imala drugo mišljenje,

- Nemci su kulturni narod, to se neće desiti.

Ženi nije htela da čeka da se uveri ko je u pravu, uzela je već ranije spakovani ruksak i otišla od kuće. Na žalost, Ženi je bila u pravu, mama i baka ugušene su u specijalno konstruisanom kamionu za likvidaciju Jevreja, "dušegupki", na putu od logora do Jajinaca, gde su bačene u zajedničku grobnicu sa drugim nevinim Jevrejima.

Ženi se uputila na železničku stanicu. Na peronu se nalazio voz prepun srpskih izbeglica iz Bačke, najviše iz Sombora. Imala je četrnaest godina, devojčurak sa kikama, pomešala se sa izbeglicama i u mreži za prtljag Ženi je otputovala za Niš. Voz je oko ponoći stigao u Niš, a izbeglice su pozvane da se prijave i kažu kod koga će boraviti. Ženi je naprečac Jeleni Glavaški proglasila za svoju tetku, jedino nije mogla da se seti adrese gde stanuje. Prošla je već ponoć kada su nekako našli tetkinu

adresu i u pratnji krupnog žandarma Ženi je stigla do kuće u kojoj je stanovala Jelena Glavaški.

Jelena je stanovala na mansardi zgrade u kojoj su skoro svi stanovi bili rekvirirani za nemačke potrebe. U stanu je bilo veoma zagušljivo i toplo.

- Kad sam vas videla kroz prozor, sve sam letke na brzinu spalila, - objasnila je Jelena zašto je toliko vruće u stanu. - Noćas ću morati da ih ponovo odštampam.

Jelena nije krila od Ženi da je aktivni član pokreta otpora. Na tavanu, između dve pregrade na zidu, skrivala je pisaću mašinu, šapirograf i papir na kome je ilegalno štampala biltene, letke i druge materijale. Ženi, iako su joj se sklapale oči od umora, pomagala je Jeleni da odštampa nove letke.

- Ne znam kako da te unesem u spisak stanara, - rekla je Jelena, kad je čula da Ženi nema nikakva dokumenta.

Kad je ujutro Jelena otišla da preda letke, Ženi je odlučila da ode u Komesarijat za izbeglice i traži izbegličku kartu. U Komesarijatu su joj rekli da deca starosti ispod šesnaest godina ne mogu da dobiju izbegličku kartu. Ženi je kroz suze ispričala da su njene roditelje ubili Mađari, da je ona ostala siroče, nije imala šta da jede i da je zato ostala mala, tvrdila je da ima više od šesnaest godina. Verovatno službenik u Komesarijatu nije znao šta da radi i Ženi je dobila privremenu izbegličku kartu. Sa izbegličkom kartom na novo ime i prezime, Jovanka Lazić, trebalo je da bez problema dobije u Policiji i ličnu kartu, ali ni tamo nisu poverovali da ima više od šesnaest godina. Ponovila se scena iz Komesarijata i Jovanka je otišla da donese dve slike kako

bi dobila stalni dokument. Razrogačila je oči kad se pred fotografskom radnjom srela sa komšijom iz Beograda. Pred njom je bio čovek u uniformi četnika Koste Pećanca, prepoznao ju je po kikama. Komšija se sažalio i predložio da zaborave susret.

Lažna dokumenta Ženi Lebl

- Nismo se ni sreli, ni videli, - rekao je i svako je otišao svojim putem.

Kad se Jelena vratila sa posla, Ženi, tada već Jovanka Lazić, ispričala je o nenadanom susretu sa komšijom iz Beograda. Presuda je bila bolna, kike su morale da se odseku. Kike su završile u peći, a Jovanka više nije bila dete, izgledala je starije. Jovanka je nekoliko dana kasnije dobila fotografije za legitimaciju, a na njima su se videle razrogačene oči od straha zbog susreta sa komšijom četnikom. Jelena je zabranila Jovanki da izlazi u grad. Jovanka je od tada ostajala kod kuće, bila je čovek za vezu dok je Jelena bila na poslu.

U komšiluku je stanovala Jelenina najbolja drugarica Darinka sa sinom Rackom. Darinka je znala

čime se Jelena bavi i Jovanka je mirno mogla da provodi neko vreme u njihovom društvu. Bilo joj je prijatno da ćaska sa Rackom, nešto starijim od nje, sa kojim se poznavala još iz Aleksinca, ali to nije smela da mu spomene. Tako su rekle Jelena i Darinka. Prijateljstvo mladih se još više produbilo kad je Jovanka, ipak, otkrila Racku da se poznaju od ranije.

Imala je Jovanka i drugih susreta. Na mansardi su često boravili partizani i ilegalci koji su po zadatku dolazili u Niš. Niko nije ni pomislio da u rekviriranoj kući za Nemce može da deluje neko iz pokreta otpora i mansarda je često bila privremeno sklonište ili mesto za ilegalne sastanke. Na mansardu je dolazio i Miša Obradović, zvani Zoran, vršilac dužnosti sekretara Mesnog komiteta partije. Nikako se nije dopadao Jovanki, što je ona otvoreno rekla Jeleni. Jelena je, pak, ubeđivala Jovanku da je on potreban Pokretu i da treba da se lepo ponaša prema njemu.

Dr Uroš Jekić, u to vreme upravnik bolnice za duševne bolesti, dostavljao je Jeleni sanitetski materijal za partizanske jedinice. Jelena je bila na poslu, a Jovanka je sačekala partizana Acu da preuzme sanitetski materijal. Kad je videla veliku torbu, u koju je Aca pakovao sanitetski materijal, Jovanka ga je pitala zar se, tako upadljiv, ne plaši pretresa. Aca je bio smiren, rekao je Jovanki da ne brine, dobro je pazio i niko ga nije pratio kad je dolazio u njihovu kuću.

Zajedno su izašli iz stana, Aca je otišao svojim putem, a Jovanka je svratila kod komšinice, šnajderke Goke. Bila je zima, Jelena nije imala ogreva, a kod komšinice je bilo toplo. Jovanka je prišla prozoru i videla da je odjednom cela ulica bloki-

rana. Bugarski vojnici, sa bajonetima na puškama, zatvorili su sve prolaze. Taman je Jovanka počela da priča Goki šta se dešava napolju, kad su u kuću banula tri bugarska vojnika.

- Tuka li je Jovanka Lazić? - razdrao se jedan od njih, sa puškom uperenom na gotovs.

“Samo kad ne traže Ženi Lebl, Jevrejku”, prošlo je kroz glavu Jovanki Lazić. Jovanka Lazić je iz Gokine kuće izvedena na ulicu. Iz grada je, u isto vreme, u pratnji bugarskih vojnika, stizala Jelena Glavaški. Uhapšena je na poslu. Njih dve nisu mogle da priđu jedna drugoj, između njih su se nalazili bugarski vojnici, sprovedene su prema kući u kojoj su stanovale.

Dvorište kuće bilo je puno bugarskih oficira i vojnika. Sa oficirima je veselo časkao Miša Obradović - Zoran?! Na pitanje bugarskog oficira da li poznaju Zorana, obadve se odgovorile negativno. Zoran se samo smeškao.

- Ako me do sad niste upoznali, sad ćete me upoznati, - rekao je cinično.

Bugarski vojnici su pretresli stan i nisu našli ništa. Kompromitujući materijal je bio skriven na tavanu, ali Jelena i Jovanka su po prijavi sprovedene u aps. Dok su čekale saslušanje, odvojene na dva kraja hodnika, iz jedne kancelarije su izvukli prebijenog čoveka. Krvav trag je ostajao iza njega, a on nije mogao ni glavu da drži uspravno. Jovanka ga je prepoznala, bio je to

partizan Aca. Niko ga nije pratio kad je dolazio u kuću Jelene Glavaški, to je bilo tačno, čekali su ga da sa kompromitujućim materijalom izađe iz kuće. Čim je odmakao od kuće, gde je primio sanitetski materijal, bio je uhapšen. Zoran je izdao celu partijsku organizaciju Niša. Bugarski fašisti tačno su znali gde treba da sačekaju partizana Acu, a i mnoge druge. Oko devedeset ilegalaca je uhapšeno, samo mali broj njih se spasao posle Zoranove provale. Pokidane su veze sa partizanskim odredima, koji su ubrzo bili opkoljeni, preživeli partizani su se povukli u Bosnu.

Na red za saslušanje su došle Jelena Glavaški i Jovanka Lazić. Prvo Jelena, prebili su je da nije mogla da hoda. Jedva je stigla u zatvorsku ćeliju. Nije odala nikog. Sličnu sudbinu je doživela i Jovanka Lazić. Od prebijenih aktivistkinja bugarski okupatori nisu mogli da saznaju ništa. Predali su ih Nemcima.

Jovanka Lazić je sa uhapšenim ilegalcima poslata na rad u Nemačku, a Jelena Glavaški, slabijeg zdravstvenog stanja, u koncentracioni logor Crveni krst u Nišu.

Jelena je iz logora poslala pismo sestri:

“Rođena moja, ... jedino pomisao na svoje, setu mi nanosi. Da ne mislim na vas, moje drage, lako bi mi bilo”.

Iz logora su početkom 1944. godine svakodnevno odvođeni zatočenici na Bujanj, gde su vršena

Ženi Lebl ispred fotografije Jelene Glavaški u muzeju u Nišu

streljanja. Ko je odveden iz logora Crveni krst, nije se više vraćao. Jelena je bila svesna šta se događa, ali, još uvek puna nade, pisala je sestri "...možda ću doživeti da se vidimo". Nisu se više nikad srele. Jelena je u grupi "aktivnih komunističkih bandita" streljana na Bubnju 12. juna 1944. kao odmazda za ubijenog Nemca Augusta Rogalea.

Rat se bližio kraju. Komesar novoformiranog partizanskog odreda paradirao je na belom konju. Iz Bosne su se vratili malobrojni preživeli partizani i prepoznali komesara: Miša Obradović - Zoran! Izdajnik je odmah izveden pred preki sud i posle izvršene provere streljan.

Jovanka Lazić je dočekala kraj rata u gestapovskom zatvoru u Berlinu. Čekala je na izvršenje smrtne presude kada su ruski vojnici stigli u Berlin. Ženi Lebl, alias Jovanka Lazić, ponovo je bila slobodna. Vratila se u Beograd 1. juna 1945. godine.

Jelena Glavaški
proглаšena je 1987. godine za
Pravednika među narodima

VAŠKE SU MI POJELE UŠI

Negotin, gradić na istoku Srbije, tamo gde se sunce rađa sa zakašnjenjem, jer ga zaklanjaju vrhovi visokih planina, osvanuo je tog jutra okupan suncem. Sunce, kao da se žurilo da Negotincima ulepša poslednje jutro pred okupaciju. Uskoro su sve oči bile uperene u prašnjave uniforme Vermahta, crne uniforme SS trupa, i ko zna koga sve još; svi su oni znali šta im je činiti u okupiranom gradu, samo žitelji Negotina nisu znali šta da rade.

Mita Todorović, zidar, kad je bilo posla za njega, seljak, kad je trebalo prehraniti porodicu, došao je u grad da čuje novosti. Na ulicama je bilo više ljudi u uniformi, nego civila. Još uvek se slobodno kretalo gradom, iako su već uveliko pravljene spiskovi Jevreja i komunista. Imao je Mita uvek u džepu neki dinar, jer, da bi čuo novosti, moralo je nešto da se potroši u kafani.

Kad je Mita ušao u kafanu ugledao je inženjera Miroslava Šomlu, kod koga je povremeno radio kao zidar, kako sedi za stolom i priča sa prijateljima. Prišao je da pozdravi inženjera i da ga pita za zdravlje. Kad ga je pitao za porodicu, Miroslav se požalio:

- Ne znam gde da sklonim decu, - videlo se na inženjerovom licu da ga more velike brige, - prave spiskove Jevreja i komunista, samo je pitanje dana kada će početi hapšenja.

- Dođite u Dubravu, kod mene na salaš, - mirno je rekao Mita, kao da je to gotova stvar.

Miroslav se kiselo nasmešio, zahvalio na ponudi, još uvek se nadao da će se situacija smiriti i da će

ponovo početi da radi.

Nije prošlo puno vremena od kad je porodica Šomlo izbačena iz kuće u kojoj su živeli. Kuća je rekvirirana za nemačke potrebe. Našli su utočište kod prijatelja, ing. Pantića, u baštenskoj kući bez struje i vode.

Kad je Mita čuo da je inženjer uhapšen i odveden u Zaječar u sabirni logor za Jevreje iz njihovog okruženja, požurio je da nađe njegovu porodicu. Mita i njegov sin Žika su početkom 1942. godine na smenu donosili hranu u baštensku kućicu za inženjerovu suprugu Budimku i decu: Milanu, koja je imala devet godina i Anu staru sedam godina. Inženjer Miroslav je pušten iz logora, a Budimka je spakovala decu i poslala ih kod brata u Vršac. Mislili su da će tamo deca biti sigurnija, ali ni tamo situacija nije bila bolja, folksdojčeri su paradirali gradom u novim nemačkim uniformama.

Ponovo je Miroslav bio uhapšen i odveden u isti logor. Pomogao mu je folksdojčer, bivši učenik Budimke Smederevac, profesorke književnosti u gimnaziji, i poslednji put upozorio:

- Budeš li još jednom doveden u logor bićeš ubijen.

Miroslav Šomlo, čestit čovek, cenjen u Negotinu i istočnoj Srbiji, nije bio spreman da ostavi suprugu samu. Kao da nije bio svestan da mu život visi o koncu, ostao je sa Budimkom u baštenskoj kućici. Nije prošlo puno vremena kad je Miroslav po treći put uhapšen, ali proročanstvo da će biti ubijen nije se ispunilo, logor je u međuvremenu likvidiran i on je sproveden u Beograd. Sam Bog zna kako je uspeo da se izvuče odande. Kad se vratio u Negotin shvatio je da više nema izbora. U Dubravu ga je odveo putarski nadzornik Danilo Nikolić iz Braće-

vaca. Zaobilaznim putevima, po dubokom snegu, Miroslav je našao utočište kod Mite u Dubravi, salašu između sela Štubika i Malajnice, dvadesetak kilometara od Negotina. Miroslav nije sve vreme bio kod familije Todorović, selio se po salašu iz kuće u kuću, bio je stalno na oprezu, gledao je kroz male prozore na put, kojim su okupatori mogli da stignu na salaš.

Deca nisu dugo izdržala kod ujaka. Početkom 1943. godine Milana i Ana su se vratile u Negotin, ipak je bilo najsigurnije uz majčine skute. Nekoliko meseci kasnije Budimka se srela sa koleginicom sa posla i u poverenju čula da sutra ujutro hapse jevrejsku decu i žene. Odmah je požurila na pijacu da nađe nekog seljaka koji će javiti Miti da dođu po Milanu i Anu. Budimku još uvek niko nije dirao, ona je bila Srpkinja, ali joj je nad glavom stalno visila opasnost jer je bila udata za Jevrejina. Poslala je Miti poruku da će ga čekati u kafani na periferiji grada.

Milani i Ani nije bilo milo što se ponovo rastaju sa majkom, ali, tešile su se, na salašu ih je čekao otac. Majka im je spakovala nekoliko najnužnijih stvari i kada je pao prvi mrak, sporednim putevima, preskačući baštenske ograde, nekako su stigle do kafane na periferiji grada. Uveliko je svanulo kad je Žika, Mitin sin, stigao sa konjskom zapregom. Odmah su se ukrcali u kola i krenuli za Dubravu.

Žika je sa suprugom Radom i dvoje

male dece živio u zajednici sa roditeljima. Rada i Kruna, Mitina supruga, prihvatile su Milanu i Anu kao svoju decu. Todorovići su bili siromašni, ali su sve delili kao porodica. Na salašu je bilo nekoliko domaćinstava i svi su znali da se tu krije jevrejska porodica, naravno, bez mame, koja je kao jedina veza sa svetom ostala u Negotinu. Često su pored salaša prolazile nemačke trupe, ali niko od seljana nije potkazao jevrejsku porodicu.

Sredinom 1944. godine neko je tokom noći zapalio komšijsku štalu. To je bio znak za uzbunu, svi žitelji salaša spustili su se u jarugu, a odatle pobjegli prema planini Miroč. Posle uzbune seljaci su se vratili na salaš, a porodica Šomlo našla je smeštaj u Malajnici, u školi kod učitelja Žike. Tu bi i ostali da se nakon nekoliko dana nisu pojavili

Nemci. Morali su ponovo da beže u planinu. Lutali su između Miroča i Deli Jovana. Više nisu smeli da se vrate u kuću Mite Todorovića, jer su posle požara sve vojske, koje su operisale u tom kraju, često obilazile salaš.

Povremeno, u potrazi za hranom, menjali su mesto boravka. Na Deli Jovanu su se sreli sa jevrejskom porodicom Žaka Levija, koja se takođe krila od fašista i domaćih izdajnika. Na kraju, već se bližila zima, porodica Šomlo se smestila u jednu pećinu na planini Miroč.

U pećini je bilo toplo, ali je pećina bila puna buva i vaški. Inženjer je teško mogao da objasni deci zašto

Mita Todorović

nemaju hrane; kada bi pao sneg gladovali su po nekoliko dana. Uglavnom su se hranili raznim biljem i kukuruzom do koga su teško dolazili. Još uvek su zaostala stada ovaca bila na ispaši i deca su ponekad mogla da pojedu po parče proje ili malo sira koje su im davali pastiri.

Bio je novembar 1944. godine. Šćućureni u pećini osluškivali su grmljavinu topova, ponekad im se činilo da neko puca ispred njihovog skloništa. Veći deo dana su trebali vaške, kako se to onda govorilo, a tako je bilo. Odjednom je Ana skočila na noge.

- Tata, da li čuješ blejanje ovaca, - pitala je Ana, ponadavši se da će ponovo pojesti malo proje ili sira.

- Učinilo ti se, - rekao je otac, ali je rešio da malo protegne noge i izašao je iz pećine.

Nedaleko od pećine pastir je terao ovce u selo gde će prezimiti. Inženjer je požurio da se pozdravi s njim. Deca su istrčala iz pećine, a pastir ih je gledao kao neko čudo neviđeno.

- Možeš li da nam daš malo hrane? - pitao je otac, - gladujemo već nekoliko dana.

Pastir je izvadio iz torbe malo proje i sira što mu je ostalo od doručka, a onda ih pitao šta oni tu rade.

- Mi smo Jevreji, - rekao je inženjer, - krijemo se od fašista da nas ne ubiju.

- Pa rat je završen, - pastir nije mogao da veruje da

oni to ne znaju, - Negotin je oslobođen još pre dva meseca!

Milana i Ana Šomlo

- A ovi topovi što se čuju? - pitao je inženjer.

- Rusi nadiru iz Rumunije, bore se sa ostacima nemačkih snaga, - odgovorio je pastir. - A tuku se i partizani i četnici.

Porodica Šomlo odmah je krenula kući. Bio je to dug put do Negotina. Pored puta su nailazili na mrtve nemačke vojnike, ubijene konje sa naduvanim stomacima, prevrnutu vojna vozila, a gladne oči su tražile malo hrane.

- Dok ne stignemo kući, nema hrane, - rekao je tata strogo, plašio se trovanja i deca usput nisu smela ništa da uzmu.

Učiteljica Budimka se nije radovao kraju rata. Neko je javio da su svi njeni stradali i dani su joj prolazili u

tišini i žalosti. Rat je zauvek odneo sa sobom njenu najveću radost, njenu decu i muža. U školi je bilo puno dece, a ona se svaki dan posle posla vraćala u praznu kuću.

- Zar vi niste obešeni? - zaprepašćeno je pitala Budimka kad ih je na vratima kuće ugledala neuredne i zapuštene; zavrtilo joj se u glavi.

Radost i bes pomešali su se sa osećanjem sreće što se porodica našla na okupu.

- Kako je moguće da se do sada nisi javio? - pitala je muža, Budimka je imala puno pitanja, ali odgo-

vori nisu stizali do njene svesti.

- Kako je bilo u pećini? - pitala je decu, kada je prošlo prvo uzbuđenje.

- Dobro, - odgovorila je Ana, - samo nije lepo što su mi vaše pojele uši!

Radmila i Živojin Todorović na dodeli medalje pravednika

**Kruna i Mita Todorović,
Radmila i Živojin Todorović**
proglašeni su 1995. godine za
Pravednike među narodima

SA SLOBODANOM U SLOBODU

U opštem rasulu posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, dr Josip Fenje, veterinar, vratio se u Rašku. Pred početak Drugog svetskog rata dobio je premeštaj iz Užica u Rašku, gde je postavljen za sreskog veterinara. Josipova porodica, supruga Hermina i kćerke Magda i Ilonka, još uvek se nalazila u Užicu. Po dolasku nacista u Užice počeo je progon Jevreja i Josip je organizovao hitno prebacivanje porodice u Rašku.

Dr Josip Fenje je dugo godina službovao u tom delu Srbije, stekao je ugled u narodu, imao je puno prijatelja, ali se sigurno nije nadao da će mu prvi priskočiti u pomoć okupatori. Naime, kad je porodica već smestila stvari u vagon, spremna da krene u Rašku da se pridruže ocu, sreski načelnik Aleksić, sa nadimkom Kurjak, naredio je da se zapečati vagon, a porodici zabrani izlazak iz Užica. Kurjak nije znao da je po savetu nemačkog vojnog veterinara, kome je pomagao dobroćudni kolega iz Vojvodine, dr Krajtner, porodica dr Fenjea trebalo da pod hitno napusti Užice. Kada je dr Krajtner čuo da porodica dr Fenjea ne može da napusti grad, poveo je Ilonku, koju su zvali Ica, kod nemačkog veterinara, kome se Ica obratila sa molbom da se zauzme kod vlasti da porodici dozvole odlazak u Rašku. Nije znao ni dr Krajtner da nemački kolega može i bez zauzimanja kod vlasti da naredi da se vagon otpečati i dozvoli porodici dr Fenjea da napusti Užice. Nemački veterinar tešio je Icu, koja nije mogla da zaustavi suze, i poručio kolegi dr Fenjeu, koga nikada nije upoznao, da izdrži još malo, jer Hitler neće moći još dugo!

U Raškoj je dr Fenje radio kao da nije okupacija. Porodica je bila na okupu i još uvek nije imala jasnu predstavu šta se sprema Jevrejima. Tako je to bilo do 22. juna 1941. kada je Hitler napao Sovjetski savez. Nemci, sećajući se demonstracija 27. marta iste godine u Beogradu, požurili su da spreče novi otpor naroda Srbije. Počela su hapšenja, a u Raškoj su uhapšeni svi viđeniji ljudi i simpatizeri komunisti, a među njima, na putu za logor na Banjici, našao se i dr Fenje. Zahvaljujući tome što se našao u toj grupi, a nije uhapšen kao Jevrejin, dr Fenje je posle izvesnog vremena, sa ostalima, pušten iz logora.

U jugozapadnoj Srbiji, gde se nalazi i Raška, jačao je pokret otpora i Nemci su u novembru 1941. godine poslali kaznenu ekspediciju, koja je trebalo da pokori buntovni narod. U to vreme u Beogradu, a i u većem delu Srbije, uveliko je počeo progon Jevreja. Stigla je na red i Raška, dr Fenjea i porodicu su izbacili iz stana, naredili im da nose žute trake i da se svaki dan javljaju nemačkoj komandi. Nisu smeli da napuste Rašku, a našli su se na ulici. Do juče svuda rado priman, dr Fenje nije znao šta mu je činiti. U pomoć je priskočila popadija Vida i njen suprug prota Svetozar Milenković. Vida je poslala brata Aleksandra - Acu Petrovića da pomogne Fenjeovima da se sa stvarima prebace u njihovu kuću. Na žalost, nisu mogli dugo da ostanu kod popadije. Stigle su vesti da Nemci hapse Jevreje i odvođe u logore. Seljaci, koji su poštovali i voleli dr Fenjea, nisu dali njihovog veterinara, bili su spremni da pomognu. Ali, pre toga je trebalo napustiti Rašku. Železničari su organizovali izvlačenje porodice Fenje iz Raške. Bila je subota, pazarni dan, iako je padao sneg bila je gužva na ulicama. Fenjeovi su jedno

po jedno stigli na železničku stanicu i ukrcali se u vagon koji je bio spreman samo za njih. Nekoliko stanica dalje, kod sela Biljanovac, železničari su otkočili vagon i voz je nastavio dalje.

U Biljanovcu ih je čekala jedna trošna i vlažna kuća, koje će im sledećih meseci biti dom. Fenjeovi su se smestili u neudobnu kuću sa ono malo stvari što su poneli. Magda je uspeła da dovede i svog vučjaka, od koga nije htela da se rastavi.

Dr Fenje nije bio toliko bogat da je mogao bez prinadležnosti koje je primao u Raškoj. On nije smeo da se tamo pojavi, jer bi ga odmah prepoznali i uhapsili. Bio je 2. februar 1942. kada su mama Hermina i Ica otišle u Rašku po novac. Otac i Magda su ostale u Biljanovcu. Kada je Hermina podigla pare, krenuli su da traže prevoz za Biljanovac. Stajale su pored jednih kola, čekajući kočijaša, kad im je prišao jedan čovek i rekao da odmah beže. Ta kola su čekala da se u njih smeste uhapšeni Jevreji! Hermina i Ica su ponovo potražile pomoć od popadije Vide. Vidin brat, Aca Petrović, sa jednim seljakom, je izveo Herminu i Icu iz Raške. U Rašku su stigle obučene kao seljanke i tako su i izašle iz grada. Aca ih je smestio kod svog rođaka Jovana Petrovića u Kruševicu.

U međuvremenu su u Biljanovcu dva seljaka zakućala na vrata kuće u kojoj su ostali dr Josip Fenje i kćerka Magda. Rekli su im da su Nemci prošli kroz

Biljanovac prema Jošaničkoj Banji, gde se nalazilo više jevrejskih porodica koje su pobile iz Beograda. Kada njih pokupe, rekoše seljaci, Nemci dolaze u Biljanovac po porodicu Fenje. Josip i Magda su odmah izašli iz kuće. Popeli su se na jedno brdo odakle su posmatrali Nemce kako im ulaze u kuću. Nemci su bili besni, jer ni u Jošaničkoj Banji nisu našli nijednog Jevrejina. Raspitivali su se okolo, ali sve je bilo uzalud, niko od seljaka nije hteo da im

pomogne. Na kraju su zapečatili kuću i otišli neobavljena posla. Bilo je veoma hladno, u dubokom snegu na brdu Josip i Magda su čekali da neko dođe po njih da se sklone na neko drugo mesto. Tek uveče je stigao Aca Petrović, popadijin brat iz Raške. Rekao im je da su Hermina i Ica na sigurnom mestu i hteo je da i njih, oca i kćerku, povede u Kruševicu. Magda nije mogla da ide. Kada su pobile iz kuće, bežeći uzbrdo, Magda je iščala članak na nozi. Aca je odveo Josipa u Kruševicu, a Magdu su seljaci prebacili u Ušće kod manastira Studenice. Smestili su je u kuću kafedžije Prokića. U kući je bila i kafana, a Nemci su tu često svraćali. Magda

nije smela nos da promoli iz jedne male odvojene sobice. Dolazio je i jedan lekar da pregleda Magdinu bolesnu nogu, ali Magda je ubrzo morala da se seli. Prokić je Magdu prebacio kod svog prijatelja Vojvodića, što dalje od nemačkih pogleda.

Jovan Petrović je kao šumar radio na Kopaoniku, a uveče se vraćao kući u Kruševicu. Njegova žena

Ilonka - Ica Fenje

Rada brinula je za goste. Imali su sina Milana i tri kćerke. Fenjeovi su sa Radom i njenom decom odlazili da rade u polju. Selo je bilo zabačeno i Nemci

Ica, Hermina, Slobodan Mičić i Magda

su retko prolazili tim putem. Ipak, jednog dana, kada se Jovan vratio sa posla zatekla ga je vest da je neko prijavio Švabama da se u njihovoj kući krije jevrejska porodica. Odmah je odveo Josipa, Herminu i Icu kod svog prijatelja Bude Pavlovića u Krljane, selo 4-5 kilometara udaljeno od Kruševice.

Za to vreme se Magda smestila u kući Vojvodića, ali ne za dugo. Jedne noći, iznenada su došli Nemci da uhapsu domaćinovog mlađeg brata. Nisu ga našli u kući i odveli su domaćina. Magda je, po čiči zimi, provela napolju celu noć sa seljakom koji joj je pomogao da na vreme pobegne iz kuće Vojvodića. Kad su im javili da su Nemci otišli, Magda

više nije smela da se vrati u kuću Vojvodića. Ponovo se obrela u kući kafedžije Prokića, ali je uskoro morala i odande da ode. Na kraju su je prebacili u Krljane, gde su se već nalazili majka, otac i sestra. Porodica Fenje je ponovo bila na okupu.

Buda Pavlović i njegova porodica zbrinula je porodicu Fenje. Čuvali su ih i hranili, sve dok se nije čulo da su Nemci ponovo ušli u trag porodici Fenje. Porodica Fenje je morala ponovo da se seli. Ovog puta im je pomogao jedan seljak i arhimandrit iz manastira Studenica. Prebacili su ih u Đakovo, u kuću predsednika opštine Kostića. Magda nikad nije zaboravila ženu predsednika opštine Mariju Kostić. Da bi bili što sigurniji, porodica Fenje je potražila način da dođe do falsifikovanih dokumenata. Ustvari, dokumenta su bila prava, samo su imena bila izmišljena. Magda je uzela ime Marija, po svojoj dobročiniteljki iz Đakova. Svi su se slikali i po

Dušan Mičić, Magda Fenje, domaćini, Ilonka Fenje i otac Josip Fenje - 1943.

jednom seljaku poslali u Rašku fotografije za nova dokumenta. Iako su se slikali u seljačkim odelima, žene sa maramom na glavi, čelnici opštine u Raškoj su ih prepoznali. Izdali su im legitimacije i poručili da se čuvaju. Mnogi su znali gde se nalazi porodica Fenje, kao što su znali i za drugu jevrejsku porodicu iz Raške, porodicu Papo, koja se krila u selima na padinama Kopaonika, ali ih niko nije izdao.

U Đakovu se Magda upoznala sa mladim mašinskim inženjerom Dušanom Mičićem iz Ivanjice. Buknula je ljubav, koja je bila jača od nedaća koje su ih snašle. Venčali su se u Studenici. Popovi su znali da je Marija Jevrejka, ali je Magda imala iz Raške legitimaciju na ime Marija i tako je upisana u crkvenim knjigama. Nažalost, nisu mogli dugo da ostanu zajedno, četnici su mobilisali Dušana.

Magda, alias Marija, bila je u drugom stanju kada su se Nemci u proleće 1943. godine, u potrazi za Jevrejima i partizanima, jednog dana pojavili u Đakovu. Nisu našli one koje su tražili, ali su spalili opštinsku zgradu, a porodica Fenje je morala da beži dalje.

Put ih je vodio preko sela Ponore, gde su se zadržali neko vreme. Ubrzo su pred poterama morali da se povuku u brda, što dalje od puteva kojima su prolazili okupatori. Fenjeovi su se smestili u jednu

Magda Mičić ispred sinagoge u Dubrovniku - 1948.

planinsku kolibu iznad Rudine, koja je pripadala domaćinu Desimiru Andelkoviću. U čobanskoj kolibi je bila domaćica, koja je tu pravila sir i kajmak, i koja im je ustupila jednu sobicu, više nije imala. U sobici nije bilo kreveta, samo je bila rasprostrta slama na podu. Tu je Magda 14. juna 1943. rodila sina. U blizini nije bilo ni lekara ni babice. Ica, Magdina starija sestra, presekla je pupčanu vrpцу. Pored sve muke zatitrao je osmeh na licima dve sestre. Željne slobode mališi su dale ime Slobodan.

Desimirova koliba je postala pretesna za porodicu Fenje. Morali su da ostanu u brdima, tu je bilo najsigurnije, i u pomoć je priskočio Miroljub Koturović. Ustupio im je u zaseoku Manča svoju kolibu, koja je bila udobnija. Tu je porodica Fenje sa Slobodanom dočekala slo-

vodu. Posle rata, vratili su se među svoje Rašćane, gde je dr Josip Fenje službovao još neko vreme. Jedino je tako mogao da se oduži svima koji su mu u najtežim životnim prilikama pomogli da sačuva porodicu i sebe od sigurne smrti.

**Vidosava i Svetozar Milenković,
Aleksandar Petrović**
proglašeni su 2002. godine za
Pravednike među narodima

SAČUVAJTE MI DETE DOK SE NE VRATIM

U Subotici 1941. godine, kada je počela mađarska okupacija, živela je jevrejska porodica Vajs, Josip i Piroška, rođena Špice, sa sinom Mirkom, koji je rođen pred rat. U njihovom neposrednom komšiluku živeli su Katarina i Bela Kudlik. Kada se Bela vratio sa odsluženja vojnog roka iz Prizrena, ponovo se posvetio svom zanatu; bio je čuven po izradi tamburica, a često je i sam znao da zasvira na svom omiljenom instrumentu. Katarina i Piroška su se poznavale još iz devojačkih dana, mada se posle udaje nisu tako često sretale. Međutim, kako su Kudlikovi skoro svakodnevno imali prilike da sretnu malog Mirka, jer je Belina sestra Tereza pomagala u kući Vajsovih, između dve porodice razvilo se svojevrsno prijateljstvo. Kudlikovi nisu imali dece, pa su svoju ljubav poklanjali malom Mirku i Terezinoj deci. Tereza Sabo je imala šestoro dece. U teškim ratnim uslovima Kudlikovi su rešili da pomognu Terezi i usvoje njenu kćerku Julijanu - Jucu. Tako je Juca prešla u kuću Kudlikovih, gde je našla svoj novi dom i ljubav novih roditelja.

Iako su Jevreji u Mađarskoj bili relativno zaštićeni, Mađari su na okupiranim teritorijama, koje su im pripale posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, sprovodili antijevrejske propise koje je diktirao

nacistički režim iz Nemačke. U akcijama mađarskih fašista podjednako su stradali i srpski patrioti, komunisti i svi oni koji su bili nepodobni za novi režim. Sa Jevrejima je bio poseban slučaj, jer je cilj nacističke ideologije bio potpuno uništenje Jevreja. Mirkov otac, Josip, odmah po okupaciji, oteran je na prinudni rad, a Piroška je ostala sama sa malim detetom. Nije znala ni gde je, niti šta se dešava sa njenim mužem.

Piroška je do 1943. godine nekako uspevala da sačuva Mirka i sebe od fašističkog progona. Kada je dobila obaveštenje da svakog dana mora da se javlja okupacionim vlastima, slutila je da se sprema

nešto strašno i odlučila je da zamoli Kudlikove da uzmu Mirka kod sebe.

- Donela sam ti ono što mi je najdragocenije u životu, - rekla je Piroška, spuštajući malog Mirka pred Katarinu. - Sačuvajte ga kako umete i znate, krstite ga u crkvi, dajte mu ime Pišta, - Piroška je sve teže govorila. - Voli ga umesto mene, - rekla je Piroška. Stavila je ruku na grlo, kao da će tako zaustaviti suze, okrenula se i otišla.

Katarina se trglala, sa njima je već bila Juca, a svakog dana postojala je opasnost da će i Bela biti mobilisan i poslat na front. Požurila je da stigne Pirošku, ali kad je izašla na ulicu Piroške više nije bilo. Tada je Katarina poslednji put videla Mirkovu majku.

Bela i Katarina Kudlik sa Urijem na Paliću (1945.)

Piroška je sa Mirkom predala i pismo u kome je pisalo da Kudlikovi nikom ne daju dete; obećala je da će se vratiti, verovala je da će se vratiti i njen muž, i oni će uzeti nazad Mirka.

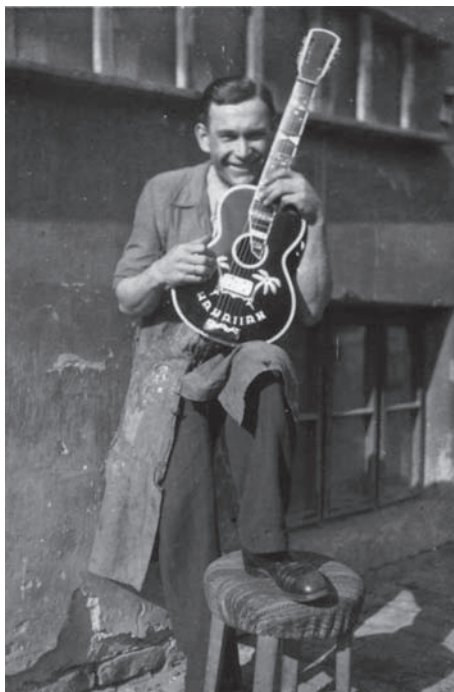
Kudlikovi su prihvatili Mirka kao svoje dete. Katarina i Bela su prvo odlučili da promene Mirkov identitet. Katarina je objavila da je primila u kuću bratovu kćerku! Mirko je odjednom postao Marika. Međutim, kada se u njihovu kuću privremeno uselio jedan mađarski oficir nastali su novi problemi. Kad bi se vratio sa posla tražio je Mariku da mu pravi društvo, da se malo poigra sa detetom, valjda da se odmori od teškog umnog rada ili je, možda, i on negde imao dete koje ga je čekalo da se vrati kući, pa je, daleko od svoje kuće, svoju pažnju poklanjao nekom drugom detetu. Kudlikovi su shvatili da neće moći dugo da predstavljaju Mirka kao devojčicu. Da bi zaštitili dete, preko svojih veza, krstili su Mirka u katoličkoj crkvi; dobio je po Piroškinoj želji novo ime: Stevan - Pišta. Iako Katarina nije znala zašto je Piroška tražila da se dete baš tako nazove, ipak je bila zadovoljna jer je ispunila zavet koji je ostavila Piroška.

Za vreme racija i pretresa kuća Kudlikovi su sakrivali Mirka u sklonište koje su napravili u dvorištu. Mirko je bio poslušno dete, za vreme pretresa se nije čuo, a sa nepoznatima nikad nije razgovarao. Mirko je nastavio život okružen pažnjom i ljubavlju dvoje tuđih ljudi koje je zavoleo kao svoje roditelje.

Početak maja meseca 1944. godine otvoren je u njihovom gradu geto u Paralelnoj ulici. Jevreji su se selili u ograđeni deo grada. Bela je i u najtežim uslovima, opasnim po sopstveni život, svakodnevno nosio pet litara mleka zatočenim Jevrejima. Dok se on trudio da pomogne, okupatorske vlasti su svakodnevno tražile Jevreje koji se nisu dobrovoljno prijavili. Fašistima se žurilo da završe započeti monstruozi posao; uskoro je i poslednji transport Jevreja iz Subotice, preko Mađarske, upućen u nacističke logore, najviše u Aušvic.

Bližio se kraj rata, ali ni tada nije prestajao progon Jevreja. Bilo je dosta onih koji su smatrali da ispunjavaju svetu dužnost ako prijave skrivene Jevreje koji su izbegli poslednji transport. Da li će

progonjeni biti ubijeni ili šta će biti s njima, o tome nisu želeli da razmišljaju. Kudlikovima nije bilo lako. Komšije su dobro poznavale njihove porodične prilike. Znali su da Kudlikovi nemaju dece, a odnedavno se u njihovoj kući pojavilo još jedno dete, dete koje nije bilo beba. Svima je bilo jasno koga su Kudlikovi primili u stan, ali se o tome nije govorilo. Nažalost, bilo je jasno i onima koji su odmah otrčali i prijavili okupatorskim vlastima da su otkrili kod koga se krije još jedno jevrejsko dete. Kudlikovi su sa Mirkom pobjegli iz kuće, počeli su da se skrivaju na salašima u okolini Subotice, najviše na salašu kod Katarininog brata Rufa u Verušiću. Celo leto su proveli na Rufovom

Bela Kudlik sa havajskom gitarom koju je sam izradio

*Bela Kudlik u uniformi vojske
Kraljevine Jugoslavije*

imanju. Povremeno su se vraćali u svoju kuću, a onda brže-bolje bežali, jer su obavješteni da ih je ponovo neko prijavio.

Za vreme bombardovanja Subotice, 1944. godine, kada su im zbog detonacija stvari izletele iz kuće, a mali Mirko mislio da je to od vatrometa, Kudlikovi su poslednji put preživeli strah,

plašeći se za sudbinu Juce i Mirka. Subotica je konačno oslobođena i Kudlikovi više nisu morali da sakrivaju Mirka.

Mirkovi roditelji se nisu vratili - za Pirošku se pretpostavlja da je stradala u Aušvicu, a Josip je poslat na ukrajinski front da čisti minska polja.

Mirko je sve vreme rastao sa roditeljskom pažnjom Kudlikovih. U slobodi je ponovo imao bezbrižno detinjstvo kao i sva druga deca. Stasao je za školu, a kad je počela školska godina, iznenada se pojavila Mirkova tetka Adela. Adela se sve vreme rata krila u Subotici, niko nije znao da li je živa ili je okončala život u nekom od fašističkih logora. Kudlikovi su Adeli predali pismo koje je ostavila Mirkova majka. Katarini i Beli je bilo teško da se odvoje od Mirka, osećali su se kao da gube rođenog sina. Zajedno su tugovali što su Mirkovi roditelji stradali

u ratu, ali Kudlikovi nisu imali izbora, morali su da predaju dete najbližoj rodbini.

Gorke uspomene iz ratnog perioda naterale su tetku Adelu i njenog muža da se bez razmišljanja 1948. godine isele u Izrael. Naravno, sa njima je otišao i Mirko, koji je u Izraelu dobio ime Uri. Poneo je sa sobom majčino pismo i ljubav Kudlikovih, svojih drugih roditelja.

Katarina i Bela Kudlik
proglašeni su 1987. godine za
Pravednike među narodima

OPERACIJA KRAJNIK

Među Jevrejima, koji su na početku rata potražili spas u Mađarskoj, nalazila se i porodica Šefer: otac, majka i mali Pišta. Šeferovi su pobjegli iz Novog Sada i privremeno se naselili u Baji. Do 1943. godine živeli su relativno mirno. Sa njima je bila i Piština baka, a onda su mađarske vlasti morale ponovo da podnesu teret savezništva sa nemačkim Rajhom. Nemački vojnici vodili su teške borbe na Istočnom frontu, Staljingrad se herojski branio, a Nemcima je ponestalo ljudstva potrebnog za njihove osvajačke aspiracije. Mađarske vlasti su bile prinuđene da pošalju novo pojačanje. Gospodin Šefer, mlađi čovek, bio je na spisku onih koji su određeni za Istočni front. Nije mu se ratovalo, kod kuće je trebalo da ostavi mladu ženu, Magdu, sa malim detetom i Magdinom starom majkom. Već je bio mobilisan kad je odlučio da pobjegne, ali nije stigao daleko. Njegova namera je otkrivena i mađarski fašisti su ga ubili u pokušaju bekstva.

U Baji se nalazio i Mileta Lepčević, njihov dojučerašnji sugrađanin iz Novog Sada. Mileta je interniran u Baju, svaki dan je morao da se javlja policiji, ali to nije smetalo mađarskim vlastima da ga zaposle na visokom položaju u mađarskoj upravi. Živeo je u iznajmljenom stanu kod jedne jevrejske porodice; preko domaćina se upoznao sa mnogim Jevrejima iz Baje, a posebno se sprijateljio sa porodicom Šefer.

Bližio se kraj rata, a nemačka vrhuška, nezadovoljna rešavanjem jevrejskog pitanja, čitaj: likvidacije Jevreja, okupirala je Mađarsku početkom proleća 1944. godine. Mileta je bio Srbin i verovatno zbog

toga nije bio sumnjiv mađarskim vlastima kada su bile u pitanju informacije o onome šta se sprema za Jevreje. Saznao je da se u Baji otvara geto za Jevreje, odakle će biti transportovani u logore smrti, i o tome odmah obavestio prijatelje.

Kada je već svima bilo jasno šta će se dogoditi kad odvedu Jevreje u geto, Magda je zamolila Miletu da spase malog Pištu. Mileta je želeo da spase sve njih, ali to nije bilo moguće. Odvođenje Jevreja u geto i transportovanje u logore trajalo je nešto preko dve nedelje, ali Mileta je već sklonio malog Pištu. Otišao je kod poznanika lekara koji je radio u bolnici i rekao da Pišta ima zapaljenje krajnika i da mora hitno da se operiše. Lekar je shvatio o čemu se radi i primio Pištu u bolnicu. Mileta je doveo Magdu u svoj stan, ali Magda nije mogla da ostavi majku samu. Provela je jednu noć u Miletinoj kući i vratila se majci. Zajedno su odvedene u geto, a odatle transportovane u Aušvic. Kasnije se saznalo da su sa mnogim drugim Jevrejima otišle na put bez povratka.

Pre nego što su odvedene u geto, Magda je predala sav novac i druge vrednosti Mileti. Bilo je to malo bogatstvo, ni Mileta nije znao da su mu prijatelji toliko imućni. Krajem septembra 1944. godine, kada se sve to dešavalo, i njegova glava je bila u opasnosti. Poslednji transport za logor Aušvic je sproveden i trebalo je Pištu izvesti iz bolnice. Pre nego što je Mileti počelo suđenje pred Vojnim sudom III segedinske armije, Mileta je uspeo da obavesti i zamoli dr Tabakovića iz Subotice da preuzme Pištu iz bolnice, kome su u međuvremenu operisani zdravi krajnici.

Pišta je dočekao kraj rata na Paliću, gde je dr Ta-

baković imao kuću za odmor. Kraj rata spasao je i Miletu, suđenje nije nikad završeno. Dve godine kasnije došao je po Pištu njegov ujak. Mileta je sve pare i vrednosti koje je primio od Magde predao ujaku, koji se sa Pištom iselio za Izrael.

Mileta Lepčević i dr Pavle Tabaković
proglašeni su 1978. godine za
Pravednike među narodima

DIREKTOR ŠKOLE

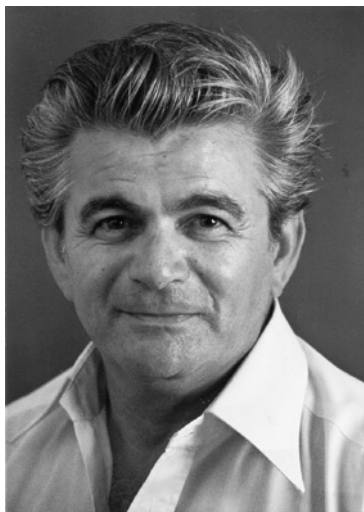
Davne 1838. godine osnovana je Prva beogradska gimnazija. U to vreme se nije tako zvala, nije bilo potrebe jer je bila jedina gimnazija u Beogradu; epitet Prve je dobila kasnije, kada su otvorene i druge gimnazije. Tek 1939. godine, sto godina kasnije, gimnazija je dobila i svoju zgradu u kojoj se i danas nalazi. Prosvetna ustanova, kao što je bila Prva beogradska gimnazija, sve vreme je čuvala visok obrazovni renome. U njoj su učili budući naučnici, umetnici, ministri, vojskovođe... 1940. godine Spasenije Prica, direktor škole, našao se pred nerešivim problemom, morao je da ispoštuje Uredbu o upisu u škole lica jevrejskog porekla. Numerus clausus, kako je Uredba "popularno" nazvana, odnosio se na ograničen broj učenika jevrejske vere koji su školske 1940/41. godine mogli da se upišu u prvi razred u škole Kraljevine Jugoslavije. Uredba se nije odnosila jedino na Banovinu Hrvatsku. Iako je uredba potekla od ministra prosvete dr Antona Korošeca, nju je prihvatila vlada, koja je u većini bila naklonjena Hitlerovskoj koaliciji. Donošenje antijevrejskih dekreta o ograničenom upisu jevrejske dece u škole i zabrani trgovanja hranom bio je samo prvi ustupak koji je učinjen budućem okupatoru. Direktor Prica nije imao ništa protiv Jevreja, ali nije znao kako da im pomogne.

Geršon Kapon, Jevrejin, bio je učenik četvrtog razreda i na njega se uredba nije odnosila. Jedanaest učenika jevrejske vere upisalo se 1940. u prvi razred u Prvu mušku realnu gimna-

ziju. U devet drugih škola, upisano je dvanaestoro jevrejske dece, sve ukupno dvadeset i troje. Oko sedamdeset učenika Jevreja, koji nisu mogli da se upišu u državne škole, nastavilo je obrazovanje u, na brzinu osnovanoj, Jevrejskoj gimnaziji. Intelektualci, javni radnici, posebno u Beogradu, javno su protestvovali zbog nehumanog i diskriminatornog dekreta. No, to nije pomoglo, solidarnost sa jevrejskom decom praktično je pokazalo šest profesora nejevreja, od ukupno devet, koji su se prihvatili da obrazuju decu u novoosnovanoj Jevrejskoj školi.

Knez Pavle Karađorđević, kraljevski namesnik bio je naklonjen Velikoj Britaniji, ali je posle sastanka sa Hitlerom, 1939. godine poverovao da Nemačka nema teritorijalnih pretenzija prema Kraljevini Jugoslaviji i dozvolio je 1941. godine da se potpiše pristup Trojnom paktu. Zbog potpisivanja pakta, 27. marta 1941. godine, buknuo je na ulicama Beograda nezapamćen protest. Izvršen je državni udar, pala je vlada. To je bio kraj iluzija o prijateljstvu sa tada najjačom silom u Evropi, Nemačkom, ali i kraj školske godine za sve đake.

Hitlerova odmazda zbog odbacivanja Trojnog pakta bila je nemilosrdna. Otvoreni grad Beograd bombardovan je 6. aprila 1941. godine. Za kratko vreme kapitulirala je Kraljevina Jugoslavija, a Nemci su uveli vojnu upravu. Počeo je progon Jevreja i komunista, koji su optuženi za sve nevolje sveta. Jevreji su bili posebno pogođeni antijevrejskim propisima, a onda i odvođenjem u logore i masovnim likvidacijama. Fašisti su se trudili da što

Geršon Kaponi

pre reše jevrejsko pitanje, a to je značilo uništenje celog jednog naroda.

Geršonov brat Rahamim nije gubio vreme, odmah posle kapitulacije, uspeo je da pobjegne u Split, koji je bio pod italijanskom upravom. Italijani su imali blaži stav prema Jevrejima i mnogi Jevreji su se trudili da stignu do spasonosne teritorije pod njihovom upravom. Rahamim je tajnom vezom uspeo da javi bratu da postoji mogućnost da Jevreji, koji su rođeni na teritorijama koje su potpale pod italijansku okupaciju, budu repatriirani u Italiju.

Geršon je nosio na rukavu žutu traku i svakodnevno odlazio na prinudni rad. Jedini dokument koji je posedovao bila je đачka knjižica, ali je u njoj pisalo da je rođen u Beogradu i da je mojsijeve vere. Odlučio se da malo prepravi podatke iz knjižice. Izbrisao je Beograd i napisao da je rođen u Splitu, kad je počeo da briše versko određenje, shvatio je da je toliko sve zabrljao da bi se i iz aviona videlo da je prepravljao podatke.

Vraćajući se sa prinudnog rada na Dorćol, u stan gde se smestila njegova porodica, pošto su izbačeni iz svog stana, prolazio je pored svoje škole, Prve muške gimnazije. U trenutku je doneo odluku i kad nikog nije bilo u blizini uleteo je u školu. Na trenutak zbunjen, ne znajući kome da se obrati, odlučio se da ode pravo do direktora škole, Spasenije Price. U kancelariji se sa direktorom nalazio i profesor Pijuk, njegov pomoćnik. Geršon je pokazao upropašćenu đачku knjižicu i zamolio direktora da mu izda novu.

- Samo, - dodao je Geršon, - ako može umesto u Beogradu da u knjižici piše da sam rođen u Splitu. Direktor Prica je shvatio o čemu se radi.

- Idi i donesi novu knjižicu, - rekao je direktor.

- Ali, gde to ja mogu kupiti, - mucao je Geršon. - Sada, na kraju školske godine, - pokazivao je žutu traku na rukavu.

Spasenije Prica (1940.)

Direktor je pomilovao Geršona po kovrdžavoj kosi i upitno pogledao pomoćnika. Profesor Pijuk je odmah počeo da pretura po fijoci svoga stola. Našao je novu, u plavo ukoričenu đачku knjižicu.

- Sedi tu i piši, - rekao je direktor. - Kaponi Giorgio... znaš, to zvuči verodostojnije za Italijane, nego Kapon Geršon. Piši dalje: učenik IV razreda, rođen u Splitu, vere katoličke.

Pomoćnik je upisao ocene, udario pečat, a direktor je stavio svoj potpis.

- Evo dečko, i srećno. Čuvaj se! - direktor i pomoćnik su ispratili Kaponija sa spasonosnim dokumen-

tom u ruci.

Dokument je stvarno bio spasonosan. Geršon je bez problema stigao u Split. Pobegao je od fašističkog pogroma i ostao živ. U znak sećanja na humani čin direktora Price zadržao je Geršon prezime Kaponi.

Spasenije Prica
proглаšen je 1991. godine za
Pravednika među narodima

POMOGAO BIH I VAMA KADA BISTE SE NAŠLI U SLIČNOJ SITUACIJI

Lazarista Andrej Tumpej, stigao je iz Slovenije u Beograd davne 1929. godine. Došao je na poziv katoličke crkve, jer je sedište crkve u Beogradu bilo prilično udaljeno od vernika na periferiji grada, koji zbog toga nisu mogli redovno da prisustvuju božjoj službi. Na Čukarici, u Požeškoj ulici, dobijena je dozvola da se podigne hram. Ubrzo je otкупljeno zemljište, arhitekta Blaž Katušić iz Zemuna je napravio planove i odmah se pristupilo izgradnji hrama. Iste godine završena je gradnja i 30. decembra 1929. godine Andrej Tumpej je proglašen za prvog župnika hrama, koji je posvećen Svetom Ćirilu i Svetom Metodiju. Pored hrama se nalazila kuća, koju se vernici sami kupili 1927. godine i u kojoj se privremeno održavala božja služba. Kada je podignuta crkva sv. Ćirila i Metodija stvoren je manji manastirski kompleks.

Slovenka Antonija Ograjenšek upoznala se krajem dvadesetih godina prošlog veka sa Avramom Kalefom, uspešnim jevrejskim trgovcem u Beogradu. Avram je imao modni salon u Kolarčevoj ulici, gde se prodavala odeća po poslednjoj pariskoj modi. Ljubav je brzo učinila svoje, ali da bi se udala Antonija je morala da napravi gijur, to jest da se odrekne katoličke vere i konvertuje u

jevrejsku. To je i učinila i sa novim imenom Dona udala se za Avrama Kalefa. Ubrzo su se rodile dve kćerke, Matilda i Rahela.

Matilda i Rahela odgajane su u duhu jevrejske tradicije. Velika familija Kalef se okupljala za vreme jevrejskih praznika. Rahela je pored škole redovno pohađala i nastavu veronauke, recitovala je verske i jevrejske pesme. Tu je buduća operna diva započela svoju umetničku karijeru. Nažalost, u svojoj tridesetoj godini Avram se razboleo i do kraja života ostao je vezan za invalidska kolica.

Andrej Tumpej

Posle teškog bombardovanja aprila 1941. godine, Beograd su okupirale nemačke trupe. U saradnji sa kvislinškom vladom počeo je progon Jevreja i komunista. Muškarci iz velike familije Kalef oterani su na prinudni rad, a zatim zatvoreni u logore, odakle su svakodnevno odvođeni na streljanje. Avram je ostao kod kuće u invalidskim kolicima. U početku nacisti nisu dirali žene i decu, ali su i oni ubrzo stigli na red. Nacistička ideologija nalažala je da se uništi jevrejski narod. Stan Avrama Kalefa rekviriran je za nemačke potrebe i porodica se našla na ulici. U njegovoj radnji je postavljen namesnik i porodica

Kalef je praktično ostala bez sredstava za život. Dona Kalef je smestila muža Avrama i njegovu majku, u poodmaklim godinama, u kuću za stare, a ubrzo su morali da pređu u Jevrejsku bolnicu, koja se nalazila u ulici Visokog Stevana. Pre nego što su nacisti deportovali većinu beogradskih Jevreja

u logor smrti na Sajmištu, Dona se sa kćerkama preselila u jednu baraku u Košutnjaku, gde je živeo njen brat, i gde su bile relativno sigurne. Nacisti su za kraj svog monstruoznog pira ostavili osoblje i bolesnike Jevrejske bolnice na Dorćolu. Odatle su u martu 1942. kamionom “dušegupka”, kamion-gasna komora, na putu za Jajince svi ugušeni. Mrtvi Jevreji bačeni su u zajedničku grobnicu u Jajincima. U “dušegupki” su ugušeni i Avram Kalef i njegova majka. Iz porodice Kalef dvadesetšestoro rođaka nije dočekalo kraj rata.

Za to vreme Dona Kalef se snalazila kako da preživi sa svoje dve kćerke. Brat se odselio iz Beograda i Dona je sa kćerkama morala da napusti baraku. Tada je potražila pomoć župnika Andreja Tumpeja. Sačuvala je svoju staru krštenicu iz koje se videlo da je Slovenka, ali dečija dokumenta nije smela nikom da pokaže. Andrej Tumpej je znao da su devojčice po ocu Jevrejke, ali je bio čovek velikog srca i pružio je deci ruku spasa. Iz baraka u Košutnjaku devojčice su se preselile u manastirsku kuću, gde su ostale dok Andrej nije izradio za njih lažna dokumenta. Ustvari, izdao im je lažne krštenice, Matilda je dobila ime Lidija, a Rahelu je Tumpej prekrstio u Bredu. Župnik Tumpej je izbegao da u krštenicama napiše ime oca, i devojčice su postale vanbračna deca.

Dona je još uvek mogla da spava u baraci, a devojčice su bile u manastirskoj kući sa časnim sestrama.

Posle tri meseca boravka u manastiru, devojčice su se preselile u potkrovlje jedne zgrade iznad Hipodroma, gde je majka našla novi smeštaj. Deca su novi stan nazvala golubarnik. Dona, koja je ponovo uzela svoje staro ime Antonija, potražila je posao u selu Draževac. Primili su je u jedno seosko domaćinstvo, ali je umesto plate mogla da dobije samo kukuruzno brašno i krompir. Deca su ostajala sama po nekoliko dana, dok mama ne bi došla sa “zaradom”. Naučile su devojčice i da kuvaju. U okolini je bilo dosta kopriva, a brale su i drugo lišće, što su kuvale sa kukuruznim brašnom.

Nekako su uspevale da utole glad. Kad je jednom prilikom mama donela da proda balon rakije, Breda je, posle popijene čaše rakije, glad zamenila dubokim snom.

Jednog dana, i mama je bila kod kuće, neko je počeo jako da lupa na ulaznim vratima. Majka je prestrašena otvorila vrata. Ispred nje je stajao nemački oficir. Dona se pribrala tek onda kad je prepoznala njihovog bivšeg kalfu, folksdojčera, Karla Gutmana. Karlo nije zaboravio prislan odnos koji su gazde imale sa svojim radnicima. Uvek su zajedno jeli za istim stolom, gruba reč nije nikad bila upotrebljena. Jedva je Karlo pronašao Donu i decu i došao je da pita da li može nekako da im pomogne. Dona se

zahvalila, rekla je da im ništa ne treba. Karlo se okrenuo i nikad više nije došao; ni on niti bilo koji drugi Nemač.

Matilda, Dona i Rahela Kalef

Andrej Tumpej nije zaboravio decu kad su napustila manastir. Lidiju i Breda je Tumpej upisao u gimnaziju “Matija Ban”, koja se nalazila preko puta manastira. Iako ih niko nije poznao u novom kraju, direktor škole Orthaber, folksdojčer, znao je za njihovo jevrejsko poreklo. Izašao je u susret Tumpejevoj molbi i nikom do kraja rata nije otkrio tajnu. Posle rata nije ni mogao, jer je u toku borbi za oslobođenje Beograda bio ubijen.

Vlasnik zgrade, u čijem potkrovlju su stanovale, gospodin Lukić, imao je u Balkanskoj ulici tašnersku radionicu. Breda ga je zamolila da je primi na zanat. Bila je spremna da radi, samo da zaradi neku paru da lakše prežive. Gazda Lukić, gledajući mršavu gospođicu, kako je zvao sestre, izgleda se sažalio i primio je Breda na posao. Svaki dan, rano ujutro, Breda je sa Čukarice peške odlazila u Balkansku ulicu, a u podne žurila kući da stigne na popodnevnu nastavu u školi.

U kraju se jednog dana proćulo da je uhapšen župnik Andrej Tumpej. Tada se otkrilo da je Tumpej pomagao i drugim Jevrejima. Izdao je lažna dokumenta dvema Jevrejima, koje su se spremale da odu na rad u Nemačku. Nažalost, nisu stigle daleko. Na železničkoj stanici u Beogradu prepoznao ih je folksdojčer, koji ih je znao od ranije. Bile su uhapšene i pod teškim batinama otkrile su ko im je dao lažna dokumenta. Kada je Tumpej uhapšen, sve vreme je tvrdio da nije znao da su u pitanju Jevrejke, nego je poverovao da su katolikinje, koje su u ratnom vihoru izgubile dokumenta. Nemci su insistirali na tome da je pomogao Jevrejima, a Andrej im je odgovorio da bi i njima pomogao kad bi se našli u sličnoj situaciji. Andrej Tumpej preživljavao je u gestapovskom zatvoru sličnu torturu kao

i Jevrejke kojima je želeo da pomogne, ali su ga na kraju ipak pustili.

Mama je redovno obilazila kćerke, koje su do pred kraj rata ostale u potkrovlju kuće kod Hipodroma. Kada je 1944. godine počelo savezničko bombardovanje Beograda, mama se zatekla u kući. Majka se toliko plašila i kada bi čula sirene pala bi u nesvest. U tim momentima, kada samo jedan trenutak spašava život, Matilda, koja je tada već imala 16 godina, i Breda, dve godine mlađa, na jedvite jade su izvlačile majku iz kuće. Jednom prilikom su uspele samo da izađu i spuste se u rov, koji je ostao od prethodnog bombardovanja, kada je na njihovu kuću pala bomba. Zemlja je padala preko majke i njenih kćerki, ali su ostale žive. U kući su stradali stanari, koji nisu verovali da će bomba pasti baš na njihovu kuću. U potkrovlju više nije moglo da se stanuje.

Dona, Matilda i Rahela dočekale su oslobođenje u kući žene iz Radničke ulice, koja se sažalila i primila ih u stan. Spavale su u sobi sa njenim kćerkama. Rat je preživeo i župnik Andrej Tumpej, koji je prekrstio Rahelu. Breda je u znak zahvalnosti zauvek zadržala ime koje joj je dao njen spasilac.

Andrej Tumpej
proglašen je 2001. godine za
Pravednika među narodima

U VINOGRADU JE SPAS

U Novom Sadu je 1941. godine delovala cenjena jevrejska opština, kojoj je pripadala i porodica Štern: otac Arije, majka Rozi i njihov sin Mordehaj, koji je tada imao pet godina. Arije je imao delikatesnu radnju u centru grada, odmah preko puta jevrejske opštine. Živeli su u velikoj kući i Mordehaj je imao srećno detinjstvo.

Kapitulacijom Kraljevine Jugoslavije Novi Sad je potpao pod mađarsku upravu. Kad je 21. januara 1942. počela racija mađarskih fašista, vest o teškim zlodelima brzo se proširila gradom. Ljudi su na minus 30 stepeni stajali u redu i čekali da budu

Julijana, Danilo, Olga i Stevan Kozarski

ubijeni. Trebalo je likvidirati sve Jevreje iz Novog Sada, ali i one Srbe, kao i pripadnike drugih nacionalnih manjina, koji nisu bili po volji mađarskim okupatorima. Ubijani su na obali zaleđenog

Dunava; fašisti su probili rupu na ledu i beživotna tela bacali pod led, a reka ih je nosila dalje, čak do Zemuna.

Mordehajeva tetka Leonora bila je udata za Đulu Bražjana, krojača hrišćanske vere. Čim je čula šta se dešava sa Jevrejima, Leonora je molila muža da pokuša da spase njenog brata i njegovu porodicu. Đula je otrčao u kuću Šternovih, ali uspeo je da povede sa sobom samo malog Mordehaja. Ni njega nije smeo da odvede kući, jer su i oni bili u stalnoj opasnosti pošto mu je žena bila Jevrejka. Setio se Đula prijatelja iz Starog Bečaja, Steve Kozarskog, Srbina, koji je bez razmišljanja primio Mordehaja u njihovu kuću.

- Nemoj nikad da piškiš pred drugom decom, - na rastanku je teča upozorio Mordehaja, - jer, ako te deca vide, bićeš u velikoj opasnosti.

Mordehaj je bio obrezan po jevrejskim verskim propisima i deca bi sigurno pričala kako se on razlikuje od njih, a ta priča bi mogla da stigne i do onog do koga ne treba.

Kozarski su se bavili poljoprivredom, imali su i vinograd, a tamo je bila vinogradarska kuća, gde bi za vreme rada sklonili glavu kad zapeče sunce. U ratnim vremenima vinogradarska kuća je dobila i drugu namenu. Neko je prijavio da se u kući Kozarskog krije jevrejsko dete. Danilo-Bata, Stevin sin, odveo je na brzinu Mordehaja u vinograd da se tamo sakrije. Bližila se noć, a niko iz kuće nije došao da im javi da li mogu da se vrate. Mordehaj je tada imao šest godina, ali je bio još uvek mali da noću ostane sam u nepoznatoj sredini. Otvoreno je rekao Bati da se plaši i Bata je odlučio sa ostane sa njim.

Nekoliko dana su proveli u vinogradu. Olga, Batina starija sestra, krišom im je od kuće donosila hranu. Saznali su i ko je prijavio vlastima da se Mordehaj krije u kući Kozarski: Stari zlobni Mađar, tako su ga deca zvala, koji je držao kafanu preko puta kuće Kozarskih. Za njega se već pričalo da je doušnik, ali mu niko nije mogao ništa. Tako je malo, malo i Mordehaj je sa Batom morao da beži, u vinogradu je bio spas.

Pred kraj rata, kada su Nemci okupirali Mađarsku, preuzeli su i kontrolu na okupiranim teritorijama koje su pripadale Mađarskoj. Ponovo je počeo, ovog puta pojačan, progon Jevreja, i ponovo je Mordehaj, po prijavi Starog zlobnog Mađara, morao da beži u vinograd. Sa njim je bežao i Bata, oni su se za vreme ratnih godina veoma zbližili. Bata je želeo da pomogne drugu u nevolji i nije hteo da Mordehaja ostavi samog. Cela familija Kozarski, a i mnogi drugi stanovnici Starog Bečeja, znali su da se kod Steve i Juliške krije jevrejsko dete. Uprkos stalnim prijavama Starog zlobnog Mađara činili su sve šta su mogli da pomognu Stevi i Juliški da sačuvaju Mordehaja.

Ali, Mordehaj više nije smeo da se vrati u kuću Kozarskih. Meseci su prolazili, a on je sa Batom provodio vreme u vinogradarskoj kućici. Jednog dana, u jesen 1944. godine, kada im je Olga donela hranu, saznali su da su stigli Rusi i oslobodili varoš. Bata je bio brži i prvi je video Ruse. Za njim je dotrčao Mordehaj, baš u trenutku kad je Bata pričao ruskom oficiru da su se zbog Starog zlobnog Mađara mesecima krili u vinogradu, kako Mordehaj ne bi pao u ruke fašistima. Mordehaj je video egzekuciju. Za Mordehaja je rat bio završen i oprostio se sa po-

rodicom Kozarski. Peške je krenuo u Novi Sad da nađe teku i teču. Sa Mordehajem je krenuo i Bata. Uz put je Mordehaj saznao da je teča Đula više puta bio u Starom Bečeju da se raspita kako je, da li mu nešto treba, ali nije hteo da ga Mordehaj vidi; plašio se da se Mordehaj previše ne uzbudi i da mu posle bude još teže. Tetka i teča su se obradovali kad su videli Mordehaja.

Stevan i Julijana Kozarski

Za vreme rata Mordehaj nije išao u školu, i pošto je rat bio završen, tetka i teča su Mordehaja upisali u školu, počeo je redovno da pohađa nastavu. Prošlo je nekoliko meseci kad je jednog dana tetka Leonora, zadihana, utrčala u učionicu u kojoj je učio Mordehaj. Tetka Leonora je nešto šapnula na uho učiteljici i Mordehaju je odmah dozvoljeno da napusti nastavu. Video je koliko se tetka uzbudila, a onda se on uzbudio još više. Arije Štern, Mordehajeve tata, vratio se kući. Niko nije znao šta se sa Šternovima dogodilo, svi su mislili da su za vreme racije stradali na obali Dunava, međutim, otac je

poslat na prinudni rad na Istočni front i samo se čudom spasao. Prvom prilikom otišli su u Stari Bečej, tata je hteo da se lično zahvali porodici Kozarski što mu je sačuvala dete. Dugo je Mordehaj čekao da se i mama Rozi vrati kući, ali nje nije bilo. Jednog sumornog dana, padala je kiša i niko nije video da Mordehaj plače, shvatio je da se mama više nikad neće vratiti.

**Julijana, Stevan i
sin Danilo-Bata i kćerka Olga Kozarski**
proглаšeni su 1994. godine za
Pravednike među narodima

PAZI KAKO SE KRSTIŠ

- Molim vas da odmah krenete u policiju, - zadihano Zora je sa vrata tražila od Mirkovih roditelja da odmah pođu sa njom. - Morate im objasniti da je Mirko greškom uhapšen, on nije Jevrejin!

U Nišu, u vešernici, iza kuće Stamenkovića, bila je smeštena brojna porodica Baruh. Kao da su se pogledima dogovarali šta da kažu Zori. Ocu Avramu, kao i ostalima, bilo je jasno da pred Zorom ne mogu više da kriju svoje jevrejsko poreklo.

Kada su posle bombardovanja Beograda, 6. aprila 1941. godine, nemačke trupe ušle u grad i uvele vojnu upravu u Kraljevini Jugoslaviji, prvo su se na udaru našli Jevreji. Pre nego što su počeli likvidaciju jevrejskog stanovništva, Jevreji su terani na prinudni rad. Trebalo je raščistiti ruševine posle bombardovanja, izvaditi iz ruševina leševe koji su se raspadali, a onda ubijati Jevreje, sve do poslednjeg, do konačnog rešenja jevrejskog pitanja u Srbiji. Među onima koji su bili na prinudnom radu nalazio se i Ezra Baruh. Njegova žena Rina sa dvomesečnom bebom bila je kod kuće. Ezra se jednog dana nije vratio sa prinudnog rada, odveden je u logor Topovske šupe. U oktobru mesecu 1941. odveden je sa grupom logoraša u nepoznatom pravcu, nikad se nije saznalo gde je okončao život. Kad je njegova supruga Rina dobila poziv da se sa malom bebom javi Specijal-

noj policiji, i da ponese ključeve od stana, svekar Avram Baruh je odlučio da svi zajedno pobegnu iz okupiranog Beograda.

Avram Baruh je poznavao Stamenkovića od ranije, povremeno su imali poslovne kontakte i tako su Baruhovi stigli u Niš. Stamenkovići su jedini znali da su Baruhovi Jevreji. Kod njih su iznajmili vešernicu u koju se smestilo deset duša. Avram i njegova supruga Riki, Ezrina supruga sa malom bebom, sin i kćerka sa porodicama i Šalom, momak stasao za ženidbu.

Zora Stojadinović udata Budić

U Nišu su uspeali da dobiju lažna dokumenta kao izbeglice iz Pirota. Sa dokumentima su dobili i nova srpska imena sa prezimenom Borić. Šalom je sa lažnim dokumentima dobio i novo ime; Mirko, kako su ga inače zvali prijatelji - Šalom u prevodu znači mir. Mirko je uskoro našao posao u knjižari "Andrić" i prešao u drugi stan. U novom komšiluku upoznao je Zoru Stojadinović. Poznanstvo se razvilo u ljubav, ali ni tada Zora nije znala da su Mirko i njegova porodica Jevreji, jer su svi imali nova, srpska imena. Tek 1943. godine, kada je zbog Mirkovog hapšenja, Zora u panici došla u vešernicu, i kad je počela da preklinje da požure i

objasne policiji da Mirko nije Jevrejin, saznala je istinu. Nikad se nije saznalo ko je Mirka potkazao Ljotićevim zborašima, fašistima, koji su činili najveći deo Nedićevog Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Zora, kad je čula da je njen dragan Jevrejin,

kao da je dobila novu snagu. Jedva je saznala gde se Mirko nalazi i pored svih opasnosti kojima je bila izložena, uspela je da mu odnese hranu u zatvor. Mirko je posle nedelju dana prebačen u Beograd, u logor na Sajmištu, iz koga se nije vratio.

Od tada se Zora potpuno posvetila porodici Baruh. Shvatila je zašto oni retko izlaze iz kuće. Zora im je donosila hranu, a i lekove kad je bilo potrebno. Rena je umela da šije, ali nije smela da dovodi mušterije u vešernicu. Počela je da uči Zoru krojačkom zanatu, uskoro je Zora obilazila klijentelu, Rena je šila, da bi Zora potom mušterijama odnosila sašivenu garderobu.

Kao novopečeni Srbi, Baruhovi su morali da se drže običaja koji su vladali u sredini u kojoj su se nalazili. Lažna dokumenta nisu vredela ništa, ako nisi znao da se ponašaš kao pravoslavac. Zora ih je naučila kako se spremaju tradicionalna jela za pravoslavne praznike, kako da se svečano oblače, kada se pale sveće i kako se ponaša u crkvi, jednom rečju, Zora ih je učila šta je to biti Srbin. Nije

Ezra Baruh

Šalom Baruh alijas Mirko Borić

im bilo teško, jer im se u glavi stalno motala priča Delisie Baruh, tada Desanke Borić, kako je jedna devojčica u katoličkoj crkvi, umesto da otvori usta i primi "Isusovo telo" na jezik, pružila ruku. Odmah je otkriveno da je Jevrejka i dete je odvedeno u logor. Baruhovi su učili nove molitve, morali su da nauče kako se krsti sa tri prsta, jer su za praznike morali da idu u crkvu, vežbali su da se krste sa skupljenim prstima, jer su se katolici krstili sa ispruženim, a ni to baš ne bi bilo zgodno u pravoslavnoj crkvi. Najmanja greška plaćala se životom i zato je Zora budno pratila svaki njihov korak.

Pred kraj rata 1944. godine, ponovo je počelo sa objavama da se prijave skriveni Jevreji, ali hrabra devojka Zora ostala je uz Baruhove sve do oslobođenja Niša. Baruhovi su se vratili u Beograd, a Zora je ostala u Nišu, gde je upoznala životnog saputnika, gospodina Budića.

*Delisia Baruh alijas
Desanka Borić*

Zora Stojadinović udata **Budić**
proglášena je 2001. godine za
Pravednika među narodima

NA PADINAMA KOPAONIKA

Polovinom novembra 1941. u Kuršumliju je iz Beograda stigla jevrejska porodica Rahamima - Rake Rubena, foto-reportera dnevnog lista Politika. Krenuli su za Albaniju, ali tada je granica već bila zatvorena; sišli su sa voza i našli se u nepoznatom gradu. Obradovao se Raka kad je na stanici sreo svoje stare poznanike Miku "Smederevca" i Pesaha, vlasnika bioskopa Takovo. Mika "Smederevac", svaki dan je sačekivao voz iz Beograda i pomagao izbeglim Jevrejima da se smeste. Raka im je ispričao da u vagonima nije bilo svetla, putovalo se noću, i kad je jednog momenta kresnuo šibicu ugledao je mnoga poznata lica. Toliko se iznenadio da je uzviknuo: "Pa ljudi, ovaj vagon je pun Jevreja". Kada su čuli od Rake da je voz pun Jevreja, predložili su da se Raka sa suprugom Florom i kćerkama Rahelom i Bojanom, i ostalim putnicima, smeste u hotel Evropa, koji držao Živorad - Žika Arsenijević.

Kuršumlja je bila pod bugarskom okupacijom i u to vreme je, za Jevreje, tamo još uvek bilo bezbednije nego u Beogradu. Svaka porodica imala je svoju potresnu priču o stradanju Jevreja koje je počelo odmah posle nemačke okupacije Beograda. Jevreji muškarci odvođeni su na prinudni rad, a iz logora, gde su bili smešteni, odvođeni su na streljanje ili, ne retko, smrt su nalazili pod vešalima.

Kuća u kojoj su živeli Rubenovi pogođena je prilikom bombardovanja Beograda i više nije bila za stanovanje. Raka je pred rat mobilisan u Drinsku diviziju i poslat u pravcu Šapca, a Flora se posle bežanije po okolnim selima vratila u Beograd i sa

kćerkama sklonila na mansardu u Molerovoj ulici. Morali su da se prijave vlastima, dobile su žute trake i svaki dan su odlazili na prinudni rad. Raka je u kratkotrajnom aprilskom ratu zarobljen i peške je kroz Beograd sproveden prema Pančevu, odakle je trebalo da bude transportovan u nemačke logore. Nemački oficir nije znao put prema pančevačkom mostu i dugačka kolona kretala se u krug. Kada su drugi put prolazili ulicom Kneza Pavla, Raku je prepoznao kolega sa posla, tipograf Politike.

- Rako, beži u moju kuću, - doviknuo mu je tipograf, koji je stajao na kapiji i posmatrao šta se dešava na ulici.

Raka se za trenutak dvoumio, ali kad su drugi vojnici zaklonili pogled nemačkog vojnika iz pratnje, utrčao je u tipografov kuću. Tipograf je presvukao Raku u odelo nekoliko brojeva manje, Raka je bio krupniji od tipografa, ogrnuo mu je kaput da se ne vide raskopčane pantalone i košulja, i Raka se uskoro našao sa porodicom. I Raka je dobio žutu traku i svaki dan je morao da radi na raščišćavanju ruševina. Na ulicama Beograda bilo je sve manje Jevreja. Bilo je pitanje dana kada će i Raku odvesti u neki od beogradskih logora.

Rubenovi su bili predratni prijatelji sa dr Đorđem Marinkovićem, hirurgom na Ortopedskoj klinici u Beogradu i njegovom suprugom Stankom, koja je bila instrumentarka na istoj klinici. Kada se Raka obratio za pomoć dr Marinkoviću, on ga je odmah primio na kliniku i stavio mu zdravu nogu u gips. To je bilo privremeno rešenje, ali se dobilo u vremenu. Stanka je u međuvremenu preko svojih prijatelja uspela da obezbedi lažna dokumenta za Raku i porodicu, svi su dobili srpska imena. Rakina legiti-

macija na ime Radovan Rosić bila je dosta dobar falsifikat i Raka je u posljednjem momentu napustio bolnicu. Nemci su počeli da odvođe Jevreje iz bolnica. Okupatori su se tek spremali za konačno rešenje jevrejskog pitanja, teranje preostalih Jevreja u logor Judenlager Semlin, Sajmište, među kojima je bilo najviše žena i dece. Do tada njih nisu dirali i Flora je sa decom bila kod kuće. Raka nije smeo da ode kući, prenoćio je u Isakovoj napuštenoj radnji i sutradan su se po dogovoru našli na železničkoj stanici. Stanka je peške dopratila Floru i devojke i na stanici je porodica ponovo bila na okupu. Legitamacija je izdržala prvu proveru. Naime, iako su svi imali falsifikovana dokumenta, Nemca žene nisu interesovale, tražio je Jevreje i komuniste koji su bežali iz grada. Radovan Rosić nije bio na spisku traženih.

Tako je porodica Ruben stigla do Kuršumlije i smestila se u hotel Evropu. Ali, već krajem 1941. i početkom 1942. godine, u okolini Kuršumlije vodile su se teške borbe između partizana i četnika. Nemci su krenuli u pomoć četnicima koji su gubili vlast. Zbog nemačke kaznene ekspedicije, iako je Kuršumljija bila pod bugarskom okupacijom, Jevreji iz hotela Evropa morali su brzo da nađu novo prebivalište. Počelo je povlačenje prema Kopaoniku. Razbacana sela na planini obećavala su koliko koliko veću sigurnost.

U Kuršumliji, rodnom iz sela Konjuva, nalazio se i Raša Nikolić. Raša je pre rata radio u Beogradu kod jednog Jevrejina u Narodnom bazaru na Terazija-

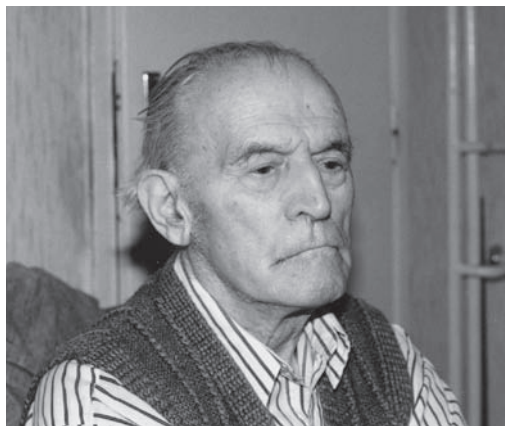
ma, bio je lepo primljen i sada je bio spreman da uzvрати, da pomogne ugroženim Jevrejima. Porodica Ruben je u to vreme već napustila hotel Evropu i smestila se u jednu sobu, u krovinjari u blizini stočne pijace. U vazduhu se osećala opasnost od predstojećeg progona Jevreja koji su našli utočište u Kuršumliji. Raša je povezao celu grupu Jevreja sa Predragom Vasićem iz sela Dankoviće. Počela je trka sa vremenom. Pre nego što su bilo šta mogli da preduzmu, tridesetsedam Jevreja, među kojima su bili i Rubenovi, bilo je uhapšeno; za isti dan naručen je vagon kojim je trebalo prebaciti Jevreje u logor Crveni krst u Nišu. Predrag Vasić je organizovao grupu da oslobode uhapšene Jevreje. Moralo je da se radi brzo, jer je u narednih osam sati trebalo da krene transport za Niš. Odlučili su da ubiju čuvara, iako su se plašili da će prilikom pucnjave stradati i

neko od uhapšenih. Na sreću, bio je već mrak, i čuvar je otišao na večeru. Razvalili su vrata, a jedan od spasilaca je povikao:

- Ustajte Jevreji, došao je Mojsije da vas vodi u Svetu zemlju!

Od sve muke spašeni su se nasmijali. Predrag je celu grupu odveo u svoju kuću u selo Dankoviće. Iako je bio iz bogate srpske porodice, njegovi su imali veliku kuću, toliko ljudi jedva se smestilo po sobama, hodnicima,

čak se spavalo i u ostavi. Mesec dana su se Jevreji hranili o Predragovom trošku. Iako se živelo u velikoj zajednici, ipak nisu svi Jevreji koji su bili kod Predraga Vasića znali da je on sledećih dana prihvatio još oko šezdesetak Jevreja iz Beograda.

Raša Nikolić

Naime, dr Pijade je počeo iz Beograda da šalje Jevreje na njegovu adresu, ali pristigli Jevreji nisu hteli da se zadržavaju u selima na Kopaoniku; po svaku cenu želeli su da stignu do Albanije. Veze su bile prekinute i Predragu je trebalo nekoliko dana da uspostavi novu. Dok je tražio poverljive Albance, pristigle Jevreje je smestio po okolnim selima. Na kraju je našao dva Albance iz okoline Podujeva, koji su se prihvatili zadatka. U grupicama, ili jednog po jednog, za nekoliko dana svi Jevreji su putevima znanim samo Podujevčanima prebačeni u Albaniju.

Čuvao je Predrag “svoje” Jevreje, ali krenula je nova nemačka ekspedicija. Dankovići selo su samo četiri kilometra daleko od Kuršumlije i grupa je morala da se rasturi i hitno krene dalje na planinu Kopaonik. Svako je izabrao svoj put, a Rubenovi su se uz pomoć Raše Nikolića našli u Preskoćama, zaseoku sela Konjuva. Iznajmili su kod pijace kuću Ljube Nikolića i tu ostali do jeseni 1942. godine. Tada su Nemci ponovo krenuli u potragu za Jevrejima i komunistima, a Rubenovi su krenuli dalje, prema selima u opštini Blace. Nekoliko meseci su menjali prebivalište dok se nisu ponovo vratili u Preskoće.

Raka Ruben nije pripadao bogatim Jevrejima, ali je sa sobom poneo foto opremu. Slikao je ljude za lična dokumenta, lažna i prava, sahrane i svadbe i svaku sliku naplaćivao šajkačom žita. Ali, pone-

stajao mu je foto materijal. Flora, odavno preobučena u seljačku nošnju, odlazila je u Beograd, kod Rakinih kolega iz Politike i molila za pomoć. Čika Diša Stevanović sa sinom Miretom i snajom

Predrag Vasić sa suprugom

Vidom, zatim Jure Isakov i drugi saradnici Politike, nesebično su pomagali preživljavanje porodice njihovog kolege Rake Rubena. Dok se spremao foto materijal za Raku, Flora je bila u stanu Stanke i dr Đorđa Marinkovića. Izgleda da je šofer iz Politike prepoznao Floru i prijavio policiji. Počela je velika potraga za Florom. Stankina drugarica koja je radila na železničkoj stanici javila je Stanki da je cela stanica oblepljena Florinim slikama. Flora je morala brzo da napusti i Stankin stan i Beograd. Otišle su na Topčidersku železničku stanicu i Flora je bezbedno otputovala u Kuršumliju. Ipak, gestapovci su se ubrzo

pojavi u Stankinom stanu. Stanka je tvrdila da kod nje nikad nije bila nikakva Jevrejka, ali su je ipak odveli na saslušanje. U stanu nisu nađeni nikakvi tragovi koji bi upućivali da je tu boravila Flora, a Stanku su tek posle dugotrajnog, teškog mučenja pustili kući.

U leto 1943. godine, 7. jula, bugarska policija je uhapsila Floru i njene dve kćerke. Dva Žikina prijatelja požurila su u hotel Evropa i obavestila Žiku o proteklm događajima. Kada su došli bugarski žandarmi Raka nije bio kod kuće, a Flora je sa kćerkama završila u bugarskom zatvoru. Bugarski

oficiri, Dičev i Bakalov, svakog jutra su svraćali u Žikinu kafanu. Žika i njegova žena Živka, koja se vremenom sprijateljila sa Florom, tražili su načina kako da izvuku Floru i decu iz zatvora. Konačno je Žika otišao do Dičeva i rekao:

- A, bre, Dičev, tija ljudi što si ih doterao...

- Znam, - prekinuo ga je Dičev, - ti ih čuvaš.

- Mi Srbi imamo staru izreku, - rekao je Žika, - dobro čini, dobro ti se vraća, čini zlo, zlo će ti se vratiti.

Dičev i Žika su zajedno otišli u zatvor. Dičev je otvorio vrata i rekao:

- Ajde, gubite se da vas moje oči više ne vide.

Flora se sa decom vratila u Preskoče. Posle tog događaja Rubenovi su shvatili da više nisu sigurni u Preskočama. Ponovo su krenuli prema opštini Blace i 14. oktobra 1943. zaustavili se u selu Grgure. U kuću ih je primio Sava Bradić. U kući je živelo petnaest duša: Savina supruga Jovana, devetoro dece i starci. Porodica Ruben je dobila jedan krevet i svi četvoro su spavali zajedno, ali pod čika Savinim okriljem bili su sigurni. Čika Sava je bio vrstan tesar i napravio je od dasaka savršenu mračnu komoru. Raka je na kutiju montirao objektiv od foto aparata i na prozoru je preko dana, na jakom suncu, eksponirao papir, da bi uveče, kada svi legnu, razvijao slike. Za to je bilo potrebno puno čiste vode i deca su preko dana odlazila po nekoliko kilometara od kuće da sa izvora donesu čistu vodu.

Početkom 1944. godine četnici su u potrazi za Jevrejima i komunistima stigli u blizinu Grgura. Raka je odlučio da krenu dalje, ali je čika Sava stao pred njega i rekao:

Pop Milosav Popović, Sava Bradić, Raka Ruben i učitelj iz sela Grgure

- Rako, vi nikud ne idete, u ovoj kući ste sigurni, prvo će morati da ubiju mene i moje devetoro dece, pa onda vas.

Četnici su stigli i do čika Savine kuće, znali su da se tu kriju neki ljudi, iako ih iz sela niko nije izdao. Tvrdili su da su to partizanski simpatizeri i tražili su od čika Save da im kaže gde se nalaze, da ih preda, kako bi ih oni povelili sa sobom.

- To možete samo preko mene mrtvog, - rekao je

čika Sava. - Ovo je jedna poštena porodica koju smo mi primili kao rod rođeni i spremni smo da ih po svaku cenu zaštitimo, od svakog, pa i od vas.

Čika Sava nije znao da su ranije Bojana i Rahela od padobranskog platna šile rublje za Drinku Pavlović, narodnog heroja, koja je 1943. posle teškog mučenja u zatvoru na Banjici, odvedena u Jajince i streljana.

Kad je na Kopaoniku u proleće 1944. godine počela nova nemačka potraga za komunistima i Jevrejima, čika Sava ih je prebacio kod svog kuma u zaseok Muadžere. Tamo su Rubenovi bili mesec dana i vratili se u Grgure. Kod čika Save su Rubenovi dočekali kraj rata. Veliko prijateljstvo koje se razvilo za vreme rata krunisano je u oslobođenom Beogradu, kada su se prijatelji okumili. Čika Sava je bio kum na Bojaninom venčanju, a Flora na Milanovom i njegovog mlađeg brata Tomislava. Flora je bila kuma i Milanovoj kćerki, kojoj je dala ime Olga, u spomen na sestru koja je streljana na Bubnju u Nišu.

Predrag Vasić,

Jovana i Sava Bradić

proglašeni su 1994. godine za
Pravednike među narodima

Raša Nikolić

proglašen je 1995. godine za
Pravednika među narodima

Stanka i Đorđe Marinković

proglašeni su 1996. godine za
Pravednike među narodima

ISPOVEST MILORADA TOŠIĆA

“Pre rata sam bio rojalista, spreman život da žrtvujem za kralja i otadžbinu”. Odatle bi mogli da pratimo ispovest Milorada Tošića, koji je napad Hitlerove soldateske dočekao u Beogradu. “Bio sam rojalista, ali nisam bio ekstremni nacionalista, moja supruga je bila Jevrejka. Naravno, i njeni roditelji, Klara i Julius Gutman. Još u julu 1941. godine prebacio sam Gutmanove kod mojih roditelja, koji su živeli na periferiji Beograda, ali, sve više se stezao krug oko progonjenih Jevreja i novembra 1941. odlučili smo da Klaru i Juliusa prebacimo u Budimpeštu. Obezbedio sam im lažna dokumenta i zaobilaznim putevima prebacio u Budimpeštu. Mogli su da odu i vozom, ali su se oni plašili da će biti lako otkriveni. Prvi kome sam pomogao da se vozom direktno iz Beograda prebaci u Budimpeštu bio je naš porodični prijatelj Josef Eingenacht. Početkom juna 1941. nabavio sam konduktersku kapu i tako odveo Josefa na stanicu. Tamo nas je sačekao moj prijatelj koji je radio u spavaćim kolima, spremio mu je ležaj i Josef je bezbedno stigao u Budimpeštu. Stigao je istog dana kada i Fon Ribentrop, ministar inostranih poslova Rajha. Mora da se Josef upitao kuda sam ga ja to poslao?!”

Milorad Tošić je od prvih dana okupacije pripadao pokretu otpora. U julu 1943. otkrivena je njegova delatnost i našao se u gestapovskom zatvoru.

“Samo sam se čudom izbavio iz zatvora”, seća se Milorad, “Došlo je vreme i da drugi pomognu meni, i pomogli su. Supruga i ja smo se odmah spakovali i prebačeni smo u Budimpeštu. Pridružili smo se njenim roditeljima, koji su u Budimpešti živeli u

ilegali, kao i mnogi drugi Jevreji. U Budimpešti sam se sreo sa Ilonkom Kemenj, koju sam početkom proгона Jevreja u Beogradu smestio zajedno sa porodicom u jedno selu u blizini Beograda. Kada su fašisti počeli da obilaze selo prebacio sam ih svojim kolima na železničku stanicu; pre toga sam obezbedio za sve njih falsifikovana dokumenta i poslao ih za Budimpeštu. U Budimpešti se Ilonka srela sa svojim ocem Isakom Sandorne. Isak me je kasnije pitao zašto toliko pomažem Jevrejima, skoro sam svakodnevno bio u opasnosti da me uhapsu, odgovorio sam: “Brutalan progon Jevreja pokrenuo me je da uzmem na sebe praktično spašavanje”. I tako je i bilo, još pre nego što sam napustio Beograd pomogao sam i Ilonkinom ocu da napusti Beograd, zatim Aldaru i Olgi Oranj, Vilmošu Tilbergeru, ne mogu da se setim svih imena, sedamnaest njih je dalo izjavu da sam ih spasao; ne samo iz okupiranog Beograda, nego i iz Poljske, Slovačke i drugih zemalja, koji su našli utočište u Budimpešti. Kada je Ferenc Salaši, profašistički opredeljen, postavljen za predsednika mađarske vlade počeo je žestok progon Jevreja. Gutmanove sam odveo u brda gde su dočekali kraj rata, a ja sam se angažovao na spašavanju Jevreja preko švajcarskog konzulata u Budimpešti. Ne znam koliko sam pomogao, 430 hiljada Jevreja je za kratko vreme transportovano u fašističke logore smrti. Da li sam bio zadovoljan kada sam spasao i samo jedan život? Verovatno jesam, inače to ne bih radio. Još jednom sam pomogao Ilonki Kemenj i njenoj porodici, dobili su švajcarski zaštitni pasoš i sklonili se u Švajcarsku. Za njima su otišli i Margita i Miška Kertes, ako kažem da su mnogi našli put spasenja preko švajcarskog konzulata, to ne bi bilo pošteno prema onima koji-

ma nije pružena takva prilika”.

Milorad Tošić je dočekaao kraj rata u Mađarskoj. Gutmanovi su se 1945. vratili u Beograd, i Milorad. Njegova supruga sa detetom je ostala u Budimpešti, nove vlasti u Jugoslaviji nisu joj dozvolile povratak. Milorad, umesto da bude slavljen za dela koja je učinio kao predratni rojalista zaglavio je u zatvor. Tek 1953. pošto se njegova majka, čiji je muž poginuo u Drugom svetskom ratu, obratila sa molbom predsedniku Titu, Milorad je uslovno pušten na slobodu. No, nije se dugo radovao slobodi. Agenti UDBE su tražili od Milorada da sarađuje sa njima, odnosno da radi kao špijun, doušnik za njihovu službu. Milorad je odbio, ali je uspeo da u Švajcarskoj dobije politički azil. Nikada se nije vratio u Jugoslaviju.

Milorad Tošić

proглаšen je 1978. godine za
Pravednika među narodima

DUBOKO UREZANE SLIKE U PAMĆENJE MALOG ALEKSANDRA

Dr Herbert Kraus, lekar iz Pecke kod Valjeva, posle mobilizacije poslat je na front u susret bugarskim osvajačima. U kratkotrajnom aprilskom ratu 1941. Kraljevina Jugoslavija je brzo položila oružje, a dr Kraus se vratio u Pecku. U Pecki se nalazila supruga Blanka i sin Aleksandar, bio je beba, rođen je 1940. godine. Dr Kraus se nije dugo zadržao kod kuće, patriotska dužnost odvela ga je u partizane, kojima su bile preko potrebne lekarske usluge. Nije ni pretpostavio da će posle rata zdravstvena stanica u Pecki poneti njegovo ime.

Blanka i dr Herbert Kraus - 1938.

Odmah po nemačkoj okupaciji počeo je i progon Jevreja. Blanka i sin Aleksandar odvedeni su u šabački logor. Blanka je odlično govorila nemački i sve vreme tvrdila da je greškom dovedena u logor. Govorila je da su oni izbegli Srbi i da nemaju ni-

kakve veze sa partizanskim lekarom dr Krausom. Četnici su nepoverljivo vrteli glavom, ubeđeni da je u logor dovedena Jevrejka sa detetom, gde im je i mesto. Više od mesec dana Blanka se sa bebom nalazila u logoru, toliko je trebalo da Nemci, ipak, poveruju Blanki i puste ih iz logora.

Blanka nije smela da se vrati u Pecku, nego se sa Aleksandrom sklonila u selo Gunjaci kod žene prijatelja Uroševića. Mlada žena sa malim detetom nije mogla dugo da ostane u selu. Strah je bio jači od milosrđa i gazdarica je rekla Blanki:

- Gospođo draga, da si jabuka, u nedra bih te sakrila, ali ovako, ne mogu ti pomoći, idi i spašavaj se nekako.

Saradnici pokreta otpora brinuli su se za partizanske porodice. Blanka se sa Aleksandrom prebacila u Šabac i tu je upoznala Vjeku Mihailović. Vjeka je dobila zadatak da se pobrine za Krausove. Pripravila je lažna dokumenta na ime Branke Novaković, navodno udovica Srbina iz Bosanske krajine, i Blanka je sa sinom mogla da napusti Šabac. Blanka se sa Aleksandrom ukrkala na lađu i otplovila za Beograd, gde je trebalo da je čeka partizanska veza. Kad su stigli na dogovoreno mesto, niko se nije pojavio.

To je bilo u leto 1942. godine. Od dugog puta i čekanja na "vezu", koja se neće pojaviti, Aleksandar je ogladneo. Blanka se sklonila u jedan prolaz u dvorišnoj zgradi, u Kosovskoj ulici, sela na stepenište i počela da doji dete. U hodniku su se otvorila vrata stana i iznenada se pojavila stamena Crnogorka, sa kikama omotanim oko glave. Kad je videla šta se dešava, pozvala je Blanku da podoji dete u njenom stanu. Aleksandar, kada se lepo najeo, tada

već dečkić, tražio je nošu. Čim je ostao bez donjeg veša, sve je bilo jasno. Svi su videli da je obrezan, ali niko nije izgovorio reč: Jevreji. Danici, koju su svi zvali Keka, i njenim kćerkama, Olgi i Mili, bilo je jasno koga su primili u kuću.

Blanka nije znala kuda će. Domaćini, svesni opasnosti kojoj se izlažu, ako ih otkriju da sakrivaju Jevreje, ipak su ponudili Blanki da ostanu u njihovom stanu. Keka je ubrzo, preko svojih prijatelja, našla posao za Blanku. Blanka je bila diplomirani profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu i dobila je posao u školi u Dudovici blizu Ljiga. No, to nije bio rastanak sa Kekom i njenim kćerkama, koje su, uzgred budi rečeno, bile saradnice pokreta otpora. Mali Aleksandar je dolazio kod Keke svake godine kada je Blanka vodila đake u Valjevo da polažu ispite ili maturu.

Blanka je sa Aleksandrom u kući Vukašinovića ostala u Dudovici do kraja rata.

Jednom prilikom kada je Blanka vodila đake u Valjevo, zaustavljen je voz na lajkovačkoj stanici. Tražila se žena sa crvenim šeširom, Nemci su dobili dojavu da se u vozu nalazi žena partizanskog lekara dr Krausa. Pošto je Blanka dobro znala nemački odmah je razumela da se radi o njoj. Lažna legitimacija iz Šapca i njeno samouvereno ponašanje i ovog puta je spaslo je Blanku.

Skoro niko u Dudovici nije znao da su Blanka i Aleksandar Jevreji. Hteli, nehteli morali su da se ponašaju po srpskim običajima. Verovatno ni srpskoj deci nije bilo lako kada su prvi put morali da

za Božić poljube badnjak koji gori. Aleksandru je za ceo život ostao u sećanju Božić 1943. godine. Još uvek mali, šporet mu je bio u visini glave, a domaćin je palio badnjak u ložnici. "Hajde sine, sad ćeš poljubiti badnjak, da ne strada stoka, da nas

Zorka Đurović, Olga i Mileva Jovanović. donji red: Aleksandar Kraus, Jovanović Keka i Tanja, supruge Aleksandra

ne zadesi neka nesreća..." Ne sluša Aleksandar šta domaćin govori, oči mu se razrogačile pred vatrom koja igra neki svoj ples. "Kolko iskrica, toliko parica" - govori domaćin, a Aleksandru već iskre same igraju pred očima. Badnjak gori sa jedne strane, a na drugoj cvrči voda koja isparava iz grane hrasta natopljene snegom. Gde da poljubi badnjak? Aleksandar nije urekao porodicu, poljubio je badnjak, oslobodio se krivice za sve nedaće koje će još snaći narod Srbije dok ne dočekaju slobodu.

Došlo je proleće 1944. godine. Aleksandar se ponovo našao u Beogradu, u poseti kod Keke. U aprilu

Mali Aleksandar Kraus

je počelo novo bombardovanje Beograda. Ovog puta to je bila Anglo-saksonska avijacija koja je rušila nemačka uporišta u Rumuniji, Mađarskoj i Srbiji. Keka nije htela da se udaljava od stana, a Mila i Olga su povele malog Aleksandra na Banovo brdo, tada daleku periferiju Beograda. Žurili su da se što pre udalje od oštećene železničke stanice, palate Albanija, gde su stradali svi koji su se našli u skloništu zgrade, bombe su padale na Terazije, okolina Bajlonijeve pijace podnela je najveće žrtve, a sve je to bilo blizu Kosovske ulice u kojoj su stanovali. Nisu znali da ni Banovo brdo neće biti pošteđeno, a tamo su se sklonili u jedan podrum. Sedeo je Aleksandar u Milinom krilu i gledao u tračak svetlosti, koji se probijao kroz mali podrumski prozor. Kad se začula strašna eksplozija, svetlo je nestalo sa prozora, a susedna kuća je bila srušena do temelja. Još jedna, poslednja slika iz strašnog rata, zauvek se urezala u pamćenje malog Aleksandra.

Danica Jovanović i kćerke Olga i Milena
proглаšene su 1993. godine za
Pravednike među narodima

NA PAŠINOM BRDU

Nemačke trupe napale su Kraljevinu Jugoslaviju ne znajući na koliki će otpor naići. Kada je 27. marta 1941. godine, na do tada nezapamćenim demonstracijama protiv pristupanja Trojnom paktu, narod Hitleru, a i svojoj vladi, jasno rekao - NE! pala je vlada. Hitlerov odgovor je ubrzo stigao. Srbija je u aprilskom ratu brzo kapitulirala, a Peta kolona u Srbiji je već bila spremna. Veoma dobro organizovana preko nemačkih, takozvanih, trgovinskih misija, u stvari, nemačkih špijunskih organizacija, zajedno sa folksdojčerima, zavodila je red u pokorenoj Srbiji. No, trebalo je dodvoriti se srpskom narodu, objasniti kako je okupacija za Srbe najbolje rešenje, da će vlast biti vraćena srpskim liderima (čitaj: kvislinzima, saradnicima okupatora), a za sve nedaće optuženi su Jevreji i komunisti. Rešenje jevrejskog pitanja bilo je deo fašističkog monstruoznog plana o uništenju celog jednog naroda na tlu Evrope. Pošto su Jevreji bili krivi, samim tim što su Jevreji, ubrzo su počela hapšenja. Najpre muškaraca, za svaki slučaj prvo njih, da ne dođe do pobune, a krajem godine su u logor smrti na Sajmištu odvedeni deca, žene i stari. Među prvima u logor Topovske šupe odvedeni su Hanin otac Marko Nahmijas, njen brat Gavro, deda, po kome je brat dobio ime, ujak Isak Adoni i mnogobrojna muška familija.

Hana je tada imala četiri godine, još uvek nije znala šta se dešava i nije razumela zašto njena starija se-

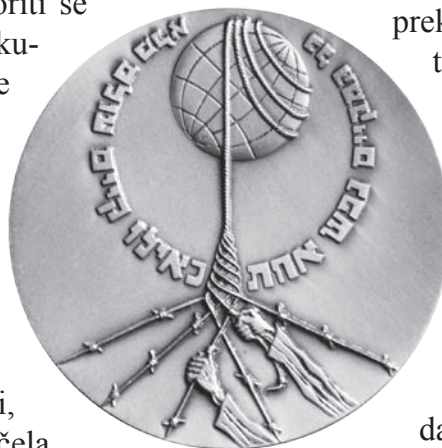
stra Silvija, koja je imala šesnaest godina, ubeđuje majku da bi trebalo da pribave lažna dokumenta sa srpskim imenima. Silvija je uspela nekoliko puta da odnese hranu ocu i bratu u logor Topovske šupe i čula od brata da su počeli da vešaju i ubijaju Jevreje. Gavro je rekao sestri da učine sve što mogu samo da izbegnu odvođenje u logor. Posle nekog vremena Silvija više nije nosila hranu u Topovske šupe, otac i brat su ubijeni. Silvija i Hanina majka već su bile obeležene Jevrejke, na rukavu su nosile žutu zvezdu, kada se majka, ipak, odlučila da potraži pomoć od srpskih prijatelja. Kada su dobile lažna dokumenta, majka na ime Jelena Popović, udovica iz jednog sela u Srbiji, i njena kćerka,

prekrštena u Danu, bile su spremne da potraže sklonište gde ih niko ne poznaje.

Iznajmle su stan u centru Beograda.

Majka je za Hanu tražila drugo sklonište. Plašila se da bi malo dete teško izdržalo uslove života, na koje su ona i Silvija bile primorane, i tako je stigla do Veljka i Helene Rašić. Rašići su živeli na Pašinom brdu, tada periferiji Beograda, nisu imali dece i prigrlili su Hanu kao svoju kćerku.

Rašići su imali kuću sa velikim dvorištem, a Hana nije smela da izlazi na ulicu. Iako su za Hanu pribavili dokument na kome je pisalo da je Hana, otada pa do kraja rata, Jovanka Rašić, kćerka Veljkovog brata, plašili su se da dečija usta ne kažu ono što ne treba. U istoj ulici, Kralja Bodina, nešto dalje od njihove kuće, nalazio se kamp sa nemačkim vojnicima, što je dodatno stvaralo nesigurnost za žitelje Pašinog brda.

Hani je povremeno u posetu dolazila vršnjakinja, koja je imala starijeg brata, ali ni dečije igre nisu bile tako česte. Veljko i Helena činili su sve da se Hana ne oseća usamljenom. Veljko je često čitao Hani dečije bajke; na krilima mašte mogli su da stignu gde god su poželeli. Naučio je Hanu da crta i piše. Helena je bila francuskog porekla i učila je Hanu francuski. Pozivala je Hanu da joj pomaže u kuhinji i bašti. U dvorištu, u jednom ograđenom delu, držali su dve koze, kokoške i puno zečeva. Helena je bila vrsna kuvarica, ali je uvek bio problem kada je spremala zeca na francuski način. Hana je našla društvo među domaćim životinjama i teško je prihvatila da u teškim vremenima mora od nečeg da se preživi.

Majka je svake nedelje dolazila da poseti Hanu. Rašići su bili pažljivi, ostavljali su ih same da iskoriste svaki trenutak dragocenog vremena, jedino vreme kada je majka mogla da iskaže svoju ljubav prema detetu.

Kada je 1944. počelo bombardovanje Beograda, Rašići su odveli Hanu u Kumodraž. Bližio se kraj rata i rastanak sa Hanom. Rastanak je bio težak. Nije bilo lako ni Nahmijasovima. Četiri godine majka i kćerka su u iznajmljenom stanu živele kao u zatvoru. Veoma retko su izlazile na ulicu, ali i neizvesna sudbina bila je bolje rešenje nego da su odvedene na Sajmište, gde bi sigurno bile ubijene. Konačno je i Hana bila sa njima.

Rašići su se ubrzo preselili u Dalmaciju, gde su imali kuću, a Nahmijasovi su 1948. brodom Kefalos stigli u Izrael.

Helena i Veljko Rašić
proglašeni su 2006. godine za
Pravednike među narodima

LJUBAV BEZ PREDRASUDA

Ljubav iz školske klupe bila je jača od predrasuda. Srpkinja Dara Došević zaljubila se u Jevrejina Avrama Adanju. Avram je, ništa manje, zavoleo Daru i njih dvoje su se verili pred sam početak Drugog svetskog rata. Vesti o stradanju Jevreja širom Evrope, gde je već stupila fašistička čizma, nisu ih sprečili da objave skoro venčanje. Kada su nemačke trupe okupirale Beograd, ono što se do tada dešavalo tamo negde daleko, odjednom je postalo crna stvarnost u njihovom gradu. Venčanje je odloženo za bolja vremena, a među prvim žrtvama okupacionih vlasti bio je Avramov zet Hajm Šalom. Hajm je bio u braku sa Avramovom sestrom Stelom, s kojom je imao dve kćerke. Gestapovci su došli po njega usred noći, digli ga iz kreveta i odveli kao taoca. Stela je nestrpljivo čekala da se Hajm vrati, ali umesto Hajma stiglo je njegovo odelo i cipele. Streljan je kao taoc.

Porodica Jakova i Gizele Adanja shvatila je da nema vremena za predomišljanje.

Trake oko ruke kojom su obeleženi kao Jevreji sprečavale su slobodno kretanje gradom. Okupatori su svakodnevno odvodili muškarce na prinudni rad. Neki se više nisu vraćali kući. Jedini ko je mogao slobodno da se kreće gradom, bila je verenica njihovog sina Dara Došević. Dara im je donosila hranu, brinula se za sve njihove potrebe, i razmišljala kako da ih izvede iz okupiranog grada. Nije Dara pomagala samo porodici Adanja, pomagala je i drugim Jevrejima, organizovala je male grupe dobrovolja-

ca, koje su pomagale svima kojima je pomoć bila neophodna, a njih je bilo sve manje. Uradila je koliko je mogla, bar je delimično osujetila fašističke planove o uništenju celokupnog jevrejskog naroda u Srbiji.

Već u maju mesecu 1941. Nemci su, uz pomoć kvislinga, upadali u jevrejske stanove, pljačkali, a neke muškarce su odvodili u zatvore, iz kojih je samo mali broj izašao živ. Drugi Jevreji su još uvek odlazili na prinudni rad i uveče se vraćali kući. Bilo je samo pitanje dana kada će svi Jevreji Beograda završiti u logorima smrti. Preko svojih prijatelja

Dara je pokušala da za porodicu Adanja obezbedi falsifikovana dokumenta. No, nije bilo vremena za čekanje. Potražila je pomoć od porodičnog prijatelja, lekara, i izvela budućeg svestra Jakova i verenika Avrama iz grada. Oni su bili prvi na spisku za prinudni rad i odvođenje u takozvane radne logore. Smestila ih je u duševnu bolnicu na Avali, a dok su se oni "lečili", Dara je požurivala svoje prijatelje da se što pre obezbede falsifikovana dokumenta.

Početkom novembra meseca 1941. godine stigla su falsifikovana dokumenta. Jakov, Avram i Dara krenuli su na put. Preko Niša su stigli do Prištine, koja je bila pod italijanskom okupacijom, a odatle nastavili put za Albaniju. Otac Jakov i sin Avram bili su na sigurnom mestu. Dara se vratila u Beograd i krajem novembra sa Avramovom mamom Gizelom i njegovim bratom Benkom ponovo je krenula istim putem. U Beogradu je ostala Stela sa dvoje male dece.

Došević Dara

Stići do italijanske okupacione zone, bio je san mnogih Jevreja. Na putu su postojale silne kontrole, nemačke, Ljotićevih zborša, kolaboracionista svih fela, svi su tražili skrivene Jevreje koji su u srpskom narodu imali prijatelje. Kada su Gizela i Benko preko Prištine konačno stigli u Albaniju, Dara se ponovo vratila u Beograd.

U to vreme, početkom decembra meseca 1941. godine, u Beogradu su se odvijale poslednje pripreme za odvođenje preostalih Jevreja u logor na Sajmištu. Od 8. do 12. decembra 1941. Nedićevi žandarmi raznosili su po kućama pozive preostalim Jevrejima da se prijave u Specijalnu policiju. Kada je Dara, 10. decembra, stigla u Beograd, Stela je već dobila poziv da se sa svoje dve kćerke, Elisa, 5 godina starosti, i Lilika 4, jave na sabirno mesto. Po monstruoznom planu fašističkih okupatora o uništenju jevrejskog življa, na red su došli oni najslabiji, jevrejske žene i deca, stari i iznemogli, pozvani na poslednju put, put u logor smrti, koji se nalazio na Sajmištu. Jevreji su se javljali na sabirna mesta, pozvani pod pretnjom smrti ukoliko se ne odazovu pozivu. Kakva ironija, stizali su na sabirna mesta da ne bi bili ubijeni, a odlazili su u logor da bi u specijalnom kamionu, gasnoj komori, nazvanom “dušegupka”, bili ugušeni na putu od logora do Jajinaca, gde su bacani u zajedničke grobnice.

Da li je nada za spas još uvek tinjala u njihovim srcima, o tome Dara nije imala vremena da razmišlja. Skinula je sa Stelinog rukava žutu traku i povela ih svojoj kući u selo Vinča, nadomak Beograda. Stela se tresla od straha da će neko na ulici otkriti da su oni Jevreji i da će zato što je skinula traku, zajedno sa decom, biti ubijena na licu mesta. Dana 12. decembra poslednji Jevreji koji su se prijavili u

Specijalnu policiju transportovani su u logor smrti na Sajmištu. Nije prošlo puno vremena kada su iz komande okupacione vojne uprave Beograda javili svojim pretpostavljenima u Berlin: “Beograd, Juden frei!” Beograd nije oslobođen od Jevreja, prevarili su se, bilo je još Srba kao Dara, koji su sačuvali Jevreje do kraja rata.

U isto vreme Stela je sa decom i Darom već bila na putu prema Albaniji. U Albaniji su Jevreji bili relativno sigurni, ali strah od onog što su do tad preživeli, terao ih je dalje. Iako saveznici, Italijani nisu odobravali nemačku nacističku politiku uništenja jevrejskog naroda. Dara je, kada su se svi našli na okupu, pokrenula sve veze kojih se setila i našla rođake u Rimu. Uskoro su svi imali nova falsifikovana dokumenta i marta meseca 1942. napustili su Albaniju i stigli u Rim.

Porodica Adanja je imala novo prezime, Elisa i Lilika su krenule u školu, nastupio je mirniji period života. Iako su deca znala da nikom ne smeju da kažu da su Jevreji, ipak im je bilo čudno da samo njih dve nisu morale da se mole u Katoličkoj školi koju su pohađale. Znali su Italijani ko uči u njihovoj školi, ali fašisti to nisu saznali do kraja rata.

Na kraju rata Avram i Dara su se setili da je došlo vreme da se venčaju; Dara je ponosno, i zaslužno, uzela Avramovo prezime Adanja.

Dara Došević udata Adanja
proglášena je 1998. godine za
Pravednika među narodima

MOJA ŽENA JE JEVREJKA

Kažu da su prijateljstva iz najranijeg detinjstva neraskidiva. Julije Kemenji, Jevrejin, imao je druga Aleksandra Pejića, Srbina, sa kojim je od prvog razreda osnovne škole sedeo u prvoj klupi. Zajedno su u Kikindi završili osnovnu školu, proslavili malu maturu, a prijateljstvo će se nastaviti u Beogradu, gde ih je sudbina ponovo spojila kada je počeo Drugi svetski rat. U Kikindi su dojučerašnje dobre komšije, folksdojčeri, preko noći skinuli civilna odela i obukli crne nemačke uniforme. Dokopali su se vlasti, a svaka vlast je opasna dok ne shvati da se na teror može odgovoriti istom merom. No, oni nisu imali vremena da razmišljaju o tome. Domaće Švabe, pripremljene još pre rata, dočekale su nemačke okupatore raširenih ruku; odmah, uz njihovu pomoć, počeli su da popisuju Jevreje i njihovu imovinu.

Julijeva porodica doselila se u Kikindu 1914. godine, pred sam početak Prvog svetskog rata. Julijevi roditelji, Arnold i Etelka, rođena Has, bili su u braku tek nekoliko nedelja kada je Arnold mobilisan. Borio se na italijanskom frontu kod reke Isonco i posle četiri godine ratovanja, ranjavan više puta, vratio se u Kikindu u činu kapetana. U rat je otišao kao podanik Austrougarske monarhije, a vratio se u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Arnold je pre rata diplomirao na Međunarodnoj trgovačkoj akademiji u Beču. Još 1899. Arnold i njegova braća odrekla su se porodičnog prezimena Kohn i otada su se prezivali Kemenji. U Kikindi je Arnold otvorio radnju sa poljoprivrednom mehanizacijom. No, ne ide sve u životu onako kako bismo želeli. Naj-

teži udarac majka i otac su doživeli kada je prvorođeni sin Aleksandar, koji se rodio za vreme Prvog svetskog rata, 1921. umro od šarlaha. Paja se rodio godinu dana pre nego što je Aleksandar umro, a sedam godina kasnije rodio se i Julije i dobio ime po babi Juliji Kon. Za vreme svetske ekonomske krize (1929-1933.), Arnold je, iako je mnogima oprostio dugove za isporučene poljoprivredne mašine i druge alate, i skoro bankrotirao, ipak uspeo da prebrodi ekonomsku krizu koja nije zaobišla ni njegovu radnju. Na žalost, iznenada umire 1938. a Etelka preuzima sve poslove u svoje ruke. Decembra 1940. udala se za Srbina Dragomira Gašića.

Aleksandrov otac, dr Mirko Pejić, bio je Kraljevski javni beležnik u Kikindi. Dve porodice su bile u prijateljskim odnosima, i komšije, a Aleksandar i Julije su bili nerazdvojni drugovi.

Paja, Julijev brat, završio je studije za tekstilnog inženjera, i pred rat dobio prvi posao u Novom Sadu. Došao je za vikend kući i ujutro, 6. aprila 1941. godine, uključio radio. Tako je porodica Kemenji saznala da se bombarduje Beograd; i u Kraljevini Jugoslaviji počeo je Drugi svetski rat. Paja je odmah seo na motorcikl i odjurio u Novi Sad da se prijavi u vojsku. U opštem neredu, u kome se našla kraljeva vojska, nepripremljena za rat, Paja nije mobilisan, a kad je po okupaciji počela hajka na Jevreje, pobegao je u Budimpeštu. Da završimo priču o Paji. Prilikom jedne kontrole u Budimpešti, 1944. godine, Njilaši su presreli Paju na ulici. Morao je da skine pantalone, videli su da je obrezan po jevrejskim verskim propisima i ubili su ga na licu mesta.

U Kikindu su 14. aprila 1941. ušle nemačke okupa-

cione trupe, Peta kolona je čekala spremna. Širom Kikinde osvanuli su plakati sa antijevrejskim propisima. Pejićevi, iako Srbi, nestali su, i niko nije smeo da pita gde su, šta se sa njima dogodilo. Dr Mirko Pejić bio je jedan od vodećih Srba, isuviše poznat u Kikindi i okolini, da je ostao u svojoj kući, sigurno bi među prvima završio u nemačkom zatvoru.

Etelka Kemenji-Gašić, kao i većina Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji, čula je šta se dešava sa Jevrejima u delom okupiranoj Evropi, ali je, kao i mnogi drugi, verovala da se to neće desiti u njihovom gradu, u njihovoj državi. Pred rat je kupovala poljoprivredne mašine, a kad je okupirana Kikinda, folksdojčeri su sve to uredno popisali, postavili komesara u Etelkinu radnju, a u njihovu kuću su se smestili nemački oficiri, kojima uopšte nije smetalo što je to jevrejska kuća.

Sa oficirima je bio i kuvar, koji je zdušno praznio njihove ostave i podrum.

“Bežite što brže možete, i što dalje”, govorio im je kuvar koji je tog momenta pravio kajganu od 30-40 jaja. “Ovi će vam doći glave”.

Etelka i Julije još uvek nisu shvatili ozbiljnost situacije, a kuvareve reči, čoveka koji je znao šta će se desiti, nisu razumeli, ili, nepripremljeni, nisu bili sposobni da prihvate poslednju opomenu.

Nakon samo nekoliko dana Nemci počinju da teraju sve Jevreje, žene i muškarce, na prinudni rad. Ujutro, peške, odlazili su u kasarnu udaljenu 3 do 4 kilometra od grada i tamo golim rukama čistili štale, noseći konjsku balegu na udaljeni otpad. Na prinudnom radu su i deca, mladići, koji čiste kasarske klozete, gde okupatori nerado svraćaju

zbog nesnošljivog smrada. Mladi su zadovoljni, jer su bar oni pošteđeni maltretiranja koja doživljavaju stariji.

Dragomira Gašića, Etelkinog muža, i Belu Štajnera, odvođe u zatvor i prebijaju, tvrdeći da je Dragomir četnik, a Beli je pripisano da je pred rat, u Lojd klubu gde su igrali karte, izjavio da će platiti milion dinara onome ko ubije Hitlera. Dragomir je tvrdio da nema veze sa četnicima, a Bela da nikad tako nešto nije rekao. Posle nekoliko dana pustili su ih kući. No, Dragomirove muke nisu završene; još se nije oporavio od torture, a Nemci su ga povelili sa još petoro građana Kikinde. Dragomir se pitao kuda idu, šta on traži među viđenim građanima i uskoro je dobio odgovor. Prisustvovao je streljanju, a njega su povelili da iskopa rake i sahrani mrtve. Potresen, vratio se kući, ali ne za dugo. Ponovo su uhapsili Dragomira i ponovo je prebijen. Kad je pušten, Etelka i Julije su morali da ga odnesu u sanatorijum da ga tamo iskrpe. Neko je javio da se sprema novo hapšenje i Dragomir je pobegao kod rođaka u Beograd.

Avgusta meseca 1941. godine svi Jevreji iz Kikinde sprovedeni su u privremeni logor u Novi Bečej. Smešteni su u napušteni mlin, a među njima su bili Etelka i Julije. Kada je Dragomir saznao da su Etelka i Julije transportovani u logor, popio je nekoliko čašica rakije i otišao u Gestapo.

“Moja Etelka, moja Etelka”, kukao je na sav glas. “tamo je i moj sin Đorđe, koji ima samo 4 godine”.

Uspeo je da izmoli neku cedulju na kojoj su pisala imena njegove žene i sina Đorđa, koga je snalažljivi Dragomir na brzinu prekrstio. Čim je izašao iz Gestapoa, dodao je 1 ispred broja 4 i sa tim famoznim

papirom uspeo je da izvuče iz logora Etelku i Julija, koji je tada imao 14 godina. U to vreme su još uvek bili relativno zaštićeni Jevreji iz mešovitih brakova, pa im je i to išlo na ruku da se lakše izbave iz logora. Dragomir je Etelku i Julija poveo sa sobom u Beograd. U Kikindu nisu smeli da se vrate. Nakon više od 150. godina, od dolaska prvih jevrejskih porodica, u Kikindi više nije bilo ni jednog Jevrejina.

Prvo utočište u Beogradu našli su kod Dragomirovog brata u Cigan Mali, čergi kod Autokomande u ulici Franše D'eperea. Srdačno su primljeni od domaćina, a i od stenica, vaški i drugih sitnih insekata, koje su im zagorčavale život. Ali, bili su živi i zadovoljni. Delili su sa domaćinima poslednje mrvice hrane, što će reći da su više bili gladni nego siti. Dragomir je rešio problem, postao je dezinfektor! Julije je sa njim počeo da se bavi dezinfekcijom. Na raspolaganju su im bili cijankalij, razne kiseline i "Ziklon", kojim su ubijani Jevreji u Aušvicu i drugim logorima. Naravno, oni to tada nisu znali. A i da su znali?

U neposrednoj blizini njihovog prebivališta nalazio se kompleks Topovskih šupa. To je bio prvi logor u Beogradu, osnovan krajem avgusta 1941. godine, u kome su među prvima bili smešteni muškarci, Jevreji iz Julijeve rodne grada Kikinde, prebačeni iz privremenog logora u Novom Bečeju. Logoraši su radosno mahali iz kamiona dok su prolazili pored Julija. Među njima je bio i Bela Štajner, ali ga Julije nije prepoznao. Dok su prolazili kamioni sa logorašima, Julije bi prepoznao po kojeg dojučerašnjeg sugrađanina, odmahivao je i pitao se kuda ih vode. Logoraši su prvi saznali kuda, odvođeni su u smrt. Streljani su u Jajincima, Jabuci i drugim stratištima.

Kada je Dragomir dobio posao, mogli su da napuste Cigan Malu. Prvo su se smestili u jednu vešernicu, gde su bez grejanja jedva pregrmeli zimu 1941-42. godine. Pre nego što su prešli da žive u jednoj kujni, koju su im stavili na raspolaganje Palinkaševi, poznanici iz Kikinde, Julije je saznao da se dr Mirko Pejić sa porodicom iz Kikinde prebacio u Beograd. Imali su kuću kod Starog Derma, a u kući stanara, nemačkog oficira. Rastrzan između života sa majkom i udobnom i sigurnom utočištu koje mu se nudilo kod Pejićevih, Julije je ostao sa majkom, ali je sve više vremena provodio sa Acom i njegovom sestrom Sekom. Pejićevi su nemačkom oficiru rekli da je Julije njihov sin. S obzirom da više nije imao nikakva dokumenta, osim izbegličke legitimacije koju je Dragomir obezbedio za sebe i Julija, čija je važnost istekla 1942. godine, Julije nije mogao da se upiše u školu. Da ne bi zapostavio obrazovanje učio je zajedno sa Acom, a često i sa njegovim drugovima.

Jednom prilikom u kuću Pejićevih upala je gestapovska kontrola. Dr Mirko nije bio kod kuće, a u sobi su Seka, Aca i Julije učili engleski. Učili su engleski, verujući da će im zatrebati kada se Amerikanci iskrcaju na Balkan i kada će zajedno sa četnicima, pre nego što se pojave Rusi, isterati Nemce. Gospođa Nevenka je pokazala svoju legitimaciju, Seka i Aca su pokazali đачke knjižice, a Julije nije imao šta da pokaže.

"Ja sam odnela detetovu đачku knjižicu u školu da mu se upiše ocene", Nevenka nije ni trepnula dok je lagala gestapovce, gledajući ih pravo u oči. Gestapovci su otišli bez Julija.

Julije je obično bio oprezan, već je znao izdaleka da

zapazi patrole koje su legitimisale građane na ulici, pa i onda kada su bili u civilnim odelima. Uvek je postojao neki prolaz koji je spajao dve ulice i Julije je uspešno izbegavao hapšenje, koje bi ga odvelo pravo u smrt. Sve što je zavisilo od Julije i njegove snalažljivosti, nije bio problem, ali efekat iznenađenja nije mogao da izbegne.

Jednom prilikom, počeo je već policijski čas, a Dragomir se nije vratio kući. Julije je pokušavao da zaspi dok se mama Etelka zabrinula, plašeći se da je Dragomir uhapšen. Oko ponoći stigao je Dragomir kući, veseo, u pratnji dvojice nemačkih vojnika. I oni su bili veseli, a Dragomir je ponavljao:

“Moja žena je Jevrejka!”

Nemci su se smejali iz sveg glasa, a kada su otišli Etelka je pijanog Dragomira jedva smestila u krevet. Poslednji Jevreji iz Beograda su odvedeni u logor na Sajmište, a Dragomir je nastavio po starom. Sledeći put, kad se ponovila slična scena, i kad su vesela braća, a po ko zna koji put, čula da je Etelka Jevrejka, poverovali su Dragomiru. Sutradan, trezni, doneli su joj hleb, sve im je bilo jasno, ali bratstvo po čašici bilo je jače od dužnosti. Znali su da Jevrejka ne sme da se kreće gradom, a Dragomir je bio zauzet poslom, učinili su bar toliko da im malo olakšaju muke i glad.

Tako je u Beogradu, za vreme rata, živio Julije Kemenji. Selio se sa porodicom od stana do stana,

Julije Kemenji, prvi s desna u Jad Vašemu pored ploče sa imenima njegovih spasioca

a najsigurniji je bio u društvu svoga druga Aleksandra Pejića i njegove porodice. Sa njima je često delio ono što se spremilo za ručak ili večeru, ali ni oni nisu imali dovoljno. Nije znao ko mu je veći neprijatelj, nemački okupatori ili glad. Borbu za koru hleba vodio je do pred kraj rata. Sa izbegličkom kartom, koja više nije važila, ponekad je u narodnoj kuhinji dobijao tanjir kupusa sa pasuljem, ili je na meniju bio pasulj sa kupusom?! Pred oslobođenje Beograda već je moglo, ponekad, da se slobodno kupi hleb. Kad su oktobra 1944. stigli Rusi, to Julije nikad neće zaboraviti, situacija se naglo poboljšala. Sa oslobođenjem su stigli i prvi kamioni krcati hra-

nom. Rusi su delili narodu po jednu konzervu i pola litre mleka. Kad su probali beličastu tečnost, koja je bila čudno providna, ustanovili su da je to vodka! Dragomir je bio zadovoljan. Rusi su pevali, vikali, pili vodku i sa partizanima isterali Nemce iz Beograda. Mnogi su zauvek ostali da leže na ulicama Beograda, mrtvi su se razlikovali samo po uniformama. Za Dragomira Gašića i Kemenjijeve rat je bio završen.

Nevenka i dr Mirko Pejić i sin Aleksandar
proglašeni su 1986. godine za
Pravednike među narodima

STRATIŠTE NA LAZAREVOJ NJIVI

Ksenija, zvali su je Nena, volela je da bude kod teče i tetke u Temerinu, a njena majka Nadežda, rođena Pašćan, koja je pre Drugog svetskog rata živela u Novom Sadu, nije imala ništa protiv da se deca druže. Teča, Oskar Šosberger, bogati trgovac iz Temerina, bio je oženjen Nadeždinom sestrom Ravicom, Srpkinom, koja je pred venčanje primila jevrejsku veru. Imali su sina Tomislava - Tomija, koji je tada, isto kao i Nena, imao šest godina. Tako se Nena, septembra meseca 1941. godine, našla u Temerinu, baš kada su mađarski okupatori rešili da isteraju sve Jevreje iz mesta. U koloni po jedan morali su da napuste Temerin. Nebo se naoblačilo, počela je da pada kiša, a proterani Jevreji nisu znali kuda da se krenu. Fašisti su ih prebacili preko Dunava u Srem, a odatle je svako krenuo u pravcu koji je izabrao. Neki su smatrali da je to samo trenutni hir mađarskih fašista, dojučerašnjih komšija, i vratili su se u Temerin, ne znajući da su fašisti već isplanirali "Raciju". Racija je počela januara 1942. godine, u kojoj su odvedeni u Žabalj i streljani svi temerinski Jevreji koji su se tog dana zatekli u mestu. Mađarski fašisti su imali spiskove Jevreja i kad se približilo vreme za raciju, poslali su pisma Jevrejima, koji su se našli van Temerina, da se hitno vrata kući. Na smišljenu prevaru odazvalo se troje

Jevreja i zajedno sa ostalim Jevrejima odvedeni su u Žabalj. U Raciji je širom ravne Vojvodine ubijeno hiljade Jevreja, Cigana i "nelojalnih" Srba.

Oskar Šosberger se nije vratio u Temerin, krenuo je dalje. Nekoliko jevrejskih porodica je bežalo zajedno. Prešli su reku Savu i našli se u selu Zasavica, nedaleko od Šapca. Kroz Zasavicu je vodio put spasa za mnoge Jevreje, iako se ona nalazila pod protektoratom ustaša i nemačkih fašista. Progonje-

ni su zastajali ispred boljih kuća, nadajući se da će ih domaćini primiti. Ispred kuće Mile i Lazara Ljubičića zastao je Oskar sa porodicom i Nenom, koja je sve vreme bila sa njima. Mila i Lazar gledali su pridošlice, razmišljajući šta da rade.

"Možda bismo mogli da im pomognemo?", pitala je Mila, stežući Lazarevu ruku.

Lazar je izašao na drum i ostavio otvorenu kapiju.

"Polako, jedno po jedno, dok niko ne gleda, uđite u kuću", rekao je Lazar tiho, obraćajući se Oskaru.

Uskoro su se svi našli u jednoj sobi, koju Ljubičići nisu često koristili. Mila im je odmah donela

hranu, da se malo prihvate, i ćebad da se utople.

Nisu samo Ljubičići sakrivali Jevreje, sakrivali si uh i drugi seljaci. Ali, i fašisti su saznali da se u selu nalaze neke jevrejske porodice. Naredili su žandarmima da popišu sve Jevreje u Zasavici. Žandarmi su ih popisivali i odmah delili i žute trake koje su

Lazar i Milosava - Mila Ljubičić

morali da stave oko ruke, kako bi im stalno bili na oku. Tako su stigli i do kuće Ljubičića.

“To su moji rođaci”, odgovorio je Lazar na pitanje koga ima u kući.

“To su Jevreji!”, bili su uporni žandari, koji su radili po naređenju nemačko-ustaških vlasti. “Moraju da stave ove trake oko ruke”.

“Ako nekome morate da stavite žutu traku na ruku, stavite meni”, i Lazar je bio uporan da to ne dozvoli.

Oskar Šosbereg se mašio za novčanik, pun para, da potplati žandare da ih ostave na miru. Lazar, koji je bio odbornik i prijatelj sa predsednikom opštine, nije dozvolio da se žandarmima da i jedna para. Žandari su napustili Lazarevu kuću neobavljena posla, a Šosberegovi su do daljeg ostali pod Lazarevom zaštitom.

Jednog oktobarskog dana iz Šapca, pod pratnjom ustaša i Nemaca, stigla je velika grupa ljudi. Odvedeni su na Lazarevu njivu, koja se nalazila odmah pored reke Save, i naređeno im je da iskopaju rov dugačak oko 150 metara. Oko osamstotina Jevreja, iz takozvanog Kladovskog transporta, izbeglih iz Austrije, Nemačke i Čehoslovačke kopalo je sebi grob, a da to do poslednjeg momenta nisu znali.

“Ovu njivu više niko neće orati”, rekao je Lazar potresen, kada je čuo za zločin koji se odigrao na njegovoj njivi.

U međuvremenu je Nadežda saznala gde se nalaze

Šosbergerovi i odmah je krenula u Zasavicu. Pre nego što je pošla na put, Nadežda je obezbedila lažna dokumenta za Tomija. Rešila je da spase bar Tomija, ako ne može da pomogne zetu Oskaru i sestri Ravici.

Oskaru je bilo jasno da ne sme duže ostati u Zasavici. Njegova logika je bila da je bolje da se nalazi iza leđa poteri, nego da stalno beži ispred njih. Nekoliko Jevreja, koji su se sklonili u Zasavicu

već je bilo streljano sa Jevrejima dovedenim iz Šapca. Oskar je imao neku tečnost s kojom se sa lakoćom brisalo mastilo u dokumentima. U legitimaciju je upisao ime Obrad Šljivić i rešio da sa porodicom pređe u Šabac. Tek tada je Nadežda predložila da Tomi pođe sa njom, Šosbergerovi nisu imali vremena da se predomišljaju, složili su se, ubeđeni da će Tomi biti u sigurnim rukama, a i da će oni lakše izmicati poterama.

Bio je novembar mesec 1941. kada se Oskar zahvalio Mili i

Lazaru na gostoprimstvu. Ljubičići nisu hteli da uzmu ni jednu paru za troškove koje su imali zbog boravka Šosberegovih. Šosberegovi su otišli za Šabac, a Nadežda je sa dvoje dece krenula u Novi Sad.

Na putu do Novog Sada Nadežda je sa decom morala da prođe nekoliko kontrola. Pošto je dobro upoznala porodicu Ljubičić, znala je kako da objasniti da su joj deca bila u poseti kod rođaka i da ih

Nadežda Pašćan

vodi kući u Novi Sad.

Lažna dokumenta za Tomija su uspešno prošla sve kontrole, ali se Nadežda plašila komšiluka u Novom Sadu. Setila se salaša na Čeneju i tamo je smestila Tomija, gde je živ i zdrav dočekaao kraj rata.

Oskar i Ravica su uspeli da izbegnu sve potere za Jevrejima, i oni su preživeli rat. Nikada nisu zaboravili humane ljude iz Zasavice, koji su reskirali svoje živote da bi spasle jednu jevrejsku porodicu.

**Milosava - Mila i Lazar Ljubičić,
Nadežda Paščan**
proglašeni su 1994. godine za
Pravednike među narodima

AMIRA SU VOLELE DVE MAJKE

Porodice Sagmajster i Engler živele su u Subotici, u istoj kući, stan do stana. Laslo Sagmajster i Janoš Engler, obojica pravnici, radili su u advokatskoj kancelariji Sekelji Zoltana. Kada je 1941. godine kapitulirala Jugoslavija, Subotica je, podelom teritorija među nemačkim saveznicima, postala deo Mađarske, a na udaru su se prvi našli Jevreji. Odvođeni su u radne logore, bili su na prisilnom radu, a često se dešavalo da ih više nikad niko ne vidi.

Janoš je imao sreće, povremeno je dolazio kući, te je Magda, Janoševa supruga, u februaru 1944. godine rodila sina Amira - Paula. Deset dana ranije Laslova žena, Julijana, takođe je rodila sina, kome su dali ime Šandor. Prvog sina, Eugena, Julijana je rodila 1941. godine.

Fašistička Nemačka nije bila zadovoljna relativno blagim odnosom Mađara prema Jevrejima. Kada su Nemci videli da se bliži kraj rata, a još uvek nije rešeno "Jevrejsko pitanje" u Evropi, okupirali su Mađarsku, svoje dojučerašnje saveznike. Tada je u Mađarskoj i na okupiranim teritorijama pod mađarskom kontrolom, počeo najteži progon Jevreja, koji do tada nisu osetili sve strahote anti-jevrejske nacističke ideologije. Stotine hiljada Jevreja su u kratkom vremenu oterani u logore smrti, a samo mali broj preživio je strahote koje su

ih tamo čekale.

U maju mesecu 1944. otvoren je geto za Jevreje u Subotici. Janoš je bio na prinudnom radu, a Magda je morala sa bebom da se preseli u geto. U to vreme Laslo je već bio bez posla, jer je zatvorena advokatska kancelarija u kojoj je radio. I Sekelji je oteran na prinudni rad. No, Laslo se nije libio ni jednog posla i pomagao je Magdi da dete preživi u novonastaloj situaciji.

Laslo je imao veze u policiji, gde je pre rata radio neko vreme kao pravnik, pa kad je Magda sa bebom

Julijana i Laslo Sagmajster i deca Amir, Eugen i Šandor

oterana u geto, svakodnevno je u getu obilazio Magdu i Amira. Biciklom je prelazio 20 kilometara da bi za Amira doneo sveže mleko. Konačno je predložio Magdi da Julijana i on uzmu dete kod sebe. Jednog dana, on i Julijana, ušli su u geto sa

dečijim kolicima. Po dogovoru sa Magdom, našli su dete pored zida zgrade u kojoj su bili smešteni. Magda nije smela da se pojavi da ih stražari ne bi videli zajedno, a Sagmajsterovi su odneli dete kući.

Polovinom juna meseca spremao se poslednji transport Jevreja za Bačalmaš, a odatle u Aušvic. Magda je našla poverljivog čoveka i zamolila da Laslo još jednom dođe u geto, interesovala se kako je njen sin Amir. Kada se to veče Laslo vratio sa posla, našao je uplakanu Julijanu. Amira je odnela policija. "Poverljivi čovek" je umesto kod Lasla otišao pravo u policiju i prijavio da Magda ima sina, koji nije s njom u logoru. Na Magdu je izvršen pritisak da uzme dete nazad u geto. Nije imala izbora, laži da to nije njeno dete nisu pomogle. Tada je počela trka sa vremenom. Laslo i Julijana prodali su sve knjige i slike što su imali, dobili su za njih 800 penga, što u ono vreme nije bila mala para, i Laslo je krenuo u novu akciju. Pribavio je lažna dokumenta da su Julijana i on usvojili Amira, kome su dali ime Palika, i sa tim dokumentom pojavio se u getu da traži usvojenog sina. Od molbi do teških reči i svađe, najviše su pomogle pare i Laslo je još jednom uspeo da izvuče Amira iz geta.

Magda je sa drugim Jevrejima iz geta oterana u Aušvic.

Julijana je dva puta dnevno izlazili u šetnju gra-

dom. Jednom sa Šandorom, a jednom sa Palikom. Komšije su posumnjale da nešto nije u redu, jer je Laslo odjednom počeo da donosi kući više mleka, nego što im je, po mišljenju komšija, trebalo. Sagmajsterovi su razmišljali šta da kažu komšijama; da je Julijana rodila blizance, za tu priču već je bilo kasno. Ipak, niko iz komšiluka nije otišao u policiju da prijavi novog stanara. Palika je rastao uz novu mamu. Zbližio se sa Šandorom kao da su stvarno blizanci.

Kada je u oktobru mesecu 1944. oslobođena Subotica, pojavio se Janoš, za koga dugo nisu znali gde je. Bio je srećan kad je video kako njegov sin lepo napreduje, a tužan jer nije znao sudbinu svoje žene Magde. Kao pravnik, pozvan je u Beograd gde je dobio posao u Sudu za ratne zločine. Ostavio je Amira - Paliku, kod njegovih privremenih roditelja.

Veliko iznenađenje je bilo kad se, skoro godinu dana kasnije, iz Aušvica vratila Magda. Magda je

bila umorna, tragovi psihičke i fizičke torture iz logora nisu mogli da nestanu preko noći. Laslo i Julijana su verovali da su oni konačno usvojili dete, ali Magda nije htela ni da čuje za tako nešto. Da bi je bolje razumeli, Magda je pokušala da objasni šta je prošla u logoru, ali nije imala snage da priča o tome. Samo je opisala događaj kada je kapo, žena iz logora, nadređena logorašicama, naredila Magdi da nahrani vučjaka, psa čuvara. Magda je odbila.

Laslo Sagmajster

“Ne znam da li je moje dete gladno, da li je živo, a da hranim vašeg psa? Hranite ga sami”. Od tada je preživela tešku torturu, čudila se da je uopšte ostala živa. Ipak, dok se malo ne oporavi, pristala je da Amir još neko vreme ostane kod Sagmajsterovih.

Amir nije poznavao svoju majku Magdu, a istovremeno nije mogao bez njegove mame Julijane. Kada je došlo je vreme da Amir pređe da živi kod svoje majke, Šandor se razboleo. Potražili su pomoć lekara i on je konstatovao da Šandor pati jer je rastavljen od brata.

“Vi ste spasli moje dete, a ja ću vam pomoći da se Šandor opravi”, rekla je Magda i teška srca se ponovo rastala sa svojim sinom.

1949. godine Magda i Amir su se odselili za Izrael. Kada su većinom završena suđenja ratnim zločincima, Janoš je 1951. godine dobio dozvolu jugoslovenskih vlasti da se pridruži porodici u Izraelu.

Julijana i Laslo Sagmajster
proглаšeni su 1988. godine za
Pravednike među narodima

DA LI JE OVO TVOJA MAMA

Nemačka je 1938. godine izvršila invaziju na de-love Čehoslovačke gde su u većini živeli Nemci. Zaštitili su svoju etničku grupaciju, ali zato su se Jevreji veoma brzo našli pod udarom antisemitskih zakona. Ing. Leon Avramović i njegova supruga Nora, rođena Vajs, sa sinom Borivojem, koga su iz milošte zvali Borko, a koji je te godine rođen u Čehoslovačkoj, odlučili su da se presele u Pirot, gde su živeli Leonovi roditelji.

U Pirotu je Borko rastao u pastoralnoj sredini; njegov deda je imao vinograde, iz grožđa je ceđeno kvalitetno vino, a hrane je bilo u izobilju. Bio je ljubimac Vere Čoaš, komšinice koja je bila u prisnim odnosima sa porodicom Avramović. Ali, kad je imao samo tri godine, Borkovo srećno detinjstvo je grubo prekinuto. Aprila 1941. bugarski okupatori postavili su svoju upravu u gradu. Pirot je, po dogovoru sa nemačkim saveznicima, kao i veći deo istočne Srbije i Makedonije, predat Bugarskoj carevini. Kao lojalni saveznici, Bugari su odmah registrovali celokupno jevrejsko stanovništvo Pirota, i Jevreji su svaki dan morali da se prijavljuju novim vlastima..

Osvanuo je zimski dan, 11. mart 1943. godine. Teški bat vojničkih čizama probudio je tog jutra Veru Čoaš. "To nije dobar znak" razmišljala je Vera, u tom momentu je čula tiho kucanje na vratima stana. Otvorila je vrata i videla uzbuđenu Noru sa malim

Borkom u naručju.

- Vera, - drhtavim glasom govorila je Nora, dok je spuštala na pod mali kofer sa Borkovim stvarima, - preklinjem te da odvedeš malog kod moje sestre u Kočane, - ne čekajući odgovor, predala je Borka i izletela iz sobe.

Vera nije odmah shvatila šta se događa. Svakodnevno su Jevreji, svi sposobni muškarci i žene, odvođeni na prinudni rad: istovarali su i utovarali vagone na železničkoj stanici, čistili i uređivali gradske ulice, radili su sve najteže i najprljavije poslove koji su im stavljeni u zadatak, ali šta se tada dešava još uvek nije razumela.

Sa Borkom u naručju Vera je gledala kroz pritvorene žaluzine, shvatila je da ovog puta ne odvođe Jevreje na prinudni rad. Borko je imao samo pet godina, nije razumeo zašto se Vera uzбудila dok su gledali kako odvođe njegove roditelje i baku u sabirni centar za Jevreje, koji se nalazio u Sokolani, u gimnaziji škole. Za Borka je Vera bila kao član porodice i u njenom naručju se osećao sasvim bezbedno.

Kada je Vera shvatila svu ozbiljnost situacije požurila je da Borka što pre odvede u sigurnost, u Kočane kod njegove tetke Melite. Norina sestra, Melita Vajs, apotekar po struci, poslata je od okupacionih vlasti u Kočane da tamo vodi apoteku. Upravo je Vera pakovala stvari za put kad se ispred stana začula galama, neko je počeo jako da lupa na vrata stana. Pre nego što je Vera uspela da otvori vrata, u sobu je upao bugarski podoficir čvrsto držeći za

ruku Borkovu mamu Noru.

- Da li je ovo tvoja mama? - pitao je grubo, postavivši Noru ispred Borka.

Nora je, jednim ostrim pogledom, uplašenom sinu prenela nemuštu poruku. Kaži NE!

Borko je počeo da plače i privio se uz Veru. Plač je prerastao u histerični jecaj, koji je nadjačao grubost bugarskog podoficira, pa je odustao od dalje istrage. Izveo je Noru, koja nije mogla da zadrži suze.

Tog dana je Borko poslednji put video svoju majku. Borko je dočekaao kraj rata kod tetke Melite.

Vera Čoaš, udata Arandelović
proглаšena je 1991. godine za
Pravednika među narodima

GORAK UKUS KOLAČA

U trgovačkoj radnji gospodina Teodora Danona bio je zaposlen kao trgovački pomoćnik mladi Janković iz Vizića. Učio je trgovački zanat od iskusnog Teodora, koga su svi u kraju zvali Toša. U Tošinoj radnji se prodavalo sve, od stakla do najfinijeg kristala. Radnja se nalazila u Beogradu, u ulici Prestolonaslednika Petra, danas Maksima Gorkog, blizu Kalenićeve pijace. Većina Jevreja u Beogradu živela je u posebnim delovima grada gde su se naselili još u doba turske vladavine. Uspešniji Jevreji živeli su u centru grada u srpskom okruženju. Tako je bilo i sa Tošinom porodicom. Supruga Beatrisa, rođena Rahmilović, rodila je Jehudu, Cadoka i Amadu. U srpskom okruženju deca su naučila srpske običaje i ni po čemu se nisu razlikovali od sredine u kojoj su živeli. Tako je bilo do aprila 1941. kada je kapitulirala Kraljevina Jugoslavija. Sa okupatorima su stigle i anti-jevrejske uredbe. Danonovi nisu krili da su Jevreji i otac je odmah dobio žutu traku. Bio je obeležen, a uskoro je dobio u radnji namesnika,

Petar Stefanović i Teodor Danon muževi sestara Rahmilović

koji je praktično preuzeo njegovu trgovinu, koja je do tada uspešno poslovala.

Jevreji su od prvih dana kapitulacije terani na prinudni rad, rasčišćavali su ruševine posle nemačkog bombardovanja, izvlačili mrtve, radili su sve najteže i najprljavije poslove. Tada još nisu bili svesni da je, u skladu sa hitlerovskom ideologijom, to tek uvod u likvidaciju celog jednog naroda u Srbiji. Uskoro su počela hapšenja i streljanja. Jevreji i komunisti bili su krivi za sve. Ni Toša nije izbegao hapšenje, dva puta je odvođen kao talac i samo je čudom sačuvao živu glavu. Shvatio je da za Jevreje nema mesta u Beogradu. Još uvek nije znao da ni u drugim gradovima Srbije nije mnogo bolja situacija. Mislio je da će bekstvom na jug Srbije, što dalje od Beograda, uspeti da se sa porodicom skloni na sigurno mesto.

Bilo je to krajem leta 1941. godine kada je Toša konačno, skupo plativši, pribavio falsifikovana dokumenta sa kojima su mogli da krenu na put. Pored legitimacije posedovao je i krštenice. Uzeo je prezime svog pomoćnika Jankovića i svima u porodici nadenuo imena članova njegove porodice, koja se nalazila u Fruškoj Gori. Tako je Beatrisa postala Vera, a deca Aleksandar, Jovica i Nadica. Putovanje je potrajalo i porodica Danon, alias Janković, preko Niša i Prokuplja stigla je u Leskovac.

Čim su stigli u Leskovac, Toša je sa porodicom krenuo da traži stan. Zastali su ispred kuće Randela Stojanovića, koja se nalazila na periferiji grada. U dvorištu su videli pomoćnu zgradu i pomislili da bi to moglo biti njihovo novo prebivalište. Nisu pogrešili. Randel je izašao pred njih i pitao ko su oni. Toša je spremno odgovorio da su oni izbeglice

iz Bosne i da traže gde da se smeste. Randel je pogledao iza sebe, malo dalje se nalazila njegova žena Caca. Caca je potvrdno klimnula glavom i Danonovi su mogli da se usele u pomoćnu zgradu.

Randel Stojanović

Sutradan je Randel rekao Toši da mora, kao stanare pod kirijom, da ih prijavi u opštinu. Otišli su zajedno, pred opštinom je bila gužva, a Toša je bio nervozan. Kako su se približavali kancelariji, gde je trebalo da obave prijavljivanje, tako je Toša sve češće izlazio i vraćao se u red. Kad je stao pred opštinskog službenika bio je bleđ, niz lice mu je curio znoj, drhtavom rukom pružio je falsifikovane krštenice. Randel je bio zbunjen Tošinim ponašanjem, ali nije rekao ni reč. Jankovići su dobili status izbeglica, čak i pravo na izbegličku pomoć. Kad su se vratili kući Randel je smirivao Tošu.

- Vidiš da je sve u redu, nemate više zašto da se brinete.

Toša je imao puno para uz sebe, pre polaska iz Beograda uspeo je podigne iz banke svu ušteđevinu, no, plašio se da ga pare ne izdaju. Prihvatio se poslastičarskog posla, jer se kao poslastičar i predstavio u Leskovcu. U kućici gde su živeli počeo je sa ženom da pravi kolače. Međutim, Toša je retko izlazio iz dvorišta, a njegovi nikako. Trebao je nekog ko će da prodaje kolače. Upoznao se sa prvim komšijom Dragi Odžom, muslimanom, koji nije poštovao za-

kone Kurana; bio je pijanica, nepismen i loš čovek, što Toša tada nije znao. Odžza je na železničkoj stanici prodavao kolače koji su se spremali u Tošinoj kuhinji. U Leskovcu je počela da kruži priča da ovi Bosanci imaju jevrejski mozak. Nije Toši bilo do kolača, nego kako da objasni odakle mu pare za kiriju i svakodnevni život, morao je nekako da kamuflira svoje bogatstvo koje je poneo sa sobom.

Pred Svetog Nikolu 1941. svi su se okupili u sobi kod Randela, grejali su se oko peći kad je u kuću banula neka Nedićeva kontrola. Vera je pala u nesvest, Toši su počele da se tresu ruke, ali su svi pomislili da je to zbog brige za ženu. Kontrola je prošla, ali se u Randelovu glavu uvukao crv sumnje. Sutradan je direktno pitao Tošu čega se oni toliko plaše. Toša je priznao da su oni Jevreji izbegli iz Beograda i zamolio da ostanu kod njih. Randel je zanemio od straha, nije znao šta da kaže. Dva dana nije znao za sebe, kako da se ponaša, šta da odgovori Toši. Znao je šta ga čeka, i njega i njegovu porodicu, ako se otkrije da se u njegovoj kući kriju Jevreji. Nadića, tada je imala pet godina, još uvek nije znala da

Amada Danon, alias Nadica Janković

kaže slovo "R", trčkarala je po dvorištu i stala pred Randela.

- Čika Landele...

To je presudilo, Nadica je bila Randelova ljubimica. Kako da je prijavi, kuda da ih pošalje? Otišao je kod Toše i rekao da mogu da ostanu.

- Samo, nemojte ni reč da kažete Caci, ona taj pritisak ne bi izdržala, - rekao je Randel.

Otada se nije samo Toša plašio šta će biti s njima. U dve porodice se uvukao strah, a sad je Toša težio Randela. Pričao je kako će se rat uskoro završiti: Nemci su zaustavljeni ispred Moskve, Englezi nisu ni jedan rat do sad izgubili, uskoro će se iskrcati Amerikanci u Evropu... Randelu je prijalo da to čuje, iako mu nije bilo jasno odakle Toši sve te informacije kad je čitao samo fašističku štampu.

Negde pred Uskrs 1942. godine, Randel je svratio u furnju (pekaru) gde su se okupljale komšije da progovore koju reč uz prijatan miris pečenog hleba. Živko Abisinac je odmah pozvao Randela u stranu.

- Pre deset minuta je bio ovde Odža, - bez uvoda je rekao Živko, - hvalio se da je otkrio da su Toša i njegovi Jevreji i da će ih odmah prijaviti. Kaže da će za to dobiti brašno, šećer i orahe koje je Toša spremio za kolače.

Randel je kao bez duše otrčao kući. Za pet minuta porodica Danon je bila spremna da izađe iz Randelovog dvorišta. Toša je zastao na kapiji, skinuo je sa glave Randelov ofucani šešir, a na glavu mu stavio svoj novi. O svemu je mislio Toša, samo ne da će ga izdati Dragi Odža, kome je dao hleb u ruke. Randel je otpratio Danonove na železničku stanicu i odmah se vratio kući. Nije prošlo ni pola sata kada su u dvorište upali Pavle Herman, domaći Švaba, neko-

liko žandara i Dragi Odža. Odmah su oduzeli šećer i brašno, pokupili ono malo pokušstva što su Danonovi ostavili i odveli Randela u *Krajskomandaturu*.

Pavle Herman je delovao nezainteresovano, pitao je Randela otkud da primi Jevreje u kuću, a Randel je odgovorio da nije imao pojma ko su.

- Pokazali su mi krštenice, - rekao je Randel, - ko bi pomislio da su Jevreji?

Sutradan ujutro je ispitivanje preuzeo nemački oficir. Uz pomoć prevodioca postavljao je ista pitanja i dobijao iste odgovore. Oko podne je došao drugi oficir uz pratnju nemačkog vojnika. Ponovo je počelo ispitivanje, a vojnik je svaki odgovor, kojim oficir nije bio zadovoljan, propratio udarcima korbacem. Kada bi Randel pao na pod, vojnik ga je šutirao cokulama. Randel je uporno tvrdio da nema pojma zašto su Jankovići iznenada napustili njegovu kuću, niti kuda su otišli.

Caca, kad je videla da joj se muž ne vraća kući, potražila je pomoć od komšije Miloša Rajkovića, poreklom iz Kikinde, koji je služio u Austro-ugarskoj vojsci i dobro znao nemački. Miloš je bio vlasnik skoro svih mlinova za brašno u kraju i bio je potreban Nemcima. Odmah je otišao u *Krajskomandaturu* i založio se za Randela.

- Niko nije znao da su Jankovići Jevreji, pa ni Randel to nije mogao da zna, - rekao je Miloš.

Randel se, isprebijan, vratio kući.

Danonovi nisu znali kuda će, vratili su se u Beograd, ali ne u svoju kuću, koja je već bila rekvirirana, nego su se smestili kod Beatrisine sestre Vojislave, koja je bila udata za Petra Stefanovića. U Beogradu skoro više nije bilo Jevreja, osim onih u ilegali. Najveće teranje Jevreja u logor smrti Sajmi-

šte završeno je u decembru mesecu 1941. godine, ali su okupatorske vlasti još uvek tražile skrivene Jevreje. Trebalo je hitno naći rešenje za porodicu Danon.

*Milutin Cane
Stefanović, profesor
matematike iz Trstenika*

Petrov brat Milutin Stefanović - Cane, živeo je sa porodicom u Trsteniku. Cane je bio profesor matematike, bivši direktor Građanske škole u Kragujevcu, gde je dobio otkaz kada su Nemci ušli u Kragujevac. Vratio se u Trstenik. U Trsteniku je Cane imao prijatelje iz detinjstva. Između ostalih bio je prijatelj sa Milošem Malićaninom - Mišom, predsednikom opštine Tr-

stenik. Cane je zamolio Mišu da izda izbegličku legitimaciju za članove porodice Danon. Miša je shvatio situaciju, spremio je izbegličku legitimaciju, koja je sačekala Danonove kada su stigli u Trstenik. U Trstenik je, zvanično, stigla porodica Janković, a Miša je tajnu, ko se krije iza dokumenata na ime Janković, zauvek poneo sa sobom. Kod Miše su boravili poznati revolucionari, Đilas, Dobrica Ćosić i drugi, i to nije moglo da se sakrije. Neko-liko meseci kasnije, streljan je od strane okupatora kao saradnik pokreta otpora.

U Trsteniku više niko, osim Caneta, nije znao ko se krije iza prezimena Janković.

Milutin Stefanović - Cane smestio je porodicu Danon u kuću svojih kumova, čak ni oni nisu znali

da su primili na stan Jevreje. Cane je proturio priču, koja je kružila u Trsteniku, da je Toša trgovac iz Beograda, kome je srušena kuća za vreme bombardovanja 6. aprila 1941. i da je posle silnih lutanja našao pribežište u Trsteniku. Ubrzo je Cane pomogao Toši da otvori radnju u kojoj se prodavalo voće, povrće i neke druge sitnice. Međutim, porodica Danon se i sama čuvala da ne budu otkriveni. Veoma retko, osim Toše, su izlazili na ulicu. Deca nisu išla u školu, a društvo im je najčešće pravio Canetov sin Predrag. Cane je čuvao tajnu i živote Danonovih. Jedno vreme u blizini kuće u kojoj su stanovali Danonovi, nalazila se nemačka komanda, nikada Nemci nisu posumnjali da su Jankovićeve Jevreji.

Kada je 1944. oslobođen Beograd i veći delovi Srbije, Toša se sa porodicom vratio u Beograd. Danonovi su se 1948. iselili u Izrael, ali nisu zaboravili svoje dobročinitelje koji su im spasli živote.

Randel Stojanović

proглаšen je 2009. godine za
Pravednika među narodima

RASTANAK UZ ROĐENDANSKU TORTU

Pronemačka struja u političkom establišmentu Kraljevine Jugoslavije, nadvladala je zdrav razum i predsednik vlade Kraljevine Jugoslavije Dragiša Cvetković, 1939. godine, potpisao je dva sramna akta o ograničavanju prava Jevreja na trgovinu i školovanje jevrejske dece. Jevreji su se preko noći suočili sa ekonomskim i duhovnim terorom profašističke vlade. Ono najgore se tek spremalo, ali su samo retki pojedinci mogli da naslute šta čeka Jevreje u porobljenoj Evropi.

Sigmund Bosković - Žiga, cenjeni novinar, iste godine, 1939, dobio je otkaz od nemačke novinske agencije za Balkan, za koju je pisao godinama. Pisao je Žiga i za druge novine, ali pošto je bio Jevrein, od novinarskog zanata više nije mogao da izdržava porodicu. Njegovi dojučerašnji nalogodavci morali su da poštuju Firerova naređenja, ali su se odužili dugogodišnjem saradniku i sa otkazom dodeli su Žigi veliku novčanu odštetu.

Žiga je bio u pokretu HaŠomer HaCair; kao cionista bio je ubeđen da svaki Jevrein, koji se sprema na put u Palestinu, mora da ima u rukama neki zanat i rešio je da nauči da pravi sir! Naoružan silnim knjigama o tehnologiji pravljenja sira, ubrzo je bio spreman da počne proizvodnju. Falila je samo krava, prostorija i sudovi u kojima će se praviti sir. Tako je Žiga stigao do Radojice Stevanovića, starešine sela Mali Požarevac. U Radojicinom dvorištu nalazila se zapuštena zgrada koja je brzo preuređena za Žigine potrebe. U zgradi je bila i jedna sobica u kojoj je Žiga spavao kad je boravio u selu. Žiga je doneo sudove u kojima će se praviti sir. Zaposlio

je jednog radnika, kupovao je mleko od seljaka i počeo da pravi sir.

Sigmund - Žiga, Vera i Eugenija Bosković

Od tada je Žiga živeo na dve strane, malo u Beogradu sa suprugom Eugenijom i kćerkom Verom, a više vremena je provodio u Malom Požarevcu, gde je pravio sir. Kada je 6. aprila 1941. godine počelo bombardovanje Beograda, Žiga se sa porodicom zatekao u svom stanu na Vračaru u ulici Alekse Nenadovića. Sa porodicom Bosković su u stanu bile i Žigina majka, sestra Vilma i najmlađi brat Stevan. Svi zajedno su se odmah preselili u podrum i kad je prošao prvi talas bombardovanja otvorenog grada, Žiga je odlučio da odmah napuste Beograd.

Imali su i gde da se sklone, na Žiginu ekonomiju u Malom Požarevcu.

Sa Žiginom porodicom na put je krenula i Žigina majka, sestra Vilma, brat Franja sa suprugom Editom i sinom Tomijem, koji je tada imao četiri godine, i najmlađi brat Stevan, student Agronomije, komunista. Ukupno devet duša krenulo je peške, oko trideset kilometara od Beograda do Malog Požarevca. Pošto nikakvog prevoza nije bilo kojim bi stigli do Žigine ekonomije, poneli su samo ono najnužnije. U stvari, poneli su onoliko koliko su mogli da ponesu u rukama. Nešto stvari su natovarili na kolica malog Tomija, a njega su povremeno nosili na smenu ili su ga stavljali da sedi na stvarima koje su poneli sa sobom.

Čim su stigli u Mali Požarevac, Žiga se prijavio u vojsku. U opštem rasulu koje je vladalo u vojsci, Kraljevina Jugoslavija je ubrzo kapitulirala, a Žiga se vratio u Mali Požarevac. Franja se sa Editom i sinom vratio u Beograd, sa njim se vratila i majka i sestra Vilma. Stevan se pridružio pokretu otpora. U kući su ostali Žiga, Eugenija i kćerka Vera, koja je tada imala 13 godina.

U Beogradu su Jevreji svakodnevno odvođeni na prinudni rad, zatvarani su u logore na Banjici i u Topovskim šupama, streljanja su bila svakodnevna pojava. Franja se jednog dana, sa prinudnog rada, nije vratio kući, odveden je u Topovske šupe.

Bližio se Jom Kipur, 2. oktobra 1941. godine, i Eugenija je odlučila da sa Verom otputuje u Beograd, kako bi prisustvovali molitvi u sinagogi koja se nalazila u Kosmajskoj ulici. Nekoliko dana, pre Jom Kipura, provele su u svom stanu sa Žiginom mamom i Vilmom, a kada je verski obred bio za-

vršen, Eugenija i Vera su se vratile u Mali Požarevac. Na stanici ih je dočekaao Radojicin zet. Odmah je rekao da se vrate u Beograd, jer su okupatori u saradnji sa ljotićevcima uhapsili Žigu i Radojicu. Kasnije se ispostavilo da su, u stvari, tražili Žiginog brata Stevana, komunistu i Radojicinog sina, koji je već bio u partizanima. U to vreme progon Jevreja je bio na vrhuncu, pa su bili zadovoljni što su uhapsili bar Žigu, a Radojica je uhapšen pošto je odbio saradnju sa ljotićevcima. Eugenija i Vera su se vratile u Beograd u svoj stan.

Žigin kolega, novinar, Miša Milošević, kada je čuo da je Žiga uhapšen, pokušavao je na sve načine da izbavi dva prijatelja iz ljotićevskih ruku. Jedino što je uspeo bilo je da Žigu nisu odmah ubili, nego je prebačen u Beograd, gde je predat Gestapou.

Na intervenciju generala Draškić Pante, tasta Jovanović Stanka, takođe novinara, i Mišinog prijatelja, ljotićevci su pustili iz zatvora Radojicu Stevanovića. Radojica je i posle toga više puta privođen, jer su mu sinovi bili u partizanima, da bi maja 1943. bio deportovan u logor Mauthausen, koji se nalazio u Austriji. U logoru je sprovedena nad logorašima svojevrsna psihička i fizička tortura. Nije dugo izdržao, Radojica je već u oktobru iste godine umro u logoru.

Pokušaji Žiginih kolega iz Beograda da ga oslobode iz gestapovskog zatvora nisu urodili plodom i Žiga je iz zatvora prebačen u logor Topovske šupe. Kada je Žiga prebačen u Topovske šupe, njegov brat Franja više nije bio tamo. Okupatori su svakodnevno odvodili Jevreje na streljanje u Jajince i na druga stratišta. Eugenija i Vera su obilazile Žigu u logoru, nosile su mu hranu i cigarete, bio je težak pušač,

ali je Žiga prestao da puši. Objasnio im je da ne može da gleda šta je sve u stanju da učini logoraš-pušač samo da dođe do jedne cigarete. U novembru mesecu, za Verin rođendan, poslednji put je ispred logorske zgrade bila na okupu porodica Bosković. Doneli su tortu, tu su bili i Žigini prijatelji Jevreji logoraši. Kada su sledeći put došli da ga posete, Žige više nije bilo tamo. Eugenija i Vera nisu ni slutile da će se sa mužem i ocem rastati uz Verinu rođendansku tortu.

Bližio se decembar mesec 1941. godine. U nov osnovani logor na Sajmištu deportovani su Romi, Srbi i drugi koji se nisu pokorili okupatorima. Istovremeno se spremalo najveće odvođenje u logor beogradskih Jevreja - dece, žena, starih, koji su do tada bili pošteđeni. U stan Boskovića je jednog dana došla supruga Miše Miloševića i rekla Eugeniji:

- Moj muž i ja smo odlučili da vam pomognemo, jer nismo uspeli da pomognemo Sigmundu. Imamo prijatelja, koji je takođe novinar, Stanko Jovanović, koji je pokušao da nam pomogne u spašavanju vašeg muža. Pitali smo ga da li on zna kako se može pomoći, jer je on već pomagao drugim ljudima.

Stanko Jovanović je imao rešenje za Eugeniju i Veru. Njegova sestra iz Niša, Veljić Mira, ostala je sama sa troje dece, jer je njen suprug odveden u zarobljeništvo. Trebala joj je pomoć u kući i bila je spremna da za stan i hranu primi nekog od iz-

beglica, kojih je, po njenom saznanju, bio pun Beograd. Stanko je obećao da će odmah pisati sestri i predložiti da primi Eugeniju i Veru. Predstavio ih je kao srpske izbeglice iz Hrvatske, ali, dok su čekali odgovor, Eugenija i Vera su morale da napuste stan i da se sklone na neko sigurnije mesto.

Stevan, Žigin najmlađi brat, preko svojih komunističkih veza, našao je prvi smeštaj za snaju i brataniću u stanu kod Kalemegdana. Eugenija je imala stari pasoš, a Vera potvrdu iz Malog Požarevca. Preko Stankovih veza, kao prave pravoslavke, dobile su u policiji nove legitimacije sa srpskim prezimenom Bošković. Nisu dugo čekale da krenu na put, ali su za tih nekoliko dana više puta menjale prebivalište. Za sve se pobrinuo Stevan, koji

se spremao da ponovo krene u partizane. Konačno, 8. decembra 1941, na dan kad je počelo najveće odvođenje beogradskih Jevreja u logor smešten na Sajmištu, majka i kćerka otputovale su u Niš.

Kako je i dogovoreno, primila je Veljić Mira, kako je brat napisao, izbeglice iz Hrvatske, ali je situacija u Nišu bila sve gora i gora. Počelo je da nedostaje hrane i Mira je napisala bratu da više ne može da zadrži kod sebe i Veru i Eugeniju. Jovanovići su odlučili da prime Veru u njihovu kuću. Početkom februara 1942. na putu do Beograda, Vera je morala da pokrije glavu, kako je slučajno neko od putnika u vozu ne bi prepoznao. Eugenija je još neko vreme ostala kod Mire.

Stanko Jovanović

Pošto Mira nije znala da je Eugenija Jevrejka, Eugenija je bila ta koja je odlazila u nabavku. Kada je na pijaci srela jednu poznanicu iz Beograda veoma se uplašila. Odlučila je da napusti stan Mire Veljić i ode iz Niša.

Eugenija je maja meseca 1942. potražila smeštaj u Niškoj Banji u pansionu ruskog popa Pavla Derkača, koji je na zidu, u svojoj sobi, držao okačenu Hitlerovu sliku. Predstavila se kao izbeglica koja traži posao i smeštaj i pop je uzeo Eugeniju za kućnu pomoćnicu.

Istog meseca, u maju 1942, porodica Jovanović došla je sa Verom na odmor u Nišku Banju. Eugenija je molila Stanka da je kao kuvaricu povedu u Beograd, ali Stanko je znao da u Beogradu mnogi poznaju Eugeniju i nije smeo da reskira. Tom prilikom Vera je posetila majku u pansionu i tamo su je videli nacisti koji su tu stanovali. Jedan nacista se zagledao u Veru i rekao svom kolegi da je Vera sigurno Jevrejka. Prepoznao ju je po karakterističnom jevrejskom nosu. Kolega nacisti je imao šire obrazovanje i objasnio da se nalaze na Balkanu i da je u pitanju grčki nos?! Pre nego što su se Jovanovići sa Verom vratili u Beograd, Stanko je otišao kod starešine Niške Banje i rekao da svi moraju dobro da paze na Eugeniju, jer je ona srpska izbeglica iz Hrvatske. Jednog dana Nemci su konfiskovali pansion i svi stanari su morali odmah da napuste popovu kuću. U pansionu su ostali samo pop i Eugenija, koja je dobila

malu sobu u podrumu. Svakodnevno se sretala sa nacistima i sve vreme se tresla od straha.

Nije prošlo puno vremena kada je u leto 1942. godine, uz Stankovu pomoć, u Nišku Banju stigao Kalmić Žarko sa suprugom i dvoje dece. Žena je bila Srpkinja, a Žarko konvertovan Jevrejin u pravoslavnu veru. Eugeniji je laknulo, na Stankovu preporuku Kalmićevi su primili Eugeniju za kućnu pomoćnicu. Eugenija je bila van kuće kad su gestapovci iznenada došli i uhapsili Žarka. Skoro godinu dana bila je Eugenija kod porodice Kalmić, a onda je odjednom ostala bez stana i posla. Žarkova supruga i deca su se odmah vratili u Beograd, a Eugenija je potražila novo prebivalište. Našla je neku sobicu kod jednog seljaka u Niškoj Banji.

Vera nije znala šta se događa sa njenom majkom.

Nije smela da piše, jer su sva pisma bila pod strogom cenzurom okupatora. Živela je u kući Jovanovića, na mansardi u devojačkoj sobi. Prema Veri su se Stanko i Ljubinka odnosili kao prema svom detetu. Nije prošlo puno vremena od kada je Vera saznala da Stanko pomaže mnogima, ne samo Jevrejima. Bio je u vezi sa pokretom otpora i jednog dana bio je uhapšen. U kuću su upali gestapovci, nije imalo nikakvog smisla da se Vera sakrije u svoju sobu, što je obično činila kada su u kući bili nepoznati gosti, jer su gestapovci pretresli celu kuću. Međutim, gestapovci nisu obraćali pažnju na Veru, tražili su nešto mnogo važnije, što nisu našli. Verovatno su

Ljubinka Jovanović sa sinom Petrom

mislili da je Vera Stankova kćerka ili kućna pomoćnica. Šta god da su gestapovci pomislili, Vera se odmah spakovala i pobjegla iz Beograda. Otputovala je u Ribarsku Banju kod tetke Edite, koja se tamo sa sinom sklonila od fašističkog progona.

U februaru 1943. kada je Crvena armija kod Staljingrada teško porazila Sile osovine, i nagovestila konačnu pobjedu nad nacističkom Nemačkom, Vera je slavila pobjedu u društvu tetkinih prijatelja. Sa njima je slavio i simpatičan dečko, star sedamnaest godina. Ljubav na prvi pogled završila se šetnjom po Ribarskoj Banji. Dečko je pokazao Veri crkvu gde će se posle rata venčati. Vera je progutala knedlu, ali nije rekla da je Jevrejka i da ne može da se venča u pravoslavnoj crkvi. Ipak, Vera se srećna vratila u Beograd u kuću Jovanovića. Malo su se dopisivali, a kad je Vera ponovo posetila tetku u Ribarskoj Banji saznala je da je njen dečko otišao u partizane. Kada se vratila u Beograd, pisma više nisu stizala, njen dečko je poginuo u borbama sa okupatorima.

Stanko Jovanović povremeno je dolazio u Nišku Banju. Ponovo je pomogao Eugeniji da dobije posao. Eugenija je znala da su njegovi dolasci vezani za pomoć Jevrejima koji su se krili u Nišu i okolini, ali nikad nije čula nijedno ime. Stanko je znao koliko je opasno ako bude uhapšen onaj ko zna imena i gde se nalaze oni koji se kriju. Eugenija je dobila posao u jednoj kafani, gde je radila od 6 ujutro do ponoći. Nije bilo lako stajati na nogama ceo dan, a onda se noću pored groblja vraćati kući. Nije Eugenija znala koga se više plaši: mrtvih, sahranjenih na groblju ili živih, koji su svraćali u kafanu i svakog momenta je neko mogao da je prepozna.

Poslednji put je početkom 1944. godine Stanko bio uhapšen i sproveden u logor na Banjici. Kada je aprila meseca 1944. godine počelo savezničko bombardovanje Beograda, Stanko je bio u logoru, a ispred njihove kuće je pala bomba. Ljubinka je sa decom i Verom napustila kuću i potražila spas u okolini Beograda. Vera nije želela da bude na tereću Ljubinki i odlučila je da se skloni kod majke u Nišku Banju.

Saveznici su nastavili da bombarduju vojne i ekonomske ciljeve u Srbiji. Kad je u septembru 1944. počelo bombardovanje Niša i okolnih mesta Eugenija i Vera više nisu imale gde da se sklone. Bežale su, kao i ostali, na otvoreno polje, važno je bilo sačuvati glavu, i u tome su uspele, 14. oktobra bio je oslobođen Niš.

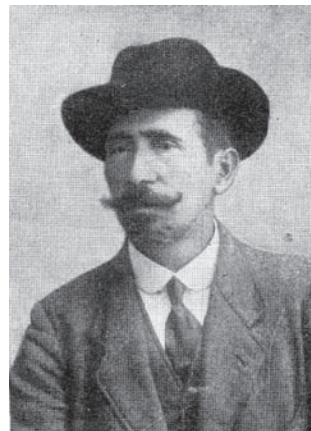
Krajem 1944. godine, kada je već bio oslobođen i Beograd, Eugenija je krenula svojoj kući. Nije imala sreće, njihov stan je stradao u bombardovanju i ponovo nije imala krov nad glavom. Sklonila se kod jedne dalje rođake, a kad je i Vera stigla u Beograd, Stanko i Ljubinka su, po ko zna koji put, priskočili u pomoć, dali su im jednu sobu u svojoj kući. Ubrzo su Jovanovići počeli da primaju i druge Jevreje koji su se spremali na put u Izrael. Eugenija i Vera oprostili su se od Jovanovića kao od najbliže familije i odselili se u Izrael 1949. godine.

Ljubinka i Stanko Jovanović
proglašeni su 1967. godine za
Pravednike među narodima

NE DAMO NAŠE JEVREJE

Pre Prvog svetskog rata Moric Tajtacak venčao se u Kruševcu sa Rebekom, rođenom Adut, iz Beograda. Oboje su poticali iz uspešnih trgovačkih po-

Moric Tajtacak

rodica. Moric je nasledio žitarski trgovački posao od svog oca, a pored toga upravljao je svojom svilarom. Rebeka je u srećnom braku rodila tri kćerke: Sultanu, Nataliju i Sofiju, i sina Davida. Kao pravi patriota i Moric je u Prvom svetskom ratu vojevao sa braćom Srbima. Kad je pred mnogo jačim neprijateljem počelo povlačenje, Moric se sa desetinama hi-

ljada srpskih vojnika našao na ostrvu Krfu. Nakon teškog marša kroz Crnu Goru i Albaniju, gladni, izmoždjeni, iscrpljeni do krajnjih psihičkih i fizičkih granica, mnogi su na Krk stigli izranjavljani i bolesni. Ranjenici i bolesnici su svakodnevno umirali. Među bolesnima je bio i Moric. Prebačen je kod sestre Kaline, koja je živela u Švajcarskoj, ali za njega više nije bilo leka. Kao srpski vojnik, sahranjen je 1917. godine u Cirihu.

U to vreme žene se nisu bavile trgovačkim poslovima, a još manje proizvodnjom svile. Rebeka, kada je ostala sama sa malom decom, prodala je svilarske mašine i sve uložila u preuređenje zgrade za stanovanje. Izdavala je stanove, a od kirije se izdržavala porodica Tajtacak sve do početka Dru-

gog svetskog rata. Deca su završila škole. David je radio u Smederevu, gde je usavršavao trgovački zanat, sa njim je bila i Sultana; Natalija, kao stručna učiteljica, radila je u Mladenovcu, a Sofija je živela sa majkom u Kruševcu.

Kada je 1941. kapitulirala Kraljevina Jugoslavija, Nemci su uveli vojnu upravu u okupiranoj Srbiji. Za civilnu vlast bili su im potrebni viđeniji ljudi, u koje je narod imao poverenja. Ali, viđeniji ljudi iz Kruševca bili su pohapšeni i zatvoreni u podrum zgrade u kojoj je bila smeštena *Krajskomanda*. Među njima se nalazio i predratni predsednik opštine i narodni poslanik, apotekar Krsta Novaković. U centru grada nalazila se Krstina apoteka, poznata u Kruševcu i okolini. Od trenutka kad su Nemci ušli u Kruševac, na usluzi vlasti uvek je bio folksdojč

Goldner, geometar, koji je od tada paradiroao u nemačkoj uniformi. Okupatori su ga pitali koga bi po njegovom mišljenju trebalo postaviti za predsednika opštine, a on je bez razmišljanja rekao: "Krstu Novakovića, eno ga dole u podrumu". Dovedi su Krstu pred krajskomandanta i rekli mu šta očekuju od njega. Krsta se već dobro upoznao sa krajskomandantom, koji se smestio u njegovu kuću. Krajskomandant je bio pre rata profesor Univerzite

Krsta Novaković

ta u Frajburgu, kulturnan čovek, ali nacista po ubeđenju. Krsta, pošto nije bio spreman da odmah odgovori, vraćen je u podrum. U podrumu je Krsta tražio savet od uhapšenih,

najviđenijih građana Kruševca. Savetovali su mu da prihvati ponuđeno mesto, jer mu ode glava, a i njima svima. U jednom poverljivom izveštaju poslatom kvislinškoj vladi Srbije, pisalo je da Krsta “sedi na dve stolice” i da ga zbog njegovog ugleda u narodu treba prinuditi na saradnju. Krsta je odgovarao i okupatorima i kvislinzima, nije imao izbora. Tako je Krsta postao prvi ratni predsednik opštine Kruševac, ali ne za dugo. U stvari, nije želeo da služi okupatorima. Pre kraja 1941. postavljen je jedan bankar za predsednika opštine, jer se Krsta žalio na bolest. Krsta je oslobođen dužnosti, ali je istovremeno postavljen za predsednika Odbora za smeštaj izbeglica. U međuvremenu pomagao je i partizanima i Jevrejima, kojih je bilo sve više u Kruševcu, a kasnije je organizovao slanje paketa srpskim vojnicima koji su odvedeni u zarobljeništvo u Nemačku.

Porodica Tajtacak je do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije bila jedina jevrejska porodica u Kruševcu. Kad je počeo progon Jevreja u Beogradu i širom Srbije, neki od njih su potražili spas u Kruševcu. U Kruševcu su se našli i Jevreji koji su pobjegli ispred muslimanskog terora i ustaškog noža. Više Rebeka i Sofija nisu bile sigurne kao do tada, i one su bile registrovane kao Jevrejke i dobile su žute trake.

Pozivajući se na staro prijateljstvo, Rebeka je potražila pomoć od Krste Novakovića, tada još uvek predsednika opštine. Krsta je, koristeći predratna prijateljstva sa ljudima iz policije, bez razmišljanja obezbedio nove legitimacije sa srpskim prezimenom Anđelković. Rebeka je dobila ime Ruža, a Sofija je zadržala svoje ime. Istovremeno, Rebeka nije znala šta se dešava sa Davidom i Sultanom, koji su bili u Smederevu. Rebeka se brinula i za Natali-

Lična karta Natalije Anđelković rođene Tajtacak

ju, koja je bila sama u Mladenovcu. Shvatila je da Natalija ne može da se javi, jer, mora biti, da je i Natalija u Mladenovcu krila svoje jevrejsko poreklo. Ponovo se obratila Krsti za pomoć. Sa novom legitimacijom za Nataliju, Rebeka je otputovala u Mladenovac i njih dve su se vratile u Kruševac. Događaji su se brzo menjivali, u Kruševcu su tada bile Rebeka i dve kćerke, a David i Sultana se nisu javljali. Posle katastrofalne eksplozije u nemačkom skladištu municije u smederevskoj tvrđavi, 5. juna 1941, David i Sultana su se obreli u Kruševcu. Porodica je ponovo bila na okupu, a Krsta je i njima dvoma obezbedio nove legitimacije.

Tada su nastali novi problemi. Nemci su odvodili mlade ljude na rad u Nemačku. Verovatno ni nemačkom vojniku koji je obilazio kuću Tajtacakovih nije bilo jasno zašto traže Davida, da li da ga odvedu u logor ili na rad u Nemačku. Kada je jednom prilikom, po ko zna koji put Rebeka rekla da David

nije kod kuće, jer je otišao u obližnje selo da nabavi hranu, vojnik je ozbiljno pitao Rebeku: “Zašto vi sedite ovde, zar ne vidite šta vam se sprema?” Onda je dodao da će on svaki dan dolaziti dok ne nađu Davida. David se krio u kući, niko još uvek nije ozbiljno shvatao šta se dešava. Kada je David, jedno jutro, kroz prozor video da se pred njihovom kućom zaustavio kamion pun Jevreja, sa vojničkom pratnjom, nije više imao vremena da razmišlja o vojničkim rečima. Izašao je iz kuće na sporedan izlaz i našao se u sokačetu, iz koga se ulazilo i u kuću Kose Petrović.

David Tajtacak

Kosa Petrović je sa mužem držala kafanu sa velikim vinskim podrumom. Kad je čula buku kamiona i provirila na ulicu, odmah je shvatila o čemu se radi. Otvorila je sporedna vrata i videla unezverenog Davida u sokačetu, pozvala ga je da se sakrije u njihovoj kući. David se sakrio u njihov podrum, a kad su Nemci

otišli neobavljena posla, David više nije smeo da se vrati u svoju kuću. Kosa je počela da smišljati kako da pomogne mladom komšiji. Kod Kose na stanu su bile učenice Mica Vasić i Kosina rođaka Zlata Veljković, obe iz Donjeg Krčina, sela iz Kruševačkog okruga. Savetovale su Davidu da odmah ode u njihovo selo, kod njihovih roditelja; dali su

mu da bira u čiju kuću hoće da se smesti. Jedno je bilo reći, a drugo tek tako izaći iz Kruševca i proći pored okupatorskih kontrolnih punktova, koji su se nalazili na prilazima grada.

U vreme kada se sve to događalo, u Rebebinom pansionu stanovao je Milenko Veljković, učenik II razreda gimnazije, takođe iz Donjeg Krčina. Njegova majka Cica se za vreme njegovog boravka u pansionu sprijateljila sa Rebekom i Milenko je požurio da obavesti roditelje da je Davidu potrebna pomoć. Starešina sela se nije slagao da se u selo sklone Jevreji, plašeći se da će celo selo biti spaljeno, ukoliko okupatori otkriju njihovo prisustvo, ipak je Dragoljub, Milenkov otac, odlučio da primi Davida. David se plašio da tek tako krene u Donji Krčin, pa je ponovo u pomoć priskočio Krsta Novaković. Krsta je upozorio Davida da ne ide ni u partizane, ni u četnike, nego da se lati nekog posla na selu, da pomogne porodici. Izdao je ausvajs (propusnicu) za Davida, koji je sa novom legitimacijom već imao i novo ime, Danilo. Nakon nekoliko dana stigao je jedan seljak sa kolima i njih dvojica su sa urednim dokumentima mirno prošli straže na izlazu iz Kruševca.

Nije prošlo puno vremena kad je Rebeka dobila novu poruku od Krste Novakovića: “Strina, sklanjaj kćerke, Nemci kupe jevrejske devojke”. Iz Kruševca je prvo izašla Sultana, po nju je došao Vidan Maksimović, činovnik iz opštine i oni su bez problema izašli iz grada. Zatim je iz Donjeg Krčina stigao jedan poznanik Kose Petrović i sa čezama odvezao Sofiju i Nataliju, a majka je nekoliko dana kasnije natovarila jedna kola sa stvarima i poslednja iz porodice napustila Kruševac. Svi su se smestili kod Milenkovih roditelja, Cice i Dragoljuba

Veljkovića

Kuća Cice i Dragoljuba Veljkovića nalazila se na ulazu u selo. Iako su sa Tajtacakovim živeli kao jedna porodica, ipak je postojala bojazan da se Nemci iznenada pojave, a da ukućanima ne ostane vremena da pobjegnu. Zato je, posle nekoliko meseci, porodica Tajtacak prešla u kuću Mileta poštara i njegove žene Cile.

Miroslav Veljković, koga su zbog njegovog posla zvali Mile poštar, bio je otac Zlate Veljković, učenice, koja je u Kruševcu stanovala kod Kose, udate Petrović. Zlata je bila SKOJ-evka, kao i njena cimerka Mica Vasić. One su aktivno pomagale da se porodica Tajtacak prebaci u Donji Krčin. Zlata je zamolila roditelje da prime Tajtacakove i sad su njih dve bile uverene da je problem Tajtacakovih rešen. Međutim, iskrasao je novi problem. Kuća Mileta poštara nalazila se skoro u centru sela. Kada bi se Nemci iznenada pojavili u selu, Tajtacakovi su bili isuviše daleko od polja i šume kuda su mogli da pobjegnu. Srećom, Nemci nikad nisu posumnjali da se u selu kriju Jevreji. Ipak, za svaki slučaj, nakon kratkog vremena prešli su Tajtacakovi u kuću Miletovog brata Svetomira Veljkovića, koja se nalazila dalje od centra, ali i ona je bila pored glavnog puta. Nemci nisu tražili Jevreje, ali su tražili partizane i sve češće su počeli da dolaze u selo. Svi u selu su znali da su Tajtacakovi Jevreji i svi su ih čuvali i izlazili u susret koliko su mogli. Tajtacakovi su se još jednom preselili, ovog puta u kuću Vasilija-Vase Ljubisavljevića. Vasa je bio bogat, kao što je bio i njegov otac, sagradio je novu kuću, a Tajtacakove smestio u kuću svog pokojnog oca Grujice, koja se nalazila dalje od centra i puta kojim su svakodnev-

S leva na desno: Sultana, Rebeka, Natalija -Beba i čuči Sofija

no prolazili Nemci. U kući je postojao drveni pod, a kuća je bila snabdevena svim potrebnim stvarima za udobno stanovanje. Tajtacakovi su bili sami, ali su ih često posećivali Vasa i njegova žena Kadivka. Imali su Tajtacakovi i kera, koji je bio kao član porodice. Iako su Tajtacakovi već potrošili pare koje su poneli sa sobom, ništa im nije nedostajalo. Natalija i Sofija su lepo šile, pa su uspevale i da zarade koji dinar. Učile su i devojke iz sela krojačkom zanatu. Kada bi neko prolazio pored njihove kuće, ostavio bi nešto jaja, povrća, a i poneko pile ili mesa kad se klalo u selu. David nije smeo da se udaljava od kuće, ali je i on sa sestrama povremeno

odlazio u nadnicu. Selo je primilo Tajtacakove kao da su oduvek živeli s njima.

Nemci su redovno odnosili danak iz sela. Nekad je to bilo žito, nekad stoka za klanje, a kad su naredili da se preda vuna, seljaci nisu znali šta da rade. Trebala je vuna i njima; sami su preli vunu, štrikali džempere, tkali prekrivače za krevet, a sad su odjednom morali sve da predaju okupatorima. Morali su seljaci da zadrže nešto vune i za sebe, umesto ovaca počelo je šišanje seoskih kerova. Tajtacakovi se nisu bunili kad je na red došao i njihov ljubimac. Ipak, seljaci su delili njihovu sudbinu, zajedno su bežali kad su bile nemačke racije, povremeno su Tajtacakovi morali da se sklone u susedna sela, Gornji, Srednji Krčin ili Kruševicu. Svi su znali ko su oni, krili su ih i nikad ih niko nije izdao. To što je i njihov ker bio ošišan, bilo je sitnica naspram onoga što je selo činilo za njih.

Koliko su seljani voleli Tajtacakove najbolje se videlo 1943. godine, kad je jedan železničar iz sela, sprovednik vozova, u kafani rekao da sutradan putuje u Beograd i da će prijaviti vlastima da se Jevreji kriju u selu. Seljani su ga ubeđivali da to ne učini, da ne prijavi “naše Jevreje”, kako su često znali da kažu, a on im je odgovarao da se brine za selo, jer, ako Nemci sami otkriju da su Jevreji kod njih, celo selo će biti spaljeno. Ubeđivanje nije pomoglo, ali kad je trebalo da se popne na voz, zamolio ga je kolega, koji je trebalo da prati voz za Niš, da promene smenu, jer je on imao hitna posla u Beogradu. Tako je doušnik umesto za Beograd krenuo u Niš. Kod jednog sela u blizini Niša, voz su napali partizani, a sprovednik vozova je poneo seosku tajnu sa sobom. Sudbina je htela da ga u njegovoj nameri zaustavi partizanski metak.

Tajtacakovi su dočekali slobodu u kući Vase i Kadičke Ljubisavljević. Uskoro su mogli da se vrate u Kruševac, nikad ne zaboravljajući one koji su im spasli živote.

**Zlata Veljković i roditelji
Miroslav i Cila** proglašeni su 1999. godine za
Pravednike među narodima
**Kosa Petrović,
Krsta Novaković**
proglašeni su 2003. godine za
Pravednike među narodima

ODISEJA U NEGOTINSKOJ KRAJINI

Lep dan izmamio je ljude na ulice Negotina. Stolovi su izneti ispred kafane u koju je obično navraćao Žak Levi, Jevrejin, trgovac, cenjen u Negotinu i okolini. Bio je početak meseca maja 1941. godine, Nemci su već uspostavili vlast u okupiranom gradu, pravljeni su spiskovi Jevreja i komunista

koje je trebalo uhapsiti, ali su se Jevreji još uvek slobodno kretali gradom. U stvari, u Negotinu su živjele samo dve jevrejske porodice: porodica Žaka Levija i porodica inženjera Miroslava Šomle.

Žak je sedeo za stolom sa svojim prijateljem Aleksandrom-Acom Jovanovićem, činovnikom Sreskog suda u Negotinu. Prišao im je Đorđe Blendić, zvani Đanta, pozdravio se sa Acom i seo za sto. Aca je Žaku predstavio Đantu. Đanta je bio seljak iz Ja-

Porodica Blendić

bukovca i kod njega je Aca stanovao kad je neko vreme službovao u tom mestu. Kad je Aca hteo da predstavi Žaka, Đanta ga je prekinuo.

- Poznajem gospodina, pa moje kćerke uvek pazare u njegovoj radnji, - rekao je Đanta, dok mu je osmeh titrao na licu.

Reč po reč, Đanta je shvatio u kakvoj situaciji se našla jevrejska porodica Levi: Žak, njegova žena Anka i mala kćerka Rena.

- Ja mogu da pomognem, ako treba, - rekao je Đanta, gledajući u Acu, kao da je tražio njegovo odobrenje.

- To je poštena porodica, - Aca se obratio Žaku, - na njih sigurno možeš da se osloniš.

Žak se zahvalio, ali je drugačije video situaciju. Bio je prijatelj sa sreskim načelnikom Živanom Živkovićem, prijateljevao je sa predsednikom opštine Borom Lazarevićem, a oni su dobro poznavali Žaka, te je Žak verovao da će se, ako bude trebalo, njegovi prijatelji zauzeti kod okupacionih vlasti, kako za njega i njegovu porodicu, tako i za njegovu imovinu.

Pre nego što je u Žakovoj radnji postavljen komesar, koji je preuzeo Žakovu trgovinu, Žak je prebacio vredniju robu kod komšije i prijatelja Tihomira - Tiće Jovanovića, a zlato i deo novca kod Dimitrija Blagojevića, žitarskog trgovca iz tog kraja.

Pošto Nemci na početku okupacije nisu hapsili žene i decu, Žak je verovao da su oni sigurni, a da on mora hitno da beži. Pozvao je i tasta Leona Levija iz Zaječara da mu se pridruži, a njegova žena Anka i kćerka Rena trebalo je da pređu u tastovu kuću. Tast je bio slabog zdravlja i nije želeo da beži. Anka je sa detetom, ostala u Negotinu. Porodica Leona

Levija ubrzo je odvedena u logor, nikada se nisu vratili kući. U gradu je ostao i Žakov otac Moša.

Sreski načelnik Živan Živković nije bio spreman za saradnju sa Nemcima, te je i on rešio da pobegne iz Negotina. Tako su dva prijatelja rešila da beže zajedno. Ukrkali su se u voz, koji je poslednji put odlazio po redu vožnje, kojim je trebalo da stignu do Niša. Planirali su da se preko Albanije domognu Italije. Nisu stigli daleko, kod Paraćina je zaustavljen voz, koji je bio pun vojnika koji su se posle kapitulacije vraćali kućama. Voz su opkolili Nemci; prvo su iz voza izašli vojnici i predali oružje, a onda i ostali putnici. Svi putnici sa voza sprovedeni su u privremeni logor, među njima su bili i Živan i Žak, ali više nisu bili zajedno. Pod nemačkom vojnom pratnjom sprovedeni su sredinom ulice, a narod, koji je izašao na ulice, znatiželjno je posmatrao čudnu kolonu izmešanih vojnika i civila. Žak je, iz ličnog iskustva, dobro znao da fašisti progone Jevreje, jer je neposredno pred rat pomagao Jevrejima iz takozvanog Kladovskog transporta da prežive zimu. Jevreji iz Nemačke, Austrije, Češke i Slovačke bežali su Dunavom i zaustavljeni su u Kladovu. Često im je nosio hranu, lekove i druge potrepštine, a nekima je pomogao da se preko Timoka prebace u Bugarsku i odatle nastave put. Pošto Jevreji u Kladovu nisu dobili dozvolu da nastave put Dunavom, kako bi stigli do Crnog mora, a odatle brodovima otplovili u Palestinu, vraćeni su u Šabac, da bi ubrzo bili streljani u Zasavici.

U Paraćinu Žak nikog nije poznavao. Znao je samo da ne sme da stigne do logora. U dugačkoj koloni nije video gde se nalazi Živan. Kada se stražar iz pratnje na trenutak okrenuo na drugu stranu, Žak je izašao iz kolone i pomešao sa narodom koji se

nalazio na trotoaru. Odmah je potražio smeštaj, jer je već počelo da se smrkava, a morao je i što pre da se skloni sa ulice. Nije imao izbora, zatražio je pomoć od nepoznatog mladića. Duško, tako se zvao simpatičan mladić, bez razmišljanja je poveo Žaka svojoj kući. Ubrzo se ispostavilo da je Duško sin opštinskog blagajnika i da imaju rođaka koji je bio oženjen Jevrejkom. Ukućani su prijateljski primili Žaka i sve vreme pazili da Nemci, koji su po kućama tražili odbegle vojnike, ne otkriju da se Žak nalazi u Paraćinu. Jednog dana su Nemci objavili da svako mora da se vrati u mesto gde se nalazio pre početka okupacije. Žak se istog dana zahvalio domaćinima na gostoprimstvu i krenuo natrag u Negotin. Nije prošlo puno vremena od kada se vratio u Negotin i Žak je bio uhapšen.

Žak, dok se nije vratio, nije znao da je načelnik Živković još ranije napustio Paraćin i da se nalazi u Negotinu. Žak je uhapšen pod sumnjom da je pomagao komunistima. Iako je tvrdio da je on pošten čovek i da sa komunistima nema ništa, strpali su ga u zatvor. Zatvoren je u ćeliju bez prozora i kreveta; trebalo je da spava na golom betonu. Vest da je Žak uhapšen odmah je stigla do Živana. Živan je tačno znao da je Žak zatvoren u zgradi opštine. Istu noć je Živan došao u improvizovani zatvor. Žak je molio da mu prijatelj donese, bar, jedno ćebe, jer je u prostoriji bilo veoma hladno. Umesto da mu donese ćebe, Živan je naredio stražaru da Žaka odvede u njegovu kancelariju i da ga tamo čuva. Iscrpljen događajima, Žak je zaspao na načelnikovom stolu. Sutradan, rano ujutro, stražar je probudio Žaka.

- Gospodine, - šaputao je stražar, - načelnik je naredio da vas ujutro, pre nego što stignu Nemci, vratim

u ćeliju.

Deset dana je Žak trčao između kancelarije i ćelije, a jedanaesto jutro došla su dva Nemca i izvela ga iz zatvora. Išli su peške prema železničkoj stanici. Žak se pitao da li će ga otpremiti u logor ili ga vode na streljanje. Obradovao se kad su skrenuli prema komandi grada. Odveden je pravo kod vojnog komandanta na saslušanje.

Kad su mu rekli da izađe iz kancelarije komandanta i sačeka u hodniku, bio je zabrinut isto kao i kad je uhapšen. Lice mu se ozarilo kad je ugledao sreskog načelnika. Živan je preko svojih ljudi saznao kuda je Žak odveden i odmah došao na razgovor sa komandantom.

- Ne plaši se, - bilo je sve što je rekao u prolazu. Živan je izašao iz komandantove kancelarije, a

nešto kasnije je Žak bio slobodan. Žaku je zabranjeno da izlazi iz kuće pre 9 sati ujutro i da bude van kuće posle 6 uveče. Načelnik Živković, da bi što bolje zaštitio prijatelja, dao je Žaku pismenu dozvolu, da kao činovnik za kontrolu može slobodno da se kreće bez ograničenja vremena u Negotinu i okolini.

Tada je već bilo jasno da Žak što pre mora da ode iz Negotina, ali Žak više nije hteo da ostavi porodicu na milost i nemilost Nemcima.

Žak je smislio novi plan. Dogovorio se sa majorom Jakovljevićem da zajedno sa porodicama pobjegnu iz Negotina. Trebalo je da preko Niša stignu do Beograda, a odatle da krenu za Italiju. Preko kćerke majora Jakovljevića nabavili su u Beogradu lažna dokumenta, koja su skupo platili. Noć, pre nego što je trebalo da krenu, Levijevi nisu mogli da spavaju. Preko puta njihove kuće nalazila se gimnazija u koju su se smestili nemački vojnici. Ispred gimnazije su bili stražari, čiji se bat koraka čuo celu noć. Kada je Žak video da su se stražari premestili ispod njihovih prozora, to mu je bilo čudno. Rano ujutro pokušao je da izađe iz kuće, ali su ga stražari vratili nazad i rekli da ne napušta kuću. Žaku je bilo jasno da je plan o bekstvu u Italiju propao. Isto jutro, kada je planirano da krenu, počela je racija. Majora Jakovljevića, njegovog sina i zeta Nemci su uhvatili i poslali u logor. Kako žene i decu Nemci još uvek nisu hapsili, Žak je rekao Anki, ako dođu Nemci po njega, da im samo kaže da načelnik Živan zna gde je on. Oprostio se sa porodicom, preskočio je baštensku ogradu i našao se kod komšije Jovanović Tihomira -Tiće i njegove supruge Milke.

Grad je bio blokiran, niko nije mogao napolje, a ni

unutra. Pošto su očekivali da će Nemci u potrazi za Žakom najpre pretražiti najbližu okolinu, Tića je Žaka odveo malo dalje, kod svog prijatelja Velje Nikolića. Neko vreme Žak je bio sakriven kod Velje, a kad je završena racija, vratio se kod Tiće i Milke.

Tihomir Jovanović, Rina Levi, Đorđe Stojanović i Milka Jovanović, 1991.g.

Tića je sve vreme tražio rešenje kako da Žaka izvedu iz blokiranog grada. Na kraju se setio kočijaša Voje, koji bi mogao da odveze Žaka u obližnje selo, gde je imao prijatelja, i kod koga bi, verovao je Tića, Žak mogao da se skloni. Sneg je padao već nekoliko dana, putevi su bili zavejani, a Voja je imao fijaker koji je bio predviđen za gradske šetnje po lepom vremenu. Kad je Voja čuo da Žaka traže okupatori, odmah je obukao staru uniformu iz vremena kada je služio u vojsci Cara Franca Josefa, upregao svoja dva bela konja i krenuo sa Žakom van grada. Ali, na kontrolnom punktu, kao da su samo čekali da se Žak pojavi. Žak je pokazao pismenu

dozvolu za neograničeno kretanje i objasnio da je sreski načelnik tražio od njega da izvrši kontrolu u nekim selima u okolini. Nemci su toliko pazili na svaki Žakov korak, da je Žak stvarno obišao nekoliko sela i vratio se u Negotin. Predao je načelniku, navodno, traženi izveštaj i sutra ujutro ponovo sa Vojom napustio Negotin. Ovog puta se nije vratio.

Voja je Žaka dovezao do jedne kafane u Jabukovcu. U kafani se Žak sreo sa sudijom Antićem, i tu su sačekali jednog srpskog oficira, Žakovog poznanika, sa nadom da će on najbolje rešiti Žakov problem. Oficir je stigao i kad je čuo o čemu se radi, samo je rekao:

“Žak, idi iz kafane, kao da se nismo ni videli ni razgovarali”.

Kočijaš Voja je još uvek bio tu. Nije imalo smisla da ga više zadržava. Jedino ga je zamolio da ga odveze do učitelja koga je poznao iz Negotina, a tada je službovao u Jabukovcu. Zakucao je na njegova vrata i učitelj ga je lepo primio. Čudio se učitelj kasnoj poseti, a kada je Žak ušao u kuću, Voja kočijaš se vratio u Negotin. Međutim, kad je Žak zamolio učitelja da ga primi samo na jednu noć, a sutradan ujutro bi odmah krenuo dalje, prestrašeni učitelj je odbio da ga primi. Ubrzo se Žak našao sam na seoskom drumu, stajao je ispred kuće uplašenog učitelja i nije znao šta da radi. U mraku nije odmah prepoznao sreskog lekara koji se kočijama vraćao u Negotin. Kad je lekar zastao da vidi ko to stoji na sred druma, prepoznali su se i progovorili nekoliko reči. Lekar je bilo jasno da Žak ne sme da se vrati u Negotin. Žak je zamolio samo da mu kaže gde je kuća predsednika opštine, Voje Kazimirovića, koga je poznao od ranije.

Po mraku i vejavici pronašao je kuću, a Voja ga je primio domaćinski.

- Ništa ne brini, - rekao je Voja kad je čuo za Žakovu muku i novi plan da se skloni u selo Urovicu.
- Spavaj mirno, a ja ću ti ujutro dati opštinska kola da te odvezu tamo.

U stvari, Žak se setio da se Sima Adanja, takođe Jevrejin, trgovački putnik firme Nisim Koen i kompanija iz Beograda, sa kojim je Žak poslovao, sklonio sa porodicom kod svog prijatelja trgovca Zdravka Jovanovića u selu Urovice. Pomislio je da bi to bilo, bar privremeno, rešenje i za njega.

Rano ujutro je Žak stigao u Urovicu. Kočijaš ga je ostavio pred radnjom Zdravka Jovanovića. Zdravko, koji je od ranije poznao Žaka, odmah ga je uputio u kuću gde se smestio Sima Adanja. Sima je bio srećan što može da pomogne, ali gazda, kod koga je stanovao, imao je samo jednu slobodnu sobu u kojoj se smestio Sima sa ženom i dvoje dece. Gazda je odmah kod prijatelja našao sobu za Žaka, nedaleko od njegove kuće, kako bi bili stalno u vezi. Dva dana Žak nije izlazio iz kuće. Bio je zabrinut i za sebe i za porodicu, pitajući se kako će se odvijati život u izbeglištvu. Povremeno je gledao kroz prozor šta se dešava napolju. Kad je video da Simu Adanju sprovode žandarmi, već je bilo kasno. Pokušao je da pobjegne, ali žandarmi su već bili pred vratima kuće gde se smestio. Na poziv da izađe napolje, nije imao izbora. Žak je izašao, pokazao pismo i rekao da je u selu po zadatku sreskog načelnika. Ništa nije vredelo. Žandarmi su ih zajedno sprovodili. Sima je usput zamolio žandar-me da ga samo za momenat puste da uđe u radnju Zdravka Jovanovića, da se pozdravi sa prijateljem

i da uzme malo šećera da mu se nađe usput. Pustili su ga, a kad je izašao iz radnje, rekao je Žaku da je kod Zdravka, kada su stigli u selo, ostavio sve pare i da misli da su ih Zdravko i sveštenik potkazali vlastima.

- Za Simu Adanju imamo naređenje da ga sprovedemo u Beograd, - pričali su žandarmi, koji su išli iza njihovih leđa. - Za Žaka Levija nemamo ništa.

- Stani, - rekao je jedan žandarm.

- Ja tebe poznajem, kupovao sam u tvojoj radnji i mi te oslobađamo.

Od straha da će ga neko iz sela ponovo potkazati, Žak je ušao u pekaru, odakle se širio prijatan miris tek ispečenog hleba, i zamolio gazdu da mu nađe prevoz do Jabukovca. Jedino je mogao da se ponovo obrati za pomoć Voji Kazimiroviću, predsedniku opštine u Jabukovcu. Voja se iznenadio kada je samo nekoliko dana kasnije, pošto ga je ispratio u Uroviću, ponovo video Žaka u svojoj kući, ali ga je ponovo primio kao starog prijatelja. Žak je ispričao Voji šta mu se dešavalo tog dana i kad je rekao da je u Jabukovcu i Sima Adanja, na putu za Beograd, Voja se istog momenta spremio i otišao da vidi kako može da pomogne. Kad je video da Adanju sprovode žandarmi, a ne Nemci, laknulo mu je. Kao predsedniku opštine, bilo je dovoljno

samo da kaže žandarmima da Adanju nisu našli i da se Adanja skloni na neko drugo mesto, gde će dočekati kraj rata. Međutim, Adanja se plašio šta će biti sa njegovom ženom i dvoje dece, kada Nemci otkriju da je pobegao. Ostao je u zatvoru i sutradan nastavio put sa žandarmima. Za Simu Adanju više nije bilo spasa.

Nikola i Ljubinka Blendić

Uz večeru, jedva gutajući zalogaše, Žak je razmišljao o tome šta mu je činiti. Setio se poziva koji mu je u Negotinu uputio Đanta i upitao je Voju kako da dođe do njega. Voja mu je predložio da se lepo odmori kod njega, a da sutradan ujutro pozovu Đantu.

- Posle ovog šta sam danas doživio, - iskreno je rekao Žak, - plašim se da ostanem u selu.

Voja je poslao opštinskog poslužitelja da pozove Đantu da odmah dođe.

- Tako sam i mislio, čim me predsednik zove tako kasno noću, da je to zbog tebe, - rekao je Đanta, koji je došao sa svojim konjem.

Žak se zahvalio na pomoći Voji Kazimiroviću. Đanta nije smeo da odvede Žaka svojoj kući,

nego ga je poveo u kolibu na salašu u kojoj su boravili leti, kada su izvodili ovce na ispašu, a zimi su svraćali da nahrane stoku, koja je tu bila u toru. Žak je sedeo na samaru, a Đanta je peške vodio konja. Stigli su do nekog nabujalog potoka i Đanta

je rekao Žaku da pređe sa konjem na drugu obalu i da ga tu sačeka, a da će on preći malo dalje, gde ima neki balvan preko koga mogu samo ljudi da pređu.

- Dragi Đanto, ne ostavljaj me u mraku, - zavapio je Žak. - Prvi put u životu jašem konja, lako može da se desi da ću pasti u reku.

Đanta se nije ni trenutak predomišljao, uzeo je uzde i zagazio u hladnu vodu. Nakon dva sata pešačenja stigli su u skromnu kolibu, gde ih je dočekala baba Mitra, Đantina žena. Đanta je, pre nego što je krenuo kod predsednika opštine, rekao ženi da za svaki slučaj ode na salaš, da ga tamo sačeka. Bila je iznenađena nenadanim gostom i mokrim mužem, ali je Žaka primila kao rod rođeni. Seli su za sto, Žak je dobio drvenu kašiku i Mitra je stavila na sto šerpu u kojoj je skuvala mamaljugu - dobro ukuvano kukuruzno brašno, koje se prelivalo mlekom. Posle večere, u uglu kolibe, Mitra je pripremila ležaj za Žaka.

Đanta je sutradan spremio malo sklonište za Žaka, u koje se sklanjao kad bi retki prolaznici svratili u njihovu kolibu. U početku čak ni Đantine kćerke i zetovi nisu znali da se Žak krije u kolibi. Žak je bio relativno siguran, ali ga je sve vreme mučila pomisao na ženu, dete i oca, koji su ostali u Negotinu. Đanta je bio Žakova jedina veza sa sve-

tom. Odlazio je u Negotin, odnosio Žakove poruke i donosio vesti od žene Anke. Kad je jedno veče sreski načelnik Živković svratio u Žakovu kuću, doneo je loše vesti. Anka je sa kćerkom Renom morala odmah da napusti Negotin. Za ujutro su se Nemci spremili za nova hapšenja, na spisku su, između ostalih, bili Anka, Rena i Žakov otac Moša.

Ovog puta nije bilo lako izaći iz Negotina, ali je Voja kočijaš znao kako da se neprimetno izvuku iz zatvorenog grada. Dovezao je Anku i Renu u Štubik, a Đanta je došao po njih. Uskoro je u Đantinoj kolibi porodica Levi bila na okupu. Isto veče iz grada je izašao i Žakov otac Moša, ponovo uz Vojinu pomoć, krenuvši da traži sina.

Smestivši se kod Đante, i Anka se presvukla u seljačku odeću, kao i Žak, kad je morao da skine gospodski kaput kad je stigao u Đantinu kuću. Dok se Žak uglavnom krio u kolibi, Anka je sa kćerkom Renom slobodno švrljala po okolini, i to zahvaljujući Đanti, koji je svima razglasio da je primio ženu sa detetom, jer je otac porodice u zarobljeništvu.

Ali, ni to nije trajalo dugo. Žak, pored svih muka, nije zapostavljao bračne obaveze i Anka je ostala u drugom stanju. To niko nije znao dok se Anka nije obratila baba Mitri za pomoć. Muž u zarobljeništvu, a Anka u drugom stanju?! Žak i Anka su se dogovorili da Anka abortira. Kad

Nikolica i Olivera Blendić

su to saznali Đanta i baba Mitra, nisu hteli ni da čuju za takvo rešenje.”Bog će nam pomoći i dete sreću doneti”, rekao je samouvereno Đanta, ali time problem nije bio rešen.

Porodica Žaka Levija, za vreme nemačke pretrage terena, u potrazi za partizanima i Jevrejima, povremeno se selila od kuće do kuće, od salaša do salaša, sve Đantinih rođaka. Do tada se jedino nisu krili kod Đantinog brata Nikole Blendića, koji je živeo sa suprugom Ljubicom, na suprotnom kraju sela Jabukovac. Nemačke patrole kao da su odredile granicu svojih dejstvovanja. Sa druge strane reke, gde su živeli Nikola i Ljubica, do tada nisu tražili Jevreje i partizane. Đanta je rešio da zatraži pomoć od brata. Nikola i Ljubica su živeli sami. Deca su poodrasla, imali su svoje porodice i već davno napustila porodičnu kuću. Nikola i Ljubica su se odlučili da pomognu progonjenim ljudima. Nisu smeli da ih prime u kuću, nego su ih smestili na salaš, koji je bio podalje od poslednjih kuća u selu.

U međuvremenu je Moše, Žakov otac, lutao od mesta do mesta tražeći sina i njegovu porodicu. Star i umoran prešao je dugačak put. Bio je u Brzoz Palanci, pa u selu Kamenica, obišao je još nekoliko sela, a kada više nije imao snage vratio se u Negotin. Nije stigao ni da se odmori kad je otkriven i morao je brzo da beži iz grada. Ponovo je stigao do Brze Palanke, a onda se u Malajnici skrasio u jednoj kafani. Imao je dosta para kod sebe, pa nije bio problem da plati prenoćište i hranu. To je i kafedžija video i skovao plan kako da ubije starca i da ga orobi. Za taj plan čula je i kafedžijina majka i odmah odlučila da spase Mošu. Nije htela da izazove božju srdžbu i da njen sin zbog toga ispašta. U povoljnom momentu izvela je Mošu iz kafane i od-

Đorđe Popović zvani Bogdan i supruga Ilonka

vela u selo Jabukovac, kod njenog prijatelja Mihajla Dobrivojevića. Mihajlo je primio starog Jevrejina, ali nije znao kako da mu pomogne. U stvari, nije znao da se u neposrednoj blizini kriju baš oni koje Moša traži. Nešto je sumnjao i namerno prošetao pored Đantine kolibe, da vidi ko to kod njega stanuje. Đanta ga je video, otišao po bratanca Nikolicu i zajedno su banuli u Mihajlovu kuću. Zapretio je Mihajlu da mu više neće hraniti ovce, ako bude gurao nos gde ne treba. Mihajlo im je rekao da nije imao lošu nameru i ispričao ko se kod njega krije. Đanta se napravio da ne zna o kome Mihajlo priča i sa Nikolicom otišao kući, da razmisli šta da rade. Mihajlo nije čekao Đantin odgovor, već je sutradan otišao kod deda Jovana Blendića, Đantinog oca, da se sa njim posavetuje. I deda Jovan se pravio da ništa ne zna, ali je rekao Mihajlu da će razmisliti kako da mu pomogne, jer se Mihajlo plašio da

starog Jevrejina zadrži kod sebe u kući. Čim je Mihajlo otišao, pozvao je deda Jovan unuka Nikolicu, sina Nikole i Ljubice Blendić. Rekao je Nikolici da ode kod Mihajla Dobrivojevića i da starog Jevrejina dovede u njegovu kuću. Nikolica je doveo Mošu kod deda Jovana i odmah otišao na Đantin salaš da obavesti Žaka da je otac kod deda Jovana. Susret između oca i sina prošao je u velikom uzbuđenju. Sad je trebalo oca smestiti na sigurno mesto, jer je deda Jovan, već i sam star, živio sam i nije mogao da se brine za Žakovog oca. Stari Moša je nekoliko puta menjao mesto boravka. Najviše je bio kod Bogdana Popovića, Đantinog zeta, koji se oženio sa njegovom kćerkom Marijom. U stvari, Bogdanu je pravo ime bilo Đorđe, ali, valjda zato što je uvek bio spreman da pomogne, kao da je Bogom

dan, zvali su ga Bogdan. Bogdanova kuća je bila najbliža Đantinom salašu, tako da su Žak i otac bili u stalnom kontaktu. Čak je i Žak je povremeno boravio u Bogdanovoj kući.

Početkom oktobra 1942. porodica Levi se nalazila na Nikolinom salašu. Žakovi su se smestili u kuću, gde su u jednoj prostoriji boravili kćerka Rena, Anka i Žak. U drugoj prostoriji su se nalazili poljoprivredni alati, te su često bili iznenađeni kada bi radnici nenajavljeni dolazili da uzmu nešto od alata. Zato je Žak morao da se krije i da često menja mesto boravka. Za Anku i Renu se “znalo” da je Ankin muž u zarobljeništvu i da su se one silom prilika sklonile na Nikolin salaš. Niko više nije računao kad je Anka mogla da ostane u drugom stanju.

*Aleksandar Đurković, prvi s desna.
U pozadini je salaš na kome se krila porodica Levi*

Ljubica je često svraćala na salaš da im donese hranu, ali tog dana nije došla, Ljubica i Nikola su bili u svojoj kući u Jabukovcu. Anka je odjednom dobila bolove, počeo je porođaj. Unezvereni Žak bio je prinuđen da sam porodi ženu. Anka je, zbog Žakove nespretnosti, trpela velike bolove, ali je rodila zdravog sina. Žak je uzeo makaze za šišanje ovaca i presekao pupčanu vrpцу. Odmah su mu dali ime Đorđe, po Đanti, njihovom spasioću. Nepripremljeni za iznenadni porođaj nisu imali u šta da uviju dete. Snašli su se sa nekim krpama i jedva čekali sutrašnji dan kad je trebalo da im Ljubica donese hranu. Sutradan niko nije došao na salaš. Tek uveče, padala je jaka kiša, na salaš su, sa vo-

lovskim kolima, došli Đanta i Nikola. Nemci su se pojavili u selu i Levijevi su morali hitno da se prebace što dalje od Jabukovca. Anku su sve zajedno sa detetom i madracom stavili na kola. Pored njih je legla Rena, a Đanta ih je pokrio ponjavom, koja je trebalo da ih zaštiti od kiše. Na kolima je bio i Žak, a Nikola je vodio volove po raskvašenom putu. Olujna kiša lomila je grane sa drveća, Đanta je išao napred i sklanjao polomljene grane sa puta. Na putu je bilo sve više blata i kola su se teško kretala. Kad god su se kola zanosila, Nikola se obraćao nebesima: "Bože, šta su ovi ljudi zgrešili da ih toliko kažnjavaš". Molio je Boga da im pomogne. Kretali su se prema planini Deli Jovan, gde je Đanta imao prijatelja, kod koga bi mogli da se sklone. Kada su stigli do Đantinog prijatelja, jedva su ga izmolili da samo na nekoliko dana primi porodicu Levi, dok se Nemci ne povuku iz Jabukovca. Kad su već bili u kući, domaćini su se odmah pobrinuli da se beba presvuče, jer Levijevi nisu imali ništa od opreme za

Ambasador Izraela Joram Šani uručuje medalju pravednika Đorđu Stojanoviću 2000.g.

bebu. Posle nekoliko dana Đanta je morao da dođe po njih i vratio ih u Nikolinu kuću. Svi su živeli u strahu da će se Nemci vratiti i Levijevi su morali da nađu novo sklonište. Đanta ih je prebacio u Popovicu kod Milenka Dinića, udovca, a od njega su, nakon nekoliko dana, prešli u kuću Milenkovog zeta, Aleksandra Đurkovića. Dve kuće ograđene baštom, bile su daleko od znatiželjnih očiju. Praktično su Milenko Dinić, Aleksandar Đurković i njegova žena, sa usvojenim sinom, živeli u jednom domaćinstvu, ali u dve kuće. Aleksandar i žena su usvojili dete, koje je dobilo ime Aleksandar, kao i njegov novi otac. Domaćini su primili Levijeve kao da su najveći rod. Delili su sa pridošlicama sve što su imali. Međutim, Žak se brinuo za oca. Uveren da je Anka sa decom u sigurnim rukama, vratio se u Jabukovac. Boravio je povremeno kod Đante, a više kod Nikole, dok se otac povremeno selio od Đante, do Nikolice ili do Bogdana Popovića.

Jedno veće došao je Nikolica kod Nikole i pozvao Žaka da se sretne sa ocem, koji ga je čekao kod deda Jovana. Tamo je bio i Đanta. Već je počelo da se smrkava kada su Žak i Đanta rešili da otprate Mošu do Bogdana, gde je Moša već boravio neko vreme; pridružio im se i Nikolica. Đanta, Nikolica i Žak polako su sa umornim Mošom išli prema Bogdanovoj kući. Bio je mrak, a Moša se često zaustavljao da se odmori. Gledao je zvezde i ništa nije govorio. Prolazili su pored Đantine kuće kad je odjednom stari Jevrejin onemoćao. Spustio se pored ograde i zatražio Žakovu ruku, tu je preminuo. Takvo je vreme bilo da je čak i mrtav Jevrejin, da ne bi ugrozio svoje dobročinitelje, morao da se krije. Đanta i Nikolica su sklepali neki sanduk i u najvećoj tajnosti sahranili Mošu u dvorištu Đantine

kuće.

Sutradan je Đanta sa dvokolicom prebacio Žaka u Popovicu, gde se Žak pridružio porodici u kući Aleksandra Đurkovića. Levijevi su sa domaćinima živeli kao jedna velika i složna porodica. Krajem 1943. godine Nemci su sve češće pretraživali teren u podnožju planine Deli Jovan. Do juče dobro zaštićeni od iznenadnih upada nemačkih patrola, koje su još uvek tražile skrivene Jevreje, odjednom su svi bili u opasnosti; i porodica Levi i domaćini. Đanta je ponovo priskočio u pomoć i odveo Levijeve kod svojih prijatelja, Andre i Katarine Stojanović, koji su živeli u Malajnici, kod Katarininih roditelja Živke i Nikole Dumitrašković. Naravno, ni Stojanovići nisu smeli da ih prime u kuću, nego su ih smestili u kolibu, koja je bila na njivi gde su sejali kukuruz. Život u kolibi je bio veoma težak za porodicu Levi. Sin Đorđe tek je napunio godinu dana, a kćerka Rena pet godina. Preko dana nisu smeli da izlaze iz kolibe. Andra i Katarina su takođe imali dvoje male dece. Rena se povremeno igrala sa svojim vršnjakom, njihovim sinom Đorđem, a za to vreme je Andra čuvao stražu, plašeći se da neko nepoželjan ne vidi strane ljude u njihovom kraju. Katarina je donela čebad i pokrivače koju su imali u kući, jer je u to vreme u kolibi bilo veoma hladno, a nisu smeli da lože vatru. Ložilo se samo kad su tu, navodno nekim poslom, bili Andra i Katarina. To je bila najteža zima za preživljavanje porodice Levi. U proleće 1944. godine svima je već bilo jasno da se bliži kraj rata. Levijevi su odlučili da se zahvale domaćinima i presele kod svog prijatelja Milenković Ljube u Štubik. Milenković Ljuba je bio delovođa u opštini i dobro je poznavao Žaka. Levijevi su se kod Ljube osećali kao u svojoj kući.

Nikola i Živka Dumitrašković sa kćerkom Katarinom, kasnije udata Stojanović

Štubik se nalazi na putu između Negotina i centralne Srbije i kad su Rusi iz Rumunije stigli preko Dunava, presekli su put nemačkoj vojsci koja se žurila da što pre pobegne iz Srbije. Borbe u okolini Štubika naterale su porodicu Levi da još jednom potraži sigurnije utočište. Vratili su se u Malajnicu i ponovo smestili na salaš Živke i Nikole Dumitrašković, gde se nalazio njihov unuk Đorđe Stojanović. Tu su dočekali kraj rata.

Kad je oslobođen Negotin, trebalo je naći prevoz i

vratiti se kući. Naravno, ko bi drugi, nego Đanta, koji se sve vreme brinuo za porodicu Levi. Stigao je sa volovskim kolima, ali sad nije više morao da lomi kola po bespućima, nego je porodicu Levi, bezbednim putem, dovezao kući u Negotin.

**Mitra i Đorđe Blendić,
Milka i Tihomir Jovanović**
proglašeni su 1992. godine za
Pravednike među narodima

**Jovan Blendić, sin Nikola i unuk Nikolica,
Aleksandar Đurković,
Ljubo Milenković**

Marija i Đorđe Popović
proglašeni su 1999. godine za
Pravednike među narodima

Đorđe Stojanović
proglašen je 2000. godine za
Pravednika među narodima

Katarina i Andrei Stojanović
proglašeni su 2001. godine za
Pravednike među narodima

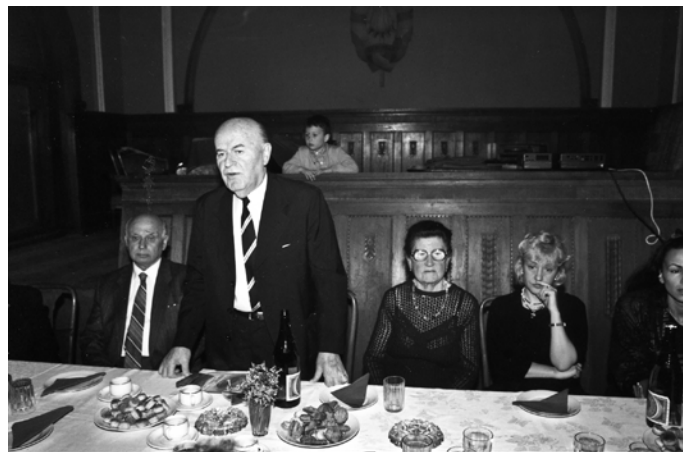
MAMA LUJZA

U vihoru Drugog svetskog rata, avgusta meseca 1942. godine, u Budimpešti se rodila Mira Adanja. Mirini roditelji dr Solomon Adanja i majka Katarina, rođena Baruh, pobjegli su ispred fašističkog progona iz okupiranog Beograda u Mađarsku. Anti-jevrejski front brzo se širio porobljenom Evropom. Kada ni u Mađarskoj više nije bilo sigurno za Jevreje, porodica Adanja je potražila utočište u Subotici kod Olge i Aladara Baruha, Katarininih roditelja. U Subotici je zet Solomon bio stalno pod prismotrom policijskih vlasti. I Katarina je često bila izložena šikaniranju od mađarske policije, a sve vreme nad glavama porodice Adanja visila je opasnost da će ih okupatorske vlasti vratiti u Beograd. Povratak u Beograd značio bi samo jedno - smrt. Verovatno bi porodica završila u logoru na Sajmištu, gde je ubijena većina beogradskih Jevreja.

Kada su Nemci u proleće 1944. godine okupirali Mađarsku, u Budimpešti je počeo nezapamćen progon desetina hiljada Jevreja. Istovremeno se i u Subotici, koja je i dalje formalno bila pod mađarskim protektoratom, spremala deportacija Jevreja u logore smrti. Nije bilo lako biti pametan i naći rešenje kako da se spase goli život. Konfuzija i okrutna realnost naterale su Baruhove i Adanje da još jednom razmisle šta im je činiti. Familija je bila na okupu i "porodični savet" je doneo odluku da se Solomon i Katarina vrate u Budimpeštu. Istina je da su i tamo progonjeni Jevreji, ali u Budimpešti su Solomon i Katarina imali rodbinu i prijatelje, pa je procenjeno da će se lakše sakriti u velikom gradu. Mira, tada samo osamnaest meseci stara, ostala je u

Subotici kod babe Olge i dede Aladara.

Lujza Milharčić, manikirka, često je posećivala Baruhove. Godinama su se poznavali i čisto poslovni odnos vremenom je prerastao u iskreno prijateljstvo. Živela je sama, podalje od centra grada, u jednoj slepoj ulici u Subotici. Među sugrađanima je bila poznata kao dobra i poštena osoba.

Uručivanje medalje pravednika u Subotici: predsednik SJOJ dr Lavoslav Kadelburg, Lujza Milharčić i Mira Adanja Polak

Lujza je i sama videla šta se sprema Jevrejima. Ona je bila Hrvatica, i nije bila pod direktnim udarom okupacionih vlasti. U proleće 1944. godine, kad je otvoren geto u Subotici, i počelo isterivanje iz kuća i prisilno preseljavanje Jevreja, Lujza je predložila Baruhovima da Mira pređe u njenu kuću. Baruhovi, u prvom momentu, nisu znali kako da reaguju. S obzirom da Lujza nije imala dece, pitali su se da li će Lujza, tada već u godinama, bez iskustva, moći da se pobrine za malo dete. Nisu imali puno vremena za razmišljanje, i oni su već bili na putu za geto. Još uvek ne znajući kakva ih sudbina očekuje,

složili su da Mira privremeno pređe kod Lujze, pa će i Lujza i oni videti da li nisu pre naglili sa odlukom. Baba Olga i deda Aladar nisu imali prilike da vide da li se mala unuka adaptirala na nove uslove, iz geta su preko Mađarske odvedeni u logor smrti Aušvic.

Okupacione vlasti su znale da je mala Mira ostala kod babe i dede, ali, kad je transport trebalo da krene, unuka nije bila sa njima. Širom grada, počela je potraga za unukom jednog od najbogatijih Jevreja Subotice. I ne samo za Mirom, bilo je još Jevreja koji su izbegli poslednji transport, a potrage su bile svakodnevnice, kao da se nije bližio kraj rata. Značajnim komšijama Lujza je rekla da je primila dete njenih rođaka, koji žive u Budimpešti, a kako je Budimpešta u to vreme često bombardovana, za dete je bilo sigurnije da bude u malom gradu. Da li su komšije poverovale u Lujzinu priču, teško je reći. U svakom slučaju niko nije otkrio okupatorima da se mala Mira krije u Lujzinoj skromnoj kući.

Jednom prilikom potraga je pošla od škole, koja je bila udaljena od Lujzine kuće samo nekoliko stotina metara. Srećom, u zabačenu slepu ulicu nisu ušli. Ipak, povremene glasine da se spremaju nove racije, što je i bilo istina, naterale su Lujzu da potraži utočište na imanju kod njenog prijatelja Grge. Kad bi pretrage prošle, Lujza se sa Mirom vraćala u svoju kuću. Često bežanje iz grada na obližnje salaše, komšijama je objašnjavala nedostatkom mleka, koje joj je trebalo za malu Miru, i uopšte nedostatkom hrane, koje nije bilo dovoljno u Subotici.

Lujza se prema Miri ponašala kao prava majka. Nije se toliko plašila za sebe, koliko za Miru, iako je i njoj, ako bi ih otkrili, pretila smrtna opasnost

kao i malom detetu. U strahu i neizvesnosti su dočekale kraj rata.

Subotica je oslobođena 10. oktobra 1944. godine, ali se, razumljivo, nije odmah znalo ko je preživeo strahote rata. Narednih meseci još uvek se niko od Mirine rodbine nije pojavio u Subotici. Lujza je već prigrllila Miru kao svoju kćerku, kada su se roditelji vratili iz Budimpešte. Pored sve radosti, roditelji nisu mogli da uspostave kontakt sa svojom kćerkom. Mira je govorila mađarski, a roditelji srpski. Solomon i Katarina su se dogovorili sa Lujzom da Mira ostane kod nje još neko vreme, dok se oni snađu u Beogradu, koji su napustili četiri godine ranije. Za to vreme Lujza je pripremala Miru za povratak roditeljima. Za razliku od svoje majke, Mira je naučila da svog spasiooca zove mama Lujza. Od tada je Lujza za sve Adanje, i dvoje dece koja su se rodila posle rata, bila samo i uvek mama Lujza.

Lujza Milharčić udata Vlahović
proглаšena je 1985. godine za
Pravednika među narodima

VENČANJE POSLE SVIH MUKA

Kao izbeglica iz Slovačke (Trnava) od 1942. godine živela je Judit u Budimpešti. Jevreji su bili relativno sigurni u glavnom gradu Mađarske, i to je bilo tako sve dok Nemci, u martu 1944. godine, nisu okupirali Mađarsku. Tada je počeo nezapamćeni progon Jevreja. Judit je sa mnogim Jevrejima bila povezana u jevrejskim organizacijama, koje su uglavnom delovale ilegalno. Preko HaNoar HaCioni (cionistička omladina) i HaŠomer HaCair organizovane su grupe koje su bežale ispred progona u pravcu Rumunije i dalje za Palestinu. Nekoliko grupa je uspešno prešlo granicu, a kad je red stigao na Juditu i njenih 14 prijatelja (sve ukupno njih 15), uz pratnju jednog seljaka koji dobro poznao teren, krenuli su vozom u Segedin. Seljak je dojavio mađarskoj policiji da se grupa nalazi u vozu za Segedin i na stanici blizu Segedina, bliže rumunskoj granici, kada je cela grupa sišla sa voza, iz zasede su izleteli žandarmi i svima stavili lisice na ruke. Sve su ih odveli na saslušanje u policijsku stanicu u Segedin. U policijskoj stanici su ih toliko tukli da su na kraju priznali kuda su krenuli. Mađarski policajci su celu grupu predali Gestapou. Gestapovci su celu grupu smestili u jednu malu kuću, improvizovani zatvor, na jednom poljoprivrednom imanju. Omladinci su pod budnim okom stražara hranili stoku, čistili dvorište i kuću gde su bili smešteni Gestapovci. Čistili su i svinjce, a iza svinjaca je bilo guvno, koje se graničilo sa susednom baštom.

Među stražarima se nalazio i Milan Gligorijević, koji je izbegao iz Beograda. Milan je bio u pokretu otpora u Beogradu i jednog dana, kada je otkrivena

njegova ilegalna aktivnost, morao je hitno da pobjegne. U Mađarskoj je morao od nečeg da živi, te se predstavio nemačkim vlastima da je on rojalista i da je pobjegao od komunista; tako je dobio posao čuvara zatvora. Judit je primetila da se Milan po ponašanju razlikuje od drugih čuvara i zamolila ga je da donese brijač da se omladinci obriju, jer su već bili zarasli u bradu. Milan je doneo brijač, iako nije znao šta su omladinci smislili. Rešili su da beže, a onako zarasle lako bi se otkrilo njihovo kretanje i brzo bi bili uhvaćeni. U stvari, njih troje je trebalo da krenu prvi: Judit, Juditin prijatelj Ichak Herbst i Hans Fogel. Kada su momci nahranili svinje, da se ne bi pre vremena otkrilo njihovo odsustvo, preko bašte sa kojom se graničilo guvno, pobjegli su iz zatvora.

Okolnim putevima vraćali su se u Segedin, sa namerom da se vrate u Budimpeštu. Ali, za povratak im je trebao novac da kupe vozne karte. Imali su jedno naliv pero i ručni sat, što bi trebalo, kada to prodaju, da im bude dovoljno za vozne karte. Pored puta se nalazio jedan nemački vojnički logor. Izbor je pao na Judit da uđe u logor i proda sat i naliv pero. Jedan oficir je posmatrao šta se događa i kad je video da dvojica mladića čekaju da se Judit vrati, shvatio je odakle su. Počeo je da viče da se odmah vrate u logor, a troje mladih su napravili novu grešku. Počeli su da beže, a vojska za njima. Ichak Herbst je uspeo da pobjegne, a Judit i Hans su bili uhvaćeni i vraćeni u zatvor. Ponovo je počela istraga uz teško prebijanje. Gestapovci su tražili da uhvaćeni kažu kuda je pobjegao Ichak Herbst. U jednoj pauzi, valjda kad su se i nacisti umorili, Milan Gligorijević je prišao Juditi i tiho joj rekao da prestane da se tako zadovoljno smeška, što je

njen momak pobegao, jer neće preživeti batinanje. Sutradan, verujući Milanu, Judit je napisala pismo Ichaku, na adresu na kojoj je verovala da bi mogao da bude, i zamolila Milana da pošalje pismo u Budimpeštu. Milan je stavio pismo u džep i umesto da ga pošalje poštom, sam je otputovao u Budimpeštu. Stigao je na naznačenu adresu, ali tamo nije bilo Ichaka. Imao je Milan već iskustva u ilegalnom radu i tražio je da uruči pismo lično Ichaku Herbstu. Kad je stigao Ichak, prepoznao je čuvara iz gestapovskog zatvora, pitajući se šta on tu traži. Nije morao dugo da čeka na odgovor, Milan je odmah rekao Ichaku da ima ideju kako da izvuku Judit iz zatvora. Nacisti su ubijali Jevreje, ali su ih istovremeno koristili kao robovsku radnu snagu za mnoge poslove. Milan je predložio Ichaku da nađu neku mladu ženu, koja će se predstaviti kao njegova supruga, i koja će tražiti kućnu pomoćnicu. Naravno, on će obavestiti Judit da se prva prijavi. Ichak i njegovi drugovi su procenili da je Milanova ponuda poštena, da iza toga ne stoji neka zamka, jer Judit u goroj situaciji, nego što je već bila, ne bi mogla da bude. Kada se Milan vratio na dužnost, čekalo ga je neprijatno iznenađenje. Judit je sa drugovima prebačena u logor koji se nalazio u Bačkoj Topoli, nedaleko od mesta gde su do tada bili zatvoreni. Milan nije hteo da menja dogovoreni plan. Ichak je poslao Juditinu drugaricu Cipi Tajhman, koja je trebala da odglumi Milanovu ženu. Milan je rekao komandantu logora da bi želeo da uzme neku Jevrejku za kućnu pomoćnicu, jer je njegova žena teško bolesna, što ona još uvek ne zna. Komandant je dao odobrenje. Milan i Cipi Tajhman pojavili su se u logoru u dogovoreno vreme. Žene iz logora su bile postrojene

za izbor kućne pomoćnice. Kada je Milan postavio pitanje ko želi da se prijavi za kućnu pomoćnicu, Judit je brzo digla ruku. Cipi je odmah rekla: “Evo, ova što se prva prijavila, ona će da ide sa mnom”. Bilo je još podignutih ruku, ali Cipi je mogla da spase samo jednu zatvorenicu. Spustila je glavu i odmah izašla iz logora. Juditi je naređeno da kupi svoje stvari i odmah krene sa gospođom.

Ispred logora je čekao fijaker. Milan je živio u blizini i Judit se ubrzo našla u njegovoj kući. Uskoro su se Cipi i Judit obrele u Budimpešti. Verovali ili ne, Judit i Ichak su se odmah venčali!

Milan Gligorijević time nije završio svoju misiju. Nastavio je saradnju u okviru jevrejskih organizacija. Desetine Jevreja i progonjenih drugih nacionalnosti, zahvaljujući Milanu, spašeni su od fašističkog pogroma. Zajedno sa Tamar, ženom Rafi Ben Šalome, uspeo je da spase neke Jevreje iz srca samog Rajha, fašističke Nemačke. Svi su mu odali priznanje, osim njegova domovina, emigrirao je u Ameriku.

Milan Gligorijević
proглаšen je 1996. godine za
Pravednika među narodima

U OVOJ KUĆI NEMA JEVREJA

Josif Levi, poznatiji u društvu kao Bata Levi, bio je sa svojim drugovima u bioskopu. Kasno se vratio kući, a rano ujutro je ustao. Nije zato što se naspavao, nego je tog dana. 6. Aprila 1941. godine, rano ujutro počelo nenajavljeno bombardovanje otvorenog grada Beograda. Majka Paula, rođena Adler, sestra Neli, zet Jakob - Žak Romano i Bata Levi, sjurili su se u podrum. Kada je prošao prvi talas bombardovanja vratili su se u stan. Svi su odjednom bili gladni i mama Paula spremila je za ukućane doručak. Bila je mirna i staložena, kao da se ništa nije desilo. Batin otac nije doživio bombardovanje, umro je 1935. godine.

Neli Romano, Paula Levi i Žak Romano

Odmah po okupaciji počeo je progon Jevreja. Prvo su obeleženi žutim trakama, ostali su bez posla, u njihove radnje su postavljeni komesari, praktično su ostali bez izvora sredstava za život. U stvari, da budem precizniji, imali su posla preko glave. Vadili su mrtve iz srušenih kuća od bombardovanja, uz krišku hleba radili su po ceo dan na raščišćavanju ruševina. Ponižavani su na svakom koraku, zabranjena im je vožnja tramvajem, nisu mogli da kupuju hleb u radnjama, pre nego što su se svi ostali snabdeli, a to je najčešće značilo da su ostajali gladni. Tada još uvek nisu znali da su spiskovi Jevreja, koje je odmah počela da pravi okupaciona vlast, u stvari spiskovi smrti, koji će poslužiti okupatorima u njihovoj nameri za likvidaciju celog jednog naroda u Srbiji. To je bio deo fašističke ideologije, ali, iako je većina Jevreja u Srbiji stradala, bilo je i onih koji se nisu lako predavali sudbini. Sakrivali su se, bežali iz okupiranog Beograda, tražili su spas daleko od svoje kuće. Nedićevi žandarmi su zdušno pomagali okupatorima u prikupljanju i otkrivanju skrivenih Jevreja, ali je bilo još više onih ljudi koji su na razne načine pomagali da se Jevreji, njihovi sugrađani, ili samo zato što su bili progonjeni ljudi, spasu od bezumnih zločinaca.

Istovremeno je jačao pokret otpora. Počele su akcije koje su okupatorima zagorčavale život. U jednoj akciji, napada na nemačke kamione, staklenim flašama napunjenim benzinom, u kojoj niko nije stradao, otkriveno je da je jedan od učesnika, mladi Guta Almoslino, Jevrejin, bacao zapaljive bombe, i za njim je raspisana poternica. Zbog Gute su okupatori pozvali veliku grupu Jevreja da se javi u policiju, Referat za Jevreje, koji se nalazio na Tašmajdanu, i dali Guti rok od 24 časa da se preda

policiji. U međuvremenu su izdvojili grupu od 122 Jevrejina, takozvana "Prva stotina", koje su zadržali kao taoce. Guta se nije predao, a cela grupa nevinih Jevreja je streljana. Po tome se razlikuje zločin od ratovanja. Narod Srbije je ratovao protiv okupatora, a okupatori su ubijali nevine ljude pod izgovorom da je to legalna odmazda po ratnim zakonima, koje su propisali sami fašisti. Među postrojenim Jevrejima za odabir nalazio se i Bata Levi, tri puta je bio biran, ili se sam prijavljivao, ne znajući ni zašto se prijavljuje, ni zašto se odvajaju Jevreji. Preživeo je zahvaljujući svom vedrom duhu i Egonu Sabuhovšeku, gestapovskom komesaru u referatu za Jevreje, koji je vršio odabir Jevreja za streljanje. Naime, Bata Levi je šlepom iz Beograda bio transportovan Dunavom sa 600 drugih Jevreja, koji su posle eksplozije u Smederevskoj tvrđavi poslati tamo da rasčišćavaju ruševine. Uveče, posle napornog rada, Jevreji, zatočeni u duvanskom monopolu, još uvek su imali snage da održe "zdrav" duh. Bata Levi je zabavljao društvo imitirajući Egona Sabuhovšeka. To je stiglo i do Egona, i kad su se Jevreji sa prinudnog rada vratili u Beograd, naredio je da Batu dovedu kod njega u stan. Kada je Bata sproveden u Egonov stan, Egon, koji se izvalio na sofi, naredio je Bati da ga imitira. Svidelo mu se, smejao se do suza i nije zaboravio da ga je u njegovom zločinačkom poslu razveselio Bata Levi. Zato Egon nije dozvolio da Bata bude streljan u "Prvoj stotini".

Josif Bata Levi

Stigla je jesen 1941. godine, mnogi Jevreji su već bili ubijeni, a ono najgore je tek sledilo. Porodica Levi je konačno shvatila da se bliži čas uništenja jevrejskog življa u Beogradu. Uspeli su da preko nekog Bugarina u Beogradu, za velike pare, nabave lažna dokumenta sa novim imenima. Porodica Levi, alias Lazin, sa zetom Romano, alias Romanović, bila je spremna da krene na put pun rizika za kamuflirane Jevreje. Spakovali su najnužnije stvari, ali nisu smeli tako da se kreću ulicama. U pomoć je priskočio Batin prijatelj Miodrag Milosavljević, zvani Rođa, koji je jednim špediterom prebacio njihove stvari na železničku stanicu. Kada su se ukrkali u prenatrpan voz, jedva su čekali da voz krene. Batu je prepoznao jedan od putnika, a Bata Levi je mirno rekao da je ga je pobrkao sa nekim drugim. Podigao je ruku, kao da hoće da sakrije žutu zvezdu

na rukavu, a onda se setio da su svi skinuli trake pre nego što su krenuli na železničku stanicu.

Prva stanica na putu spasenja bila je Skoplje. Porodica Levi i zet Žak Romano sklonili su se kod Batinog strica. Prošlo je sedam nedelja relativno mirnog života u kući gde je bilo dovoljno hrane i mesta da se svi sklone. Veći deo Makedonije pripojen je velikoj Bugarskoj carevini; to je bila Hitlerova nagrada bugarskom caru Borisu, pošto je pred rat Bugarska pristupila Trećem rajhu, odnosno silama osovine. Bugarska policija je u novinama objavila da svi Jevreji, koji su sa raznih strana stigli u Skoplje, moraju da se pri-

jave u policiju, radi sređivanja izbegličkog statusa. Bata Levi nije u tome video nikakav problem, ali je njegov zet Žak Romano rekao da moraju odmah da beže. Bio je u pravu, 1943. godine skoro svi Jevreji Makedonije, zajedno sa Jevrejima Trakije i Pirota, poslati su u logor smrti Treblinka, gde su skoro svi stradali. Ni u jednom delu bivše Kraljevine Jugoslavije nije pobijeno skoro sve jevrejsko življe, kao na tim teritorijama pod bugarskom okupacijom.

Lažna dokumenta sa kojima su stigli u Skoplje nisu bila validna za Kosovo i Metohiju, koje je bilo podeljeno između Nemaca i Italijana. Italijani su deo Kosova i Metohije, koji je pripao njima, anektirali Velikoj Albaniji, koja je bila pod protektoratom Italijana. Levijevi i Žak su krenuli prema teritoriji pod italijanskim protektoratom, jer su Italijani imali mnogo blaži stav prema Jevrejima. Pre polaska na put su morali ponovo da odreše kesu i plate visoku cenu nekom bugarskom oficiru, koji im je izradio dokumenta da su oni starosedeoci Makedonije. U vozu, na putu za Uroševac, upoznali su mladog čoveka Aleksandra Brkića. Aleksandar je pobeo iz Pariza, gde se nalazio do nemačke okupacije Francuske. Kad je čuo za njihove muke, predložio im je da produže do Prizrena i da se obrate njegovom bratu Arseniju Brkiću, koji će im sigurno pomoći.

Od Uroševca do Prizrena nije se moglo vozom. Bio je 29. novembar 1941. godine, nacionalni praznik Albanije, svuda su bile izvešane albanske zastave,

ali je Bata uspeo da nađe neka kola kojima su se prebacili do Prizrena. Kad su stigli kod Arsenija Brkića, bili su primljeni baš onako kako je Aleksandar rekao. Arsenije je bio dobar čovek, ali nije imao više mesta u kući. Kod njega se već smesti-

Ljubica Mandušić

la beogradska jevrejska porodica Moska Mošića, otorinolaringologa, sa bebom, ženinom sestrom, taštom i tastom, sve zajedno, šestoro njih.

Samo jedan kapidžik je razdvajao dve kuće. Pored Arsenijeve kuće stanovala je Ljubica Mandušić, rođena Gazikalović, sa kćerkom Jelicom i Arsenije je pitao komšije da li bi primili Levijeve i Žaka. Ljubica ih je primila i od tada su njena vrata na kući bila stalno zaključana. Ipak su u kvesturi, italijanskoj policiji, saznali da se u Ljubicinoj kući kriju neki ljudi. Počeli su da obilaze Ljubicinu kuću, ali ona nikom nije otvarala vrata dok Levijevi i Žak ne bi pobešli u baštu. Odatle

ih je dalje, prolazeći kroz bašte, od kapidžika do kapidžika, vodila Jelica, Ljubicina kćerka. Sklanjali su se nekad u najbližu kuću, a nekad su morali da beže i dalje. Sakrivali su ih i Srbi i Albanci. Kod Ejuba Goranina su boravili nekoliko dana. Drugom prilikom, u kuću ih je primio viđeniji musliman iz Prizrena. Batina majka i sestra su stavile zar preko lica i kao prave bule, napred muškarci, a za njima žene, peške su stigli u muslimansku kuću, gde su boravili nedelju dana. Kada bi opasnost prošla vraćali su se u Ljubicinu kuću.

Kad su jednom prilikom policajci iznenada na-

pravili raciju u kraju gde su se skrivali Jevreji, a Ljubica morala odmah da otvori vrata, nije ih pustila u kuću. Klela se da kod nje u kući nema nikog stranog, uveravala je policajce da je njena reč dovoljna da ne moraju da pretražuju kuću. Policajci su, ipak, pregledali kuću, ali pre nego što su ušli u

Jelica Ranković

kuću, Jelica je već izvela tražene Jevreje i odvela u pušnicu Bogoslovije. Tu su se sklonili zajedno sa Mošićima; nedostajao je samo Mošićev tast, koji se u tom momentu našao u toaletu. Svi su bili zabrinuti šta će biti s njim, a on nije smeo nos da promoli napolje dok policajci nisu otišli. Posle je tast tvrdio da je u pušnici bilo mnogo opasnije nego u toaletu, a izbegli u pušnicu su tvrdili da je miris u pušnici bio prijatniji nego tamo gde je on odsedeo za vreme

racije.

Boraviti kod Ljubice Mandušić bilo je sve opasnije. Levijevi i Žak su za vreme jedne od učestalih racija prešli u kuću Zdujića. Trebalo je da se nakon nekoliko dana vrate u Ljubicu kuću, ali razum je govorio da treba bežati dalje. Odlučili su se da odu u Albaniju. Verovali ili ne, našli su taksi koji ih je odveo do Skadra. Pre nego što su otputovali, a to je bilo u maju 1943. godine, zahvalili su se Ljubici i Jelici i otputovali u novu neizvesnost.

Na njihovu sreću i u Albaniji je bilo dobrih ljudi koji su im pomagali do kraja rata. Tamo nisu bili sami, bilo je još dosta Jevreja koji su se iz Beograda sklonili u Kavaju, Lušanj, Drač i neka druga mesta. Došao je kraj rata, a Jevreji, koji su našli sklonište u Albaniji, bili su spašeni. Pre polaska iz Albanije napravili su Jevreji oproštajnu priredbu. Žarko Polak je svirao harmoniku, pevao je mali hor, a Albanci su im dali nova dokumenta, na prava imena, sa kojima su preko Elbasana stigli u Kičevo, u Makedoniju. Tamo je već bio uspostavljen železnički saobraćaj i 4. aprila 1945. godine porodica Levi, sa zetom Žakom, vratila se u Beograd.

**Ljubica Mandušić udata Gazikalović,
Jelica Mandušić rođena Ranković**
proglašene su 2007. godine za
Pravednike među narodima

PO RENICU NIKO NIJE DOŠAO

Arpad Aleksandar Dajč, trgovački putnik iz Beograda, prodavao je boje za neku firmu i često putovao po Srbiji. Njegova redovna mušterija bio je i Mika Savić, koji je živio u selu Beršići, kod Tarkova. Aca, tako su seljani zvali Aleksandra Dajča, pratio je šta se dešava u Evropi. Pričao je Miki o Hitleru i stradanju Jevreja u Evropi, od kojih su neki preko teritorije Kraljevine Jugoslavije pokušavali da nađu put spasenja do Palestine. Pitao je Miku i njegovu ženu Milesu da li bi, u slučaju da dođe do rata, primili njegovu porodicu u njihovu kuću. Savići su bez razmišljanja rekli da su im vrata njihove kuće uvek otvorena. Nisu morali dugo da čekaju, porodica Dajč - Aca i njegova supruga Matilda-Sultanija i njihove dve kćerke, Rena-Renica, rođena 1937. i Elvira, samo dve godine stara, - ubrzo su stigli u njihovu kuću. Naime kada je prošao prvi talas bombardovanja Beograda, 6. Aprila 1941. godine, porodica Dajč se na brzinu spakovala i Acinim crnim opelom stigla u Beršiće. Kuća Mike Savića se nalazila u centru sela. Pored kuće je prolazio glavni put, kojim su često prolazile kolone okupatorskih vojnika. Iako su domaćini primili goste i sa

njima delili sve što su imali, ipak su svi zajedno bili u stalnoj opasnosti. U centru sela se nije moglo sakriti da se u kući Savića kriju Jevreji iz Beograda. Ubrzo se pročulo da Nedićevi žandarmi traže Jevreje, da ih predaju Nemcima, a smrtna kazna je pretila onima koji ih skrivaju. Tako su Dajčevi, jednog dana, prešli u kuću Dragutina i Živke Stoković. U stvari, dva brata Stokovića, Dragutin i Dragiša, živeli su u istoj kući. Dragiša i Mijoja - Milja su imali dvoje dece, Radmilu, rođenu 1931. godine, šest godina starija od Renice i sina Radonju, rođen 1926. Dragutin i Živka nisu imali dece. Kuća se nalazila u zaseoku Beršića, tako da nije bila izložena pogledima znatiželjnika. U delu kuće koji je pripa-

Gornji red: Radonja i Radmila Stoković, 3, 4 i 5. donji red: Talma i Milja Stoković majka Radmile i ostala rodbina

dao Dragutinu i Živki smestila se porodica Dajč. U jednoj sobi su spavali Aca, Matilda i mala Elvira, a u drugoj, sa Dragutinom i Živkom, spavala je Renica. Međutim, Renica je često spavala u krevetu sa Radmilom, koja je bila šest godina starija od nje. Toliko su se zbližile da je Radmila zvala Renicu mlađom sestrom. Još više su se zbližile posle Uskrsa 1942. godine.

Uoči Uskrsa, rano ujutro, u selo su došla tri Nedićeva žandarma, tražili su Jevreje, Dajčeve. Nikad se nije saznalo ko je kvislinškim vlastima potkazao jevrejsku porodicu. Jedni su tvrdili da ih je prijavio vlastima neko iz sela, zbog straha da će celo selo biti spaljeno, ako se otkrije da se tu kriju Jevreji, a drugi su tvrdili da se neko polakomio na veliku novčanu nagradu, koju su Nemci isplaćivali doušnicima. U svakom slučaju, žandarmi su banuli u kuću Stokovića i naredili Dajčevima da se odmah sprema i krenu s njima. Matilda, koja je ustala pre ostalih, videla je žandarme kad su prilazili kući. Počela je da zapomaže iz sveg glasa. Renica je spavala sa Radmilom u krevetu, pa je i njih dve probudilo Matildino zapomaganje. Kad je Radmila videla uniformisane žandarme, zgrabila je Renicu za ruku i s njom pobešla u baštu. Dajčevi su sa malom Elvirom odvedeni u logor koji se nalazio na Banjici. Roditelji i mala sestra, streljani su 17. aprila 1942. godine.

Renica to nije znala, svakog dana je čekala da roditelji dođu po nju. Dragutin i Živka su joj poklanjali

roditeljsku pažnju, ali se kod Renice uvukao neki strah. Nije smela daleko od kuće. Volela je da bude sa Radmilom u društvu, a kad ju je Radmila pozivala da pođe s njom, da izvedu krave na ispašu, plašila se da prođe kroz šumarak, koji se nalazio u blizini kuće. Kad je, ipak, poslala, onda je trčala kroz šumarak i vikala iz sveg glasa, da otera ale i bauke, koji su vrebali iza svakog drveta.

Rena Ruška Dajč - Talma

Radmila je posle rata pisala Reni: "Sećam se kako smo nas dve napasale goveda i ovce, kako sam te učila da radiš ručne radove. Malo smo se igrale jer naše detinjstvo nije bilo ispunjeno dečijim igrama, ali je među nama bilo dosta prave ljubavi."

Dragutin i Živka su imali drugu brigu; kako da zaštite jevrejsko dete, koje su već usvojili kao svoje. Sašili su nove haljine za Renicu, sa maramom na glavi i opancima na nogama, ona se više nije razlikovala od druge dece u selu. Zbog Renicine bezbednosti, jevrejsko ime je moralo što brže da bude izbrisano iz sećanja male devojčice. Odlučili su da krste Renicu u crkvi. Tako

je Renica postala pravoslavka sa novim imenom: Ruška. Jedino je bio problem što Ruška nije volela da ide u crkvu, ali papir kod kuće je bio dovoljan da Dragutin i Živka svima dokažu da je ona njihovo dete. Dragutin i Živka su već uveliko isplanirali život svoje počerke. Učiće škole, udaće je...

Ruška je 1944. godine krenula u školu, a uskoro

je stiglo i oslobođenje. Ruška je nastavila da uči, a onda se iznenada pojavila jedna njena tetka. Tetka je preživela Holokaust, ali je bila teško bolesna. Nije mogla da uzme dete sa sobom. Velika tuga je bila u kući Stokovića, kada je Ruška odvedena u Beograd, u sabirni centar za jevrejsku siročad. Ruška se ponadala da će je tamo naći njeni pravi roditelji, ali po nju niko nije došao. Ruška je, sa drugom jevrejskom decom bez roditelja, 1948. godine, iseljena u Izrael, gde je dobila novo ime: Talma. Nije zaboravila Radmilu, napisala joj je pismo u kome joj javlja da je stigla u svoju novu domovinu.

**Živka i Dragutin Stoković,
Radmila Stoković udata Vasović**
proglašeni su 1996. godine za
Pravednike među narodima

IZ BANATA U SRBIJU I NAZAD

Porodica Ungar živela je pre Drugog svetskog rata u Novom Kneževcu, a u Banatu. U gradu na tromeđi između Srbije, Mađarske i Rumunije zajedno su živeli Srbi, Mađari, u manjem broju domaći Nemci i druge nacionalnosti, a među njima i Jevreji.

Marsel Ungar, trgovac, rodio se u Banatskom Arandelovu, a u Novom Kneževcu je otvorio radnju i živio sa suprugom Margitom. Margita, rođena Blau, takođe Jevrejka, jedva je malo znala srpski, govorila je mađarski. Tu su im se rodila deca, Olga, rođena 1925. i Tibor, koji je 1941. godine imao jedanaest godina. Te godine, 6. aprila, počeo je u Kraljevini Jugoslaviji Drugi svetski rat. Sa nemačkim vojnicima su stigli i njihovi sateliti, potpisnici Trojnog pakta, i svako je hteo nagradu za lojalnost, parče Kraljevine Jugoslavije. Mađari, koji su živeli u Novom Kneževcu, već su napravili slavluk na kome je na mađarskom pisalo "Bog vas doveo", ali taj deo Vojvodine nije pripao mađarskim okupatorima; Banat je ostao pod nemačkim protektoratom. Da je Banat pripao Mađarskoj, verovatno bi mađarskoj manijini bilo bolje, ali Jevrejima, Srbima i Ciganima, nije odgovarao nijedan okupator. Nemački okupatori su sa sobom doneli i rasnu ideologiju, koja je, to se ubrzo videlo na delu, za Jevreje značila totalno uništenje jednog

Margita Ungar sa kćerkom Olgom i sinom Tiborom

naroda. Kada je nemačka vojska 16. aprila stigli u Novi Kneževac, Švabe, kako su starosedeoci nazivali domaće Nemce, okupljene u Kulturbundu - Kulturnom savezu, veoma su nekulturno nasrnuli na Jevreje i njihovu imovinu. U Novom Kneževcu nije bilo puno Švaba, ali su zato Švabe počele da pristižu iz Kikinde i okolnih mesta. Odmah objav-

ljeni okupatorski antijevrejski propisi omogućili su Šavabama besomučnu pljačku jevrejske imovine. Jevreje su počeli da teraju na prinudni rad, maltretiranje i prebijanje. Jevreja nikom nije smetalo, osim onima koji su se teško oporavljali u nezavidnoj situaciji u kojoj su se našli.

Maltretiranja i poniženja preživljavala je i porodica Ungar. Tako je to trajalo do 14. avgusta 1941. godine, kada je uveče dotrčala u njihovu kuću komšinica i usplahireno rekla da u glavnoj ulici skupljaju Jevreje. Ungarovima je bilo jasno šta to znači. Kada se na vratima kuće, u nemačkoj uniformi, pojavio jedan Švaba iz Novog Kneževca, Ungarovi su već pakovali ono najnužnije što su mogli da ponesu sa sobom.

Nisu se sve Švabe ponašale isto, i ovaj je bio izuzetak, sačekao je da se porodica Ungar spakuje i odveo ih u jednu zgradu pored sinagoge. U ponoć su svi Jevreji ukrcani u voz i transportovani u privremeni logor, koji je otvoren u Novom Bečeju.

U Novom Bečeju su vojnici uveče terali Jevreje iz dvorišta sinagoge u školu, a preko dana su ih vraćali

u dvorište, gde su se pekli na avgustovskom suncu. Tako je to trajalo nedelju dana, dok ih nisu premetili u jedan napušten mlin i počeli da ih odvođe na prinudni rad. Posle mesec dana Jevreji iz logora su ukrcani na neke brodiće i rekom Tisom i Dunavom poslati za Beograd. Kada su rano ujutro stigli u Beograd, izdvojili su muškarce starije od četrnaest godina i oterali u novoformirani logor Topovske šupe, a ostale u dvorište sinagoge u Kosmajskoj ulici. Ko je imao kod koga da se smesti bio je pušten da se sam brine o sebi.

Marsel Ungar je sa bratom Eugenom odveden u Topovske šupe, a Margita je sa decom, sestrom i bakom otišla kod sestre Irme, koja je bila udata za nejevrejina. Eugenova supruga i dvoje dece, ostali su u sinagogi. Ungarovi, smešteni kod Margitine sestre Irme, u Jevremovoj ulici, u centru grada, bili su relativno slobodni. Iako obeleženi žutim trakama, kao i svi Jevreji, deca su preko dana slobodno odlazila u Jevrejsku opštinu, koja je bila blizu tetkinog stana, i tamo su se družili sa jevrejskom omladinom, svojim vršnjacima. Hrane nije bilo dovoljno, ali su tati i rođacima redovno nosili obroke u Topovske šupe. Polovinom oktobra tata im je rekao da ne dolaze više, jer ih vode na rad u Nemačku, a da njegove stvari mogu da uzmu u Jevrejskoj opštini. Olga je iza ograde tužno gledala tatu, koji je mahao sa prozora. Kada je dobila kundakom po leđima, okrenula se i sa lošim predosećajem otišla kući. Kada su Ungarovi otišli u Jevrejsku opštinu po tatine stvari, saznali su istinu, Marsel Ungar i još nekoliko članova njihove familije streljani su u Jajincima ili Jabuci, gde tačno, to jedino nisu mogli da im kažu.

Početkom decembra meseca žandarmi su počeli da

raznose pozive preostalim Jevrejima u Beogradu da se određenog dana jave u Specijalnu policiju za Jevreje, koja se nalazila u ulici Džordža Vašingtona. Veći broj muškaraca Jevreja već je ubijen, a na red su došli žene i deca, stari i nemoćni. Ungarovi nisu dobili poziv, ali su na plakatima pročitati da se poziv odnosi na sve Jevreje, pa i one koji do tada nekim slučajem nisu bili registrovani u policiji. U protivnom, pretila im je smrtna kazna?! Bližio se 12. decembar 1941. godine, poslednji rok da se Jevreji prijave u Specijalnu policiju.

Tih dana u tetkin stan je stigao Dragoljub Trajković, železnički službenik, koji je često putovao, i doneo Irmi pismo od njene kćerke, koja se sklonila u Kanjižu. Ungarovi su zamolili Dragoljuba da im ispriča šta se dešava u Banatu. Dragoljub je bio sam u Beogradu, jer se i njegova žena sklonila u Kanjižu, i prijalo mu je da sa nekim slobodno pro-

Dragoljub Trajković

govori koju reč. Počeo je češće da navraća i reč po reč, Ungarovi su se sprijateljili Dragoljubom. On je veoma dobro razumeo situaciju u kojoj se nalaze Ungarovi, jer je i njegova žena bila Jevrejka.

Olga, devojčurak, upoznala se sa komšilukom i često je svraćala kod Mileta Stavrića. Mile je pročitao na plakatima poziv Jevrejima da se jave u

Specijlanu policiju, znao je da se to odnosi i na porodicu Ungar. To je bilo 11. decembra, dan pre poslednjeg roka za prijavljivanje Jevreja u Specijalnu policiju. Kada je Mile rekao Olgi da poznaje čoveka, koji za deset hiljada dinara može da im obezbedi originalne izbegličke legitimacije, Olga je otrčala u stan da javi mami šta je Mile poručio. U stanu se zadesio Dragoljub Trajković i jedna njihova prijateljica, Čepika Štajner, Jevrejka, koja je zakasnila da se pre policijskog časa vrati u sinagogu. Kad je Dragoljub čuo za mogućnost da Ungarovi dobiju izbegličke legitimacije, odmah je predložio da pređu u njegovu kuću, koja se nalazila u Lomskoj 15, na drugom kraju Beograda, dok se ne obezbede lažna dokumenta. Pošto je već nastupio policijski čas za Jevreje, rekao je da će sutra, rano ujutro, doći po njih.

Margita i Olga nisu mogle celu noć oka da sklope. Kada je u pet sati ujutro stigao Dragoljub, saopštile su mu da oni ne idu s njim, nego odlaze u logor sa ostalom rodbinom. Dragoljub nije hteo ni da čuje njihove razloge za takvu odluku. Skoro na silu ih je izgurao iz stana, sve zajedno sa stvarima koje su spremili za boravak u logoru. Peške su, natovareni stvarima, po cičoj zimi, preko Slavije i Autokomande stigli u Dragoljubovu kuću. U kući je bilo hladno, ali nisu smeli da upale vatru da se ogreju. Dragoljub je morao da ode na posao, a komšije, kad bi videle dim iz odžaka, odmah bi znale da se neko doselio u njegovu kuću.

Posle nekoliko dana, kako je obećao, stigao je Mile Stavrić sa Vladom Katanićem i spremljenom pričom, koja je trebalo da im obezbedi izbegličke legitimacije. Porodica Ungar, dobila je prezime Urošević i novu životnu priču. Dakle, porodica Urošević

je živela u Bitolju, otac, koji je dobio ime Dušan, bio je mašinski inženjer koji je pred rat mobilisan, nestao je i o njemu nisu znali ništa. Majka je dobila ime Marija, Olga nije morala da menja ime, a Tibor je postao Tihomir. Kad su Bugari okupirali Makedoniju, Uroševići su pobjegli u Prištinu, gde je njihova, izmišljena, kćerka bila udata za Vladu Katanića, ali i tamo je bilo nesigurno i došli su u Beograd. Na granici su im Albanci oduzeli sva dokumenta. To su ispričale Olga i Marija kad su stigle

Lažna dokumenta Margite Ungar

u policiju, koja se nalazila u Upravi grada, žaleći se da sad ne znaju šta da rade. Da ih poznaju još od pre rata, potvrdili su Dragoljub Trajković i Vlada Katanić. Pre polaska u policiju Olga je rekla Tiboru, on je ostao kod kuće jer je bio maloletan i nije mu trebala legitimacija, ako se uskoro ne vrate, da ih potraži na nekoj banderi na Terazijama. Tibor, odnosno Tihomir, nije morao da ih traži na Terazijama, Marija i Olga su dobile u policiji legitimacije

sa kojima su se prijavile kao izbeglice. Sa novim dokumentima, vratilo se i samopouzdanje u porodicu Ungar. Sad su čak mogli i da lože kad Dragoljub nije bio kod kuće.

U međuvremenu se iz Kanjiže vratila u Beograd Dragoljubova supruga. Bilo je rano leto 1942. kada su gospođa Trajković i Margita, alias Marija, izašle u šetnju. U gradu su naleteli na Švabicu, koja je pre rata radila kod Ungarovih kao služavka. "Šta ova Jevrejka traži u Beogradu!", razvikala se bivša služavka. Marija i gospođa Trajković su se brzo izgubile u uličnoj vrevi, ali je Marija shvatila da ni u velikom gradu nije sigurno kao što je verovala.

U kuću Trajkovića je često svraćala seljanka iz Grabovca, koja im je donosila mleko i mlečne proizvode. Ne znajući kome da se obrate, Ungarovi su pitali svoju "mlekaricu" da li bi ih ona primila u kuću. Žena je pristala i već 4. jula 1942. godine Ungarovi su preko Svilajнца stigli u Grabovac. Posle nekog vremena su prešli u drugu kuću, baš za jedan od najvećih crkvenih praznika, Veliku Gospojinu. Novopečenim Srbima nije bilo jasno zašto narod 14 dana jede posnu hranu, ali su, uz postan pasulj, brzo shvatili da moraju da nauče pravoslavne običaje, ako ne žele da se otkrije njihovo jevrejsko poreklo.

Dragoljub Trajković je svakog meseca dolazio u Grabovac. Od Svilajнца do Grabovca je išao peške, vukući sa sobom pakete koje je slala Margitina sestra Irma. Donosio je i nešto para, jer su Ungarovi potpuno osiromašili. Ungarovi su bili prisiljeni da razmisle kako će dalje. Nisu smeli da dočekaju zimu, jer Dragoljub po zavejanim putevima sigurno ne bi mogao redovno da ih snabdeva.

Iako u četničkom okruženju, u Svilajncu i okoli-

ni, potražilo je spas nekoliko jevrejskih porodica. Ungarovi su rešili da i oni pređu u Svilajnac. Za neke Jevreje se tačno znalo ko su, ali ih niko nije prijavio okupatorskim vlastima. Ungarovi su se smestili kod opančara Duška, kome je posao išao veoma dobro, jer cipela u radnjama nije bilo. Iz opreza nikome nisu rekli da su Jevreji. Tihomir je počeo da uči opančarski zanat kod čika Duška. Mama je povremeno prodavala stvari na pijaci, jer su u to vreme više gladovali nego što su bili siti. Svakodnevna hrana im je bila pola litre mleka, za njih troje, i kačamak za doručak, ručak i večeru. Meso je bila misaona imenica. Ponekad su išli na Resavu i pecali, a ako su imali sreće da nešto upecaju, radosti nije bilo kraja.

Jednog dana su Uroševići, dobili poziv da se jave u četničku komandu. Majka, koju su predstavili da je Slovenka, jer samo tako su mogli da objasne zašto loše govori srpski, ostala je kod kuće, a Olga se uputila sama. U komandi su bili ljubazni, ali ih je interesovalo da li je njena majka Marija prešla u pravoslavnu veru. Kad su čuli od Olge da se njen otac nikad ne bi oženio sa katolikinjom, bili su zadovoljni. Olga, iako prestrašena, mogla je mirno da se vrati kući.

Kada je odbranjen Staljingrad, sve češće je počelo da se priča o kraju rata. U jednoj kafani su počeli javno da slušaju Radio London. Godinu dana kasnije, početkom oktobra 1944. godine, Rusi su bez ikakvog otpora ušli u Svilajnac. Rat je završen i Ungarovi su mogli da odahnu. Tek tada su shvatili pod kakvim opterećenjem su preživeli ratne godine. Olga se prvim vozom, koji je polazio iz Lapova, vratila u Beograd. Otišla je u Jevrejsku opštinu i dobila dokument da je Olga Urošević zapravo Olga

Ungar. Posle nekoliko dana stigli su u Beograd majka Margita i brat Tihomir. Došlo je vreme da se vrate u Novi Kneževac, koji više nikad neće biti isti. Kući se nije vratio otac i devet članova njihove familije.

Dragoljub Trajković
proglašen je 2009. godine za
Pravednika među narodima

PRIČA SA DORĆOLA

Velika radost je bila u kući Bogoljuba Lunginovića, PTT službenika, i njegove supruge Lenke, rođene Rejna Demajo, kada se 1939. godine rodila Sofija. Sofija, lepo srpsko ime, ali neprikladno za svakodnevno obraćanje. Tepali su joj Sonja.

Lenka je radila kao modni kreator u poznatom salonu Dankučević i dobila je zadatak da podučava učenicu krojačkog zanata, Veru Andeselić, mladu devojkicu sa kojom se veoma brzo sprijateljila.

Posle nemačke okupacije Kraljevine Jugoslavije stupili su na snagu antijevrejski zakoni. Iako je na venčanju promenila veru i Lenka je, kao i mnogi drugi Jevreji, dobila otkaz. Lenka nije imala sreće da joj okupatori i domaći izdajnici progledaju kroz prste, kao što su činili u nekim drugim slučajevima, kad je bio u pitanju mešoviti brak. Verovatno zbog muža komunista, što je i sama bila, nije uživala tu privilegiju, koja je značila život. Smrt je već bila svakodnevna pojava.

Vremena su bila teška, Jevreji su terani na prinudni rad, rasčišćavane su ruševine od bombardovanja Beograda. Ni Vera Andeselić nije bolje prošla, dobila je otkaz i kao krojačica bila je na prinudnom radu u "Elki". Vera je, ipak, uvek nalazila vremena da poseti svoju učiteljicu sa zanata i njenu kćerku Sonju.

Sonja je bila bolešljiva, imala je težak rahitis, a od koprivnjače nikako nisu mogli da je izleče. Od koprivnjače i češanja stvarale su se rane, tako da je iscrpljena Sonja izgledala kao da će svakog časa umreti.

Bogoljub Lunginović je još pre rata bio komunista, a komunisti i Jevreji su bili na spiskovima za hapšenje i likvidaciju. Bogoljub je bio među prvima koji su odvedeni u logor na Banjicu. Odmah, posle hapšenja muža, Lenka je pozvala majku, Bukicu Demajo, koja je stanovala nedaleko od kuće u kojoj su u iznajmljenom stanu stanovali Lunginovići, da pređe kod njih. Lenka je bila pripremljena da njenog muža mogu da uhapsu zbog komunističke delatnosti, ali nije ni pretpostavila da će tako okrutno stradati. Njena tri brata su sa Baruhovima, Ribnikarem, Mošom Pijade upoznali kaznionice od Maribora, preko Lepoglave do Bileća, ali nijedan od njih nije bio u zatvoru ubijen. Kad su u Beogradu

Moša Pijade, braća Demajo (Sonjini ujaci) i ostali politički (komunisti) zatvorenici Kraljevine Jugoslavije

u akcijama pokreta otpora, avgusta 1941. godine, ubijena dva Nemca, Bogoljub je, prebijen da nije mogao da ide. Tako prebijenog, zajedno sa drugovima, njih dvadesetsedam, sa Banjice je odveden

u Skelu kod Obrenovca. Tamo je čekala povećća grupa zatvorenika iz drugih zatvora i svi zajedno, za odmazdu, njih dvestotine su obešeni.

Lenkina mama, Bukica Demajo, dobila je poziv da se 10. decembra 1941. godine javi Specijalnoj policiji za Jevreje u ulici Džordža Vašingtona. Bukica je odvedena u logor koji se nalazio na Sajmištu. Za nekoliko dana, tačnije, od 8. do 12. decembra, većina Jevreja sa Dorćola je transportovana u logor, koji se nalazio na drugoj obali reke Save, u tadašnjoj Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Logor je bio pod upravom Gestapoa iz Beograda. Samo nekim čudom Lenka i Sonja su ostale kod kuće. Lenka, kada je ostala sama, pozvala je Mariju Andeselić i njene dve kćerke da se presele u njihov stan. U porodici Demajo bilo je puno komunista. U Lenkin stan su dolazili komunisti, njeni i prijatelji njenog muža. Kada je jednog dana došla policija i uhapsila Veru zbog komunističke delatnosti, svi su se iznenadili. Vera je dala novčani prilog za komuniste, a onaj ko je skupljao pomoć veoma pedantno je zapisivao podatke o darodavcima. Spisak je pao u ruke Gestapovcima i Vera se našla među uhapšenima. Kada su Nemci shvatili da Vera nema veze sa komunistima i da ne zna ni zašto, ni kome je dala prilog, pustili su je iz zatvora.

Mir se prividno vratio u Lenkin stan, ali ne za dugo. Dana 19. januara 1942. došli su po Lenku i Sonju najozloglašeniји beogradski fašisti: Kosmajac i Banjac. Kod kuće su zatekli, pored Lenke i Sonje, dve mlade devoјke i jednu sedu ženu. Počeo je pretres stana, bili su spremni za otimačinu, ali nisu našli ništa od vrednijih stvari; Lenka je, da bi preživeli, već skoro sve prodala. Natovarili su troje saonica knjiga, uglavnom komunističku literaturu i ruske

*Vera i Marija stoje. Donji red drugarica,
Sonja i Natalija (1943.)*

pisce. Kad je Kosmajac uzeo iz ormara knjigu dr Ružića o odgajanju odoјčeta, Lenka se pobunila:

- To nije komunistička literatura!
- Ali jeste jevrejsko vlasništvo, - odgovorio je Kosmajac i bacio knjigu na sanke.

Kosmajcu se žurilo da odvede u logor Lenku i Sonju. Lenka se polaka pakovala, a sve vreme je razmišljala kako da zamoli tetka Maru, tako je zvala Mariju Andeselić, da kod nje ostavi dete na čuvanje.

- Danas je Bogojavljenje, veliki srpski praznik, - obratila se Lenka tetka Mari, - ali, kad mogu i decu da vode u logor, onda Boga nema. Ako vi ne uzmete Sonju, ja nemam kome da je dam.

Tetka Mara je tešila i ubeđivala Lenku da je to samo privremeno, da će se oni vratiti iz logora, a Vera i Natalija su počele da plaču. Sklopljenih ruku molile su majku da zadrži Sonju.

- Hoćete li vas dve da je čuvate i brinete o njoj? - pitala je tetka Mara.

- Da! - u glas su odgovorile sestre.

Marija je prišla Banjcu.

- Gospodine, hoću li ja imati neke smetnje, ako zadržim ovo dete kod sebe? - pitala je tetka Mara.

Pogled prevejanog fašiste zadržao se na nejakom detetu. Iščešano lice, rane na rukama, Sonji su se videle samo izmučene oči ispod kape za glavu.

- Zadržite je, - rekao je Banjac, - to će noćas da crkne u barakama, a kod vas će živeti još nedelju dana.

Lenka je tek tada bila spremna da krene.

- Tetka Maro, - rekla je Lenka na rastanku, - ne dajte Sonji iglu u ruke, zbog igle smo celog života gladovali.

Lenka je odvedena u logor. Iz kamiona je mahala čvrsto stisnutom pesnicom, ostala je do kraja ubeđeni komunisti.

Vera je nekoliko puta uspela da Lenki i Bukici Demajo odnese hranu u logor, gde su se majka i kćerka ponovo našle zajedno. Prilikom poslednjeg susreta Lenka je rekla Veri da više ne dolazi.

- Sutra će hapsiti one koji dolaze u posetu logorašima, a možda i nećemo biti tu, - izmučenim glasom

govorila je Lenka. - Sonja će, možda, neki put biti nevaljala, nemojte je tući, - molila je Lenka.

Lenka i njena majka Bukica zajedno su otišle na poslednje putovanje. Ugušene su sa drugim logorašima u specijalno konstruisanom kamionu gasnoj komori, "dušegupki", na putu od logora na Sajmištu do Jajinaca, gde su svi bačeni u zajedničku grobnicu.

Kada su tri žene ostale same počela je borba za Sonjin život. Tetka Mara je skupljala na groblju lišće i kore od oraha, pravila je tople kupke u kojoj se parila mala Sonja. Kad je bilo lepo vreme, iznosili su Sonju na sunce da joj kosti ojačaju. Sonja, stara skoro tri godine, još uvek nije prohodala. Vera i Nada su na smenu čuvale Sonju, a tetka Mara je morala da putuje po okolnim selima da za štafir, koji im je spremila za udaju, nabavi malo hrane.

Komšije su znale da se u kući gde je tada živela porodica Andeselić nalazi jevrejsko dete. Niko nije rekao ni jednu reč, naprotiv, pomagali su koliko su mogli. Braća Šarić su držali za ruke Sonju i šetali s njom po parku, samo da što pre prohoda. Šljiva džanarika u parku je bila pravo bogatstvo za izgladneli narod. Braća su se penjala na drvo i brala šljive za malu Sonju,

*Sonja i Marija Andeselić
(novembar 1944.)*

verovali su da će šljive pomoći da brže ojača i poraste. U komšiluku je živela i jedna Nemica, nikada nije otkrila policiji da je Sonja preživela prognozu koju je dao Banjac.

Beograd je bio prvi otvoreni grad u Evropi, koga su Nemci bombardovali na početku Drugog svetskog rata. Pred kraj rata doživeo je novo bombardovanje, ovog puta od strane Saveznika. Ponovo je počelo trčanje do skloništa. Nisu to bila namenski građena skloništa, Andeselići su se sa Sonjom u prvom naletu skrivali u podrumu sa zazidanim prozorima, drugi put su trčali u sklonište kod Bajlonijeve pijace, koja nije bila tako blizu. Jednom prilikom nisu stigle da se na vreme sklone, bomba je pala baš na zgradu u kojoj se nalazilo sklonište. Strašna detonacija bacila ih je na zid kuće pored koje su

Sonja Lunginović, 1942.

prolazili. Skamenjene od straha, jedva su se okrenule i požurile nazad kući. Više nisu trčale ni u jedno sklonište, sklanjale su se na groblje, kakva ironija, da među mrtvima potraže spas. I nalazili su ga u kapelama bogatih pokojnika.

Sonja je prohodala, koprivnjača je skoro sasvim nestala. Bližio se kraj rata i Sonja je počela da se druži sa bratom Vojkanom, sinom tetke Stele. Njen brat, vršnjak, živeo je sa mamom nedaleko od njihove kuće.

Sonjina familija Demajo je skoro sva stradala u ratu. Imala je Sonja i brojnu familiju sa očeve strane, ali oni su se borili za svoj život i život svoje dece, za Sonju nisu imali vremena. Istu sudbinu je doživeo i Vojkan, i on je bio iz mešovitog, srpsko-jevrejskog braka, njegov otac je poginuo 1944. godine u borbama za oslobođenje Beograda, a majka Stela je bila bolesna od tuberkuloze. Niko im nije pomagao od očeve familije. Brat i sestra su se zbližili. Ipak, Sonji je bilo malo lakše, odrastala je u toplom naručju Marije Andeselić i njene dve kćerke, Vere i Natalije.

Marija Andeselić i kćerke Natalija i Vera
proglašene su 1993. godine za
Pravednike među narodima

TIŠINA SA MALJENA

Majka je morala da objasni Brunu zašto njegovi dojučerašnji drugovi neće da se igraju sa njim. Nije mu bilo jasno šta to znači biti Jevrejin, ali mu je bilo jasno da je odjednom ostao sam. Sa prokaženima niko nije imao hrabrosti ni da popriča. Bogdan, stariji brat, otputovao je u Zagreb da poseti tatine roditelje i tamo ga je zatekao rat. Nije mogao da se vrati kući ili je, možda, majka Emilija procenjivala da je tamo sigurniji. No, ni tamo nije bilo bezbedno, babu i dedu su ubrzo odveli u logor Jasenovac, gde su ubijeni, a Bogdana su spasli kumovi tatinog srednjeg brata, koji je sa roditeljima stradao u istom logoru.

Otac, Ivan Brukner, posle kratkotrajnog aprilskog rata 1941. godine, kao vojni ratni zarobljenik, odveden je u Nemačku, a mama Emilija i Bruno su ostali sami u Beogradu. Mama nije bila Jevrejka, ali to nije mnogo pomoglo. Posle zatvaranja Jevreja u logore u Topovskim šupama, Banjici i na Sajmištu, počela je nova potraga. Specijalna policija za Jevreje, ljotićevci, Nedićeva Zelena straža, svi zajedno sa okupatorima, tražili su preostale Jevreje po Beogradu. Bruno je morao da se krije, naravno, uz maminu pomoć, jer tad je imao samo devet godina. Bez društva vršnjaka okrenuo se knjizi, igračke i razni predmeti poprimali su ljudska obeležja, ali Bruno je i dalje osećao samoću koja ga je tištalala.

U gradu je bilo sve teže sakriti se i Bruno se selio iz kuće u kuću, skrivali su se u Marinkovoj bari, Čukarici i na Crvenom krstu, u ono vreme to je bila periferija Beograda. Na Crvenom krstu, u jednom zabitom dvorištu, Bruno je našao tigrasto maće.

Napušteno, kao i on, smirilo se u Bruninim nedrima. Otad je i Bruno imao o kome da brine, imao je društvo, ali situacija u Beogradu je bila sve teža za one koji su morali da se kriju. Nije prošlo puno vremena kada su mama i Bruno morali da napuste Beograd. Otputovali su za Užičku požegu.

Prva dva dana su Bruno i Emilija proveli u hotelu-kafani Steve Burlića, nedaleko od železničke stanice. Čak i onda kada su se smestili u jednu kuću, često su prolazili pored hotela, jer se on nalazio u jednoj od glavnih ulica u Užičkoj Požegi. Bio je pijajući dan. Iako je bilo kišno vreme i jedva se kretalo blatnjavim ulicama, puno sveta sjatilo se u grad. U pristiglom uskotračnom vozu, čira, u jednom vagonu nalazila su se tela poginulih četnika. Lelek ucveljenih čuo se daleko. Smrt je uvek strašna, a posebno za one koji su ostali bez svojih najbližih. Bruno je bio mali da shvati svu tragediju rata, ali je prvi put spoznao šta je smrt.

Razne vojske su prolazile kroz Požegu, a Emilija je morala da pronalazi nova skloništa za malog Bruna. Često su morali da beže preko nevelikog mosta iznad reke Škrapež, prema planinama i zabačenim selima: Grumač, Milića selo, a najduže su se zadržali u jesen 1942, godine u Gorobilju kod porodice Tomić. Na tom području delovale su i partizanske i četničke formacije, a kada je krenula bugarska kaznena ekspedicija prema tim selima, morali su da beže dalje. U stvari, to je bio rastanak sa majkom. Emilija je predala Bruna na čuvanje prijatelju Miljeu Arsenijeviću iz sela Družetići.

Bila je noć kada su Milje i Bruno krenuli iz Gorobilja. Bežeći ispred bugarske vojske pridružili su im se još neki seljani. Milje je bio ozbiljan, u tišini

noći polako su napuštali opasno područje. Često su morali da se odmaraju, jer mali Bruno nije mogao da drži korak sa odraslima. Za vreme odmora ponešto su prezalogajili, deleći skromne zalihe hrane koju su poneli od kuće. Put je trajao dve noći i jedan dan. Kada su se noću odmarali, Milje je svojim suknjenim kaputom štitio od hladnoće malog Bruna. Preko dana su se oprezno kretali zemljanim putevima. Kada bi ugledali pse sa pokidanim lancima oko vrata, kako besomučno jure prema šumi, znali su da to mesto treba obići u širokom luku. U tom selu se nalazila neka vojska ili su se vodile borbe, u svakom slučaju, ponovo su stradali nevini seljani, ne znajući šta su kome skrivili. Strah je malog Bruna održao na nogama da ide dalje, da ne zaostane za Miljeom. Grupa se polako osipala, ljudi su stizali tamo kuda su naumili i pri kraju puta Milje i Bruno su ostali sami. Uskoro su stigli u Družetiće, selo podno Maljena.

U kući na kraju sela nagluvi deda Rajko obradovao se kad su stigli Milje i Bruno. Deda, majčin otac, i unuk Milje živeli su sami. Milje je preko dana morao da obrađuje njivu, a deda je nenadano dobio društvo. Dok je Milje radio na njivi, deda i Bruno su napasali u dvorištu nekoliko ovaca i čuvali živinu. Dani su prolazili i Milje je shvatio da Bruno nije dovoljno dedino društvo, razmišljao je kako da mu pomogne. Deda je spavao na jedinom krevetu što se nalazio u kući, a Milje i Bruno na tavanu, na

kukuruzovini preko koje bila prebačena šarenika. Umoran, Milje uveče nije imao snage ni da priča sa Brunom. Tišina sa Maljena pritiskala je dušu malog Bruna.

Jednog dana u dvorište je ušao stamen čovek, pedesetih godina. Milje mu je prišao i poljubio ruku.

- Ovo je moj otac Ljubivoje Arsenijević, - Milje je predstavio Brunu došljaka. Bruno je prišao Ljubivoju i celivao mu ruku, isto kao i Milje.

- Mislim da ovo nije dobro mesto za tebe, - smireno je govorio Ljubivoje, - bilo bi bolje da pređeš u moju kuću, tamo ima i dece, imaćeš društvo.

Ljubivoje Arsenijević

Ljubivoje Arsenijević je sa porodicom živeo na drugom kraju sela, u zadruzi sa dva brata i njihovim porodicama. S njima je bio i Ljubivojev otac, sve u svemu četrnaest duša. Bruno je bio petnaesti.

Bruno se brzo sprijateljio sa Milašinom, Ljubivojevim sinom, bili su vršnjaci. U zadruzi je svako imao svoje zaduženje, a Bruno je postao pastir, čuvao je ovce.

Teške su bile ratne godine, domaćini su morali da odvajaju od usta za razne vojske koje su se nalazile u tom kraju. Dešavalo se da ni sami nemaju šta da pojedu, ali za vojsku je uvek moralo da bude. Vujka, Ljubivojeva žena, blaga, ali oštro-

umna, naučila je Bruna kako se mužu ovce.

- Kada zamakneš u planinu, - govorila je Vujka, stavljajući u torbicu parče proje i luk, - moraš popiti malo mleka, ovo nije dovoljno.

Vujka Arsenijević, prva s leva

Velika suša te godine još više je otežala težački život na selu. Jedna usta više i jesu i nisu bila problem. Kad je uveče pokrenut razgovor na tu temu, Bruno se prestrašio. Sedeo je u uglu bled i pitao se šta će biti s njim ako bude morao da ode? Kuda? Od majke je retko dobijao vesti, nije znao tačno ni gde se nalazi.

- Ja, kao starešina, - prekinuo je Ljubivoje porodičnu raspravu, - biću prvi pitan i odgovoran za ovo čeljade, i niko drugi. Pred svakom silom i vlašću njegova glava stoji iza moje!

Nikad se više nije nagađalo šta će biti sa Brunom i kolika je opasnost što se krije u njihovoj kući. Jedino je Vujka rekla da moraju da mu daju novo ime.

- Znaš, tvoje ime, - Vujka je polako objašnjavala Brunu, - niko se tako ne zove u ovom kraju. Kad ljudi čuju da te tako zovemo, odmah će shvatiti da nisi od naših.

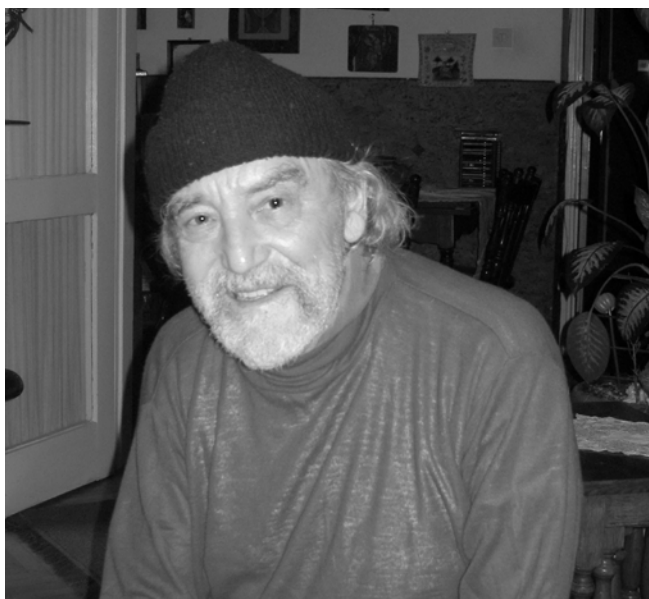
Bruno je dobio novo ime: Milan; proglašen je za Vujkinog daljeg rođaka, koji se sklonio u Družetiće. Bruno, alias Milan, i Milašin često su delili dobro i zlo. Naročito kad su razne vojne formacije dolazile

u selo. Dovikivanje sa brda na brdo "Ide vojska", bio je znak za uzbunu, svi muškarci morali su da beže iz sela. Najčešće se bežalo preko rečice Kamenice, u šume susednog sela Gojine Gore, na planini Maljen.

Seljaci su se dovijali, zemunice su bile često sklonište, koje su kopali blizu sela, a ponekad i pored same kuće u kojoj su stanovali. Tako se Bruno, zajedno sa Stanimirom, seljakom iz Družetića, jednom prilikom uvukao u zemunicu koju je Stanimir iskopao ispod šumskog puta. Nemci nisu mnogo zalazili u šumu, plašili su se zasede, ali tog puta su krenuli malo dublje, i dva puta su prelazili preko zemunice u kojoj su bili skriveni Bruno i Stanimir. Zveckanje oružja je bio znak da moraju da ćute, a Stanimir je prebacio kaput preko Bruna da ga zaštiti od sitnih odrona zemlje. Kad su izašli iz zemunice, i taman krenuli u selo, zaustavilo ih je Ljubivojevo dozivanje. Našli su ukočenog Ljubivoja koji se sakrio u krošnji starog hrasta. Dok su Nemci vršljali oko drveta, nije smeo da se pomeri i tako je sedeo na grani sve dok mu se nisu ukočili svi udovi. Jedva su ukočenog Ljubivoja skinuli sa drveta.

Bruno i Milašin nisu uvek bežali u šumu. Znala je Vujka da ih obuče u ženske haljine, zadenula bi im za pojas neku krnjavu preslicu, i dva dečaka su začas pretvorena u pitome pastirice.

I u teškim vremenima, život na selu ima svoje draži. Kada je jednom prilikom Bruno isterao stado ovaca na pašu, jedna ovca se ojagnjila. Već je Bruno naučio da u takvim situacijama mora da sakupi stado oko majke ovce, da se ona oporavi i da se jagnje osuši. Prigrlio je jagnje i tako su se vratili u selo. Nepisano pravilo da pastir koji je prvi prigrlio ja-

Tugomir - Bruno Brukner

gnje bude kum, ispoštovano je i tog puta. Bruno je jagnjetu dao ime Lord Viljem Pembruk, po junaku iz knjige V. Skota. Smeh se orio dvorištem dok su ukućani pokušavali da slome jezik na čudnom imenu. Na kraju je domaćin predložio da se ime skрати i tako su seljaci u Družetiću prvi put dobili jednog Lorda!

Kraj rata svi su dočekali sa velikom radošću. Milašin se nalazio u Čačku, a Bruno se opraštao sa familijom Arsenijević u Družetićima. Preko Čačka se Bruno vratio u Beograd gde ga je čekala majka. Beogradska vrema zauvek je zamenila tišinu sa Majlana.

Vujka i Ljubivoje Arsenijević i sin Milje
proглаšeni su 2000. godine za
Pravednike među narodima

NAJSIGURNIJE JE NA NEPRIJATELJSKOJ TERITORIJI

- Meni su pomogli dobri ljudi, - pisala je Ruža Lihtner. - Bojali su se za svoj život, ali su se bojali i za moj.

Ruža je kao dete od četiri godine iz roditeljske kuće u Jajcu prešla kod tetke i teče u Negotin. Tetka Mira i njen muž Milan Stevanović, apotekar, nisu imali dece i Ruža je rasla u njihovom domu kao njihova rođena kćerka. Završila je škole i počela studije na fakultetu u Beogradu. Studirala je jugoslovensku književnost i uspešno položila ispite na prvoj godini, kada je iznenada umro teča. Ruža nije mogla da ostavi tetku samu i vratila se u Negotin.

Kad je 1941. godine počeo rat, Jevreji i komunisti prvi su se našli na udaru okupatorskih vlasti. Fašistička ideologija počela je da se sprovodi u praksi. Ruža je bila Jevrejka, ali do tada to nikom nije smetalo. Odjednom su tetka Mira i Ruža bile obeležene, morale su da nose žutu traku na rukavu. Više nisu mogle slobodno da šetaju gradom, a posle šest uveče više nisu smele da izlaze iz kuće. Nemci su postavili komesara koji je nadgledao rad u tečinoj apoteci, ali tečini pomoćnici, koji su nastavili da rade u apoteci, krišom su odvajali deo novca od dnevnih pazara i predavali tetka Miri. U Negotinu je Ruža imala puno prijatelja, bila je rado viđana u društvu. Tada je Ruža iznenada dobila priliku da vidi ko su joj pravi prijatelji, i nije se razočarala. U kuću su i dalje dolazile njene drugarice. Druženje sa doktorom Brankom Milosavljevićem preraslo je u obostranu simpatiju.

Jednog dana, polovinom novembra 1941, Ružu je

pozvao na razgovor opštinski delovođa, koga nije poznavala od ranije. Strah se uvukao u Ružu, koja nije mogla ni da pretpostavi zašto je pozvana. Delovođa je bez okolišenja rekao Ruži da se sprema hapšenje Jevreja i da se brzo skloni iz kuće. Odjednom se osetila progonjena i potražila je spas kod njene drugarice u komšiluku. Kako se tih dana ništa nije desilo Ruža se vratila kući. Istinsko sakrivanje je počelo jednog jutra kada su fašisti iznenada došli da je uhapsu. Apoteka se nalazila u kući u kojoj su živеле Ruža i tetka Mira. Magistar Čeda je otvorio vrata njihovog stana i pozvao je Ružu po imenu, a rukom joj je pokazivao da beži. Ruža je u papučama i tetkinom kućnom ogrtaču, pobjegla kod komšinice Slobodanke Janković - Pešelj. Slobodanka je bila udata i imala je malo dete, ali je, iako malo zbunjena, smatrala da je to sasvim u redu kada se Ruža pojavila na vratima njihove kuće i zatražila pomoć. Dva dana se Ruža skrivala u njihovoj kući, a fašisti su počeli da obilaze komšije u potrazi za Ružom. Znali su da nije mogla da pobjegne daleko. Ruža je morala brzo da napusti Slobodankinu kuću. Na preporuku doktora Branka primila ju je babica Mara i kod nje je Ruža bila skoro mesec dana. U međuvremenu je doktor Branko tražio sigurnije sklonište za Ružu. Tetku u to vreme još nisu tražili, jer je prilikom udaje primila pravoslavnu veru. Doktor Branko je sreo Ružinu drugaricu iz osnovne škole, Slobodanku Florojkić, koja je živela u kući na periferiji grada. Slobodanka je bez reči primila Ružu, ali Ruža nije imala sreće. Bugari, koji su zajedno sa Nemcima vršljali po Negotinskoj krajini, tražili su mesto gde da smeste vojničku kuhinju. Izabrali su baš šupu i jednu sobicu u Slobodankinom dvorištu. Naredili su Slobodanki da brzo isprazni prostorije,

a Ruža je morala dalje. Doktor Branko je smestio Ružu kod Boce Lazarevića, rođenog brata predsednika opštine. Kod Boce i njegove supruge Cvete ponovo je bila u sigurnosti. Ruži je bilo dosadno, nije smela nikud iz kuće. Izlazila je pred vrata kuće, ali sa šalom koji je prekrivao glavu i lice. Došlo je proleće 1942. i Cveta je počela da radi na njivi, a Ruža je ostajala sama kod kuće. Cveti je bilo žao da Ruža toliko samuje i predložila je da se preobuče u seljačku nošnju i da joj pomogne na njivi. Ruža je oheručke prihvatila ponudu. Nisu ni razmišljale o tome da neko može da prepozna Ružu dok pogrbljena okopava njivu. Ali, baš se to desilo. Srećom, niko nije prijavio okupatorima gde se Ruža nalazi, nego su obavestili domaćina Bocu. Boca je bio besan zbog njihove neopreznosti, ali se nije moglo natrag. Pozvao je doktora Branka i odlučili su da Ruža mora da ode iz Negotina.

Ljudska solidarnost se ponovo pokazala na delu. Velja Trtuš Mikulić, koji je radio u upravi sreza, obezbedio je za Ružu legitimaciju na ime Olga Ilić. Doktor Branko je ispratio Ružu na železničku stanicu i predao železničaru, koji je smestio Ružu, kao svoju ženu, u službeni kupe. Tako su stigli do Niša odakle je Ruža nastavila put prema Kragujevcu. Pošla je da traži smeštaj kod kumova, tečinog dobrog druga sa studija u Gracu. Kada se Ruža pojavila na njihovim vratima, svi su bili iznenađeni. Kumovi, nenadanom posetom, a Ruža njihovim stanarom, nemačkim visokim ofici-

rom, koji se i hranio u njihovoj kući. Ruža je dobro znala nemački i kumova priča o dugogodišnjem prijateljstvu sa Ružinim tečom bila je dovoljna da ručak prođe u najboljem redu. Ali, kad je ručak završen, Ruža je morala da potraži drugi smeštaj.

Na putu od Niša do Kragujevca, Ruža se u vozu upoznala sa ženom šefa stanice u Badujevcu. Simpatična žena, majka dvoje dece, pozvala je Ružu u Badujevac, bila joj je potrebna pomoć u kući. Ruža se zahvalila na ponudi, ali tada još nije znala da neće moći da ostane kod kumova. Kad je napustila kumovsku kuću, odmah se popela na voz, dve stanice dalje od Kragujevca, i našla se u kući žene koja joj je ponudila posao. Poznanica iz voza se obradovala i Ruža je dobila posao.

U društvu železničara Ruža je bila lepo primljena. Malo joj je bilo čudno što su neki od njih predlagali da pređe u njihovu kuću, ali je uskoro

saznala i zašto. Jednu noć, dok je Ruža spavala u kuhinji, šef stanice je došao sa vulgarnim ljubavnim predlozima. Ujutro je Ruža, posle neprospavane noći, bez reči napustila kuću šefa stanice. Obratila se za pomoć železničaru Rusu i njegovoj ženi. I njima je bilo poznato ponašanje šefa stanice, ali posle tog događaja Ruža više nije mogla da ostane u Badujevcu. Rus je odveo Ružu u Batočinu, kod bogate udovice Divne Kovanović.

Divna Kovanović je posle smrti muža Živote preuzela veliko imanje. Kuća je bila bogata, imali su

Divna Kovanović

auto, marke ford, i šoferu. Na tako velikom imanju, i pored puno radne snage, koristili su i mehanizaciju, imali su svoju vršilicu. Ruža nije imala puno iskustva sa seljačkim poslovima, ali je Divna i za nju našla čime će da se bavi. Radila je uglavnom u kući sa velikim dvorištem, koje se nalazilo u neposrednoj blizini železničke stanice. Divna je imala dva sina, Žarka i Živu i kćerku Racu, koji su još išli u školu. Starija kćerka Biserka, bila je udata za Vladimira Mladenovića. Oni su živeli u odvojenom domaćinstvu, ali su skoro svakodnevno bili u kontaktu. U svojoj kući su skrivali Jevrejku Klarisu Levi. Za Ružu, alijas Olgu Ilić, mislili su da je izbeglica iz Bosne.

Vladimir Mladenović je pre Drugog svetskog rata učio trgovački zanat u radnji Klarisinog oca u Beogradu. Pred rat je Klarisin otac umro i Vladimir se vratio u Batočinu. Dok je Vladimir radio u očevoj radnji, između dve porodice razvilo se iskreno prijateljstvo. Kada se Vladimir oženio, porodica Divne Kovanović prihvatila je i njegove prijatelje.

Nemci su bez najave rata 6. aprila 1941. bombardovali Beograd, pogođena je i kuća porodice Levi. Kraljevina Jugoslavija je kapitulirala, a ubrzo je počeo progon Jevreja. Prvo u Beogradu, a pre nego što se proširio diljem Srbije, Klarisin brat je pobe-gao u Niš kod rođaka. Vladimir je znao šta se događa sa porodicom Levi, ali njegova pomoć nije bila potrebna, bar tako je mislila porodica Levi. Klarisa je poslala za bratom u Niš. U Nišu su bili obeleženi kao Jevreji i jednog dana Klarisin brat je odveden

u logor Crveni krst na Bubnju. Klarisa nikad nije saznala kada je njen brat streljan. Kada je Vladimir čuo šta se dešava u Nišu, pribavio je lažna dokumenta na ime Melanija Marković i došao po Klarisu. Tako se Klarisa već nalazila u Batočini kada je u kuću Divne Kovanović stigla Ruža Lihtner.

Biserka Mladenović

Divnini sinovi imali su društvo koje se povremeno okupljalo u njihovoj kući. Zabavljali su se uz pesmu i gitaru, dok su Divna i Ruža sedele ispred kuće. Jedna pesma je podsetila Ružu da je ne tako davno i ona uživala u svom društvu. Počela je da plače i otkrila Divni da je ona Jevrejka, studentkinja književnosti iz dobro stojeće kuće. "Slutila sam ja to", rekla je Divna, "ali nisam htela da ti kažem. Prokleti da su Nemci i ovi što te gone. Ništa se ti ne brini, čuvaće tebe tvoja tetka Divna. Samo ovo nemoj nikom da kažeš, to samo ja znam". Ruži je bilo lakše, poverila

se nekom u koga je imala puno poverenja. Kao da su se posle tog događaja tetka Divna i Ruža još više zbližile.

Ratna idila nije dugo trajala. Bila je godina 1943, u Batočini je bio pazarni dan, mnogi su iz okolnih sela i Kragujevca došli da pazare na pijaci koja je bila poznata po dobroj snabdevenosti i niskim cenama. Preko puta Divnine kuće nalazila se železnička stanica. Seljaci, a i oni koji su došli da pazare, prelazili su preko tetka Divninog dvorišta da skrate put do pijace. Divni to nije smetalo, njih dve su sedele ispred kuće i posmatrale prolaznike, kada je Ruža odjednom prebledela. U nju je gledao

major Dragojević, komandant garnizona iz Negotina. Ruža nije znala da je major rodom iz Kragujevca; za vreme dopusta je došao u Batočinu da pazari na pijaci. Major Dragojević se nije javio Ruži, samo je prošao dalje, a Ruža je odmah rekla tetka Divni da ju je prepoznao. Tetka Divna je naredila da se upregnu konji i poslala Ružu u Prnjavor kod zaove Žane Kovanović. Nisu čekali dugo da vide šta će dalje biti. U Divnino dvorište su stigli Nemci u potrazi za jednom Jevrejkom. Sve devojke koje su radile kod tetka Divne postrojene su u dvorištu. Među njima se nije nalazila nijedna Jevrejka, devojke nisu znale šta Nemci hoće. Niko nije otkrio da je Ruža, neposredno pre dolaska Nemaca, otišla konjskom zapregom, za njih, u nepoznatom pravcu.

Posle nekoliko dana Ruža se vratila u kuću Divne Kovanović. Ovog puta radi dogovora šta da se radi. Nemci su počeli da pretresaju kuće, ugrožena je bila i Klarisa Levi, koja se krila u kući Vladimira i Biserke Maldenović. Jedno veče svratila je Divnina sestra, udovica izvesnog Milera, koja je radila u Gestapou. Ona je znala da su Klarisa i Ruža Jevrejke, ali to nikome nije rekla. Posle dugog većanja, Divnina sestra je predložila da Ruža i Klarisa odu na rad u Nemačku?! Posle prvobitnog šoka, Ruža je procenila da je predlog veoma umesan. Ako prođu lekarsku kontrolu u Arbeitsamt-u, nemačkom Birou rada u Kragujevcu, a bile su mlade i zdrave, otići će u Nemačku, gde nikom neće pasti na pamet da su one Jevrejke.

Sutradan su Ruža i Klarisa stajale ispred zgrade u kojoj se nalazio nemački biro rada. Još uvek nisu bile sigurne šta bi trebalo da urade. Šta će se desiti ako Nemci otkriju da se iza lažnih dokumenata kriju Jevrejke? Klarisa je odustala, a Ruža je smogla snage i ušla u Biro. Posle razgovora sa službenicom sledio je lekarski pregled. Ruža je sa potpisanim ugovorom izašla iz Biroa. Mogla je da krene na rad u Nemačku, poslednja destinacija Berlin.

Klarisa je teško podnosila situaciju u kojoj se našla, došlo joj je da se ubije. Bilo je jasno da Klarisa ne može ostati u kući Mladenovića i Vladimir se pobrinuo da se Klarisa skloni na sigurno mesto. Posle kratkog vremena koje je Klarisa provela kod njegove majke, Vladimir je odveo Klarisu u Grocku kod Beograda, gde je u potpunoj sigurnosti dočekala

Ruža Lihtner (u beloj bluzi) sa svojim spasiocima

kraj rata.

Ruža je iz Beograda otputovala na rad u Nemačku. Voz je zastajao na nekim stanicama gde su se ukrcavali ljudi, koji su kao i Ruža, krenuli na rad u Nemačku. Kad je voz zastao na stanici u Gracu, u Austriji, koja je tada bila deo nemačkog Rajha, Ruža se odjednom predomislila. Sa drugim putnicima koji su imali ugovor o radu u Gracu, sišla je sa voza. Posle silnih peripetija sa austrijskim službenicima, jer nije smela da pokaže ugovor u kome je pisalo da je upućena u Berlin, dobila je radno mesto u jednoj apoteci. U Gracu se upoznala sa drugim radnicima koji su došli iz Srbije, odnosno Jugoslavije. Nikome nije smela da kaže da je ona, u stvari, Jevrejka. Nikome, osim Ratku Cvetkoviću, koji je stigao u Austriju iz Kragujevca. Ratko je 1941. godine izbegao veliko streljanje đaka i građana Kragujevca i isto je, kao i Ruža, smatrao da je najsigurnije skloniti se na neprijateljsku teritoriju. Njemu je poverila svoju tajnu, a on je od tad počeo da se brine za Ružinu bezbednost. Društvo u kome su se kretali primetilo je promenu i od tada ih je gledalo kao par. Ratko je na kraju obezbedio i jedan papir, kao neki ugovor o zajedničkom životu, koji je zamenjivao venčani list. Kada je Ruža na ulici videla jedan bračni par iz Batočine, sa kojima se upoznala dok je bila kod tetka Divne, Ratko je bio spreman da odmah napuste Grac. Preselili su se u malo mesto Bruck an der Mur. Tamo su imali svoju sobicu i posao. Kad je Ruža ostala u drugom stanju, Ratko je odlučio da vrati Ružu u Beograd, u stan kod njegove sestre. Ratkova sestra je jedva sastavljala kraj s krajem i Ruža je shvatila da će oni, kada se rodi dete, za nju biti veliki teret. Na ulici je srela Miću Todorovića, visokog četničkog

oficira sa kojim je prijateljevala u Negotinu. Mića nije zaboravio staro prijateljstvo i odveo je Ružu kući kod svoje majke. Od tetka Draginje, Mićine majke, saznala je da su 1943. njenu tetka Miru, tetka Draginjinu dobru prijateljicu, odveli iz Negotina u logor koji se nalazio na Banjici. Tetka Mira nije preživela strahote logora.

Rat se bližio kraju i ponovo je počelo bežanje. Ovog puta zbog savezničkog bombardovanja Beograda. Tetka Draginja je pazila na Ružu kao svoju sestričinu. Sklonili su se u Rakovicu, a kad je došlo vreme, Mića je odveo Ružu u bolnicu da se porodi. Ruža je dočekala oslobođenje sa bebom u naručju.

**Divna Kovanović ,
Biserka i Vladimir Mladenović**
proglašeni su 1999. godine za
Pravednike među narodima

DVE NEPOZNATE ŽENE - DVE MAJKE ISTOG DETETA

Eva Komloš, udata Kon, 6. februara 1944. godine, rodila je u Novom Sadu sina Petra. Radost bi bila sigurno još veća da njen suprug, Petrov otac Geza Kon, nije odveden na prinudni rad u Mađarsku.

Konovi su uspeli da izbegnu Novosadsku raciju 1942. godine, u kojoj je stradala većina Jevreja iz Novog Sada i okoline. Ponadali su se da je najgore prošlo, ali mesec dana pošto se rodio Petar, marta 1944. godine, nacisti su okupirali Mađarsku i ponovo je počeo progon Jevreja. Eva je bila jedinica u majke i u Novom Sadu nije imala kome da se obrati za pomoć.

Petrov deda po ocu, Mozes Kon, i njegova supruga Roza, rođena Viner, doselili se u Suboticu početkom XX veka. Roza je rodila četiri sina i kćerku Margitu. Sin Geza je rođen u Bečleju, u Mađarskoj, a školovao se u Subotici. Po završetku studija dobio je posao u Novom Sadu. Tamo se nalazio i jedan njegov brat. Kad je okupirana Kraljevina Jugoslavija, u Subotici je, ubrzo, u porodičnoj kući ostala sama njihova sestra Margita. Roditelji su umrli pre rata, a njena dva brata iz Subotice oterana su na prinudni rad. Eva, kad je i ona ostala sama u Novom Sadu, spakovala se i sa tek rođenim detetom preselila se kod Margite u Suboticu.

*Petar sa roditeljima Evom i Gezom
Kon i ujakom g. Komlosem*

Nacisti, iako su bili svesni da se bliži kraj rata, žurili su se da sprovedu svoj monstruozi plan o uništenju Jevreja. U Subotici je u maju mesecu 1944. otvoren geto za Jevreje. Čitave porodice selile su se u ograđeni deo grada u Paralelnu ulicu. Smeštaj je bio privremen, u kućama je živelo više porodica zajedno i svima je bilo jasno da je geto samo usputna stanica za nacistički logor. U geto su morale da pređu i Eva sa sinom i Margita, kod koje je Eva mislila da je našla spas. Zatočenim Jevrejima su govorili da će biti transportovani u radne logore. Eva se zabrinuto pitala kako će moći da radi sa malom bebom pored sebe, ko će se brinuti za Petra dok ona bude na radu.

Petar je imao samo četiri meseca kada je u geto stigla Ana Maćašović da poseti prijateljicu Glueck

Bozi. Ana je sa mužem Ištvanom živela u Budimpešti. Nisu imali dece. Lekari su rekli da Ana neće moći da rodi. Bozi je znala da njena prijateljica želi dete, a znala je i u kakvoj situaciji se nalazi Eva sa bebom u naručju. Predložila je da Ana usvoji Evino dete i da tako spasu Petra od logora. Dve mlade žene su se veoma brzo razumele. Ana je preko podmitljivih stražara uspela da iz geta iznese malog Petra.

Kada su preko Bačalmaša Eva i Margita stigle u Aušvic shvatile su da Eva nije pogrešila. Žene sa malom decom odvajali su u stranu i odmah ubijali u gasnim komorama. Zahvaljujući Ani Maćašović Eva je

spasla i dete i sebe. Petar je bio u sigurnosti u domu Ane i Ištvana Maćašovića u Budimpešti.

U logoru su Eva i Margita bile nerazdvojne. Zajedno su išle na prinudni rad, spavale su u istoj baraci, delile dobro, ako ga je uopšte bilo, i zlo, koga je bilo na pretek. Jednog dana podeljena je grupa u kojoj su bile Margita i Eva. Jedna je odvojena na levu, druga na desnu stranu. Margita je bila u grupi koja je odvedena u gasnu komoru.

Eva je preživela nacističku torturu logora Aušvic i 1945. obrela se u kući Ane Maćašović. Ana je bila srećna što je Eva preživela rat, ali je bila duboko uznemirena kada je shvatila da Eva želi da uzme nazad svoje dete. Geza, Petrov otac, se posle seljenja iz logora u logor vratio kući. Mali Petar je imao sreće da su mu oba roditelja preživela u najstrašnijim logorima smrti. Majka u Aušvicu, a otac na poslednjoj stanici pred oslobođenje, logor Dahau.

Majka i pomajka su napravile čudan dogovor. Eva

Ištvan i Ana Maćašović

Ana Maćašović i Petar Kon

je bila svesna da je Ana spasla Petra i prihvatila je da dete šest meseci živi kod nje, a šest meseci kod druge majke.

Ko zna šta se sve dešava u ljudskoj duši i telu u kome je duša smeštena. Ana je nakon nekog vremena ostala u drugom stanju. Dve majke su mogle da se posvete svojoj deci, a Petar, kad je već odrastao, i dalje je Anu zvao Ana-Mama. Iz poštovanja prema Ištvanu i Ani, Petar je zadržao prezime svojih spasilaca Maćašović

Ana i Ištvan Maćašović
proглашeni su 1988. godine za
Pravednike među narodima

PRIJATELJSTVO JE POLOŽILO NAJTEŽI ISPIT

Na Kosovo, gde se nalaze najznačajniji manastiri srpske istorije, ponekad su se doseljavali i iz drugih krajeva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Tako se između dva svetska rata, Dragutin Jakić, cenjeni advokat iz stare srpske porodice, oženio Anom, Hrvaticom sa ostrva Raba. Ana, koju su svi zvali Nela, postala je stanovnik Prizrena na Kosovu i Metohiji. U Prizrenu su se rodile njihove dve kćerke, Biserka i Ivanka.

Dvadesetih godina prošlog veka u Prizrenu je dobio službu vojni lekar dr Josef Tajtelbaum. Josef Tajtelbaum je studirao medicinu u Beču i za vreme Prvog svetskog rata služio je u Austro-Ugarskoj armiji. Posle rata, u Austriji, i na čitavom nemačkom govornom području, nije mogao da obavlja lekarsku praksu. Kao Jevrejin potpadao je pod ograničenja poznata kao Numerus clausus. Tada je Josef slučajno pročitao oglas da se traži lekar u vojnom garnizonu u Prizrenu; javio se i dobio posao. Prilikom jednog boravka u Beču upoznao je Paulu, rođenu Vajzerberg, iz Istočne Galicije, odakle je i on bio poreklom. Uskoro su se venčali i Paula se doselila u Prizren. Kada im se 1931. godine rodio sin, dr Josef, pasionirani šahista, dao mu je ime Raul, po čuvenom šahisti iz tog vremena Raulu Hoze Kapablanki. U to vreme se dr Josef već demobilisao i postao opštinski lekar u Prizrenu.

Dve porodice, Jakić i Tajtelbaum, prijateljile su se u malom pitoresknom gradu na obali reke Bistrice. Ponekad su zajedno letovali u kući na Rabu, odakle je bila Nela. Sa starijom kćerkom Biserkom, Raul

je bio kao da su brat i sestra.

Kada su nacisti 1933. došli na vlast u Nemačkoj, Tajtelbaumovi u Prizrenu još uvek nisu osetili posledice antisemitske politike koju je vodio Hitler u Nemačkoj. Živeli su u miru i dobrosusedskim odnosima sa svojim komšijama Srbima, Albancima, Crnogorcima, Turcima... Kada je 6. aprila 1941. nemačka armija napala Kraljevinu Jugoslaviju, preko noći se sve preokrenulo. Nemci su uskoro okupirali i Prizren. Dragutin Jakić je kao ratni vojni zarobljenik odveden u Nemačku, a njegova supruga Nela ostala je sama sa dve devojčice.

U podeli ratnog plena Prizren i veći deo Kosova i Metohije pripao je fašističkoj Italiji. Italijanske okupacione vlasti pomogle su stvaranje Velike Albanije, kojoj su pored većeg dela Kosova i Metohije, pripali i delovi teritorije Makedonije i Grčke. Ipak, pod italijanskom i albanskom vlašću, Jevreji nisu bili proganjani kao u drugim delovima Kraljevine Jugoslavije, koje je okupirala nacistička Nemačka. Nije bilo lako ni viđenijim Srbima i Crnogorcima

koji su krajem 1941. godine internirani u logor blizu sela Peze u Albaniji. Među njima se nalazio i dr Josef Tajtelbaum. Paula je, kao i Nela, ostala u Prizrenu sama sa sinom Raulom.

Jevrejima je bilo lakše pod italijanskom okupacijom, nije im bio direktno ugrožen život, ali to ne znači da nisu bili izloženi raznim pritiscima. Pre svega, bo-

*Raul sa ocem Josefom
Tajtelbaumom*

gati Jevreji su opljačkani. Uskoro su počela saslušanja i maltretiranja. Jednog dana Paula i njen sin Raul su izbačeni iz svoje kuće. Italijani su bili obzirni pa su im dali nekoliko dana da se spakuju i

Ana Jakić sa kćerkama Biserkom i Ivankom

napuste kuću. Prijateljstvo je u tim danima položilo najteži ispit. Nela Jakić je primila Tajtelbaumove u svoju kuću.

Raul više nije išao školu, ulica je bila njegov drugi dom. Narodno oslobodilački pokret (NOP) nije delovao istim intenzitetom na teritoriji Kosova i Metohije kao u drugim delovima rasparčane Jugoslavije. Ali, to ne znači da okupatoru i albanskoj administrativnoj vlasti nije pružen otpor. Raul se veoma brzo priključio omladinskoj grupi koja je

kao deo NOP-a delovala u gradu. Prikupljali su novčanu pomoć, delili letke, ponekad krali oružje od Italijana, učestvovali su u manjim sabotazama i redovno obavestavali starije drugove o kretanju italijanskih vojnika. Majka Paula i tetka Nela nisu znale šta da rade s njim. Plašeći se hapšenja, Paula je otkrila Neli da ima kod sebe 150 zlatnika "napoleona". Nije želela, ako je uhapsi, da pare odu u nepovrat. Nela je našla rešenje, spustili su kovčežić sa zlatom u bunar, tu ga nikad neće naći, bila je uverena Nela.

Italija je kapitulirala septembra meseca 1943. Nemci su ponovo okupirali Kosovo i Metohiju. Odlaskom Italijana dr Josef Tajtelbaum i drugi zatvorenici logora u Albaniji su bili slobodni. Paula je sa sinom rešila da se priključe Josefu. Posle skoro dve godine napustili su Nelinu kuću, a kad su stigli u Albaniju, zajedno sa dr Josefom i drugim bivšim logorašima, priključili su se albanskim partizanima. Dr Josef je lečio albanske partizane, ali u brdovitim predelima, gde su se nalazile partizanske jedinice, Josefu je bilo narušeno zdravlje. U proleće 1944. dr Josef je rešio da se sa porodicom vrati u Prizren. Zaobilaznim putevima su stigli u Prizren i pronašli jednu sobu u koju su se svi troje smestili. Ilegalci u Prizrenu spremali su sklonište za porodicu Tajtelbaum, ali su SS-ovci bili brži. SS-ovski oficiri sa albanskim dobrovoljcima zločinačke Skenderbeg divizije upali su jedno rano jutro u sobu u kojoj se nalazila porodica Tajtelbaum. Probudili su ih vikom "Schnell, schnell - brzo, brzo" i "Raus, raus - napolje, napolje", dok su se Teitelbaumovi brzo oblačili. Dr Josef Teitelbaum je zamolio SS-ovskog oficira za malo strpljenja, rekao mu je da je on za vreme Prvog svetskog rata služio u Austro-Ugar-

skoj monarhiji. Izvadio je iz ormana odlikovanja i medalje i pružio SS oficiru da ih pogleda. SS-ovac je sva Josefova odličja bacio kroz prozor i naredio da odmah napuste sobu. Porodica Tajtelbaum je odvedena u Prištinu. Nemci su u Prištini sakupili preko 400 Jevreja sa Kosova i Metohije, Sandžaka i Crne Gore. Preko logora na Sajmištu u Zemunu, sa još 50 Jevreja koji su se tamo zatekli, poslednjim transportom iz Srbije, deportovani su u Nemačku, u logor Bergen-Belzen. Prošlo je više od godinu dana kada je Himler odlučio da zatre tragove zločina u logoru u kome su se nalazili Tajtelbaumovi. Tri kompozicije vozova krenule su sa oko 7.500 logoraša prema češkoj granici. Sve se to dešavalo samo nekoliko dana pre nego što su oslobođeni logoraši iz logora u Bergen-Belzenu. Prvi transport je stigao u Terezín, drugi transport su zaustavili američki vojnici, Jevreji iz tog transporta su bili spašeni. Treći transport, u kome se nalazila porodica Tajtelbaum lutao je 12 dana železničkim prugama istočne Nemačke. Ni mašinovođa nije znao kuda da odveze kompoziciju vagona punu iscrpljenih i bolesnih Jevreja. Transport su crvenoarmejci, kada su spasli izmučene i gladne Jevreje, nazvali “izgubljeni voz”. Među transportovanim Jevrejima je bilo puno tifusara. I porodica dr Josefa je bila zaražena. Vojnici Crvene armije su sproveli bolesne Jevreje u bolnički karantin koji se nalazio u zarobljeničkom logoru u Milbergu. Dr Josef je bio totalno iscrpljen, jedno jutro se nije probudio, sahranjen je na logorskom groblju.

Paula i Raul su se vratili u Prizren. Nela se obradovala kad je videla da su bar oni preživeli strahote nacističkih logora. Iz zarobljeničkog logora se vratio i Nelin muž. Nela je pomogla Pauli i Raulu da

se smeste u jednu kuću, gde su iznajmili sobu. Još veća pomoć je bila što je Nela bila u pravu: zlato iz bunara niko nije pronašao. Paula i Raul su se uskoro preselili u Beograd, a odatle su se 1951. iselili za Izrael.

Ana Jakić

proglašena je 2001. godine za
Pravednika među narodima

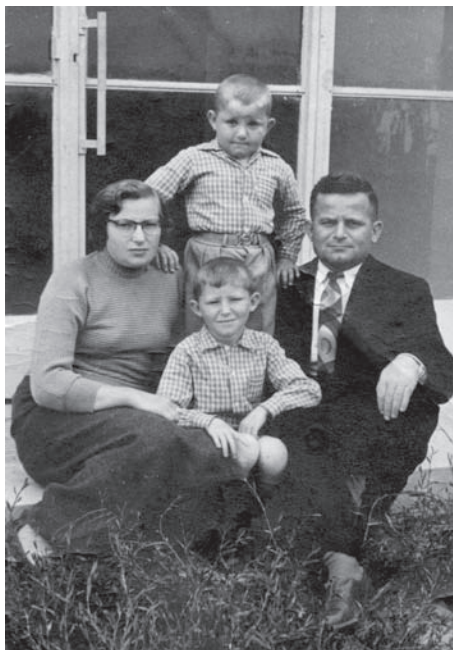
POBEĆI OD USTAŠKOG NOŽA

Bosna i Hercegovina je za vreme Drugog svetskog rata bila deo Nezavisne države Hrvatske. Marionetska vlada na čelu sa Ante Pavelićem od samog početka sprovodila je antijevrejske zakone prekopirane od njihovog mentora Adolfa Hitlera. U Sarajevu je bitisala velika jevrejska zajednica. Jevreji su se u Sarajevo naselili za vreme turske okupacije, posle progona iz Španije krajem XV veka. Kada je počeo Drugi svetski rat Jevreji su ponovo postali progonjen narod. Nacistička ideologija imala je svoje sledbenike i među domaćim stanovništvom, koje je do tada živelo u miru i zavidnoj međuetničkoj toleranciji. Najmanji povod, često izmišljen, bio je dovoljan da se uhapsu cele jevrejske porodice. Ustaše su smestale uhapšene Jevreje u privremene deportacione centre, a oni su se nalazili u delimično srušenim sakralnim objektima, zgradama, kojima je promenjena namena, i u zatvorima. Mejtaš, Baš-Čaršija, polusrušena zgrada La Benvolencije i drugi objekti činili su jedan velik logor razbacan po svim delovima Sarajeva. Moralo je hitno da se donese odluka kuda sa tolikim Jevrejima. Ustaška vlast u Zagrebu donela je odluku da se otvori Sabirni logor u Đakovu. Na crkvenom imanju Đakovačke biskupije nalazio se mlin, koji se nije koristio. Antun Akamović, đakovački biskup, oštro se suprotstavio ideji da se na crkve-

nom imanju podigne logor za Jevreje. Osvedočeni ustaša nije želeo Jevreje u svojoj parohiji. U logor su dovođeni i Srbi, komunisti, Romi, ali najbrojniji su bili Jevreji. Nije Akamović bio milosrdan čovek po božjim zakonima, naprotiv, i to je veoma brzo dokazao. U Đakovo je tokom decembra meseca 1941. godine deportovano oko tri hiljade ljudi, najviše žena i dece, koji u logoru nisu imali osnovne uslove za život. Velika hladnoća naterala je jevrejsku upravu u logoru da zatraži drvo za ogrev. Jedva su dobili nešto drva, ali uz visoku cenu i optužbu da su deo drva pokrali. Mnogo veći problem je bio nedovoljan broj nužnika. Đakovačka biskupija nije bila voljna da pomogne, čak šta više zabranila je izgradnju novih latrina. Na zahtev jevrejske uprave da se po tom pitanju nešto uradi stigao je odgovor iz Đakovačke biskupije: "Nije ovo zavod za zaštitu

Jevreja". Postojeće latrine su bile pune fekalija, ispred nužnika su bili dugački redovi, tifus je počeo da hara logorom. Logoraši su se selili na jevrejsko groblje u Đakovu.

Među logorašima deportovanim iz Sarajeva nalazila se i porodica Levi Kalmija: otac Ichak, majka Luna i šestoro braće i sestara. Smrt nije zaobišla ni porodicu Levi. Kada je jula meseca 1942. godine doneta odluka da se veći deo logoraša transportuje u logor Jasenovac, među njima su iz porodice Levi bili samo Kalmi i njegov brat. Na putu za Jasenovac kompozicija voza se povremeno

Judita i Kalmi Levi sa decom

zaustavljala. Kada je voz zastao na jednoj stanici, Kalmi je zamolio čuvara da ga pusti iz vagona da popije malo vode sa česme. Videći iscrpljenog mladića, stražar se sažalio i dozvolio Kalmiju da izađe iz vagona. Kalmi je pozvao i brata da mu se pridruži, rekavši da im je ovo poslednja prilika da pobegnu iz transporta smrti. Brat je odbio, a voz je uskoro nastavio put bez Kalmija. Kalmi nije znao gde se nalazi, a ni kuda da krene. Stražar je, ipak, prijavio njegovo bekstvo i za njim je krenula velika potera. Kalmi nije stigao daleko, uhvaćen je, i pošto je voz nastavio put za Jasenovac, prebačen je u zatvor u Iloku.

U to vreme bili su u jeku poljoprivredni radovi. Trebalo je skupiti klasalo žito, a radne snage nije bilo dovoljno. Zatvorenici iz Iloka slati su svuda gde su nedostajali nadničari za poljske radove. Kalmi je ovog puta tačno znao gde se nalazi i kuda treba da beži. Setio se tatinog predratnog prijatelja iz Šida. Iskoristio je priliku kada su bili na poljima, dalje od Iloka, i ponovo pobegao. Kada je potpuno iscrpljen stigao u Šid, pronašao je kuću Bože Jovanovića, tatinog prijatelja. Boža nije bio kod kuće, a njegova supruga Desanka i kćerka Nada primile su umornog mladića. Pu-

Nada i Desanka Jovanović, fotografija snimljena za vreme rata

Katarina Kozlov, Nemanja Jovanović i Olimpijada Kozlov

stile su ga da odspava dok se Boža ne vrati kući. Kada se Boža vratio kući, tu je bio i njegov sin Nemanja, seli su da se dogovore šta da rade. Odlučili su da spasu Kalmija od ustaškog noža.

Boža Jovanović je već bio u prilici da pomogne Vladi Šlezingeru, kožarskom trgovcu, sa kojim je sarađivao pre rata. Obezbedio mu je lažna dokumenta, ali ovog puta nije mogao da iskoristi istu vezu. Setio se Boža prijatelja Safeta Fazlagića, koji je živio u Splitu. Naravno, nije mogao da mu napiše pismo, i pošalje poštom, sa molbom da mu nabavi lažna dokumenta za mladog Kalmija. To je učinio preko svojih prijatelja železničara. Uskoro je stigao odgovor sa dokumentima za Kalmija, na ime Ivo Martinović, izbeglica iz Srbije. Jedan problem je bio rešen, ali, čim bi Kalmi progovorio, svi bi odmah znali da je on dodoš, ali ne iz Srbije. Pod prismotrom je bio i Nemanja, jer je aktivno učestvovao u Pokretu otpora. Ipak, porodicu Jovanović niko nije dirao sve do oktobra 1943. kada su partizani izveli diverzantsku akciju miniranja pruge. Fašisti su među građanima Šida izabrali taoce, koji su bili zatvoreni, dok su ustaše bile u potrazi za partizanima. Kada nisu uhvatili nijednog diverzanta, odlu-

čili su da za odmazdu obese taoce. Među taocima su se nalazili otac i sin, Bogdan-Boža i Nemanja Jovanović. Vešanje je bilo javno. Boža je bio obešen, a kada je na red došao Nemanja, prisutni građani su se pobunili. Zahtevali su da puste Nemanju, jedinog muškog potomka porodice Jovanović. Nemanja je bukvalno skinut sa žice, ali porodica Jovanović je hitno morala da napusti Šid.

Desankina sestra Mileva bila je udata za Milana Kladovića. Živeli su u Tenju, selu blizu Osijeka. Nemanja, koji je bio oženjen i imao jedno dete, prodao je nešto zemlje iz porodičnog imanja i familija Jovanović se sa Kalmijem preselila u Tenje.

Kalmi je još u Šidu želeo da ode u partizane. Bližio se kraj rata, u neposrednoj blizini Šida je otvoren Sremski front i Kalmi se pridružio partizanskim jedinicama. Kada je maja 1945. završen rat i za Kalmija su prestale ratne muke. Nekoliko godina posle rata Kalmi se iselio za Izrael. Nikada nije zaboravio čika Božu i porodicu Jovanović, koja mu je pomogla onda kada mu je bilo najteže u životu.

Nemanja Jovanović drži Bogdana (dobio ime po ubijenom dedi) i supruga Zorka drži Stanka, snimljeno posle rata

**Desanka i Bogdan Jovanović,
kćerka Nada i sin Nemanja**
proglašeni su 1968. godine za
Pravednike među narodima

NE PITAJ KOD KOGA SE KRIJEŠ

Miroslav Kirec, trgovački pomoćnik, i njegova sestra Zlatica živeli su u Beogradu, na Čukarici u Radničkoj ulici. Kao trgovački pomoćnik Miroslav, koga su drugovi zvali Mirko, pre Drugog svetskog rata se pridružio radničkom pokretu. Bio je u direktnoj vezi sa Brankom Tasovcem, organizacionim sekretarom KP Mesnog komiteta partije u Beogradu i Jovom Ćorovićem, sekretarom III rejonskog komiteta. Radio je u Beogradu, a zadatak mu je bio da na Čukarici objedini trgovačke pomoćnike u jednu organizaciju, koja bi se borila za bolje uslove života i skraćivanje radnog vremena. U rasturanju radničkog nedeljnika, proučavanju napredne literature, organizovanju štrajkova trgovačkih pomoćnika, kao grom iz vedra neba, 25. marta 1941. godine, stigla je vest da je Kraljevina Jugoslavija pristupila Trojnom paktu. Mirko je istog dana sa drugovima i drugaricama krenuo na demonstracije u centar Beograda. Dva dana kasnije digao se ceo Beograd protiv saveza sa Hitlerovom Nemačkom. Pala je vlada, a Hitlerova osveta je stigla 6. aprila kada je bombardovan Beograd. Jugoslavija je ubrzo kapitulirala, a nemačka vojna uprava sa kolaboracionistima je uspostavila vlast u Srbiji.

Početkom juna 1941. počeo je organizovani rad SKOJ-a na Čukarici. Organizaciji su odmah priklju-

čeni Mirko i njegova sestra Zlatica. Mirko i drugovi su imali sve više posla, počeo je progon Jevreja i komunista. Čukarica se tada nalazila na periferiji Beograda i odatle je vodio jedan od puteva u partizanske jedinice. Mirko je dobijao sve odgovornije i odgovornije zadatke. Kroz stan u kome su živeli Zlatica i Mirko defilovali su beogradski komunisti na putu za partizanske odrede. U partizane su odlazili i Jevreji. Tri brata Baruh, komunisti, od prvih dana rata nalazili su se u partizanskim odredima.

Kada je decembra meseca 1941. počelo najmasovnije odvođenje beogradskih Jevreja u logor koji je bio smešten na Sajmištu u Zemunu, sestre Baruh, Sonja i Bela, i majka Bulina dobile su poziv da se jave Specijalnoj policiji za Jevreje. Baruhovi su već znali šta to znači; deportacija u logor smrti. Nekoliko dana pre nego što su sa lažnim dokumentima napustile stan, Sonja je od sestre Šeli saznala za tragičnu sudbinu braće. Brat Isidor je krajem avgusta 1941. poginuo u borbama za Užičku republiku. Josif je bio ranjen u borbi kod Bajine Bašte i od zadobijenih rana umro je u Užicu oktobra iste godine. Bora je bio u Užičkoj republici zadužen za propagandni rad. Na povratku iz Sandžaka je uhvaćen i prebačen u

Beograd. Sonja je tek posle rata saznala da je Bora 7. jula 1942. streljan u Jajincima. Za samo nekoliko meseci muški potomci porodice Baruh izbrisani su iz spiska živih. Šeli nije krila od Sonje istinu, tada su se sestre videle poslednji put. Šeli je sa mužem,

Miroslav Kirec

posle jedne nesreće koja se dogodila dok su pravili ručne bombe, uhvaćena i odvedena na Banjicu gde je streljana sa mužem.

Sonja je od 1938. godine bila član sportskog društva "Polet". U stvari, "Polet" je bio mesto gde su okupljali mladi ljudi sa naprednim idejama, koji su 1939. godine osnovali prvu SKOJ-evsku organizaciju u Beogradu. Kada su drugovi saznali da su Sonja, njena mlađa sestra i majka ostale same, preuzeli su brigu o njima. Majci Bulini niko nije smeo da kaže ni jednu reč o tragičnoj sudbini njenih sinova. Drugovi su obezbedili lažna dokumenta sa kojima je počelo mukotrpno sakrivanje Baruhovih. Prelazile su iz stana u stan, često ne znajući ni imena onih kod kojih su se skrivali. Zbog eventualne "provale", bolje je bilo ne znati previše, a njihova pomoć im je vraćala veru u ljude. Ponekad rastavljene, nalazile su sklonište u napuštenim šupama ili ruševinama, koje su ostale od bombardovanja Beograda. Tako je to bilo do marta 1942. kada je u Beogradu došlo do velike "provale". Mnogi komunisti i članovi SKOJ-a, koji nisu uhapšeni, morali su odmah da napuste Beograd. Sonjina "veza", bila je na spisku provaljenih. Došlo je vreme da i Sonja napusti Beograd. Za majku i sestru su preuzeli brigu drugovi koji su ostali u Beogradu.

Sonju je preko Čukarice i Rakovice vodio put u Srbiju. Tako je Sonja stigla u stan Mirka i Zlate Kirec. Tih dana su pojačane racije u celom Beogradu. Tražili su komuniste i skrivene Jevreje, koji su izbegli odvođenje u logor na Sajmištu. Nekoliko

Sonja Baruh

dana Sonja nije smela da napusti stan porodice Kirec. Njeno ime se nalazilo na crnoj listi, spiskovima traženih. Kada su Mirko i Zlatica procenili da se situacija malo smirila, Sonja je prešla u drugo sklonište u Rakovici. Posle oktobarske provale 1942. godine, više nije imala izbora, prvim vozom je otputovala u Jagodinu. Sonja je bila spašena.

Tek kada je rat završen Sonja je saznala da joj je majka živa. Drugovi su majku prebacili u selo Drugovac kod Smedereva i brinuli se za nju do kraja rata. Sestra Bela nije imala sreće, osta-

la je samo u uspomenama sa svojom braćom i sestrom Šeli, koji su dali život za neka bolja vremena.

Miroslav Kirec

proglašen je 1990. godine za
Pravednika među narodima

VAŽNO JE DA SU STIGLI ŽIVI

Arslan Reznići, trgovac iz Đakovice, povezao se 1932. godine sa cenjenim jevrejskim trgovcima iz Skoplja i Soluna. Stvoreno međusobno poverenje dovelo je, na zahtev trgovaca iz Skoplja, do proširenja saradnje. David Koen, Rafael Natan i Arslan su 1937. započeli ortačke poslove. Arslan je proširivao poslove u pravcu Dečana, gde je imao porodičnu kuću.

Trgovci iz Skoplja su pomno pratili šta se dešava u Nemačkoj. Bili su među malobrojnima koji su na vreme shvatili kakva sudbina očekuje Jevreje. David Koen i Rafael Natan su pitali svog partnera u poslu, Arslana, da li mogu da se na neko vreme sklone sa porodicama kod njega u Dečane. Arslan je bio spreman da ih primi i garantovao im je bezbednost. Imao je veliko imanje, ali malu kuću.

Mustafa Reznići prima medalju pravednika

Predložio je partnerima da mu daju pozajmicu da za njih napravi novu, mnogo veću kuću od kamena. David i Rafael su pristali, a njima se pridružio i Salomon Konforti iz Soluna. Kuća još nije bila gotova, kada se početkom 1940. David Koen sa porodicom preselio u Arslanovu staru kuću. Kada je kuća sazidana, u rekordnom roku, za četiri meseca, Koenovi su prešli u novu kuću, a ubrzo su im se pridružile porodice Konforti i Natan.

Arslan je pomagao drugima, ali kad je na Kosovu i delovima Makedonije buknuła epidemija tifusa, nije mogao da pomogne svojoj porodici. Troje članova njegove familije je umrlo od tifusa, a sin Mustafa i kćerka Nadjarija bili su zaraženi. Nalazili su se na lečenju u Đakovici, ali su lekari mislili da se radi o malariji i pogrešno su ih lečili.

U to vreme u Srbiji je profašistička vlada potpisala pristup Trojnom paktu. Posle martovskih demonstracija 1941. godine, kada je narod odbacio pakt sa Hitlerovom Nemačkom i silama osovine, novoj vladi u Beogradu je bilo jasno da je rat neizbežan. Ubrzano je vršena mobilizacija, ali je već bilo kasno. Usledilo je bombardovanja Beograda, 6. aprila 1941. godine, a potom napad na Kraljevinu Jugoslaviju. Jugoslavija je ubrzo kapitulirala. U Makedoniji, tada Južnoj Srbiji, takođe je izvršena mobilizacija. Među mobilisanimima je bio i poznati skopski lekar dr Haim Abravanel. Njegova jedinica je prebačena vozom od Skoplja do Peći, a odatle su autobusima stigli u Đakovicu. Salomon Konforti je video dr Abravanela i odmah uputio Arslana da zatraži od njega pomoć za svoju bolesnu decu. Dr Haim Abravanel je pregledao bolesnike i posumnjao na tifus. Mladi su dobili novu terapiju, iako rezultati analize krvi iz Skoplja nisu nikad stigli.

Naime, počeo je rat i cela jedinica u kojoj se nalazio dr Abravanel bila je zarobljena. Kad je Arslan stigao kolonu, Nemci su sprovodili zarobljenike iz Đakovice u Peć. Pokušao je da ubedi dr Abravanela da pobjegne s njim, jer je nemačko obezbeđenje kolone bilo veoma slabo, ali je dr Abravanel odbio ponudu. Arslan se vratio kući i ispričao Salomonu šta se desilo. Salomon je predložio da zajedno odu u Peć i ubede dr Abravanela da pobjegne iz logorskog kampa. Posle dužeg ubeđivanja dr Abravanel je pristao da pođe s njima, ali pod uslovom da povedu i dr Jovanovića iz Subotice, koji je zarobljen s njim. Arslan je pristao i kolege lekari su se ubrzo našli u Arslanovoj kući.

Dr Abravanel se iznenadio kad je u Arslanovoj kući zatekao tri jevrejske porodice, ali nije bilo vremena za priču. Abravanel i Jovanović su preobučeni u albansku nošnju, a njihove uniforme su spaljene u dvorištu iza kuće. Dr Jovanović se žurio da se što pre vrati u Suboticu. Situacija je još uvek bila opasna, ali se dr Jovanović, posle četiri dana boravka u Arslanovoj kući, uputio na dalek put. Dr Abravanel je ostao u Dečanima. Ubrzo je postao poznat u Dečanima i okolini. Lečio je ljude od raznih bolesti, ali nikad nije hteo da uzme novac. Govorio je da ima sve što mu je potrebno. Arslan i njegova žena Fatima brinuli su se za doktora i ništa mu nije nedo-

Stoje s desna na levo: Arslan Reznići, dr Haim Abravanel i Mustafa Reznići sin Arslana; sede s desna na levo: dr Reni Levi - Abravanel, Berta Abravanel, supruga Arslana Reznićija, nepoznata žena i beba Rahel Levi

stajalo. Sin Mustafa je bio važna veza sa spoljnim svetom.

Porodice Koen, Natan i Konforti su se u Dečanima već potpuno odomaćile. U kuću je dolazio profesor Bećir Kastrati da devojčice Suziku Natan i Ivetu Konforti podučava francuski. Jedino je Haim Abravanel bio zabrinut. Njegova supruga Berta ostala je sama u Skoplju.

Prošlo je tri meseca od kako je dr Haim Abravanel boravio u Dečanima i situacija je svima već bila jasna. Italijanski okupatori su podelili vlast sa novostvorenom Velikom Albanijom i dr Haim Abravanel je zamolio domaćina da mu pomogne da se vrati u Skoplje. Smušna su to bila vremena i Arslan je poveo jednog čuvara koji će ih pratiti. Narav-

no, nije bilo govora o tome da se krene najkraćim putem. Dr Abravanel nije imao nikakva dokumenta sa kojima bi mogli da prođu silne kontrole na putevima. Krenuli su preko Đakovice za Prizren. Na tom terenu su bili još uvek sigurni. U Prizrenu su noćili, a sutradan su preko planine Šare stigli do Tetova. U Tetovu su proveli još jednu noć, a treći dan su se obreli u Skoplju, u dvorištu dr Abravanela. Osvrtali su se da vide da li je kuća pod prismotrom bugarskih okupacionih vlasti, ali nisu nikog primećili. Pošto je dr Haim Abravanel bio obučen u albansku nošnju, Arslan je predložio Haimu da slobodno zakuca na vrata, i ako vrata otvori neko nepoznat, kaže da mu je potrebna doktorova pomoć. Kada je Haim tako i učinio, Berta nije htela da otvori vrata. Rekla je nepoznatom da sumnja da je doktor još uvek živ. Haim je na to zazviždao na Berti dobro poznat način. Vrata su se otvorila i uskoro su svi putnici bili u kući. Celu noć su Haim i Berta pričali o proteklim događajima, a ujutro su se zahvalili i ispratili Arslana i njegovog čuvara. Arslan i njegov pratilac su se istim putem vratili u Dečane.

Dr Haim Abravanel više nije bio u opasnosti. Kasnije, u Makedoniji, u vreme najvećeg progona Jevreja, marta 1943. godine, lekari, medicinsko osoblje i apotekari, bili su pošteđeni. U Srbiji je bila druga situacija. Nacisti su odmah po okupaciji 1941. počeli progon Jevreja. Među Jevrejima se brzo proneo glas da Italijani ne sprovode Hitlerovu politiku istrebljenja jevrejskog naroda. Na okupiranim teritorijama od strane italijanskih fašista Jevreji jesu bili maltretirani, ali im život nije bio u opasnosti. Oni Jevreji koji su uspeali da se dokopaju Kosova i Metohije, prebacivani su u Albaniju, a odatle je jedan deo uspeo da se prebaci u Italiju,

još dalje od balkanskog pakla. Arslanova kuća u Dečanima uskoro je postala privremeno pribežište za mnoge jevrejske porodice, koje su tražile spas na putu za Albaniju. Arslan Reznići je u narodu bio cenjen kao pošten čovek. Mnogi su bili spremni da mu pomognu u ulozi u kojoj se našao. U tim vremenima je bilo veoma važno garantovati bezbednost Jevrejima na putu za Albaniju. U pomoć su priskočili Halim Spahiu, trgovac, i njegov ortak Hasan Rema. Njihova pomoć je bila od izuzetne važnosti kad je septembra meseca 1943. kapitulirala Italija, a Nemci preuzeli vlast na Kosovu. Ponovo je počeo lov na Jevreje i odvođenje u logore smrti. Porodice Koen, Natan i Konforti bile su primorane da napuste Arslanovu kuću i potraže pribežište u Albaniji. U pomoć je priskočio i Pashuk Biba, čiji je brat Kolja u to vreme bio ministar unutrašnjih poslova u vladi Albanije. Uz Koljinu pomoć Jevreji su prebacivani u Italiju. Kada su Arslana posle rata pitali koliko je jevrejskih porodica prošlo kroz njegovu kuću, odgovorio je da ne zna broj, ali da je za svakog ko je izašao iz njegove kuće dobio potvrdu da je stigao živ tamo kuda je bio upućen.

Arslan Reznići

proglašen je 2008. godine za
Pravednika među narodima

S VEROM U BOGA

Strašna eksplozija probudila je Kremerove. Osim Beograda, 6. aprila 1941. godine, bombardovani su i drugi gradovi u Srbiji, a među njima i Smederevo. U bombardovanju je teško oštećen i Grand hotel, koji su u zakup držali Aleksandar Kremer, Jevrejin poreklom iz Poljske, i njegova supruga Olga, rodom iz Slavonije. Odmah su odlučili da napuste Smederevo i preselili su se u Sremsku Mitrovicu. Razlog za odlazak iz Smedereva nije bio samo što su ostali bez posla, nego i zato što se Aleksandar plašio progona od strane okupatora. Naime, kada je 27. marta 1941. narod demonstrativno rekao da ne prihvata pakt sa Nemačkom, Aleksandar je u opštem slavlju, ispred hotela, delio besplatno hranu i vino. Vest je objavljena na radio Donau i navedeno je Aleksandrovo ime. Ubrzo su Nemci stigli u Smederevo i počelo je hapšenje po spiskovima koji su unapred napravljeni. Na sreću, Kremerovi su već bili u Sremskoj Mitrovici. Smeštaj su našli kod porodice Botić. U stvari, u kući gde je živio njihov zet Radovan Botić, za koga je bila udata njihova kćerka Ada Perl.

Aleksandar Kremer je bio pobožan čovek, ali ne dovoljno da bi mu u Poljskoj oprostili što je odsekao pejsle (zulufe) što je za ortodoksne Jevreje bio težak prekršaj. Da li je bio prognan ili je morao da beži iz sredine koja je teško osudila njegov postupak, tek, početkom Prvog svetskog rata stigao je u Osijek. Tu je upoznao svoju buduću suprugu Olgu Šajber i venčali su se odmah posle rata. U srećnom braku rođene su tri kćerke, Julija, Ada Perl i Josipa. Aleksandar je bio uspešan trgovac žitaricama,

zatim hotelijer, obogatio se i njegova porodica nije znala za nemaštinu. Pomagao je mnoge ljude i onda kad je bilo najteže to mu se dobrom vratilo.

U Sremskoj Mitrovici su Nemci počeli da obilaze kuću u koju su se sklonili Kremerovi. Tražili su njihovog zeta Radovana, zbog aktivnog učešća u martovskom puču. Aleksandar je video da više nisu sigurni ni u kući Botića. Procenio da je bolje da se presele u veliki grad, verovao je da će tu biti manje primećeni i sa ženom i kćerkama se preselio u Beograd. Primio ih je u stan rođak Botićevih, Stojković Živko, koji je živio u ulici Kralja Vladimira. Njima se pridružila i kćerka Ada, Radovanova supruga sa dvoje male dece, jer ni za nju više nije bilo bezbedno u Mitrovici.

I Radovan je morao da beži, prvo se sklonio u Veliko Orašje, da bi krajem juna 1941. iznajmio kuću u Guči, ne znajući da će tu ostati do kraja rata. Radovan je bio veterinar, vremena su bila teška i često se dešavalo da ne naplati veterinarske usluge. Narod je cenio šta on radi, a to je pomoglo kasnije kad je cela porodica Kremer našla utočište kod njega.

Aleksandrova očekivanja da će u Beogradu biti manje primećeni, nisu se ispunila. Morao je da se prijavi policiji i dobio je traku koju je morao da nosi na rukavu. Od tada je svaki dan odlazio na prinudni rad. Početkom juna meseca na vratima stana su se pojavili SS-ovci. Odveden je u zatvor Gestapo koji se nalazio u ulici Kralja Aleksandra. Prvi put je Aleksandar omirisao smrt kada je sa grupom Jevreja i komunista izveden na streljanje u Jajince. Aleksandar je, kao što rekosmo, odsekao pejsle, ali je i dalje bio pobožan čovek. Molio se Bogu, uveren da se njemu ništa neće desiti, jer je bio po-

šten čovek i nikom nije naneo zlo. Bog je, izgleda, uslišio njegove molbe i sa još jednim zatvorenikom vraćen je sa streljanja u zatvor. Zet Radovan je sve vreme tražio vezu kako da izbavi tasta iz zatvora. Na kraju se setio školskog druga Radulovića, koji je poznao jednog nemačkog SS majora. SS major je pre Drugog svetskog rata, kao napredan student, izbegao od nacističkog progona iz Nemačke i našao utočište u Beogradu. Mnogi su mu pomagali da preživi, a među njima i Jevreji. No, na okupiranoj teritoriji, kao dobrom poznavao prilikama u Beogradu, studentu je sve oprošteno i dobio je visok čin i nameštenje u Komesarijatu za jevrejska pitanja.

- Vi ste mene čuvali i biće mi drago da nešto mogu da učinim za vas, - rekao je major, kad je čuo Radulovićevu molbu. Posle dva meseca provedena u gestapovskom zatvoru, Aleksandar Kremer pušten je kući.

Početkom septembra meseca partizani su imali kontrolu u nekim mestima u zapadnoj Srbiji. Među njima je bila i Guča, koja se nalazi u neposrednoj blizini Čačka. U novim okolnostima Radovan je uspeo da u sreskom načelstvu dobije originalne legitimacije i požurio je u Beograd da dovede Kremerove kod sebe. Tamo je stigao sa partizanskim kurirom, koji je poslat na zadatak u Beograd. Ali, Aleksandar nije hteo ni da čuje za selidbu. U Beogradu je jaka nemačka propaganda opisivala partizane kao bandite koji terorizuju narod na teritorijama koje kontrolišu i Aleksandar se uplašio da će im u Guči biti još gore. Ni sva ubeđivanja nisu pomogla i Radovan se sa Adom i decom vratio u Guču. Olga je, za svaki slučaj, legitimacije koje je doneo Radovan, sakrila na sigurno mesto.

Partizani su oslobađali nova i nova mesta, sve dok nisu uspostavili vlast u Užicu. Stvorena je Užička republika, prva slobodna teritorija u okupiranoj Evropi. Nemci su ubrzo počeli ofanzivu, kako bi ponovo uspostavili izgublenu vlast. Guča je bila među prvima na putu prema Užicu. Nemci su napredovali i "čistili" teren. Nezapamćen teror naterao je stanovništvo sela u zbegove. Čim se situacija koliko koliko smirila, odnosno kad je proradio železnički saobraćaj iz Čačka, Radovan je ponovo krenuo za Beograd.

Kad je Radovan stigao do Kremerovih, bio je 18. decembar 1941. godine, većina beogradskih Jevreja je već odvedena u logor na Sajmište, koji se nalazio na drugoj obali Save.

- Uskoro će doći i po vas, - rekao je Radovan. - Valjda vam je jasno da nećete moći još dugo da ostanete u ovom stanu, - Radovan je zahtevao da se odmah spakuju i krenu sa njim u Guču.

Aleksandar ponovo nije hteo ni da čuje razloge za odlazak iz Beograda. Počelo je teško ubeđivanje, dugo je trajalo, a nisu smeli da propuste voz za Čačak. U opštem metežu koji je još uvek vladao zbog nemačke ofanzive, to je bila, možda, i poslednja prilika da si izvuku iz Beograda.

Voz je kretao rano ujutro, Radovan je već kupio vozne karte i kaparisao konjsku zapregu za prevoz mesa da ih u četiri sata ujutro prebace do železničke stanice.

- Mi ne idemo, - po ko zna koji put je ponovio Aleksandar. - Mi smo poštena porodica i Bog nas vodi kuda treba i od zla će nas sačuvati.

U razgovor se umešao i rođak Živko.

- Ako te Bog čuva, sačuvaće te i u Guči, - rekao

je Živko, upozoravajući na opasnost kojoj je stalno izložen zbog njihovog boravka u njegovom stanu. To je prevagnulo i rano ujutro prebacivši se na željezničku stanicu, ukrcali su se u stočni vagon, tada jedino prevozno sredstvo, koji će ih prevesti do Čačka.

U vagonu nije moglo da se sedi, sve su vreme stajali, a Aleksandar se molio i klanjao kao da je pred Zidom plača. Porodica ga je okružila da drugi ne primete šta radi.

- Moraš odmah prestati da se klanjaš, - rekao je Radovan. - Dovodiš nas sve u opasnost, neko će nas prijaviti čim izađemo iz voza.

Aleksandar je prestao da se klanja, pitajući se po ko zna koji put da li je pametno što su krenuli na put.

U Čačku je bila velika gužva i na stanici niko nije kontrolisao putnike. Na njihovu nesreću voz je kasnio i u Čačak su stigli u pet sati popodne. Uskoro je počinjao policijski čas i nikako nisu mogli da se prebace do Guče. Morali su da prenoće u Čačku. Radovan se setio prijatelja koji može da pomogne. Otišli su u kuću kolege veterinara, dr Radiše Veljovića. Radišina dva brata su bila u partizanima i Nemci su često obilazili njegovu kuću u potrazi za njima, ali, bez obzira na opasnost, Radiša ih je primio na konak. Odmah ujutro su iznajmili fijaker i otišli u Guču.

Radovan je sa porodicom stanovao u iznajmljenoj kući u centru Guče. Kad su stigli, mesto je bilo puno Dražinih četnika, ljotićevara i Nemaca. Po ko zna koji put su pretraživali kuće u potrazi za preostalim partizanima i njihovim saradnicima. Preki sud je radio neprekidno, malo malo čuo se rafal sa nekog kraja sela. Ispred Radovanove kuće, na banderi,

visio je obešen čovek.

Ni radost kćerke Ade kad je videla žive roditelje i sestru nije mogla da skine Aleksandrov smrknut izraz lica.

- Tu si nas doveo? - gundao je Aleksandar.

- A u Beogradu nisi video obešene na Terazijama?

- odgovorio mu je Radovan. - Kod mene si siguran i više nemoj da brineš.

Aleksandar Kremer i kćerka Julija veoma brzo su stekli poverenje naroda. Pisali su pisma zarobljenim mladićima koji su poslani u vojne zarobljeničke logore u Nemačku. Prevodili su sa nemačkog, i obratno, razna službena dokumenta koja su trebala seljacima. Nikada nisu naplatili ni jednu uslugu i narod ih je voleo.

Nada i Radovan Botić, sedi Julija Ben Šahar

Za ukućane Radovan je bio veterinar, koji je često morao da obilazi sela, i nisu znali za njegove druge aktivnosti. Međutim, Radovan je bio aktivni sarad-

nik Narodno oslobodilačkog pokreta. Sve vreme je održavao veze sa partizanima i komunističkom partijom i lično učestvovao u brojnim akcijama.

Partizani su našli način da kontrolišu poštu koja je odlazila iz sreza. Posebno su kontrolisani izveštaji načelnika sreza, jer je puno aktivista po dojavama već bilo uhapšeno i likvidirano. U jednom izveštaju načelnik Milošević je referisao da u srezu nema Jevreja i Cigana, osim u kući Radovana Botića, u Guči, gde se krije jedna jevrejska porodica. Radovan je odmah obavešten, a izveštaj je prepravljen i bez informacije o Kremerovima, poslat nadležnoj nemačkoj komandi.

Namerno su sačekali nekoliko dana da izveštaj stigne u komandu, a onda su jednu noć, po najvećem mrazu, Radovan i dva druga, Rade Jovanović i Mile Protić, zvani Budak, upali u Miloševićevu kuću. Tri sata su ga ispitivali u hladnoj sobi, a Milošević je sve vreme bio samo u gaćama koje su ostavili na njemu.

- Ja to nisam napisao, - tvrdio je sreski načelnik Milošević. - Odakle vam to?

- Šta ti misliš da mi nemamo ljude u Kraljevu? - rekao je Radovan, - danas smo dobili kablogram u kome piše šta si napisao u izveštaju.

Milošević je sve priznao. Naređeno mu je da do sutra ujutro, do devet sati, napusti srez, što je Milošević i učinio. Nikome nije smeo da kaže šta se desilo i da se Jevreji nalaze u Botićevoj kući. Bio je ubeđen da partizani imaju svoje ljude u svim komandama i, ako nešto kaže, sigurno će ga stići smrtna kazna koja mu je zaprećena.

Kraj rata Kremerovi su dočekali u Guči. Radovan je bio ponosan što je uspeo da ih sačuva od najvećeg

zla dvadestog veka. Kada su se opraštali Radovan je bio u uniformi majora Jugoslovenske narodne armije.

Radovan Botić

proглаšen je 1989. godine za
Pravednika među narodima

BABA KATICA IZ PERLEZA

Svi su bili na okupu, nije bilo nikakvo slavlje, nego su braća i sestre sa porodicama napustili svoje domove i polovinom 1941. godine našli utočište u roditeljskom stanu kod Avrama i Berte Aureti. Svi su bili iz Beograda, a roditelji su živeli u ulici Despota Đurđa broj 8; stan je tada više ličio na sabirni centar nego na porodično domaćinstvo.

U stanu se nalazila i njihova kćerka Anuška. Anuškin muž, Solomon Danon, svaki dan je odlazio na prinudni rad i uveče se vraćao kući. Teško je bilo Anuški da bude sama, pa je tako i ona prešla u roditeljski dom, a Solomon je povremeno dolazio da se vidi sa ženom.

Elijas - Guta, sedamnaestogodišnji Jevrejin, sa žutom trakom na rukavu, 25. jula 1941. godine, bacio je benzinsku bocu na nemački kamion, kamion se zapalio, a Guta je uspeo da pobjegne. Istog dana izvedene su još tri slične akcije, ali su okupatori uspjeli da identifikuju samo Gutu, sina apotekara Nisima Almoslina. Iako niko od Nemaца nije stradao, velika grupa Jevreja, među kojima je bio i Anuškin muž, Solomon Danon, odvedena je na Tašmajdan. Gutu je dat rok od 24 časa da se preda nemačkim vlastima. Nije Guta bacio bombu zato što je bio Jevrejin, nego zato što je želeo da istera okupatore iz njegovog Beograda. Guta se nije predao, a okupatori su odvojili iz grupe i streljali 122 Jevrejina, među kojima je bio i Solomon. "Prva stotina", kako su je nazvali, bila je tek početak još većeg pogroma Jevreja koji je sledio.

Rozika, Anuškina sestra, tog zlokobnog jutra, 6. aprila 1941. godine, za vreme bombardovanja

Beograda, dobila je trudničke bolove. Bila je pred porođajem i hitno je kolima Crvenog krsta prebačena u bolnicu. Bolnica je bila puna ranjenika i nije bilo dovoljno mesta za trudnice. Nisu mogli da je dugo zadrže, te je prebačena kod porodice Levi u Zemun, da se tamo oporavi. Anuška je svaki dan, peške, prelazila most preko Save da bi stigla do sestre i pomogla koliko je znala i umela. Imala je vremena da se posveti sestri, ali sa žutom trakom na rukavu stalno je bila izložena opasnostima. Kad je prelazila most skidala je traku, da izbegne dodatna ispitivanja, što je bilo još opasnije ukoliko otkriju da ne poštuje naredbu o obeležavanju Jevreja. Rozika se oporavila, pa je i ona sa bebom u naručju došla u roditeljski dom.

Ni Anuškin brat Jakov, Žak, kako su ga zvali, nije bio pošteđen od prinudnog rada. Ipak, skovao je plan i sa suprugom i kćerkom pobjegao u Solun. Na žalost, odmah su vraćeni nazad. Žak i njegova supruga su ubijeni u logoru na Banjici, a kćerka je nestala bez traga.

U roditeljskom stanu nalazila se i Anuškina sestra Bukica sa dve kćerke.

Brat, dr Maks Aureti, koji je radio u Jevrejskoj bolnici na Dorćolu, živio je u svom stanu, ali je često svraćao da obiđe roditelje. Nedostajao je i brat Leon, koji je kao vojni zarobljenik odveden u Nemačku. Zaštićen Ženevskom konvencijom nalazio se do pred kraj rata u zarobljeničkom logoru Stalag II D. Tada je nesrećnim slučajem izgubio život.

Crni dani su se nadvili nad porodicu Aureti kad je Anuškin otac Avram, sa stricem, Avramovim bratom Josifom, odveden u logor Topovske šume. Anuška je sa sestrom Rozikom često obilazila oca

i strica, ali su samo dva puta uspele da im predaju hranu koju su doneli. Logor Topovske šupe, bivša kasarna artiljerijske vojske Kraljevine Jugoslavije, primio je veliki broj Jevreja iz Banata. Okupatori su svakodnevno streljali zatočenike, ali mesta je bilo sve manje, jer su u talasima stizali Jevreji iz Beograda. Spavali su na nešto malo slame, po hodnicima, šupama, i sobama, koje su bile pretrpane zatvorenici. Hrana je bila nikakva i nedovoljna i sestre su jedva prepoznale oca kad su se drugi put srele s njim. Anuška i Rozika nisu mogle da zadrže suze, zbog velikog uzbuđenja nisu mogli ni da razgovaraju. Otac je jedva uspeo da im kaže:

“Čuvajte majku, mi se više nećemo videti”.

Krajem oktobra 1941. Anuška je po pozivu iz Predstavništva jevrejske zajednice u Beogradu stigla u njihovo sedište u ulici Knjeginje Milice broj 34. Nije mogla ni da pretpostavi zašto se tu nalazi. Kad je videla očev ruksak, s kojim je odveden u Topovske šupe, počela je da plače. Nije bilo nikakvog objašnjenja, predat joj je očev ruksak uz obaveštenje da je otac odveden. Pitanja: kuda, kada, zašto, ostala su bez odgovora. Istina, koliko god želeli da je sakrijemo, uvek nađe put da izađe na videlo dana. Anuška je saznala da su se otac i stric, iscrpljeni, jednog hladnog oktobarskog dana, pridržavajući jedan drugog zbog poledice koju je napravilo olujno vreme, našli u stroju iz koga su odvajani logoraši za rad u Austriji. Neki zatočenici su se dobrovoljno javljali kad su čuli da će raditi na seoskim imanjima, da će imati dobru hranu i da ništa ne moraju da ponesu sa sobom, jer će tamo dobiti nova radna odela. Prevara je uspela, prepuni kamioni sa logorašima krenuli su u Jajince i tamo su svi streljani.

U stanu porodice Aureti je bilo sve više mesta, a u njihovim srcima sve veća praznina. U roditeljskom domu ostala su samo ženska čeljad. Redovno ih je obilazila baba Katica Janušević, njihova stara poznanica.

Baba Katica je živela sa mužem na Dorćolu. Muž Steva je radio na beogradskoj železničkoj stanici, selili su se za prugom, odnosno poslom, kako je govorio Steva, a u Beogradu su se najduže zadržali. Baba Katica je bila svedok propadanja porodice Aureti. Volela je baba Katica žensku čeljad, donekadno im je šila donji veš, ili, kako se to onda lepo zvalo: beli veš, a sad se pitala kako da im pomogne. Aleksandar Becalel, Rozikin muž, sa kojim je izgubila skoro svaku vezu, na početku rata zatekao se u Sofiji i tamo ostao. Rozika je stalno smišljala plan kako da se i ona sa detetom prebaci u Bugarsku. Baba Katica je obećala da će njen muž Steva pomoći, i da će preko železničara organizovati Rozikino prebacivanje u Sofiju. Kad je sve bilo spremno pojavila se Baba Katica. Nije bila obaveštena da je Rozika sa detetom drugim putem, preko Skoplja, već srećno stigla do svog muža. To nije pokolebalo baba Katicu da i dalje pomaže porodici Aureti. Predložila je da prebaci Anušku u Banat, u Perlez, gde je imala svoju kuću. Anuška se trгла, pa odande su dovodili Jevreje i likvidirali na beogradskim stratištima.

“Idi”, teška srca je brat Maks ubeđivao Anušku da prihvati ponudu. “Bar se ti izvuci iz ovog pakla”.

Na kraju je Anuška prihvatila poziv da krene sa baba Katicom. Nije bilo vremena za pripreme, na brzinu je spakovala koferče sa najpotrebnijim stvarima, bez novca, bez ičeg što bi moglo da joj pomogne da

preživi, bila je spremna da krene na put.

“Brzo ćeš se vratiti”, oprostila se mama sa Anuškom, “pa rat samo što nije gotov!” bar je njoj tako izgledalo. Strašnije od onoga što im se već dogodilo nije mogla da zamisli.

Crni talasi Dunava podsećali su Anušku da su prošla ona vremena kad se plesalo uz Štrausove valcere. Lepi plavi Dunav i balske haljine bili su daleka prošlost. Anuška je sa baba Katicom otplovila lađom do Pančeva. Tamo je baba Katicu već čekao špediter, koji je trebalo da ih prebaci do Jabuke. Izdaleka je kočijaš posmatrao kako će proći kontrolu na izlasku iz broda. Niko nije znao da je baba Katica dala Anuški dokumenta njene kćerke Anice, koja je bila uhapšena pod sumnjom da je član pokreta otpora. Prošli su kontrolu bez problema i uskoro su bili na putu za Jabuku. Tamo su se popeli na teretni vagon i stigli u Perlez.

Baba Katicina rodbina je primila Anušku kao člana domaćinstva. Brzo je upoznala muke preživljavanja siromašne porodice. Živeli su od Stevine male železničarske plate i mukotrpnog rada na njivi. Morala je zajedno, sa drugim članovima domaćinstva, da radi u nadnicu kod švapskih zemljoposjednika, naravno, ponovo pod imenom baba Katicine kćerke Anice. Čuvala je krave, svinje, hranila živinu i jedva čekala kad će doći baba Katica da čuje novosti iz Beograda.

“Sejo” tako su ukućani prozvali Anušku, “dođi der da ti nešto kažem”, baba Katica je povelala Anušku na stranu. “Više neću ići u vaš stan, odveli su ih u

logor na Sajmište”.

Anuška je plakala i žalila što bar Bukica nije pustila decu da ih baba Katica dovede kod nje u Perlez. Bukica nije htela da se odvoji od svoje dece, zajedno su, sa baka Bertom, otišli u smrt.

Smrt je bila svakodnevna pojava, nije bilo vremena za žalost ni kad je Anuška čula da su u jednom danu pokupili sve lekare i medicinsko osoblje jevrejske bolnice na Dorćolu, gde je radio i njen brat dr Maks. Odveli su ih na Sajmište da bi ih potom ugušili u dušegupkama, specijalno konstruisanim kamionom, sa sprovedenim izduvnim gasovima iz motora kamiona u hermetički zatvoren sanduk u kome su se nalazili zatočenici na putu za Jajince. Građani, koji su se našli na ulicama Beograda, kuda

je prolazio kamion, bili su pošteđeni, nisu mogli da čuju ni jecaj ljudi koji su umirali na putu za poslednje odredište. Onima koji su spremni čekali u Jajincima nije ostajalo ništa drugo do da ih zakopaju u zajedničku raku, a grobova je bilo puno, puno...

U Banatu je jačao pokret otpora i Nemci su tražili skrivene partizane. Nikad se nije znalo kada će okupatori da izvrše pretres kuća. Baba Katica je po nekoliko dana krila Anušku u raznim kućama, bojala se da je ne potkažu susedi Švabe, kojih je u selu bilo u velikom broju. Niko osim nje nije znao gde se Anuška krije. Na prvi Dan Duhova, selo je bilo blokirano. U centru je obešeno 19 muškaraca i jedna devojka, a Anuška je ponovo morala da beži. Trčala je 12 kilometara preko oranica do Čente, kod baba Katicinih rođaka,

porodice Subić, gde je tri dana čekala da opasnost prođe. I tog puta je samo baba Katica znala gde se nalazi Anuška.

Steva je na železnici dobio premeštaj u Jabuku. Polovinom oktobra 1944. godine i Anuška se našla u Jabuci. Partizanske jedinice i Crvena armija oslobodile su Jabuku. Radost je bila velika, a još veća kad su videli da se među partizanima nalazi i Anica, baba Katicina kćerka. Konačno je Anuška mogla da vrati Anici pozajmljeno ime, koje joj je toliko puta pomoglo da spase glavu.

Katica Janošević
proглаšena je 1964. godine za
Pravednika među narodima

DUGAČAK JE PUT DO SLOBODE

Porodica Konfino proslavila je Bojaninu maturu u Slavonskom Brodu. Bojana je sa drugom decom čiji su roditelji, kao i njeni, bili komunisti, bila izbačena iz škole. Osmi razred i maturu završila je u Rumi i vratila se kući.

Senka rata nadvila se nad porodicu Konfino kad je otac, Marko, mobilisan. Marko Konfino je rođen u Pirotu i iz Hrvatske je poslat u rodni kraj da brani otadžbinu. Drugi svetski rat stigao je veoma brzo na prostore Kraljevine Jugoslavije. U kratkotrajnom ratu Marko je bio zarobljen od strane bugarske vojske, ali nije dugo ostao u logoru. Naime, delovi istočne i južne Srbije i Makedonija, potpali su pod bugarski protektorat. Bugari su, kako su tvrdili, oslobodili Piroto, a pošto je Marko rođen u Pirotu, pušten je kao bugarski podanik. Bugarski podanik, ali bez ikakvih prava, zato što je bio Jevrejin. Nije mogao da dobije lična dokumenta, ali se i bez toga snalazio u poznatom gradu. Marko je bio promućuran čovek i brzo je shvatio situaciju, pretpostavio je šta će se desiti sa Jevrejima u novostvorenoj Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Preko jednog Nemca poslao je poruku Matildi, njegovoj supruzi, da se ona i deca, Bojana i Rut, odmah sprema za put i bez ikakvih stvari dođu u Zemun, gde će ih on sačekati.

Početkom juna 1941. nije bilo lako putovati; na scenu je stupio Bojanin prijatelj Ante Đerkić, Hrvat, koji im je obezbedio propusnice. S tim propusnicama su mogli da stignu do Zemuna, koji je u to vreme bio deo NDH. Tamo ih je čekao Marko Konfino. Odmah su prešli u Beograd, i sutradan su otputovali u Piroto.

U Pirotu je Markova tetka Rena Abravanel pomogla da se porodica Konfino smesti u jednu napuštenu kuću. Njihove prve komšije su sarađivale sa partizanima. Domaćin, Ljubomir Kostić, zvani Ljuba Kolar, i njegova supruga, pomagali su mnogima, kojima je u ta teška vremena bila preko potrebna pomoć. U kući je svako imao svoj zadatak, kćerka Bosa, čiji je verenik bio u partizanima, i sin Drago-slav, često su bili veza sa spoljnim svetom.

Bojana se obradovala kada je Ante Đerkić, prijatelj iz Slavenskog Broda, poslao tri sanduka stvari iz kuće Konfino. U sanducima se nalazila Bojanina kompletna devojačka sprema za udaju. Obradovao se i Rudi Abravanel, koji je u međuvremenu verio Bojanu. Bojana nije besposlena sedela kod kuće, našla je posao, postala je privatna učiteljica deci fabrikanta gume gospodina Cekića. Predavala im je francuski i nemački.

Relativno miran život porodice Konfino, prekinut je početkom 1943. godine kada su svi Jevreji morali da stave na rukav žutu traku. Ljudi su počeli da se otuđuju, nije bilo prijatno biti u društvu Jevreja. Porodici Ljube Kolara nije smetalo što njihove komšije moraju da nose žute trake. Delili su sa njima sve što su imali: brašno, pasulj, krompir, živinu, jaja... a Bosa je od Matilde učila da kuva, dobila je od nje svesku sa receptima da je prepíše. Matilda nije posustajala, napravila je "ratnu tortu", njen izum, ali Marko je bio veoma neraspoložen, teško je podnosio obeležavanje Jevreja.

U kući gde se smestila porodica Konfino jedan prozor je bio okrenut bašti, a iza bašte se nalazio šljivik Ljube Kolara. Marko, kao da je bio prorok, ili je shvatio šta se sprema, pitao je Ljubu Kolara da li

mogu u slučaju opasnosti da se prebace u njihov šljivik.

- Marko, u po dana, u po noći, moja kuća vam je otvorena, - rekao je Ljuba.

Početkom marta 1943. godine, rano ujutro, bio je još mrak, kad je započela policijska racija. Bugarska policija je išla od kuće do kuće i hapsila Jevreje. Za jedan dan svi Jevreji Pirota su bili zatvoreni u Sokolanu u zgradi gimnazije. Ne baš svi, oni koji su bili hitri u nogama potražili su spas u okolnim vinogradima i njivama. Marko Konfino, kad je bugarska policija počela da lupa na vrata njihove kuće, probudio je kćerke i kroz prozor ih izbacio u baštu. I sam je u poslednjem momentu iskočio napolje, a Matilda je ostala u kući; svesno se žrtvovala da spase kćerke i muža. Supruga i majka odvedena je u Sokolanu.

Marko je sa kćerkama, svi u pidžamama, otrčao do kuće Ljube Kolara. Tiho su lupali na kapiju, ali Ljuba je već bio budan.

- Hajdete u kuću, - rekao je Ljuba kad ih je video kako uplašeni cvokoću od zime.

- Ne u kuću, - pobunio se Marko. - Kad vide da nas nema, možda će nas potražiti u tvojoj kući.

Ljuba Kolar ih je smestio u podrum.

Bosu je majka probudila da pomuze kravu, a ona je zapalila vatru u peći. Racija je prošla i Ljuba je poslao Bosu da pozove nenadane goste u kuću. Domaćini su im dali neke haljine da se obuku i pozvali za sto da doručkuju. Do svojih stvari više nisu mogli da dođu, bugarski okupatori su pljačkali jevrejske kuće, prodavali su zaplenjenu robu, ali samo bugarskim građanima. Od tog jutra porodica Konfino je živela u totalnoj ilegali. Marko i kćerke prešli

su na tavan Ljubine kuće. Na tavanu je bila šaša i seno, pa je Bosa donela jedno ćebe, koje su stavili na seno, a drugim ih je pokrivala i odgore nabacala šašu. Silazili su samo rano ujutro i uveče, a preko dana su sve vreme bili na tavanu. Nisu znali šta se dešava u gradu i zamolili su Dragoljuba i Bosu da izvide situaciju. Vesti su bile oskudne, videli su da je Sokolana opkoljena bugarskom policijom. U gradu su osvanule plakate na kojima je pisalo da će cela porodica koja krije Jevreje biti streljana, a njihova kuća zapaljena. Ljuba Kolar je bio zabrinut i predložio je da ih prebace u partizanske jedinice, gde će biti sigurniji. Porodica Konfino je dva dana provela u partizanima i vratila se u kuću Ljube Kolara. Marko nije mogao da se pomiri sa novonastalom situacijom i da Matildu prepusti neizvesnoj sudbini. Zato nije želeo da ode daleko od Pirota, smišljao je plan kako da spase suprugu.

Jednog dana Bosa se našla u varoši i videla Nisi-ma i Hajma Abravanela kako slobodno idu prema Sokolani. Nekoliko dana su se braća krila u vinogradu iznad Pirota, a tada su, očigledno, rešili da se predaju. Nisim je nastavio put prema Sokolani, a Hajm je skrenuo prema kući Mice Amerikanke. Kod Mice su stanovali bugarski načelnici, okružni i policijski. Hajm je molio Micu da kaže načelnicima da ih ne diraju jer su oni krenuli da se dobrovoljno predaju. Kuća Mice Amerikanke nije bila daleko od kuće Ljube Kolara i Bosa je otrčala kući da javi šta se dešava. Otac je Bosu odmah vratio nazad i rekao da sačeka Hajma i kad izađe iz Micine kuće da ga dovede kod njih.

- Čija vi bejaste? - pitao je Hajm kad mu je prišla Bosa.

- Kćerka Ljube Kolara, - odgovorila je Bosa. - Mama vas čeka kod kapije.

Kad je Hajm pošao sa Bosom, Nisim se već prijavio bugarskoj policiji u Sokolani.

Od tada se Hajm, koga je Ljuba Kolar zadržao u kući, krio zajedno sa Markom Konfinom i njegovim kćerkama. U gradu se saznalo da se sprema transport uhapšenih za Bugarsku. Marko i Hajm su odlučili da napuste Pirot i sačekaju transport u Sofiji. Međutim, niko od njih nije imao dokumenta koja su važila za bugarsku policiju. Ljuba Kolar je rešio problem, dao je svoju bugarsku ličnu kartu Marku, ličnu kartu od preminulog ženinog brata dao je Hajmu, Bosa je svoju ličnu kartu dala Bojani, a za Rut je dobila ličnu kartu od svoje dobre drugarice. Hajm je prelepio slike i dokumenta za putovanje su bila spremna. Prva je otputovala Rut, sa jednim tatinim prijateljem, koga je pozvao Ljuba Kolar da dođe po nju iz Sofije. Rudi, Bojanin verenik, nije imao nikakva dokumenta, ali je imao na sebi dugačak crni kožni kaput; svi su mislili da je Nemač i niko ga ništa nije pitao. Posle skoro dve nedelje skrivanja i ostali su bili spremni za put. Domaćini su ispekli pogaču i pile, spakovali sira i jaja, Dragoljub je kupio vozne karte i otpratio ih sve do Sofije. Bugarski državljani, odnosno oni koji su imali bugarske lične karte, mogli su da izvuku svoje bliske iz transporta. To je i bio cilj putovanja. U transportu se nalazila Matilda, Markova supruga, Rašela, Hajmova sestra, i njen sin Timi, Rudijevi roditelji i njegova brojna familija Abravanel.

Uz pomoć rođaka koji su se nalazili u Sofiji, Marko je uspeo da izvuce iz transporta suprugu Matildu. Hajm je sa zetom Isakom uspeo da spase Rašelu i

Timija, a Rudi je stigao do Loma, gde se obratio članovima jevrejske zajednice, tražeći od njih da se zaustavi transport, koji je bio upućen u logor Treblinka. Kada je predstavnik jevrejske zajednice u Lomu čuo da je Rudi iskočio iz voza i tako stigao do njih, napao je Rudija:

- Ti ćeš nas sve zapaliti, - nije hteo ništa da učini za Jevreje u transportu.- Mi ćemo svi poginuti zbog tebe.

Zahtevao je od Rudija da ode i prijavi se u logor gde su privremeno bili smešteni Jevreji iz Pirota. Rudi nije otišao u logor, ali nije uspeo ni da izvuce roditelje iz transporta. Sa Jevrejima iz Pirota transportovani su i njegovi deda i baka i tri strica sa porodicama. Rudi, duboko nesrećan, vratio se u Sofiju i pridružio porodici Konfino.

Marko je preko svojih veza uspeo da pribavi bugarska dokumenta za Matildu i Rudija. Odlučili su da potraže spas u Albaniji. Prebacivanje Jevreja plaćalo se zlatnik po glavi i kad je formirana grupa krenuli su na put. U Skoplju im se pridružilo još nekoliko Jevreja i konačno, preko Prištine, stigli su u sigurnost. U Skadru su ostali do kraja rata.

**Ljubomir Kostić i njegova supruga,
sin Dragoslav i kćerka Bosiljka**
proglašeni su 1997. godine za
Pravednike među narodima

IDEMO KUĆI

Treći Rajh, ratujući u Rusiji i drugim evropskim zemljama, Africi, Bliskom istoku, imao je velike potrebe za hranom, drvetom, i drugim sirovinama za ratnu industriju. Snabdevali su se sa okupiranih teritorija, ne brinući mnogo za gladni narod. Nije bila drugačija situacija ni u Srbiji. Između ostalog, pod jakom stražom okupatora, nije smeo da se prekine rad u rudnicima i topionici bakra u Boru. Međutim, polovinom 1943. godine, okupatorima je za najteže poslove u rudnicima počela da nedostaje radna snaga. Srpska mladež je znala šta ih čeka u rudniku; iscrpljujući rad, loša hrana, a ko je odveden retko se vraćao kući. Srbi su na sve moguće načine izbegavali odlazak u Bor. Istovremeno su vršene mobilizacije od raznih vojski koje su se borile širom Srbije. Nemcima nije odgovaralo da se zbog radne snage sukobljavaju sa kolaboracionističkim vojskama, koje su štitile njihove interese u pokorenoj Srbiji. Na kraju su rešili problem. Sa mađarskim ministrom odbrane napravili su "trgovački" posao; mađarska vlada će isporučiti 3.000 "svojih" Jevreja za malo bakra, koji je i njima bio potreban, a koji, uzgred rečeno, Mađari nikad nisu dobili.

U toku jula meseca 1943. u Bor su, na osnovu potpisanog ugovora, stigli mađarski Jevreji. Robovski rad, slaba hrana, nehygijenski uslovi,

svakodnevno su odnosili nove žrtve. Kažnjavanje smrću i za najmanju sitnicu, bila je uobičajena stvar. Među logorašima se nalazio i Mikloš Radnoti, Jevrejin, jedan od najvećih mađarskih pesnika XX veka. Tvrdio je da se greškom našao u Boru, ali se uskoro pomirio sa svojom sudbinom. Jedino nije mogao da se odrekne svojih pesama. Kupio je malu beležnicu i dok su se drugi bavili crnom berzom, da bi nekako preživeli, Mikloš je, šćućuren na svom krevetu na sprat, pisao pesme.

U leto 1944. godine Crvena armija se preko Moldavije i Rumunije približavala granicama Srbije. Bilo je pitanje dana kada će Rusi preći reku Dunav i zajedno sa partizanskim jedinicama doneti toliko očekivanu slobodu. Nemci su počeli da se pakuju i beže iz okupirane Srbije. Odlučili su da Mađarima

vrate "kupljene" Jevreje. U barakama se proneo glas: Idemo kući! Logoraši su podeljeni u dve grupe i prva grupa je 17. septembra 1944. krenula prema Mađarskoj.

Bio je to dug put, išlo se peške, logoraši nisu smeli da dignu glavu, brojali su korake, dok im nije došadilo, i gledali prašnjave puteve kojima su prolazili. Ko bi podigao glavu, bio je na licu mesta ubijen. Tako su početkom oktobra stigli do Novog Sada. Dugačka kolona, podeljena u nekoliko grupa, polako se kretala kroz Novi Sad. U toj koloni se nalazio i Mikloš Radnoti, bio je od onih koji su verovali da ih vode nazad u Mađarsku. Nisu svi verovali da se vraćaju kući neki od njih

Pal Rozencvajg

su u poslednjem momentu potražili spas bekstvom u novosadsku bolnicu.

U koloni koja je prolazila pored bolnice nalazio se i Rozencvajg Pal. Jedva se kretao, njegova stopala zahvatila je infekcija. Na nogama je imao stare čizme, koje zbog oteklina danima nije mogao da skine. Ispred otvorene kapije, koja je služila kao prolaz za konjske zaprege, stajao je mlad čovek. Kad je Pal stigao do njega, čuo je, na mađarskom jeziku, tiho, ali zapovednički, kako govori: "Ne gledaj nikud, brzo ulazi u dvorište. Sigurno je. Brže". Pal je ušao u bolničko dvorište, a mlad čovek ga je odmah odveo u podrum stare bolničke zgrade. Bio je to Dušan Jovanović, jedan od četvorice studenata medicine, koji su za vreme rata radili u novosadskoj bolnici. Palu je odmah ukazana lekarska pomoć. Morali su, bez anestezije, da raseku i očiste rane na stopalima, da ne bi došlo do teže infekcije. Pal je bio spašen.

Dušan Jovanović je prihvatao i druge logoraše koji su sami, sa kolskog ulaza u bolnicu, trčali prema bolničkim zgradama. Upućivao ih je u podrum zgrade gde se nalazila klinika za uho, grlo i nos. Logoraši su pokušavali da objasne da su ušli u bolnicu, jer imaju rane na nogama i traže pomoć, ali Dušanu nisu bila potrebna objašnjenja, bilo mu je sasvim jasno o čemu se radi. Nije jednom čuo izreku "Vi ste jako srećni što niste Jevreji", a dobro se sećao i racije 1942. kada su hiljade ljudi bačene pod led na zaleđenom Dunavu, samo zato što su bili

Jevreji ili protivnici okupatorskog režima. Govorio je logorašima da čute i sakrivao ih kako je umeo i znao. U bolnicu se tog dana sklonilo dvadesetak Jevreja iz kolone koja je išla prema Crvenki. Među njima se nalazio i Đerđ Šapiro, ali su sprovodnici kolone primetili kada je utrčao u dvorište bolnice. Potrčali su za njim i počeli pretres, jedino Đerđ nije dobio lekarsku negu, ostale nisu našli.

Dušan Jovanović

ci kolone primetili kada je utrčao u dvorište bolnice. Potrčali su za njim i počeli pretres, jedino Đerđ nije dobio lekarsku negu, ostale nisu našli.

Dušan je sa malobrojnim osobljem bolnice, jer je većina pobjegla kad je već bilo jasno da se Nemci povlače, pružao prvu pomoć iscrpljenim i izranjavljenim logorašima. Pomagala mu je i Ester Kiš, medicinska sestra sa zaraznog odeljenja. Dobavljali su hranu za iznemogle Jevreje i negovali ih u najvećoj tajnosti. Još uvek se nije znalo da li će ih stići Hitlerova osveta zbog pomaganja Jevrejima. Kasnije je

Ester pričala da je u to vreme "...radila sa ljudima koji su preživeli nacističku osvetu. Držanje tajne je bilo najveće blago".

Pre nego što su u rano jutro, 7. oktobra 1944. godine, sklonili zbrinute logoraše u razne podrum, Dušan je čuo od njih da će uskoro stići još jedna grupa logoraša iz Bora. Bio je spreman da prihvati Jevreje, koji budu smogli snage da potraže spas u bolnici. Međutim, druga grupa nije stigla do Novog Sada. Partizanske jedinice su presekle put Nemcima koji su se povlačili sa svojim robljem. Partizani su oslobodili logoraše iz kolone.

Za to vreme prva grupa je nastavila put prema Crvenki. Tamo je kolonu smrti dočekala Handžar divizija, koja je obezbeđivala povlačenje nemačke vojske. Mučki je ubijeno 680 logoraša, a samo mali broj nastavio je put prema Mađarskoj.

Na krajnjem severozapadu Mađarske pronađena su dvadeset i dva mrtva tela ubijenih Jevreja, uglavnom, metkom u potiljak. U stražnjem džepu mrtvog Jevrejina, obeleženog sa brojem 12, nađen je blok sa napisanim pesmama za vreme robovskog rada u borskim rudnicima. To su bile najpotresnije pesme o jednom neljudskom vremenu, pesme Mikloša Radnotija.

Uskoro, 23. oktobra 1944. godine, oslobođen je Novi Sad. Dušan, Ester i zalečeni Jevreji mogli su da odahnu.

*“Tako je bilo.”
Ester Kiš u razgovoru sa Nenadom Fogelom
Palić, 2009.*

Dušan Jovanović
proglašen je 2006. godine za
Pravednika među narodima

NA KRKAČAMA U BOLNICU

Eugen Hohberg zastupao je u Beogradu, pre Drugog svetskog rata, mađarsku firmu Ganz, koja se bavila prodajom građevinskih mašina. Bio je u braku sa Elzom, rođenom Georgenberger i imali su kćerku Mirjam, koja se rodila četiri godine pre rata. Kada su Nemci 1941. okupirali Jugoslaviju, odmah su pošli u potragu za Eugenom. Da li zato što je bio Jevrejin ili zato što je bio sposoban inženjer, danas je teško reći. U svakom slučaju, njegov prijatelj iz italijanske ambasade u Beogradu, obavestio ga je da mora brzo da se skloni iz Beograda. Prijatelj iz ambasade falsifikovao je dokumenta za porodicu Hohberg pod lažnim imenom Hadžić. Izdao je i lažni pasoš za Elzinu bratičinu Adelu Georgenberger, pod istim imenom. Porodica Hohberg je trebalo da sa lažnim dokumentima, zajedno sa Adelom, preko Kosova i Albanije, stigne u Italiju.

Kada su begunci stigli u Prizren, nisu mogli dalje. Italijanski okupatori nisu im dozvolili da nastave put u Albaniju. Smestili su se u jedini hotel u gradu, hotel Kruna, ali to nije bilo dugoročno rešenje. U Prizrenu je Eugen bio poznat još od pre rata. Po njegovim projektima je bila podignuta električna centrala u Prizrenu. Bio je poznat i cenjen, ali... Porodica Hohberg je pripadala srednjem staležu i nisu imali dovoljno novca da bi mogli duže da ostanu u hotelu. Istovremeno, bili su suviše uočljivi i potražili su drugi smeštaj. Iako je Kosovo bilo pod italijanskim protektoratom, a ubrzo je pripojeno Velikoj Albaniji, njihova lažna dokumenta iz italijanske ambasade u Beogradu nisu im pomogla da nastave put za Albaniju. Adelin otac je takođe bio

poznat u Prizrenu i Adela je jednog dana svratila u kuću Jovanovića i pitala da li bi im iznajmili deo kuće. U kući je bio posebno odvojen jednosoban stan i Jovanovići su primili izbeglice iz Beograda. U skromnoj kući živela je porodica Jovanović, otac, majka i šestoro dece. Ubrzo je Eugen potrošio pare koje je doneo sa sobom, ali Jovanovići ih nisu izbacili iz kuće. Nastavili su da žive zajedno, Hohbergovi su prihvaćeni kao članovi porodice Jovanović.

Petar Jovanović

Petar - Pero Jovanović, najstariji sin, brinuo se o izbeglicama. Njegov otac, koji je tad već imao 70 godina, a majka nešto mlađa, prepustio je vođenje domaćinstva najstarijem sinu. Pero je obezbedio lažna dokumenta za Eugenovu ženu Elizu i njenu rođaku Adelu, kao da su deo familije Jovanović. Eugen je retko izlazio iz kuće u strahu

da će biti uhapšen. Nije se Eugen plašio bez razloga. Povremene racije primorale su Peru i njegovu braću da naprave sklonište za Eugena. Sklonište nikada nije bilo otkriveno, ali je trebalo na vreme stići do njega. U okruženju Albanaca porodica Hohberg, zajedno sa Adelom, bila je relativno sigurna. Kada je u septembru 1943. kapitulirala Italija, vlast na celom Kosovu je preuzela nemačka soldateska. Od tada je počela mnogo ozbiljnija potraga za Jevrejima. Dok su gestapovci pretraživali jedan deo varoši, Jevreji su bežali u drugi deo grada. Tako se odjednom u kući Jovanovića našla i porodica Bate

Levija i njihov zet Žak Romano. I ne samo oni, tu je bio i čika Sava, Jevrejin, koji je pre rata imao radnju Akva u Beogradu.

U svakom narodu, nije važno koje vere, uvek se nađe neki nečovek. Kada je Kosovo potpalo pod nemački protektorat, neko je prijavio da se u kući Jovanovića krije jevrejska porodica Hohberg. Bila je zima, početkom 1944. godine, kada su nemački vojnici upali u kuću Jovanovića i uhapsili Eugena, Elizu i Adelu. Mirjam se primirila u Perinom naručju, jer je otac Eugen, kao da je predosećao šta će se

desiti, zamolio Peru da pripazi na Tipicu. Tako su tepali maloj Mirjam, i ona je ostala u kući Jovanovića. Eugen, Eliza i Adela deportovani su u Austriju na prinudni rad. Posle dva dana vojnici Vermahta su uhapsili i Peru Jovanovića.

Pero je imao sreće što ga nisu uhapsili Gestapovci. Vojnici su odveli Peru u vojnu komandu da objasni zašto je skrivao Jevreje. Pretili su da će biti ubijen, jer je objavljeno da sledi smrtna kazna za one koji skrivaju Jevreje. Pero je tvrdio da nije znao koga su primili u kuću, jer je Eugen pokazao dokumenta na

Venčanje Petra i Dušanke Jovanovića, oktobar 1944. Otac Milan i majka Milka sede između nemačkih oficira

ime Ilija Hadžić i da on nikako nije mogao da posumnja da su u pitanju Jevreji. Stan su izdali, jer su bili siromašni i živeli su od kirije. Nemački vojnici su rekli da će ubiti Jevrejce, za koje su saznali da je ostalo u kući. Tada se Pera, i pored teških batina koje je dobio, zakleo da je Tipica Srpkinja, koju je usvojila njegova porodica, jer su njeni roditelji bili stari za tako malo dete. Imali su preko pedeset godina! Presudile su Tipicine plave oči. Jevrejka mora da ima crne oči, zaključili su nemački vojnici i pustili Peru da se vrati kući.

Pošto su se vermahtovci uverili da Pera nije namerno skrivao jevrejsku porodicu, bilo mu je lakše da im se obrati kad mu je zatrebala njihova pomoć. Tipica se razbolela. Nije mogla da hoda i Pera je u naručju odneo Tipicu u nemačku ambulantu. Lekari su posumnjali da je u pitanju dečija paraliza. Skoro godinu dana je Pera na krkačama nosio Tipicu u ambulantu da primi terapiju. Na kraju se ispostavilo da je u pitanju bio neki virus, od koga je Tipica tako dugo patila. Kada su se 1945. iz zarobljenništva vratili njeni roditelji, Tipica je već bila zdrava. Vratila se i Adela. Porodica Hohberg i Adela su još neko vreme ostali u Prizrenu, a onda su se Hohbergovi, zahvalni Peri i porodici Jovanović, vratili u Beograd. Adela se odselila u Sarajevo.

Petar Jovanović
proглаšen je 1993. godine za
Pravednika među narodima

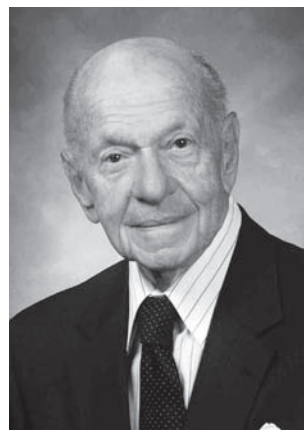

SUZE RADOSNICE

Posle bombardovanja Beograda, 6. aprila 1941. godine, fašističke trupe ubrzo su uspostavile vojnu upravu u celoj Srbiji. U Beogradu je počeo progon Jevreja. Prvo su odvedeni muškarci koji su radili na rasčišćavanju ruševina, a onda su počela streljanja. Hitlerova ideologija postavila je sebi za cilj istrebljenje celog jednog naroda, Jevreja. Većina beogradskih Jevreja nije verovala da se to njima događa, u gradu u kome su mnogi rođeni i odrasli. Dugo godina u Srbiji nisu znali šta je to anti-jevrejska politika, a kad su shvatili šta se dešava za mnoge je već bilo kasno. Pre nego što su počela masovna ubijanja, deo Jevreja je uspeo da napusti Beograd i potraži sigurnije utočište. Među njima se nalazila i porodica dr Rafaela Margulisa. Dr Margulis, supruga Olga i dva sina, studenti medicine, Rajko i Aleksandar, jula meseca 1941. našli su privremeno utočište u Prištini.

Posle kapitulacije Kraljevine Jugoslavije Kosovo je podeljeno među agresorima. Manji deo Kosova pripao je Bugarskoj, zajedno sa delovima istočne Srbije i Makedonije, deo je pripao fašističkoj Italiji, a deo su Nemci zadržali za sebe. Porodica Margulis je stigla u Prištinu, koja je pripala Italijanima, sa lažnim ispravama, kao srpska pravoslavna porodica. Ubrzo se u Prištini saznalo ko se krije iza lažnih dokumenata. Pod italijanskim protektoratom bilo je malo lakše za Jevreje, bar nisu bili ubijani, iako su bili izloženi stalnim maltretiranjima. Dr Margulis, iako ga do tad niko nije uznemiravao, odlučio je da se sa porodicom prebaci u Italiju. Kao da je znao da će Nemci uskoro ponovo preuzeti vlast na većem

delu Kosova, a to je značilo odvođenje u logore smrti, u kojima je samo manji broj Jevreja dočekao oslobođenje. Jedino nije znao kako da dođe do dokumenata koji će im omogućiti bekstvo, jer za taj put nisu pomagala srpska falsifikovana dokumenta. U Prištini je u to vreme živela srpska porodica Popović. Kada je 1941. bombardovano Skoplje, Stevan Popović, kao oficir kraljevske vojske, doživeo je tešku kontuziju. Njegova supruga je болоvala od žuči, nije mogla da zadrži hranu u stomaku, i za kratko vreme je veoma omršavila. Imali su petoro dece, dve kćerke i tri sina. Sin Predrag, najstarije muško dete, imao je tada 17 godina. Popovići su saznali da se u Prištini nalazi specijalista za internu medicinu i potražili su od dr Margulisa pomoć za majku.

Rajko Margulis

Tako se Predrag upoznao sa Rajkom i Aleksandrom, sinovima dr Margulisa. Dr Margulis je hitno uputio bolesnu majku na Internu kliniku u Beograd da se leči kod njegovog kolege prof. dr Antića, a deca su počela da se međusobno posećuju. Češće su se nalazili u kući Popovića, jer je njihova kuća bila uvučena, dalje od ulice, a dvo-

rište je bilo ograđeno visokim zidom. Mladi su se tu zabavljali, igrali su šah ili karte, slušali muziku sa gramofonskih ploča - porodica Popović nije bila siromašna, pa su već u to vreme imali gramofon. U kući su imali i violinu, a u društvu prijatelja često se nalazio i budući doktor Mevorah, takođe Jevrejin izbeglica, koji im je povremeno priređivao male

koncerte svirajući na violini. Mevorah je preživeo strahote Holokausta, ali je cela njegova porodica stradala za vreme rata.

Predrag Popović se spremao da poseti majku koja se nalazila u Beogradu, kad je dr Margulis rešio da zatraži pomoć od mladića. U Beogradu je dr Margulis imao prijatelja advokata, koji je imao dobre veze u italijanskoj ambasadi. Predrag je bez razmišljanja prihvatio delikatan zadatak, da odnese slike za pasoše i da gotove pasoše donese u Prištinu. Kada je advokat predao dokumenta za pasoš, ispostavilo se da su slike toliko loše da su iz ambasade tražili da se donesu nove. U Beogradu se tada još uvek nalazila Olgina sestra sa porodicom. Imala je ključ od stana dr Margulisa i otišli su tamo da nađu odgovarajuće slike. Olgina sestra se nije mnogo predomišljala, iščupala je iz porodičnog albuma slike koje su najviše odgovarale za pasoše. Ubrzo je Predrag dobio pasoše za porodicu dr Margulisa. Pošto je majka morala da ostane još neko vreme u bolnici, Predrag je odlučio da je sačeka. Sakrio je pasoše kod tetke kod koje je boravio.

Poznanstvo sa Olginom sestrom i njenom porodicom dovelo je Predraga još jednom u centar događaja. Bio je septembar mesec 1941. godine. Većina Jevreja muškaraca iz Beograda je bila zatvorena u logore, mnogi su već bili streljani. U toku je bilo otvaranje logora za Jevreje na Sajmištu, za konačno rešenje jevrejskog pitanja. Pripremalo se najmasovnije odvođenje dece, žena i starih na put bez povratka. Olgina sestra i njen muž, shvatili su da je poslednji momenat da i oni sa kćerkom pobegnu iz Beograda. I oni su dobili pasoše u italijanskoj ambasadi, ali su se dogovorili da krenu prema Italiji različitim putevima. Otac je otputovao u Split,

a njegova supruga i kćerka, student medicine, spremali su se da sa Predragom krenu na put za Prištinu, a odatle preko Albanije za Italiju.

Aleksandar Margulis

Kad je došlo vreme da se krene na put, Predrag je pasoše zašio u postavu kapa. Svojim saputnicima je rekao da ne spominju Prištinu. Ako neko pita kuda putuju, neka kažu da idu na lečenje i oporavak u Kuršumlijsku banju, koja je blizu granice sa Kosovom. Putnicima se pridružila i njihova rođaka, a Predrag ih je upozorio da nikom ne pokazuju italijanske pasoše dok ne stignu na kosovsku granicu. Imali su istovremeno falsifikovana srpska dokumenta sa drugim imenima, tako da bi sa pasošima samo izazvali sumnju, koja bi mogla kobno da se završi. Pred polazak se telefonom javio pater familias da je dobro stigao u Split.

Po Predragovom savetu putovali su vozom u vagonima III klase, kako bi bili što manje upadljivi. Predrag je napravio ceo plan puta. U Nišu su proveli noć u restoranu na železničkoj stanici, pošto bi u hotelu morali prijaviti boravak vlastima. Tu su sačekali voz koji ih je sutradan odveo u Kuršumliju, a odatle se put mogao nastaviti samo konjskom zapregom. Putnici su se smestili u jednu kafanu, koja je imala sobe za izdavanje. Vlasnik kafane, Srbin, obećao je pomoć pristiglim putnicima. Morali su nekoliko dana da sačekaju Albanca iz Podujeva, koji je kočijama dolazio u Kuršumliju.

Albanac je dao *besu* - časnu reč, vlasniku kafane da će putnike sigurno prevesti u Prištinu. Kočija se uputila putevima znanim samo Albancu, koji je preuzeo brigu o njima. Međutim, kad su stigli na jednu šumovitu uzvišicu, granicu između Srbije i Kosova, gde obično nema žive duše, odjednom su se pojavili albanski žandari. Počeo je pretres prtljaga, ali se kočijaš Albanac držao zadate reči. Upozoravao je žandare da putnici imaju uredna dokumenta, što baš nije mnogo značilo nepismenim žandarima. Kad je Albanac rekao da je dao *besu* da će putnike bezbedno prevesti do Prištine, i da će zbog njihovog ponašanja imati problema kad ponovo bude u Kuršumliji, žandari su popustili. Jedino su još hteli da pregledaju Predraga, ali su ga samo opipali po džepovima, ne sluteći da su pasoši za porodicu Margulis zašiveni u postavi kaputa.

U Podujevu je Albanac smestio putnike u jednu malu kućicu siromašne Srпкиnje. Imala je samo jednu sobu i kuhinju. Putnici su razmišljali da li da ipak potraže prenoćište u kafani, ali ih je kočijaš odgovorio. Kafanu je držao jedan Albanac i albanski žandari su bili česti gosti. Imali su običaj da noću bude putnike i traže dokumenta, a onda uz sveće, ne retko, dešavalo se i da pokradu putnike. Kada je kočijaš još rekao da je higijena na veoma niskom nivou, putnici su odlučili da ostanu kod siromašne Srпкиnje. Rasprostrli su neke krpe na pod, legli jedno uz drugo, pokrili se jedinim prekrivačem koji je bio u kući i tako prespavali noć.

Ujutro su nastavili put za Prištinu. Na nemačko-italijanskoj granici nije bilo problema. U pasošima je bila nemačka izlazna i italijanska ulazna viza. Oko tri sata stigli su u Prištinu. Umorni, iscrpljeni, više psihički izmoreni, ubrzo su se našli u kući u kojoj

je stanovala porodica Margulis. Predrag je predao pasoše dr Margulisu. Kada je dr Margulis uzeo pasoše više nije mogao da zadrži suze. Suze radosnice orosile su lice i njegove žene Olge. Uskoro su svi plakali od sreće, pošto je najveća prepreka do sigurnosti bila otklonjena. Stalno su se zahvaljivali Predragu, da mu je već bilo neprijatno. Dr Margulis je patio od šećerne bolesti. U Prištini je jedva nalazio insulin, bez koga mu je stalno bio ugrožen život. Predrag je doneo iz Beograda kutiju insulina. Kad je dr Margulis otvorio kutiju, zinuo je od čuda. "Ovde ima leka za pet godina, ja sam spašen!", vikao je dr Margulis. Spašena je i porodica dr Margulisa, koja se ubrzo našla u Italiji. Nakon završetka rata svi su se vratili u Beograd.

Predrag Popović
proглаšen je 2001. godine za
Pravednika među narodima

AKO NAS LED NE UBIJE, NEĆE NI FAŠISTI

Lug je malo selo u Sremu, na padinama Fruške Gore. Od sela do desne obale Dunava ima samo nekoliko kilometara. Posle kapitulacije i raspeljavanja Kraljevine Jugoslavije, Dunav je bio nova granica Nezavisne države Hrvatske (NDH), koja se na toj strani protezala sve do Zemuna. S druge strane Dunava, nasuprot Lugu, nalazi se Bačka, koja je u to vreme bila pod mađarskom okupacijom. U Lugu su živeli pretežno Slovaci, a tamo je živela i jevrejska porodica Dojč, Menahem i Sara sa njihovom osmoro dece: tri sina i pet kćerki.

Porodica Dojč je čuvala jevrejsku tradiciju. Posebno su vodili računa da hrana, prema jevrejskim verskim propisima, bude košer. Dojčevi su živeli u iznajmljenoj kući, u neposrednom komšiluku sa Dudašovima. Kod njih su kupovali mlečne proizvode. Dudašovi, Slovaci, bili su nazarenske veroispovesti. Paljo Dudaš i njegova žena Ana nisu tovali svinje, jeli su samo pačiju mast, hranili su se po verskim pravilima, slično kao i Jevreji, i tako su se

Ana i Paljo Dudaš

vremenom sprijateljili sa porodicom Dojč. Kada je buknuo rat i kada su se u selu pojavile prve plakate sa antijevrejskim zakonima, Menahemu je oduzeta radnja. Dojčovi su ipak ostali u Lugu, izloženi stalnoj opasnosti od ustaškog režima NDH.

Paljo Dudaš je imao poveliko imanje razbacano na padinama Fruške Gore, ali sve je to bilo u ataru relativno blizu sela. U selo su povremeno dolazile ustaše u potrazi za partizanima i komunistima. Meštani sela nisu imali problema sa vlašću, jer je u ustaškim jedinicama bilo puno slovačkih sinova. Međutim, onima koji su sakrivali Jevreje, pretila je teška kazna, isto kao da su sarađivali sa partizanima i komunistima. Za vreme ustaških racija porodica Dojč je morala da se skloni iz sela. Presvučeni u slovačke nošnje odlazili su sa drugim Paljovim radnicima da rade na poljima hmelja, a uveče, kada prođe racija, vraćali su se kući.

U selu su ustaše imale svoje doušnike, a i neki meštani su sami povremeno dokazivali svoju odanost ustaškom režimu. Pred Božić 1941. godine u kuću Dojčevih upao je pijan Bađonski Jano. Stavio je Menahema uza zid i rekao da će ga ubiti, samo ako nađe nešto jevrejsko. Kćerka Hana je bila prisebna i brzo zgrabila talit, molitveni ogrtač, i bacila ga na drvljanik, koji se nalazio iza kuće. Pijani Jano nije našao ništa jevrejsko, ali je Menahem shvatio da su i on i njegova porodica sve više ugroženi.

Dudaš je bio obavešten kada će biti ustaške racije i sve dalje je slao Dojčeve na njegova raštrkana imanja. Dudašova kćerka Katarina, koja je tada imala samo osam godina, donosila im je hranu i vesti iz sela. Prilikom jedne racije zajedno su se našli u zbegu Dojčevi i jevrejska petočlana porodica Ki-

sler, koja je živela u susednom selu Suseku. U to vreme još nije podignut logor Jasenovac i povremeno bi uhvaćene Jevreje odvodili u zatvor koji se nalazio u Iloku. U Iloku je bilo više jevrejskih porodica. Uglavnom su bili opljačkani i morali su da nose trake sa žutom davidovom zvezdom. Neki su terani na prinudni rad, a neki su bežali što dalje od Iloka. Dudaš je pomagao mnogim Jevrejima koji su nalazili privremeno utočište u blizini Luga.

Menahemova i Sarina najstarija kćerka Margita je bila udata u Bačkom Petrovcu. Menahem i Sara su odlučili da dve kćerke, Blanku i Hanu, pošalju u Bački Petrovac. Bačka je, kao što je rečeno, bila pod mađarskom okupacijom i do tada Jevreji nisu bili progonjeni. Bio je januar 1942. godine, kada je Paljo Dudaš upregao konje i odvezao Blanku i Hanu do Koruške, koja se nalazi na obali Dunava. Krenuo je predveče, kada su se ustaše povukle u Ilok. Poveo je sa sobom i svoje dvoje dece, sina Palja, koji je nosio njegovo ime, i Katarinu, da mu pomognu ako se kola zaglave u snegu. Po snegu, koji je bio visok skoro dva metra, uspeo je da stigne do Koruške. Tamo ih je sa Margitom i čamcem čekao Gregsa Jano. Kada su se Blanka i Hana ukrcale u čamac, Paljo se sa decom vratio u Lug.

Dunavom su plovile sante leda i Gregsa je teškom mukom usmeravao čamac prema drugoj obali. Nekoliko puta se desilo da su sante skoro prevrnule čamac. "Ako nas led ne ubije, neće ni fašisti", rekao je Gregsa, pokušavajući da na licu napravi grimasu zvanu osmeh. Gregsa je vešto manevrisao i uspeli su da se iskrcaju na obalu kod sela Begeč, koje se nalazi preko puta sela Banoštar, nekoliko kilometara nizvodno od sela Lug. Na obali, u blizini Begeča, nalazila se kafana koju su često posećivali

mađarski vojnici. Blanka i Hana nisu imale nikakva dokumenta, a mađarski vojnici su se pitali i šta Gregsa sa Margitom radi na zaleđenom Dunavu. Seli su u kafanu da se objasne. Gregsa je platio večeru i sve vreme naručivao nove ture pića. Uskoro su mađarski vojnici bili pijani, a Gregsa se sa putnicima neopaženo izvukao iz kafane.

Kada su se sutradan, posle silnih peripetija, našli u Bačkom Petrovcu, mislili su da su spašeni od fašističkog terora. Nažalost, radost je bila kratkog veka. U Vojvodini je nekoliko dana kasnije počela velika mađarska racija. U Novi Sad su dovođeni Jevreji iz svih krajeva Vojvodine. Među onima koji su u koloni čekali da budu ubijeni na obali i bačeni pod led na Dunavu, često još uvek živi, nalazili su se i viđeniji Srbi i drugi protivnici okupatorskog režima. I u Bačkom Petrovcu su uhapšeni svi Jevreji i zatvoreni u Sinagogu. Među njima su se nalazile i tri sestre: Margita, Blanka i Hana. Jevreji su čekali da budu transportovani u Novi Sad, ne znajući šta ih tamo čeka. Vest o nezapamćenom zločinu stigla je i do mađarskog diktatora Hortija, koji je naredio da se prekine ubijanje. Sestre su bile oslobođene i prvi put pomislile da je stvarno došao kraj njihovim mukama.

Polovinom 1942. godine podignut je logor u blizini sela Jasenovac. Ustaše su počele širom NDH da kupe Jevreje i da ih šalju u novi logor smrti. Porodica Kisler iz Suseka pobegla je u šumu iznad Luga. Tamo su uhvaćeni i umesto da budu transportovani u Jasenovac, svi su ubijeni na licu mesta. Verovatno ne bi prošli bolje ni da su sa preostalim Dojčevima poslani u Jasenovac, gde su Dojčevi bili zverski ubijeni.

Kada je počeo progon Jevreja i Srba, Margita je sa Gregsom još nekoliko puta prelazila Dunav, prebacujući čamcem proganjane na drugu obalu, u Bačku. Među spasavanima je bila i Jevrejka Rehnica Lea iz Iloka, koja je ostala do kraja rata sa sestrama Dojč. Nakon nekog vremena uhapšen je i Paljo Dudaš i sproveden u Ilok. Optužen je da je spašavao Jevreje i pomagao partizanima. Imao je sreće da je naleteo na jednog Nemca iz Slovačke. Reč po reč, pričajući na slovačkom, Nemač se sažalio i pomogao Palju da se vrati u Lug.

U Bačkom Petrovcu Jevreji su relativno mirno živeli sve do proleća 1944. kada je Hitlerova Nemačka, nezadovoljna odnosom Mađara prema Jevrejima, okupirala Mađarsku. Naravno, i sve teritorije pod mađarskom okupacijom. Ponovo je počeo progon Jevreja i slanje u logore smrti, najviše u Aušvic. Tri sestre Dojč prebačene su za Pesah u Baju, gde su u privremenom logoru čekale transport za Aušvic. Kada je stigao čuveni zločinac Ajhman, sa drugim Jevrejima su potrpane u stočne vagone. U jednom vagonu je bilo osamdeset Jevreja. Uslovi za transport su bili nehumani, izuzetno teški. Pet dana se kretao voz dok nije zastao na jednoj železničkoj stanici. Iz vagona su iznosili mrtve, iznurene još uvek nisu puštali, čak ni da se napiju vode. Blanka se kroz mali procep na vagonu obratila Nemcu koji je čuvao voz. Nemač je bio veoma jasan, pitao je: "Imaš li penge?". Pare su spasile sestre Dojč i Leu. Blanka je, kako joj je Nemač rekao, bacila pare na zemlju i dobila instrukcije da se nikako ne vraćaju u vagon. Blanka je pitala zašto, ali je ostala bez odgovora. Jevreji su se predomišljali šta da rade. Neki od njih su mogli na poziv fašista da ostanu na stanici, drugi su morali da nastave put. U va-

gonu je ostala snaja Dojčevih sa malim detetom. I ona je bila uhvaćena u poslednjoj raciji u Bačkoj, gde je potražila sklonište. Kompozicija je uskoro nastavila put za Aušvic. Jevrejke, koje su sa malom decom stigle u Aušvic, sprovodili su pravo u gasnu komoru i potom bacali u krematorij. Jevreje koji su ostali na stanici transportovali su na jedno imanje u blizini Beča.

Pošto je ova priča posvećena požrtvovanju porodice Dudaš, koja je u jednom kritičnom momentu spašavala porodicu Dojč od ustaškog noža, da ne bih ostao nedorečen, samo ću vam ukratko ispričati šta se dalje dešavalo i kako su se sestre Dojč spasle iz nemačkog zarobljeništva. Dakle, kada su Jevreji sa male železničke stanice transportovani u improvizovan logor u blizini Beča, raspoređeni su na prinudni rad. Blanka je smeštena u jednu štalu, zajedno sa drugim Jevrejima određenim za rad na poljoprivrednom imanju. U to vreme su se skupljale vreće pasulja. Blanka i ostali su radili po dvanaest sati dnevno, između ostalog neprestano opslužujući mašinu koja je trebala pasulj. Sestre Margita i Hana i Rehnica Lea su poslate na rad u neku fabriku. Bližio se kraj rata, fašisti su bili sve nervozniji, i počelo je seljenje Jevreja s jednog na drugo mesto. Još uvek nisu odlučili šta će sa preostalim Jevrejima: da li da ih pobiju, kao i mnoge druge pre njih, ili da s njima nekako zataškaju tragove zločina, pokazujući svetu svoju humanost?! Jevreje iz okoline Beča su smestili u Altbrau, ali tamo za njih nije bilo posla. Potrpali su ih u vagone i preko Strashofa poslali u Bergen-Belzen. Ni tamo se nisu dugo zadržali i odatle su transportovani u logor Terezienstadt. Na putu za Terezienstadt železnička kompozicija je bombardovana od strane Saveznika. Vrata vagona

su otvorena i zatvorenici su potražili spas u obližnjem šumarku. Kada je trebalo da se vrate u vagon i nastave put, nisu mogli da odvoje jednu majku od njenog deteta. “Kada se vratiš kući, reci tati da je mama umrla”, govorila je majka koja je držala u naručju sina, kome su geleri odсекli glavu.

Sestre Dojč i Lea su dočekale oslobođenje u Terezienstadtu. Kada su sovjetske trupe 8. maja 1945. oslobodile logoraše, koncentracioni logor su preuzeli češki partizani. Tu su zadržali nemačko SS osoblje i civile pod nečovečnim uslovima pod kojima su oni držali logoraše. Kasnije im je suđeno.

Ana i Paljo Dudaš
proглашени su 1995. godine za
Pravednike među narodima

IZ JEDNOG U DRUGI PAKAO

Posle kratkotrajnog aprilskog rata 1941. godine, i rasparčavanja Kraljevine Jugoslavije, veće delove Vojvodine, kome je pripadao i Novi Sad, okupirale su mađarske trupe. Za razliku od Beograda, gde su nemački nacisti od prvih dana okupacije počeli progon Jevreja, u Novom Sadu je bilo relativno bezbedno za Jevreje. U Beogradu su Jevreji obeleženi, morali su da nose žute trake oko rukava, pljačka jevrejske imovine je bila svakodnevna pojava, terani su na teški fizički rad. Rasčišćavali su ruševine zaostale posle bombardovanja Beograda, vadili mrtve iz kuća sklonih padu, a kada su formirani prvi logori, više se nisu posle rada vraćali kući. Iz logora su sistematski odvođeni na streljanje: Jajinci, Jabuka.... sve do Šapca.

Među zatvorenim Jevrejima u logoru Topovske šupe na Autokomandi nalazio se i Ižak Dezider. Odveden je iz logora 14. oktobra i porodica ništa

Marija - Ketika i Ljubomir Tomić

više od toga nije mogla da sazna. Kod kuće su ostale supruga Marta i kćerka Eva.

U Novom Sadu je živela Marija Šanc, koja se pred rat udala za Ljubomira Tomića. Nemica rođena u Bačkoj živela je sa mužem, u centru Novog Sada, preko puta hotela Putnik. Ljubomir Tomić rođen je kao Ljudevit Kon, Jevrejin. Ljudevit i njegov brat radili su za jedno osiguravajuće društvo. Kao Jevreji su imali problema prilikom sklapanja poslova pa su promenili prezime Kon u Tomić. Ljudevit Kon je postao Ljubomir Tomić, a zvali su ga Lolo. Lolo je imao mnogobrojnu familiju i prijatelje koji su živeli u Beogradu. Vesti o dešavanjima u Beogradu su sve više brinule Lolu. Marija, koju su u Novom Sadu zvali Ketika, shvatila je da se bliži poslednji momenat da se pomogne ugroženim Jevrejima Beograda. Pošto je bila Nemica po poreklu, uspostavila je kontakt sa nemačkim vojnicima. Tražila je način kako da se Jevreji iz Beograda prebace u Novi Sad. Tako je Ketika nagovorila jednog nemačkog vojnog šofera da joj pomogne. Teško je reći da li je nemački vojnik bio svestan opasnosti kojoj se izlaže, ali je pristao da Jevreje iz Beograda vojnim kamionom prebaci u Novi Sad. Prvi put je bilo najteže. Grupa od dvadesetak Jevreja ga je sačekala na dogovorenom mestu u Beogradu. Vozač ih je u sanduku kamiona prekrrio cirađom, kao da vozi nešto što nije za svačije oči, a i nije bilo, i tako je prošao kontrolni punkt na granici između pokorene Srbije i Pavelićeve Nezavisne države Hrvatske (NDH). Nemački vojni kamion i vozač nisu bili sumnjivi i bez problema je preko teritorije NDH stigao do granice sa mađarskom okupacionom zonom. Ni tu nije bilo problema i ubrzo se kamion sa tajnim tovarom obreo u Novom Sadu. Tada je vozač saznao da je to

tek početak. Ketika je imala spiskove Jevreja kojima je samo trebalo da javi kada i gde da sačekaju kamion koji će ih odvesti u sigurnost.

Kada je 31. oktobra 1941. na red za transport došla grupa Jevreja, u kojoj su se na spisku nalazili i Marta sa kćerkom Evom, nastali su problemi. Eva nije htela da napusti Beograd pre nego što sazna kuda je iz Topovskih šupa odveden njen otac Ižak Dezider. Čekala je vesti od tate, a ako ode za Novi Sad, tata neće znati kako da im se javi. Eva je tada imala 14 godina. Majka, baka Valerija i tetka Ana Švarc uložili su puno ljubavi i truda da objasne Evi da moraju hitno da napuste Beograd. Konačno su se obrela na zbornom mestu, stepeništima jedne zgrade u Pop Lukinoj ulici. Većinu Jevreja, koji su bežali iz Beograda, Eva je tada prvi put videla. Strah u očima ih je veoma brzo zbližio i svi su se ponašali u skladu sa uputstvima koje im je dao vozač. Na granici sa NDH nisu smeli ni da dišu. Kada je kamion, posle dugog puta, stao u prekriveni ulaz za kola, kuće u kojoj su živeli Ketika i Lolo, odahnuli su. Ostavili su stvari u hodniku i na Ketikin poziv popeli se u stan da se malo odmore. Vozač je otišao, spreman da na Ketikin poziv doveze sledeću grupu Jevreja iz Beograda.

U Ketikinom stanu je bio žamor zadovoljnih putnika što su srećno stigli u Novi Sad. Tada ih je Lolo utišao i upozorio da u prozor njihovog stana gleda jedan mađarski žandar i da nešto zapisuje, putnici su morali odmah da napuste stan. Nisu stigli da sa sobom ponesu ni stvari koje su ostale u hodniku. Zgrada je imala izlaz na dve ulice i putnici, podeľjeni u manje grupe, izašli su na ulicu gde se nije nalazio mađarski žandar.

Eva je sa majkom, bakom i tetkom otišla u stan tatinog prijatelja Bartoša Jakova. Jakov ih je srdačno primio i kad je čuo šta se desilo odmah je otišao do Ketikinog stana da vidi šta se desilo posle njihovog odlaska. U hodniku su ostale sve stvari sa ličnim dokumentima, a Ljudevit i Ketika su uhapšeni. Jakov ih je savetovao da nastave put dalje prema Budimpešti. Posle nekoliko dana Jakov ih je lično otpratio do Budimpešte. Na putu ih je Jakov obavestio da su u međuvremenu Lolo i Ketika pušteni iz zatvora. Lolo je odmah otišao u partizane, a Ketika

Marija i Ljubomir Tomić, Felisa Dajč, Adela Breder i dete Judita Dajč

se privremeno sklonila u Budimpeštu.

Ketika se više puta vraćala u Novi Sad i putovala u Budimpeštu. Nemački vozač je na Ketikin nagovor prevezao mnoge Jevreje, među kojima se nalazila i porodica Dajč. Porodica Dajč je pred progonom folksdojčera u poslednjem momentu, polovinom avgusta 1941. godine, pobjegla iz Petrovgrada, današnji Zrenjanin, i prešla u Beograd. Tada nisu znali da se sele iz jednog pakla u drugi. Zahvaljujući Ketikinom angažovanju i oni su sa četvoro-godišnjom Juditom preko Novog Sada stigli do Budimpešte, gde je tada još uvek bilo sigurnije za Jevreje. Sa njima je bila i baka Breder. U Budimpešti se nalazila brojna Lolina rodbina, koju je Ketika na isti način spasla kao i mnoge druge Jevreje iz Beograda.

U proleće 1944. godine situacija u Budimpešti se promenila. Nemačka je okupirala dojučerašnje saveznike i počeo je nezapamćeni progon mađarskih Jevreja i onih koji su potražili spas u Budimpešti. Ketika se tada nalazila u Budimpešti i suviše je otvoreno govorila da su to Hitlerovi poslednji trzaji i da je Hitler izgubio rat. Kada je uhapšena zbog jerećkih reči, tog puta nije ništa pomagalo što je Ketika Nemica. Nacisti su tražili da im kaže gde se nalazi njen muž Lolo, što je ona odbila. Deportovana je sa Jevrejkama u logor Ravensbrik. Krajem 1944. u logoru su se ponovo srele Ketika i Eva, koja je tu deportovana zajedno sa majkom i tetkom. Junaci naše priče su imali sreće u nesreći. Logor Ravensbrik je bio poznat kao mesto odakle su kao seksualno roblje slate žene u druge logore. Ketika, Eva i njeni bliži dočekali su kraj rata u Ravensbriku. Lolo se sa partizanima izborio za slobodu, a Ketika se iz zarobljeništva vratila u Novi Sad. Ketika i Lolo konačno su mogli da se posvete svom budućem naraštaju.

Marija Tomić

proglašena je 2009. godine za
Pravednika među narodima

MAMA, NEĆU DA IDEM

Jakov Bararon, Srbin Mojsijeve vere, bio je drugi kum na venčanju Jovana i Angeline Stefanović iz Jajinaca. Iako su bili dobri prijatelji, Jakov, koji je živio u Beogradu, ipak, kao Jevrejin, nije mogao da bude prvi kum u pravoslavnoj crkvi.

U to vreme i Jakov se oženio. Prijateljstvo između dve porodice raslo je kao i njihova deca, koja su stalno bila u kontaktu. Kada je 1941. okupirana Jugoslavija, deca su već poodrasla. Jovan i Angelina su imali četvoro dece. Jakov je tada već imao unuka, koji je dobio njegovo ime. Njegov sin Avram oženio je Rivku i u tom braku, 1939. godine, rođen je unuk Jakov, Jaša, kako su ga zvali iz milja.

Dolaskom fašista počeo je progon Jevreja. Avram je među prvima odveden u Topovske šupe, ali su ga nacisti pošteli. Bio im je potreban čovek, koji dobro poznaje lokalne prilike, za snabdevanje logora. Kada je otvoren logor na Sajmištu, tamo je prebačen i Avram. Spremalo se najveće odvođenje Jevreja u novopodignuti logor smrti. Avramova žena Rivka i mali Jaša još uvek su bili u svojoj kući. Bilo je pitanje dana kada će i oni biti odvedeni u logor.

Mile iz Jajinaca, sin Jovana i Angeline Stefanović, redovno je obilazio Rivku i malog Jašu. Hteo je da pomogne, ali za Avrama već nije mogao da učini ništa. Nabavio je lažna dokumenta za Rivku i Jašu. Rivka je dobila ime Radmila Babić, a sin Miša Babić.

Rivka je mislila da će biti sigurnije ako se presele u unutrašnjost Srbije. Za taj plan bilo je suviše komplikovano i opasno da krene u neizvesnost sa

malim Jašom. Zamolila je kućnu pomoćnicu, dok se ona ne snađe, da na neko vreme odvede Jašu svojoj kući u Zemun. Pre nego što je Rivka posetila muža Avrama u logoru na Sajmištu, Mile je obećao da će obilaziti malog Jašu. Kada je Rivka prilikom poslednjeg susreta videla Avrama, nije smela da mu kaže gde je dete sklonjeno. Već se znalo kakvim mukama su izloženi logoraši i plašila se da Avram ne otkrije gde se nalazi dete. Avramu je između privremene slobode, kada je obilazio crno tržište, i strahota logora, bilo sve teže. Nije dugo izdržao. Prilikom odlaska u snabdevanje, kada su se nalazili na improvizovanom mostu, skočio je u reku. Talasi Save zauvek su odneli jedan mladi život.

Milutin-Mile Stefanović

Kada je Rivka otputovala u Niš, da tamo potraži spas, Mile je otišao da obiđe Jašu, koji se nalazio kod služavke u Zemunu. U stanu je zatekao Jašu samog. Sačekao je da se služavka vrati kući. Nije mogao da shvati kako može malo dete da ceo dan bude ostavljeno bez hrane, presvlačenja, Jaša tada nije imao ni dve godine. No, i služavka je imala svoju priču. Morala je da radi, moralo je od nečeg

da se živi, a kad bi došla kući, ona bi se pobrinula za Jašu. Mile to nije mogao da prihvati i odneo je malog Jašu kući u Jajince. To je bilo tačno na Sv. Jovana, 20 januara 1942. godine.

U Jajincima je tada živela već velika porodica Stefanović: majka i otac, dva sina i dve kćerke. Mile je predao Jašu bratu Vladimiru - koga su zvali Lale i njegovoj ženi Zorici. Lale i Zorica su imali dvoje male dece, Jašinog uzrasta. Familija Stefanović nalazila se blizu predratnog vojnog strelišta, koje su nacisti pretvorili u poligon za odstrel Jevreja i svih onih koji im nisu bili po volji. Fašisti su dobro pazili da okolno stanovništvo ne vidi šta se dešava na velikom prostoru gde su pored streljanih sahranjivani logoraši sa Sajmišta. Oni su na putu do Jajinaca bivali ugušeni u kamionima "dušegupkama", gasnim komorama, a tamo su bacani u zajedničke grobnice.

Zorica je prihvatila malog Jašu kao svoje dete. Jaša je Zoricu zvao mama, a ona ga je čuvala od strahota rata isto kao i svoju decu. Niko nije ni pretpostavio da će se Jašina prava mama veoma brzo pojaviti u Jajincima. Naime, kad je Rivka otišla u Niš, gde se sa lažnim dokumentima predstavila kao srpska izbeglica iz Bosne, ubrzo je bila otkrivena. Jedan Nemač je upozorio Rivku da što pre napusti Niš. Nije prošlo ni tri meseca od Rivkinog odlaska, kad se ponovo obrela u Beogradu. Na kratko je svratila u Jajince da vidi sina, ali Jaša je spavao. Zorica je smatrala da je bolje da se dete ne budi, da se ne uznemiri. Nisu ga budili, a ko zna šta bi komšije pomislile kad bi iznenada čule dečiji plač. Uvek je bilo onih koji su spremni da denunciraju i najbliže prijatelje, a ne samo komšije.

Rivka je tada odlučila da ode na rad u Austriju, a za ostvarenje smelog plana ponovo je bila potrebna Miletova pomoć. Mile je pomogao Rivki da vozom, koji je uvek petkom vozio dobrovoljce na rad u Austriju i Nemačku, bezbedno napusti Beograd. Međutim, Rivka ponovo nije imala sreće. U Beču, gde je nameravala da se zaposli, stari poznanici su je prepoznali i prijavili Gestapou da je Radmila Babić, u stvari, Jevrejka Rivka Pardo Bararon. Odmah je uhapšena i deportovana u logor Mauthauzen. Raspoređena je na rad u fabrici aviona, koja se nalazila u neposrednoj blizini logora. Za kratko vreme veoma je propala. Bila je ošišana do glave, tako da je više ličila na nekog momka, nego na ženu. U logoru se nalazio i jedan lekar, koji je pre rata imao sanatorijum u Beogradu. Sažalio se i uzeo je Rivku da mu pomaže u logorskoj ordinaciji. Tako je uspeo da je sačuva do kraja rata.

Beograd je oslobođen 20. oktobra 1944. godine, a logor Mauthauzen bio je poslednji nacistički logor koji su oslobodili Saveznici 5. maja 1945. U Beogradu su u to vreme već bili otvoreni sabirni centri za ratnu siročad. Jevrejska opština je preživela decu smeštala u porodice, koje su bile spremne da ih prihvate. Za Rivku se tada još nije znalo da li je preživela ratne strahote. U kući Stefanovića su većali šta da rade sa malim Jašom. Trebalo je odazvati se pozivu da se predaju deca koja su ostala bez roditelja. Zorica nije mogla da se odvoji od malog Jaše. Lale nije smeo otvoreno da stane na ženinu stranu. Mile nije znao šta bi trebalo učiniti. Njihova sestra Seka je bila na Sremskom frontu. Starija sestra je presudila: Predati Jašu Jevrejskoj opštini Beograd. Rastanak sa Jašom je bio težak. Jaša je plakao: "Mama", zvao je Zoricu, "neću da idem".

*Mileva - Seka Stefanović udata Svjetličić i
Jakov-Jaša Bararon*

Lažna priča smirila je Jašu i on se uskoro našao u porodici Medina, Tildi i Flori, koji su preživeli rat i posle oslobođenja se vratili u Beograd. Uskoro je u Beograd, sasvim iscrpljena, stigla i Rivka. Jaša je ponovo bio u majčinom naručju. Rivka nikad nije zaboravila familiju Stefanović, a posebno Mileta, koji joj je pomogao da preživi, i Zoricu, koja je sve vreme rata brinula za njeno nejako dete.

Milutin Stefanović i sestra Mileva
proglašeni su 1992. godine za
Pravednike među narodima

SPAS U KUKURUZOVINI

Trupe Crvene armije bile su već na Dunavu, na granici između Rumunije i Srbije, kada su Nemci shvatili da gube rat. Počelo je ubrzano povlačenje nemačke vojske, a sa sobom su povel i Jevreje dovedene godinu dana ranije iz Mađarske, koji su kao robovi radili u Borskim rudnicima preko godinu dana. U nehigijenskim uslovima, sa slabom hranom, kažnjavani smrću za najmanju sitnicu, preživeli logoraši terani su usiljenim maršom prema Mađarskoj. Usiljeni marš prve grupe mađarskih logoraša iz Borskih rudnika započeo je 17. septembra 1944. godine. Bio je to dug put i tek početkom meseca oktobra stigli su logoraši u Vojvodinu.

Među mađarskim Jevrejima je bilo dosta onih koji su verovali da stvarno idu kući, ali bilo je i onih koji su shvatili da se tako ne ponaša prema logorašima koji uskoro treba da budu oslobođeni. Prilikom prolaska pored novosadske bolnice, njih oko dvadeset, potražili su spas u bolničkim prostorijama. Nemački stražari su tražili one koje su videli da su pobjegli iz kolone. Jednog logoraša su uhvatili i streljali, ali ostali begunci su bili na vreme prihvaćeni od bolničkog osoblja i sklonjeni u sigurnost.

Kolona logoraša se nekoliko dana kasnije našla u

ataru Kule. Počelo je odvajanje logoraša u manje grupe, 20 do 30 njih, koji su odvođeni u nepoznatom pravcu. Laufer Đerđ nije znao da ih u blizini čekaju zloglasni vojnici Handžar divizije, ali je shvatio šta to znači. Handžar divizija je obezbeđivala povlačenje Nemca i tom prilikom je kod Crvenke zverski ubijeno 680 mađarskih Jevreja. Laufer je namerno zaostajao za kolonom, što dalje od onih koji su mogli biti odvojeni u manje grupe. Držao se

na nogama i kad je nemački stražar počeo da ga udara kundakom po glavi. Nemački vojnik je shvatio da Laufer pokušava da pobjegne iz kolone, izvadio je pištolj i pucao mu u glavu. Laufer je ostao da leži pored puta.

Kolona je otišla dalje, a Laufer je došao svesti. Oko njega su se nalazile žene, koje su na mađarskom i srpskom oplakivale ustreljenog logoraša. Kada je shvatio da se sve to dešava na ovom svetu, Lauferova prva pomisao je bila kako pobeći što dalje od opasnog puta. Istim putem je trebalo da prođe, uz pratnju nemačkih vojnika, druga kolona logoraša iz Borskih rudnika na putu za Mađarsku. Laufer nije znao da druga kolona nije ni odmakla od Bora, jer su trupe Crvene

armije presekle nemačko odstupanje i izbavile logoraše iz nemačkih kandži.

Kukuruzi su već bili obrani i nedaleko od puta nalazila se naslagana kukuruzovina. Lauferu se učinilo da je naišao na pravi dvorac kada se zavukao

Nikola Bošnjak u partizanskoj uniformi - 1944.

u kukuruzovinu, koja ga je štitila od nepoželjnih pogleda. Uskoro mu se pridružio još jedna logoraš, koji je uspeo da neopaženo pobegne iz kolone.

Na putu između Kule i Crvenke nalazio se salaš Bošnjaka. Na salašu je živela porodica Bošnjak sa sinom Nikolom. Kukuruzovina u kojoj su našli utočište odbegli logoraši nalazila se na njihovom imanju. Nikola, tada je imao sedamnaest godina, obilazio je imanje i našao iscrpljene logoraše. Početkom 1944. godine i Nikola je odveden na prinudni rad u Austriju. Tamo je proveo nekoliko meseci i iz iskustva je znao u kakvom položaju su se našli odbegli logoraši i šta ih čeka ako budu uhvaćeni. Video je da je Laufer teško ranjen i rešio je da ih odvede kući. Roditeljima je objasnio situaciju i oni su dozvolili da se odbegli Jevreji smeste na tavan. Nikola je previo ranjenog Laufera i dao im teleće kože da se njima pokriju. Prvi put, posle dužeg vremena, nahranjeni logoraši su bar na trenutak mogli da se opuste.

Niko nije očekivao da će odmah početi potraga za odbeglim logorašima. Nemci su stigli na salaš Bošnjaka, ali skrivene mađarske Jevreje nisu našli. Nikola nije imao izbora, zamolio je logoraše da se ponovo sklone u kukuruzovinu, koja se nalazila blizu kuće. Laufer, iscrpljen, sklonio se u kukuruzovinu, a drugi spašeni je rešio da krene dalje.

Partizani i Crvena armija, koja je sa severa u Srbiju ulazila sa više strana, oslobađali su pokorene gradove. Nakon sedam dana Lauferovog boravka u kukuruzovini bila je oslobođena i Kula. Laufer je bio spašen, odveden je na mesto gde se pružala prva pomoć ranjenim vojnicima, a onda je prebačen u Kulu gde se za mesec dana oporavio bar toliko

da može da nastavi put kući. Zahvaljujući Nikoli Bošnjaku još jedan Jevrejin je spašen od sulude nacističke ideje o uništenju jednog naroda.

Nikola Bošnjak
proглаšen je 2010. godine za
Pravednika među narodima

MAJA JE STIGLA U MOSTAR

- Još nisu stigli do slova "J", - rekla je Anđa Jovanović mužu kad se vratila iz grada. Na ustaškom plakatu je objavljeno da se tog dana sve srpske, jevrejske i ciganske porodice, čije prezime počinje na slovo "F", jave oblasnoj komandi radi transporta u Srbiju.

- Stići će, ne brini, - nervozno je šetao po sobi Todor, Anđin muž. - Samo Srbiju nećemo videti, to ti je valjda jasno.

- Možda bismo i stigli do Srbije, ako bi Crveni krst kontrolisao transport, - rekla je Anđa, znala je ona dobro da transporti vode pravo u logore smrti; samo jedan ili dva transporta su stigla na odredište kad su bili pod kontrolom međunarodne organizacije iz Ženeve.

- Lepo su se setili, imamo pravo da poneseimo 50 kilograma prtljaga. Što će reći, da im sve najvrednije što imamo lepo spakujemo, - žestio se Todor, - da ne gube vreme u pretresu stanova. Pljačkaši i ubice! Neprijatni razgovor je prekinula njihova kućna prijateljica Nevenka Dragić. Todor je video da žene hoće nešto da razgovaraju nasamo i izašao je u šetnju, inače nije znao šta će sa sobom. Solunski borac, Srbin, odmah po uspostavljanju okupacionih vlasti u Mostaru, dobio je otkaz. Trebalo je prehraniti troje dece i ženu, a zaraditi se nije moglo. Iako je 1941. i tokom 1942. godine Mostar potpadao pod italijansku okupacionu zonu, gradom su podjednako vršljale ustaše i nemački fašisti. Nemački fašisti su tražili jevrejske i ciganske glave, a ustaše i srpske. Italijani su još uvek uspevali da nekako sačuvaju živote progonjenih ljudi. Transporte nisu

mogli da spreče, jer zvanično je u pitanju bila selidba za dobrobit nepoželjnih sugrađana.

Kada se Todor vratio kući, Nevenka je već bila otišla, čuo je od Anđe razlog iznenadne Nevenkine posete. Nevenkina sestra Danica bila je udata za Jevrejina dr Alberta Buhvalda, koga su ustaše ubile prvih ratnih dana. Imali su osmomesječnu bebu i Danica je živela u samrtnom strahu da će Maju, tako se beba zvala, ubiti ustaše zbog njenog jevrejskog porekla. Nevenka je rekla da su u pitanju sati i molila Anđu da nađe neku poverljivu muslimanku koja će odmah otputovati u Busovaču, gde su Buhvaldovi živeli, i da donese Maju kod nje u Mostar. Busovača u Bosni bila je pod protektoratom Nezavisne države Hrvatske.

Setila se Anđa da se za Mevzetu Kreso priča da je saradnik Pokreta otpora. Spakovala se i otišla pravo do nje. Mevzeta nije stanovala daleko i čim je stigla Anđa je odmah rekla zašto je došla.

- Žene u koje imam poverenja trenutno nisu u Mostaru, - rekla je Mevzeta. - Vратиće se za nekoliko dana, - Mevzeta nije smela da kaže Anđi da su te žene bile na tajnom zadatku u Borcima, selu kod Konjica.

Anđa je razmišljala šta da radi. Čim se vratila kući, rekla je Todoru kakva je situacija, a trebalo je hitno reagovati.

- Idem ja, - prelomila je Anđa. - Oдох do Nevenke da uzmem povratnu kartu za voz.

Todor nije rekao ništa, samo je vrteo glavom, ali Nevenka je bila protiv.

- Imaš troje dece kod kuće, muža, suviše je to opasno i za tebe i za porodicu, - rekla je Nevenka, ni sama ne znajući šta da radi.

Setila se Anđa da je sačuvala dokumenta iz Zagreba, gde je bilo upisano njeno devojачko prezime Zalad. Znala je koliko je važno da ne nosi dokumenta u kojima je upisano samo srpsko prezime Jakovljević, jer bi zbog toga mogla biti skinuta na nekoj usputnoj stanici i sigurno više nikad ne bi videla svoju porodicu.

- Ne brini, - rekla je Anđa, - imam nameru da iskoristim kartu u oba smera.

Uzela je od Nevenke povratnu kartu i prvim vozom krenula za Busovaču.

Preko puta Anđe sedeo je ustaša i kad je naišla kontrola, agent, u pratnji dvojice ustaša, obratio se tiho na uvo, ustaši koji je sedeo u kupeu.

- Ne! - odsečno je rekao ustaša. Anđi je bilo jasno da ga je agent pitao da li su oni zajedno.

Agent je uzeo Anđina dokumenta izdata u Zagrebu i pročitao devojачko prezime Zalad.

- Šta vi radite ovde? - pitao je strogo.

- Vraćam se iz posete mužu, - mirno je odgovorila Anđa. - Službeno je prebačen u Mostar, a deca neće iz Zagreba, - požalila se Anđa. - Nadam se da će mi muža uskoro vratiti u Zagreb.

Agent se zahvalio i sa pratnjom požurio dalje; pomislio je da je naleteo na ženu neke velike zverke iz Zagreba i da je bolje da je ostavi na miru.

U Busovači je Anđa lako našla kuću dr Buhvalda. Prolazila je pored kuće, osvrtała se da vidi da li je neko prati, nije znala koga ima u kući, a nije znala ni kako da odjednom bane u očigledno dobro situiranu kuću. Videla je bunar u dvorištu i odmah smislila priču. Zakucala je na vrata i uskoro se pojavila jedna mlada žena.

- Koga tražite? - pitala je zagledajući nepoznatu osobu.

- Gospođu Danu, - mirno je rekla Anđa.

Kad se Dana pojavila i videla Anđu nije mogla da sakrije zabrinut pogled.

- Šta želite? - pitala je Dana.

- U drugom stanju sam, - rekla je Anđa, - ako možete da mi date čašu hladne vode i da me pustite da se malo odmorim.

- Katice, - Dana je odmah pozvala devojku koja je otvorila vrata, - izvadi hladne vode iz bunara i donesi gospođi.

Čim su ostale same Anđa je rekla zašto je došla.

- Šalje me vaša sestra Nevenka iz Mostara, došla sam po Maju.

Danici je laknulo, pomislila je da je Anđa došla iz ustaškog redarstva da joj oduzmu Maju. Danica je dala Katici slobodan dan, Katica je bila služavka, a njih dve su ostale same da se dogovore kako će dalje.

Danica je bila za to da Maja i Anđa odmah krenu u Mostar.

- Katica je Hrvatica, - rekla je Dana, - nije zato, ali imam utisak da me sve vreme špijunira. Bolje da ne čekamo da vidimo kako će iskoristiti slobodan dan.

Smestile su Maju u kolica i odmah krenule na železničku stanicu. Odlučile su da kolica predaju u teretni vagon, a onda će Anđa uzeti Maju u naručje. Taman što su predale kolica, ispred Anđe se stvorio poznati ustaša Kljaja iz Ilića kod Mostara. Bio je na dužnosti otpravnika vozova u Busovači.

- Odakle vi, gospođo, ovde? - pitao je zajedljivo.

- Bila sam u poseti rođaku, ustaškom oficiru u Travniku, - odgovorila je Anđa, a krv joj se sledila u žilama.

- A kako se zove vaš rođak? - provocirao je Kljaja.
- Fajdiga, - odgovorila je Anđa, - vi ga sigurno poznajete?

Kljajo je sumnjičavo pogledao Anđu i vratio se u staničnu zgradu.

Prvu prepreku su prošli, pomislila je Anđa i sa Majom ušla u prvi kupe gde je bilo slobodnog mesta. Tamo ju je čekalo novo iznenađenje. U kupeu je sedeo Hilmija Balić, apotekar, prvi komšija iz Mostara, i Ivan Golubović, visoki ustaški oficir, takođe iz Mostara.

- Čije je to dete gospođo? - smeškao se apotekar. - Ne sećam se da ste bili u drugom stanju.

- Moje, - odgovorila je Anđa, pitajući se kako će se izvući iz nove opasnosti. - A vi, moj gospodine Baliću, izgleda ne gledate udate žene, verovatno zato što imate mlađih koliko želite.

Smeh se zaorio u kupeu, kad se i Ivan umešao u razgovor.

- Ne znate vi, gospodine Baliću, koliko je puta mene Anđa istukla kad sam krao voće iz njene bašte, - još uvek se smeškao ustaša. - Bio sam tada dete, - odmahnuo je rukom.

- Deca ne mogu da budu kriva, - rekla je Anđa. - Zar ne gospodine Baliću?

- Jeste, jeste, - rekao je apotekar.

Voz nikako nije polazio, a Anđa se setila razgovora sa Kljajom, bilo joj je nešto sumnjivo. Spustila je dete na sedište i stala na otvoren prozor. Ispod prozora su pričala dvojica ustaša.

- Moramo da nađemo tu ženu sa židovskim djetetom, - govorio je jedan. - Skinućemo ih sa voza i odmah likvidirati.

- Čekaj samo da popušim cigaretu, - odgovorio je drugi. - Naći ćemo ih.

Anđa je uzela Maju u naručje i zamolila apotekara da preuzme dete, ona je, navodno, morala u WC. Balić je uzeo dete, a Anđa je izašla iz voza. Stala je pored staničnog zida i čekala da vidi šta će biti. Ustaše su ušle u voz, ali nikako nisu izlazili napo-lje. S druge strane zgrade Dana je grizla usne. Nije mogla ni da pretpostavi šta se dešava kad je videla Anđu da bez deteta izlazi iz voza. Srećom, nije joj prišla. Voz se spremao da krene i ustaše su izašle iz poslednjeg vagona, a Anđa je brzo ušla u voz.

- Dete se malo upiškilo, - referisao je Balić i predao Maju.

Anđa Jakovljević

Anđa je uzela da prepovije dete, a voz nikako da krene. Provirila je kroz prozor i videla da su se još dvojica ustaša pridružila poteri. Nadala se da za ponovnu pretragu više nije bilo vremena. Kroz otvoren prozor jasno se čulo kako jedan ustaša psuje.

- Ko zna gde su ta žena i dete, jebem im majku židovsku, - govorio je ustaša sa jakim hercegovačkim naglaskom, - neće oni daleko.

Voz je krenuo, a Anđi je laknulo. Nastavljen je razgovor u šaljivom tonu, a Anđa se na silu smejala i sve vreme razmišljala o tome šta je čeka u Mostaru.

Kako je voz ulazio u stanicu, Anđa je iz daleka videla agente i ustaše koji su se rasporedili po peronu, spremni da legitimišu putnike.

- Gospodine Baliću, - govorila je Anđa dok je pružala dete, - trebalo bih da uzmem dečija kolica iz teretnog vagona, da li biste mi pridržali Maju?

Apotekar Balić je bez reči uzeo dete i uz Ivanovu pratnju krenuo pravo iz stanice. Obojica su bili poznati ljudi u Mostaru i niko ih nije kontrolisao. Anđa je sa praznim kolicima napustila stanicu. Ispred stanice je Balić strpljivo čekao sa Majom u naručju. Ivan mu je pravio društvo. Anđa se ljubazno pozdravila sa Ivanom i zahvalila apotekaru.

- Ode moje djete, - rekao je Balić i predao Maju.

Ubrzo je stigla Nevenka, uzela je dete, ali Anđa nije smela da ode kući. Uputila se pravo kod Mevzete, sve vreme je razmišljala na šta je apotekar Balić mislio kad je rekao "ode moje dete".

- Na čijoj strani je Balić? - nestrpljivo je pitala Anđa kad se srela sa Mevzetom.

- Balić je naš čovek, - rekla je Mevzeta, čudeći se zašto to Anđa pita.

Anđa je ispričala celo putešestvije.

- Kad si uspela sve ovo da prođeš, - rekla je Mevzeta, - dobićeš ti i druge zadatke. Anđa je mogla mirno da se vrati svojoj porodici.

Anda Jakovljević
proглаšena je 1992. godine za
Pravednika među narodima

KOD ZANKOVIĆA JE UVEK BILO MESTA ZA UGROŽENE JEVREJE

Ivan Zanković se krajem Prvog svetskog rata upoznao sa austrijskim rezervnim oficirima Milanom Rihterom, Jevrejinom. Posle raspada Austro-Ugarske monarhije stvorena je 1918. godine Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, kojoj se pridružila i Crna Gora, Bosna i Hercegovina, kao i neki delovi Makedonije. Milan Rihter je sa porodicom živeo u Beogradu, ali se tokom godina, između dva rata, učvrstilo prijateljstvo sa porodicom Zanković iz Sutomora (Crna Gora).

Kada je 1941. godine kapitulirala, tada već Kraljevina Jugoslavija, Jevreji su se prvi našli na udaru fašističkih okupatora. Počela su hapšenja, odvođenja na prinudni rad, a uskoro i masovna streljanja. Ne samo Jevreja, nego i svih onih koji su se suprotstavili okupatorskim vlastima i fašističkoj ideologiji koju su doneli sa sobom. Milan Rihter je sve to video i rešio da što pre sa porodicom napusti Beograd. Prvo su on i njegov sin Marjan, koji se već sprijateljio sa Ivanovim sinom Petrom, potražili utočište u Sutomoru kod porodice Zanković. Uskoro su i Milanova supruga Adela, kćerka Stanka i mlađi sin Ivan, sa prijateljicom Elzom Piliš i njenim sinom Leom, uspeli da se domognu

Milan Rihter

Sutomora i svi su se smestili u kući Zankovića.

Crna Gora je posle kapitulacije i rasparčavanja Kraljevine Jugoslavije pripala Italiji. Italijani nisu sledili Hitlerove zamisli o istrebljenju celog jednog naroda i Jevreji su relativno bili sigurni na teritorijama koje su bile pod italijanskim protektoratom. No, Milan Rihter je shvatio da Zankovićima njihov boravak u kući donosi samo neprijatnosti. Rešili su da se na leto 1941. presele u hotel u Petrovcu, gde se već nalazilo nekoliko jevrejskih porodica. Isto tako, u julu mesecu 1941. godine, i Elza Piliš i njen sin Ivan napustili su kuću Zankovića.

Italijani su na ostrvima i duž obale Jadranskog mora formirali logore za Jevreje. To nisu bili logori smrti nacističkog tipa, ali je Jevrejima bila ograničena sloboda kretanja. Jednog dana stigla je do Zankovića vest da su svi Jevreji u Petrovcu uhapšeni i sprovedeni u Bar. Neke od njih, među kojima je bio i Milan Rihter, deportovali su u logor Klos, koji se nalazio u Albaniji. Zankovići su poznavali barskog nadbiskupa Dobričića i zamolili ga da izbavi Milana iz logora. Na nadbiskupovu intervenciju u decembru mesecu 1941. porodica Rihter ponovo se našla na okupu u kući Zankovića. Rihterovi su ostali bez novčanih sredstava, a Zankovići su ih primili kao članove porodice.

Jevreji su sve vreme rata bežali ispred fašističkih potera, selili su se iz mesta u mesto, a 1942. godine u kući Zankovića našla su utočište Šoroš Kornelija i njen sin Ivan. I oni su boravili kod Zankovića do septembra meseca 1943. godine, kada je kapitulirala Italija.

Kada je kapitulirala Italija, Nemci su preuzeli vlast u Crnoj Gori. Tada je počeo progon i odvođenje

Jevreja u logore smrti, najviše u Bergen-Belzen, koji se nalazio na severo-istoku Nemačke. Petar Zanković je shvatio da Rihterovi više ne mogu ostati u njihovoj kući. Zankovići su bili katolici i ponovo je Petar potražio pomoć nadbiskupa u Baru. Porodicu Rihter nadbiskup Dobričić je primio u manastir u Baru. Pre nego što su napustili kuću Zankovića, Milan je poverio sva svoja dokumenta - krštenice, školska svedočanstva, poslovne papire... - koja su ukućani sakrili ispod drvenog poda u kući. "Sve što imam ostavljam u vašim rukama", rekao je Milan na rastanku. Rihterovi su ostali u manastiru nedelju dana, a onda je nadbiskup organizovao njihovo prebacivanje preko planine Rumije u zabačeno selo Livari, gde su ostali do polovine marta 1944. godine.

U martu mesecu 1944. neko je prijavio da se u Livari krije jevrejska porodica Rihter. Istog dana stigli su četnici u selo sa namerom da ih uhapse. Meštani su zdušno stali u zaštitu svojih novih prijatelja, nisu dali da ih četnici odvedu. Ali, sutradan, četnici su došli sa nacistima i uhapšeni su livarski pop i porodica Rihter. Svi su prebačeni u zatvor u Cetinju. U isto vreme u Sutormu je uhapšena cela porodica Zankovića. Zankovići su bili izloženi torturi novih okupatora, ali nisu ništa priznali. Zbog pomaganja Jevrejima konfiskovane su sve njihove kuće u korist Vermahta, sve je opljačkano, a Zankovićima je pretila smrtna kazna. Okupatori su više puta pre-

tresli celu kuću da bi našli dokaze da su Zankovići svesno pomagali Jevrejima, gazili su po drvenom podu ispod koga je bila sakrivena sva dokumentacija Rihterovih, ali je nisu našli.

Petar Zanković

Porodica Rihter je neko vreme provela u zatvoru u Cetinju, a onda je deportovana u logor Bergen-Belzen, na severozapadu Nemačke. Zankovići su u međuvremenu pušteni iz zatvora, ali je Ivan Zanković često pozivan u upravu nemačke policije na nova saslušanja. Petar nije čekao da i na njega dođe red, pridružio se partizanima i sa njima ostao do oslobođenja.

Rihterovi su preživljavali sve strahote logora Bergen-Belzen. Poslednjih meseci pred oslobođenje u logoru je vladao tifus. Bez ikakve lekarske pomoći, prepušteni sami sebi, hiljade logoraša je umrlo ne dočekavši slobodu. I Milan Rihter se razboleo, ali kada je britanska armija 15. aprila 1945. oslobodila

logoraše, požurio je da se sa porodicom što pre vrati u Beograd. Stigli su do Budimpešte, Milan nije mogao dalje, tu je sahranjen. Adela se sa kćerkom i sinovima vratila u Beograd.

Petar Zanković
proглаšen je 2006. godine za
Pravednika među narodima

NE DOZVOLJAVAM DA DECA BUDU ODVEDENA U LOGOR

U tuzlanskoj banci, gde su zajedno radili, Emil Šosberger se sprijateljio sa Marietinim bratom iz porodice Alkalaj. Preko njega se upoznao sa svojom budućom ženom. Kada je Emil Šosberger otišao u Prvi svetski rat, kod kuće je ostala njegova žena Marieta i njihovo troje male dece: Irma, Erika i Artur. Rat je završen 1918. godine, ali ne i za Emila. Ostao je u ruskom zarobljeništvu i tek se 1922. vratio kući. Poslovno iskustvo, koje je stekao u Tuzli pre nego što je otišao u rat, koristilo mu je kad se sa porodicom preselio u Beograd.

Deca su brzo odrasla, tako se bar roditeljima uvek čini, i Irma se jednog dana udala za Jevrejina iz Zagreba. Erika se zaljubila u Srbina Stevana Čonkića, ali da bi se udala morala je da promeni veru. U to vreme, u užoj Srbiji, nije postojala institucija građanskog braka i Erika je na krštenju dobila ime Vera. Vera se udala 1932. godine. Godinu dana kasnije rodio se sin Predrag, a tri godine kasnije i kćerka Gordana. Deca su krštena u pravoslavnoj crkvi, veselila se porodičnoj slavi, a za svoje jevrejsko poreklo nisu ni znali. Najmlađe dete Emila i Mariete Šosberger, sin Artur, oženio se 5. aprila 1941. godine, samo jedan dan pre nego što je počelo bombardovanje Beograda. Ovog puta u rat je otišao Artur, a kod kuće je ostala njegova žena Nada. I Verin muž Stevan je mobilisan, ali je posle kratkotrajnog rata zarobljen i odveden u logor koji se nalazio u Nemačkoj. Artur je izbegao zarobljavanje i vratio se kući.

Odmah po okupaciji, i uspostavljanju nemačke

vojne uprave, u Beogradu je počeo progon Jevreja. Kada je u julu mesecu 1941. mladi Jevrejin Guta bacio zapaljivu bombu na nemački kamion, za njim je raspisana poternica. Istovremeno su Nemci na Tašmajdanu izdvojili grupu od 122 Jevrejina pod pretnjom da će biti streljani, ako se Guta ne preda u roku od 24 sata. U toj grupi se nalazio i Artur Šosberger. Pošto se Guta u ostavljenom roku nije predao okupatorskim vlastima, Artur je sa drugim taocima Jevrejima istu noć streljan na stratištu kod Beograda.

Progon Jevreja je nastavljen. Zagriženi nacisti tražili su tri kolena unazad jevrejsko poreklo. Saznali su da je Vera pokrštena Jevrejka, i s njom su se iznenada u opasnosti našla i njena deca, Predrag i Gordana. Vera je stanovala sa svojim roditeljima, Emilom i Marietom. Emil je odveden u logor Topovske šupe i 14. oktobra 1941. streljan je sa grupom Jevreja u Jajincima.

Polovinom decembra meseca 1941. spremalo se najmasovnije odvođenje beogradskih Jevreja u novoosnovani logor na Sajmištu u Zemun. Jevreji, koji nisu do tada bili registrovani, pozivani su preko novina i plakata oblepljenih po gradu da se jave Specijalnoj policiji za Jevreje. Istovremeno su ponavljane pretnje da će biti streljan onaj ko bude pomagao ili sakrivao Jevreje. Registrovanim Jevrejima žandari su donosili u kuću pozive da se jave određenog dana u Specijalnu policiju za Jevreje, odakle će biti transportovani u logor na Sajmište. Kada je 9. decembra 1941. godine u stan Šosbergrovih stigao žandar sa pozivom za majku Marietu, Vera je uspela da ga potkupi i on je u policiji rekao da kod kuće nije zatekao Marietu. Vera je shvatila da hitno mora skloniti decu na sigurno mesto.

Obratila se za pomoć Stevanovim tetkama, a kad su one odbile da uzmu decu, potražila je Stevanovog brata. Strah od nemačke odmazde bio je jači od rodbinskih veza i Stevanov brat je odbio da pomogne. Marieta je nekoliko dana kasnije, ipak, odvedena u logor koji se nalazio na Sajmištu.

Emilija Vukov, Stevanova ujna, živela je u to vreme sa sinom Branislavom i kćerkom Vukosavom-Vukicom u Cvijićevoj ulici u Beogradu. Za vreme bombardovanja Beograda srušena je kuća u kojoj je ranije živela porodica Vukov i bili su prinuđeni da iznajme manji stan. Emilijin muž Dušan, brat od Stevanove majke, zarobljen je u kratkotrajnom ratu, te je odveden u Nemačku. Emilija je pročitala u novinama da Nemci spremaju evakuaciju preostalih Jevreja Beograda u logor koji se nalazio na Sajmištu. Shvatila je kakva se opasnost nadvila nad Veru i njenu decu i poslala Vukicu da dovede Predraga i Gordanu u njihov dvosoban stan. Kad su deca stigla u Emilijin stan, tu se zatekla njena sestra sa prijateljem. "Jeste li vi pri sebi?", obratio se sestrin prijatelj Emiliji, "vi sakrivate jevrejsku decu, zbog toga možete i vi da nastradate!". Emilija je odgovorila istim tonom: "To su deca sestrića moga muža, ja sam Stevana poznavala dok je još bio dete i neću dozvoliti da njegova deca budu odvedena u logor". Deca su ostala kod porodice Vukov.

Za to vreme Vera je pokušavala da se oslobodi žute trake na rukavu. Situacija se pogoršavala, sve teže se kretala gradom, a često nije stigla na red da kupi ni hleb, jer su Jevreji mogli da kupuju tek kad su se svi ostali snabdeli, a onda obično nije ostajalo ništa. Više nije smela da sakrije žutu traku ispod zavrnutih rukava žutog džempera, kao što je činila dok nije počelo odvođenje žena, dece i starih u logor na Sajmištu, jer je za to bila zaprećena smrtna kazna. Vera nikad nije saznala kada je njena majka na putu od Sajmišta do Jajinaca ugušena u kamionu gasnoj komori i bačena u zajedničku grobnicu za Jevreje. Nije Vera više videla drugi izlaz i napisala je molbu Gestapou da je oslobode obaveze noše-

nja žute trake. Kao pokrštenoj Jevrejki, ponadala se da će joj izaći u susret, ali nije znala kako da prosledi molbu. Neko je dao predlog da jedna zgodna Beogradanka odnese Verinu molbu u Gestapo. Tako su i uradili. Ko zna šta je stražar pomislio kad se pojavila zgodna žena i rekla da ima sastanak sa šefom Gestapoa. Posle kraćeg vremena Veri je odobreno da skine žutu traku sa rukava. Vera je 19. januara 1942. vratila decu u stan u Jevremovoj ulici, gde je samo srećom ostala. Naime, na prvom spratu zgrade nalazile su se poslovne prostorije njenog oca. Kancelarije su bile spojene sa stanom, a vrata između njih su bila zakucana ekserima. Kada su Nemci rekvirirali

Emilija i Dušan Vukov

kancelarije za nemačke potrebe, nisu obratili pažnju da je pored kancelarije jevrejski stan i tako je porodica Šosberger sa Verom i decom ostala u stanu.

Međutim, Nemci su stalno menjali propise koji su se odnosili na Jevreje. Ponovo su počela hapšenja, ovog puta i onih Jevreja koji su do tada bili pošteđeni. Nemci su se žurili da “oslobode” Beograd od Jevreja. U proleće 1942. godine Emilijin sin Branislav dobio je zaposlenje u Bečkerek (Zrenjanin). Zajedno sa njim u Bečkerek su se preselile majka i sestra Vukica. Emilija je ponovo bila u mogućnosti da skloni Predraga i Gordanu iz Beograda, poslala je Vukicu po njih. Srpsko prezime Čonkić, omogućilo je Vukici da sa decom u strahu, ali bez problema, pređe granicu između Srbije i Banata, koji je bio pod nemačkim protektoratom. Nažalost, nisu dugo ostali u Bečkerek. Branislav se razboleo i vratili su se u Beograd da se Branislav leči. Opaka bolest ugasila je mladi život početkom novembra 1942. godine. Vera je ponovo u svakodnevnom strahu živela sa svojom decom u Jevremovoj ulici.

Došlo je leto 1943. godine. Emilija, koja je bila po poreklu Nemica, sve više vremena je provodila u Bečkerek. Familija njenog muža bila je iz Orlovata, sela pored Bečkereka, i mogli su da pomognu Emiliji i Vukici. Emilija je šila, a Vukica je davala časove matematike i nemačkog jezika. Kada su se

Predrag, Vukica i Gordana

malo sredile, Emilija je ponovo poslala Vukicu u Beograd, da dovede Predraga i Gordanu. Deci je bilo dobro kod Emilije i Vukice, ali se Predrag razboleo. Da li je u pitanju bila neka alergija ili ko zna šta, deca su morala da se vrate majci u Beograd. Predrag se brzo oporavio, ali više nisu smeli da ga puste u Bečkerek. Gordana nije htela da ide sama i tako je porodica Čonkić u stalnoj opasnosti dočekala oktobar mesec 1944. godine, kada je oslobođen Beograd. Stevan, Verin muž, vratio se iz zarobljeništva 1945. godine, porodica Čonkić je ponovo bila zajedno. Vera je napravila spisak stradalih iz familije Šosberger i Alkalaj, 24 člana uže familije nije dočekalo kraj rata. Vratio se i Dušan, Emilijin muž. Čvrste rodbinske veze između porodice Čonkić i Vukov, više niko nije mogao da prekine.

Dobro delo
Emilije i Vukice Vukov
 razmatra komisija za dodelu priznanja
 Jad Vašema

NEMOJTE ZBOG MENE DA SE SVAĐATE

Kada je kapitulirala Kraljevina Jugoslavija, aprila 1941. godine, u Zemun su se sjatile fašističke formacije Ustaša i Nemaca i uz pomoć folksdojčera odmah je počeo progon Jevreja. Kamenko Raca je bio Srbin, ali supruga Feodora je bila Jevrejka. Mnogi to nisu znali, jer Feodorin otac nije bio Jevrejin, prezivao se Koristka, ali je majka bila iz jevrejske porodice Šrajber. Fašisti su veoma pedantno proveravali da li se u nekom braku krije jevrejska žena, naravno i njena deca, tako da je Kamenko odlučio da što pre napuste Zemun i pređu u Beograd. Zemun je pripao Nezavisnoj državi Hrvatskoj i Kamenko je računao da u drugoj državi, Srbiji, poreklo devojačkog prezimena njegove žene niko neće proveravati.

U Zemunu je ostala Feodorina sestra Margareta. Bila je zaposlena u Svlari AD, filijali Osiječke firme u Zemunu. Ona je nosila očevo prezime Koristka, ali se u firmi znalo za njeno jevrejsko poreklo. Kada je počeo rat firma je zatvorila filijalu u Zemunu. Svi su dobili otpremnine, osim Margarete. Ostala je bez ikakvih prihoda. Živela je sa majkom i jedva su sastavljale kraj s krajem.

Nekoliko dana kasnije komšinica Perić donela je jedan formular. Rekla je Margareti da u odgovarajuću rubriku upiše da je čista arijevka. Margareta

je poslušala i ubrzo dobila posao u Ikarusu, fabrici aviona, koja je nastavila rad pod zajedničkom, nemačko - hrvatskom upravom. Međutim, to je bila greška, u Ikarusu su bile mnogo strože kontrole zaposlenih i posle jedne provere je otkriveno Margaretino jevrejsko poreklo. Imala je samo pet minuta da napusti fabriku, sva njena dokumenta su ostala u fabričkoj administraciji.

Feodora i Kamenko Raca - 1942.

Da bi situacija bila još gora, u stanu se iznenada pojavio izvesni Špicer, folksdojčer. Međutim, strah je bio bezrazložan. Špicer nije zaboravio svog predratnog poslodavca, Jevrejina iz Banata, koji je uvek bio velikodušan prema njemu, uostalom, kao i prema drugim nameštenicima. Jevreje je zapamtio po dobru i došao je da upozori Margaretu da tu noć nikako ne ostane u stanu. To se dešavalo polovinom 1942. godine, pred odvođenje zemunskih Jevreja u Jasenovac i Staru Gradišku. Margareta je nekoliko sledećih dana provela kod porodice Nedić, koja je imala radionicu za proizvodnju sode. Više nije imala kome da se obrati u teškoj situaciji u kojoj se našla. Zet i sestra su već bili u Beogradu,

a njen strah, u gradu punom žbira, bio je sasvim opravdan. Shvatila je da su joj Kamenko Raca i Feodora jedina nada za spas. Uspela je da preko jednog člana Pokreta otpora dobije propusnicu za odlazak u Beograd, bez prava povratka. Čovek se plašio da će se Margareta vratiti i, ako bude uhvaćena, da će odati od koga je dobila propusnicu. Sa

propusnicom se bez problema ukrcala na lađu i prebacila u Beograd.

Kada je porodica Raca prešla u Beograd, Kamenko je iznajmio stan u centru grada. Inženjer tehnologije, ostao je bez posla dok su još bili u Zemunu, a tada ni u Beogradu još nije bilo posla za njega. Ipak, bez reči je primio Margaretu u njihov stan. Prodavali su stvari iz kuće, vodili su računa o svakom komadu hleba, ništa se nije bacalo, pazilo se na svaki dinar, trebalo je nabaviti hranu, do koje se teško dolazilo, trebalo je preživeti.

Kada je Margareta videla kako se sestra Feodora i zet Kamenko svađaju, pomislila je da je ona uzrok tome. Bila je očajna, bez dokumenata, bez para, nije znala šta da radi. Molila je da se ne svađaju pred njom, ali gde su mogli da se rasprave, kad je Margareta sve vreme bila prisutna. Kamenko je smirio Margaretu, objasnio je da te svađe nemaju veze sa njom; vremena su teška, svako reaguje na svoj način, pa i onda kada nije u pravu, a ni to, ko je u pravu, nije važno, mora se dalje.

Uskoro je Kamenko uspeo da preko izbegličkog ureda dobije posao u Sekretarijatu za privredu. Ako ništa drugo, rešili su problem snabdevanja hranom, ali život im je i dalje bio u opasnosti. Racije su vršene po stanovima, a Kamenkovo zaposlenje nije garantovalo da se i kod njih neće pojaviti gestapovci

Margareta Koristka

iz Specijalne policije za Jevreje. Ukoliko bi otkrili ko se nalazi u stanu, dve sestre i njegova deca bili bi odvedeni u logor. Ne bi ni Kamenko bolje prošao; i sam je znao koje su posledice za one koji sakrivaju Jevreje - smrtna kazna.

Kamenko je polovinom 1943. godine konačno uspeo da prijavi Margaretu kao srpsku izbeglicu iz Zemuna. U prijavi je pisalo da je Margareta evangelističke vere, tako da bar nije morala da ide u pravoslavnu crkvu, gde bi se lako otkrilo da baš ne poznaje pravoslavne običaje. Margareta je od tada mogla slobodno da se kreće gradom i jednog dana se preselila kod svoje prijateljice Milene, koja je bila udata za Rudija Štajna. Rudi Štajn je bio u nemačkom logoru, pošto je u kratkotrajnom aprilskom ratu 1941. zarobljen kao vojnik Kraljevske jugoslovenske vojske. Milena je bila snalažljiva, pa je uskoro dobila abonente kojima je spremala hranu. Ni njih dve više nisu bile gladne. Milena i Margareta su zajedno dočekale oslobođenje Beograda 1944. godine. Margareta je bila u stanu sa Milenom i kada se 1945. godine Rudi vratio iz zarobljeništva. Rudi i Milena su se 1949. iselili u Izrael, a Margareta je ostala u njihovom stanu.

Dobro delo
Kamenka Race
razmatra komisija za dodelu priznanja
Jad Vašema

ISTORIJSKI DEO

Prof. dr Milan Ristović

JEVREJI U SRBIJI U DRUGOM SVETSKOM RATU

i

Dr Milan Koljanin

JEVREJSKA ZAJEDNICA U SRBIJI I

JUGOSLOVENSKOJ DRŽAVI (1918-1941.)

Prof. dr Milan Ristović
JEVREJI U SRBIJI
U DRUGOM SVETSKOM RATU

Između “konačnog rešenja jevrejskog pitanja” i “pravednika među narodima”

Slikar i književnik Zuko Džumhur je opisao potrebu, prvu službu posle oslobođenja koja je održana u aškenaskoj sinagogi, jedinom preostalom jevrejskom hramu u Beogradu, koja je od početka rata, služila kao javna kuća za nemačke vojnike: “U stravično unakaženim prostorijama dugo skrnavljenog hrama zatekao sam malu grupu uplakanih i izbezumljenih od bola žena u dronjcima. Među tim nesretnim ženama bila su samo dvojica ili trojica starijih muškaraca, još uvek pometenih od velikih strahova koje su tek preživjeli. To su bili beogradski Jevreji, njihove žene i rodbina što su došli da prisustvuju ovoj tužnoj svečanosti. Stajao sam među njima pognute glave misleći na sve strahote kroz koje smo svi, a naročito Jevreju prošli tih strašnih ratnih godina nacističkog zla i bezumlja”.¹ To su bili retki preživeli koji su se tokom rata krili u samom gradu, kojima su se pridružili, sledećih meseci njihovi sunarodnici skrivani po selima i gradovima u unutrašnjosti, da zajedno pokušaju da ožive teško osakaćenu jevrejsku zajednicu, koja je prošla kroz najgora iskušenja u svojoj 2000. godišnjoj istoriji na ovom prostoru.²

Tokom četiri ratne godine, 1941-1945, jevrejska zajednica na teritoriji Kraljevine Jugoslavije bila je izložena merama brutalne antisemitske politike okupacionih vlasti i domaćih kolaboracionista. Ubijeno je u logorima u Jugoslaviji ili je izgubilo život

posle deportovanja u koncentracione i logore smrti na teritoriji Nemačke ili Poljske preko 80% članova njene zajednice. Jugoslovenski Jevreji su kao taoci bili i žrtve masovnih streljanja na stratištima na kojima su ubijani sa pripadnicima drugih nacionalnosti. Od ukupno oko 82.000 Jevreja koji su živeli u Jugoslaviji do početka Drugog svetskog rata preživelo je samo njih 15.000 skrivajući se, menjajući identitet, bežeći iz jedne u drugu okupacionu zonu. U srazmerno velikom broju (4.572) jugoslovenski Jevreji su se priključili partizanskom pokretu otpora i borili se u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.³ Preživeli su i muškarci koji su kao oficiri i vojnici Jugoslovenske vojske rat proveli u zarobljeničkim logorima,⁴ kao i oni članovi jevrejske zajednice koji su se našli u logorima za internaciju na italijanskoj teritoriji. Malobrojni su bili oni, koji su uspeli da se domognu neke od neutralnih evropskih država ili odatle stignu do još udaljenijih (i sigurnijih) prekomorskih destinacija. I hladan “govor brojeva” dovoljno upečatljivo govori o obimu stradanja Jevreja u Srbiji. Tako je kraj rata doživelo samo 1.115 članova beogradske zajednice, što je činilo svega oko 16% njenog predratnog stanja (od ukupno 11.870).⁵ Neke druge, u unutrašnjosti Srbije i u Banatu su bile u potpunosti uništene. Iza njih su ostala samo napuštena groblja i sećanja sugrađana na “komšije, kojih više nema”.

Jevreji u Srbiji i Jugoslaviji do 1941. godine

U Jugoslaviji je uoči početka Drugog svetskog rata živelo, prema raznim procenama, oko 82.000 Jevreja.⁶ Na teritoriji Srbije (u njenim današnjim granicama), živelo je do početka Drugog svetskog

rata 37.000 Jevreja, odnosno oko 45% ukupne populacije Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji.⁷ Dok su na teritoriji Vojvodine u velikim procentu preovlađivali Aškenazi, dotle su južno od Save i Dunava, tradicionalno većinsko jevrejsko stanovništvo činili Sefardi. U Kneževinu Srbiju od sredine 19. veka počinju da se doseljavaju, pre svega iz Austrougarskih zemalja, i Aškenazi. U Kneževini i Kraljevini Srbiji antisemitizam nije bio nepoznata pojava, ali je ipak, pored povremenih incidentnih situacija, (izazvanih pre svega pod pritiskom novog domaćeg trgovačkog sloja, koji je Jevreje video kao konkurenciju na domaćem tržištu), ostajao kao marginalna društvena pojava. Potpuna građanska ravnopravnost Jevreja je uvedena odlukama Berlinskog kongresa, ali će u praksi biti uvedena 1888. godine. Integracija sa svojim većinskim okruženjem, kojem jevrejska zajednica, bez obzira na svoju malobrojnost, daje značajne doprinose na privrednom i kulturnom planu, posebno je intenzivna od kraja 19. veka do početka Prvog svetskog rata.⁸

Novo stanje posle 1918. i stvaranja jugoslovenske države donelo je i drugačija kolektivna istorijska iskustva, takođe, po mnogo čemu međusobno različitih jevrejskih zajednica sa teritorija koje su ušle u novu državu. Građanska ravnopravnost, i pored nagoveštaja tokom druge polovine 30-tih, da do toga može doći, nije ozbiljnije narušavana do oktobra 1940. godine. Tada je, pod spoljašnjim, nemačkim pritiskom, ali i u skladu sa jačanjem antisemitskih tendencija u jugoslovenskom društvu,⁹ vlada donela uredbu o uvođenju numerus clausus-a za jevrejske učenike i studente i uredbu o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja delatnosti sa predmetima ljudske ishrane. Tim merama je zna-

čajno potkopana građanska ravnopravnost Jevreja i one su bile znak "opšteg trenda" antisemitske politike koja se iz njenog ideološkog središta, nacističke Nemačke i pod njenim uticajem, širila Evropom, ali i nagoveštaj nekih po svojim efektima po jevrejsko stanovništvo Jugoslavije i Srbije daleko fatalnijim merama.¹⁰

Preko jugoslovenske teritorije prošlo je između 1933. i 1941. oko 55.500 jevrejskih izbeglica iz zemalja Srednje Evrope. Između 1938. i 1940. stiglo ih je oko 40.000.¹¹ Masovni priliv izbeglica bio je dodatni podsticaj jugoslovenskoj vladi da donese mere restrikcije za njihov ulazak i boravak u zemlji, kao i antijevrejske uredbе 1940.¹² Njihovo izdržavanje je, uz pomoć međunarodnih jevrejskih organizacija, ipak predstavljalo ogroman napor za malobrojnu zajednicu jugoslovenskih Jevreja, koja je u njegovom ispunjenju pokazala ogromnu solidarnost i požrtvovanost. Na teritoriji Srbije bila su

Brodovi kojima su Jevreji iz Evrope pokušavali da stignu do Palestine - Kladovski transport

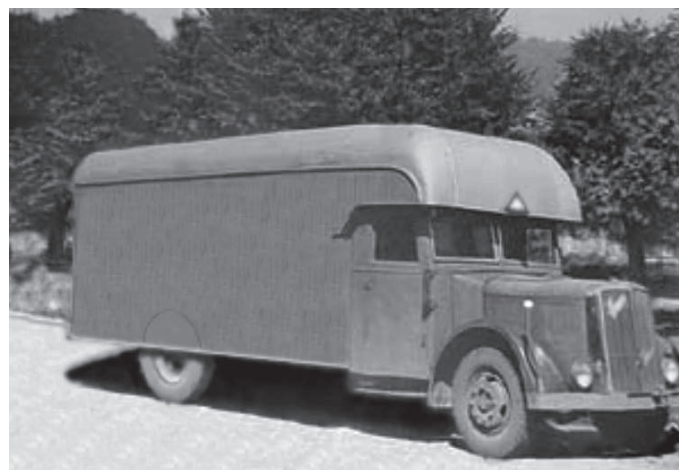
osnovana prihvatilišta za izbeglice u Niškoj Banji (160 lica), Kuršumlijskoj Banji (380 lica). Najveće prihvatilište bilo je u Šapcu, na Savi, gde su prebačeni putnici “Kladovskog transporta” iseljenika za Palestinu, njih 1.210 iz Austrije Nemačke i Čehoslovačke. Njihov put Dunavom prekinut je u oktobru 1939, zbog odbijanja rumunskih vlasti da im dozvole nastavak plovidbe, ali i pritiska britanske vlade da se spreči dalje useljavanje u Palestinu, kao i opšteg pogoršanja situacije zbog izbijanja rata. Iz srpskog pograničnog mesta Kladovo, prebačeni su u Šabac, posle ponude šabačkog gradonačelnika da će grad omogućiti da se izbeglice smeste. Izbeglice su pale na teret jugoslovenske jevrejske zajednice, koja se grčevito brinula o njihovom smeštaju i ishrani. Njeno vođstvo je bez uspeha pokušavalo intervencijama kod međunarodnih jevrejskih organizacija, da izdejstvuje nastavak puta. Sudbina “Kladovskog transporta” po svojim posledicama bila je tragičnija od mnogo poznatijeg slučaja broda “St. Louis”, čiji je put okončan na početku nemačke okupacije smrću 1.050 članova.¹³ Na teritorije Jugoslavije stradalo je u holokaustu između 3.000 i 5.000 jevrejskih izbeglica.¹⁴

Neke posebnosti holokausta u Srbiji

Jedna od posebnosti u okviru kojih se odvijala tragedija Jevreja u Srbiji (mada se, bez sumnje, za svaki pojedinačni slučaj, odnosno, svaku zemlju u kojoj je došlo do masovnog ubijanja jevrejskog stanovništva u sklopu nacističkog plana o “konačnom rešenju jevrejskog pitanja” može reći da predstavlja *poseban slučaj*), bila je zastrašujuća efikasnost i kratak vremenski rok u kojem je stra-

dala velika većina jevrejskih žrtava. U vreme kada je na konferenciji nacističkih zvaničnika na obali berlinskog jezera Van (Wanseekonferenz), koju je sazvao Rajnhard Hajdrih (R. Heydrich), šef Policije bezbednosti i SD u januaru 1942. godine, na kojoj je razmatrana planska strategija i koordinacija različitih ogranaka nacističkog mehanizma nasilja za intenziviranje “konačnog rešenja”,¹⁵ ovo pitanje je u okupiranoj Srbiji bilo u svojoj poslednjoj fazi. Sistematskim masovnim streljanjima, koja su izvodile jedinice Vermahta na stratištima, a ne pripadnici SS-a i operativnih grupa (Einsatzgruppen) kao što je bio slučaj u većini okupiranih evropskih zemalja, ubijeno je gotovo svo odraslo muško jevrejsko stanovništvo iz Banata i centralne Srbije (preko 5.000); do početka maja 1942. godine žene i deca, zatvoreni u *Judenlager Semlin* (Beogradsko sajmište) ugušeni su u specijalnom kamionu-gasnoj komori, koji je u tu svrhu upućen u Beograd.¹⁶

Tako je holokaust u Srbiji bio obeležen i upadljivo

Gasni kamion marke Zaurer (Saurer) tzv. dušegupka, naručen od strane Haralda Turnera za potrebe logora Sajmište (Judenlager Semlin)

aktivnom ulogom koju su, pored masovnih zločina počinjenih nad srpskim stanovništvu, imale jedinice Vermahta u ubijanju Jevreja. Uhapšeni Jevreji su prilikom streljanja prvih velikih grupa talaca bili među najbrojnijim žrtvama. Kako je jedan od istraživača nacističkih zločina počinjenih tokom Drugog svetskog rata u Srbiji (V. Glišić) primetio, egzekutorima i njihovim nalogodavcima nije bila od nikakve važnosti činjenica, da jevrejski taoci, kao i većina njihovih srpskih sugrađana streljanih za “odmazdu” tokom 1941-42, zbog ustaničkih akcija, nije imala veze sa partizanskim ili četničkim pokretom. Svrha je bila, kada se radilo o jevrejskom stanovništvu, njihova fizička eliminacija u sklopu jedne “generalne politike” nacističkog režima. Svakako, treba uzeti u obzir, da se računalo i na dodatni efekat zastrašivanja koje su ove akcije izazivale i kod većinskog, srpskog, stanovništva takođe izloženog masovnom ubijanju.¹⁷

Kako je primetio K. Brauning (Christopfer R. Browning), uništenje jevrejske zajednice u Srbiji se nalazi na početku “konačnog rešenja” u Evropi, a prvo masovno streljanje srpskih Jevreja je u jesen 1941. prethodilo za nekoliko dana pre početka planske deportacije nemačkih Jevreja. Takođe, ubijanje izduvnim gasovima jevrejskih žena i dece u automobilu-dušegupki, okončano je početkom maja 1942, “...pre nego što su proradile gasne komore u Sobiboru”.¹⁸

Ove osobenosti, pored praćenja “opštih smernica” po kojima se svuda odvijalo istrebljenje jevrejskog stanovništva u granicama nemačkog “novog evropskog poretka”, bile su i u vezi i sa složenim lokalnim prilikama: komadanje teritorije Srbije (u njenim današnjim granicama-M.R.) na različite

okupacione zone i anektirane teritorije; na izbijanje masovnog oružanog ustanka u Srbiji u leto 1941, nemačke okupacione snage i njihovi saveznici reaguju pokretanjem širokih vojnih akcija za gušenje otpora i brutalnim merama prema civilnom stanovništvu, uključujući logorisanje i masovna streljanja civilnih “talaca”, među kojima su se-dok ovaj “izvor” nije iscrpljen- redovno nalazili i Jevreji. Opet, za razliku od sudbine stradalih u većini evropskih zemalja, Jevreji u Srbiji u ogromnoj većini nisu stradali u nacističkim „fabrikama smrti“ u Nemačkoj ili Poljskoj, već su ubijeni svega koju desetinu kilometara, ili manje, od svojih domova (stratišta u Jajincima, Pančevačkom ritu, Banjica, Sajmište...). Ubijani su i u svojim stanovima, kao što je bio slučaj tokom „racije“ u Novom Sadu i drugim mestima južne Bačke u januaru 1942. Ipak treba imati na umu da, ono što se događalo na teritoriji Srbije pod nemačkom okupacijom, uključujući i masovne zločine protiv civilnog stanovništva, pa tako i ubijanje Jevreja, po svojoj “metodologiji” i ciljevima ima sličnosti sa onim što se događalo u isto vreme na evropskom Istoku i da je bilo deo nacističkog “generalnog plana” potpunog uništenje jevrejskog stanovništva u Evropi.¹⁹

Opšti okvir holokausta u Srbiji

Za poznavanje okolnost u kojima se odvijala svaka pojedinačna životna istorija onih koji su uspeli da prežive uz pomoć svojih sugrađana drugih nacionalnosti ili verskih ubeđenja, često sasvim nepoznatih do trenutka kada su rizikujući sopstvene živote i sigurnost svojih porodica primali u svoje domove jevrejske begunce, potrebno je ukazati na

izuzetno složene prilike koje su nastale posle osovinskog rasparčavanja Jugoslavije (i Srbije), aneksija i uspostavljanja niza okupacionih i kolaboracionističkih režima, što je imalo, između ostalog i neposrednog uticaja na sudbinu jevrejske zajednice na tim teritorijama, izložene širokom rasponu antisemitskih politika i genocidne prakse sa tragičnim posledicama po ogromnu većinu jugoslovenskih Jevreja.

Opšti okvir u kome se odigravala drama Jevreja u Srbiji, zajedno sa njihovim srpskim sugrađanima, bila je složena slika okupacione podele teritorija Jugoslavije i Srbije. Osnovu za podelu jugoslovenskih i srpskih teritorija su bile Hitlerove smernice od 27. marta, ugrađene i precizirane u *Generalplan zur späteren Verwaltung des jugoslawischen Gebietes* (Opšti plan za upravljanje jugoslovenskim oblastima) od 6. aprila 1941, i *Vorläufigen Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawiens* (Privremene smernice za podelu Jugoslavije). Na Bečkoj konferenciji predstavnika osovinskih sila održanoj 21. i 22. aprila 1941, izvršena je zvanična podela ratnog teritorijalnog “plena”.²⁰ Već 10. aprila 1941. posle ulaska nemačkih jedinica u Zagreb, pripadnici hrvatskog fašističkog pokreta ustaša proglasili su Nezavisnu Državu Hrvatsku, u čije granice je trebalo, pored Hrvatske i Bosne i Hercegovine, da uđe i istočni Srem, kao i deo Sandžaka i Crne Gore.²¹

Teritorija Srbije svedena je u granice pre 1912, od oko 51.000 km² sa populacijom od 3,8 miliona stanovnika.

Stavljena je pod direktnu nemačku vojnu okupaciju upravu sa jednim složenim i brojnim upravnim aparatom na čijem čelu se nalazio komandant vojne

uprave (Militaerverwaltungskommandant, kasnije: Bevollmaechtigter Kommandirender General in Serbien-opunomoćeni komandujući general u Srbiji), i podeljena na četiri Feldkommandature. Istočni Srem sa Zemunom je predat ustaškoj NDH u jesen 1941.²² Delove jugoistočne Srbije (sa gradovima Pirotom i Vranjem), kao i deo istočnog Kosova anektirala je Bugarska; Bačku je okupirala a zatim anektirala Hortijeva Mađarska, dok je ostatak Kosova i Metohije sa delom Sandžaka (Raška oblast), ušao u sastav italijanskog protektorata “Velike Albanije”.²³

Tako je mapa okupacione podele jugoslovenske teritorije, kao i ona u Srbiji, uticala i na različito “nijansiranje” antijevrejske politike i prakse kod svakog od uspostavljenih režima. Kretala se u rasponu od najbezobzirnije, sistematski i planski sprovedene prakse fizičke eliminacije jevrejskog stanovništva (kao dela opšte evropske nacističke politike “konačnog rešenja jevrejskog pitanja”), kakav je bio slučaj nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, preko brutalne ustaške antijevrejske politike istrebljenja isprepletene sa središnom “programskom odrednicom” ove ideologije - uništenjem srpskog naroda na teritorijama pod ustaškom vlašću, preko različitih faza i metoda koje su mađarske i bugarske vlasti primenjivale na pojedinim delovima okupirane i anektirane teritorije do mnogo blaže politike italijanskih vlasti koja je omogućavala onima koji dođu do italijanske okupacione zone ili do Italije da sa više sigurnosti i nade očekuju da će preživeti rat. Razlike u stepenu “efikasnosti” i konsekvencnosti primene antisemitske politike stvarale su “pukotine” u složenom sistemu ove istrebljivačke i represivne politike i ostavljale, makar male, mo-

Karta podele Srbije i Jugoslavije

gućnosti onima koji su imali bolju procenu stanja, više odvažnosti i odlučnosti, materijalnih sredstava ili veza, ili prosto više sreće i snažnije izraženi instinkt za preživljavanjem - da se kroz njih - uprkos svemu- “provuku” i prežive. Prilike za takvo što bile su najmanje na prostorima Srbije pod nemačkom okupacijom i na teritoriji ustaške NDH.

Ovoj složenoj slici stanja u Srbiji treba dodati takođe, izuzetno važan element - masovni pasivni i aktivni otpor stanovništva, sa policentričnim, politički i ideološki suprotstavljenim pokretima, partizanskim (Narodnooslobodilački pokret), predvođenim komunistima i četničkim, rojalističkim (Jugoslovenska vojska u otadžbini); njihova će se početna saradnja u masovnom oružanom ustanku, koji je u leto 1941. zahvatio celu Srbiju, ubrzo pretvoriti u otvoreni građanski rat.

Ustaničke borbe širokih razmera, i antiokupacione aktivnosti u gradovima tokom 1941. u Srbiji, bile

Od slave do izdaje; četnici za istim stolom sa ustašama i Nemcima

su faktor od velike važnosti i za sudbinu Jevreja, imajući u vidu da su oni bili među prvim žrtvama prakse nemačkih okupacionih vlasti - streljanja talaca kao mere odmazde.²⁴

Holokaust u Srbiji: izvršioci i njihovi pomoćnici

Istorija holokausta na teritoriji okupirane Jugoslavije, pa tako i Srbije, mora se posmatrati kao jedna od epizoda uništavajućeg talasa koji se širio Evropom. Ona se odvijala na ovim prostorima naporedo sa drugim po lokalno stanovništvo razornih, genocidnih politika (pre svega prema srpskom stanovništvu na gotovo svim okupiranim teritorijama: u NDH, oblastima pod mađarskom i bugarskom okupacijom, na Kosovu uključenom u granice “Velike Albanije kao i u samoj Srbiji pod nemačkim vojno-okupacionim režimom), u okruženju masovnog pokreta otpora, ideološkog građanskog rata i međuetničkih sukoba.

Jevreji u Srbiji našli su se na udaru nemačkih okupacionih snaga još dok su trajale borbe u kratkotrajnom „Aprilskom ratu“ 1941. godine; pripadnici okupacione sile su po ulasku u Beograd i druge gradove u Srbiji započeli pljačku jevrejskih radnji i ostale pokretne imovine uz pomoć lokalnih pripadnika nemačke manjine.²⁵ Okupacione vlasti su u proleće 1941. u Srbiji odmah počele sa donošenjem niza protivjevrejskih naredbi, uz obaveznu “registraciju” Jevreja, obeležavanje trakama i “arizaciju” njihove imovine pri čemu su za „komesare“ jevrejskih firmi postavljani, u najvećem broju slučajeva, takođe domaći folksdojčeri, dok su u Sremu u dobili konkurenciju u lokalnim pripadnicima ustaškog pokreta. Ove mere su narednih meseci dopunjavane

novim, sužavajući na taj način, ionako skučen prostor za preživljavanje Jevreja u Srbiji.²⁶

Zapovednik Operativne grupe Policije bezbednosti i Službe Bezbednosti (*Chef der Einsatzgruppe der Sipo und des SD*) dr Vilhelm Fuhs (*Dr. Wilhelm Fuchs*) izdao u Beogradu već 16. aprila 1941. godine, naređenje o obaveznom prijavljivanju Jevreja 19. aprila kod Gradske policije za zaštitu. Oglušenje na ovu komandu povlačilo je za sobom smrtnu kaznu.²⁷ Kratka, neorganizovana faza ("nekoordinisana", kako je naziva W. Manoschek) protivjevrejskog terora ulazila je brzo u svoju "organizovanu fazu".²⁸ Prvih dana okupacije je obrazovana *Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst* (EG Sipo und SD), sa svojim IV odeljenjem -GESTAPO-m, u kome je, po uobičajenoj organizacionoj šemi, osnovan *Judenreferat* (IV D4).²⁹ Osnovan je i poseban *Komesarijat za Jevreje*.³⁰ Nemačke vlasti su posle ukidanja svih jevrejskih organizacija, krajem aprila 1941. osnovale, očito s namerom da mu daju ulogu neke vrste *Judenrata*, osnovali *Povereništvo jevrejske zajednice u Beogradu*, o čijem kratkotrajnom radu je ostalo veoma malo tragova.³¹

Do 19. aprila okupacione vlasti su pri Upravi grada Beograda obrazovale specijalnu "Jevrejsku policiju", kao odsek Specijalne policije, nad kojom je nadzor vršio nemački komesar, potčinjen neposredno referentu za jevrejska pitanja GESTAPO-a. Usledila su brzo i masovna hapšenje, kao uvod u mere organizovane masovne likvidacije.³²

Mere uništavanja srpskih Jevreja bile su organizovane u tri faze. U periodu april-avgust 1941. uz pomoć domaćih kolaboracionističkih vlasti,

Alle Juden haben sich am 19 April d.J. um 8 Uhr morgens bei der Städtischen Schutzpolizei (im Feuerwehrkommando am Taš-Majdan) zu melden.

Juden die dieser Meldepflicht nicht nachkommen, werden erschossen.

Belgrad 16-IV 1941

Der Chef der Einsatzgruppe der Sicherheitspolizei und des S. D.

Сви Јевреји морају да се пријаве 19 априла т. г. у 8 час. у јутро градској полицији (у згради Пожарне команде на Ташмајдану).

Јевреји који се не одазову овом позиву биће стрељани.

Београд, 16-IV-1941 год.

Шеф групе полиције

Naredba o obaveznom prijavljivanju Jevreja

sprovođeni su registracija i obeležavanje. Popisivanje Jevreja, žitelja glavnog grada trajalo je tri dana; njime je obuhvaćeno oko 8.500 lica. Konačni spisak registrovanih Jevreja sadržao je juna 1941. godine 9.145 imena od oko 12.000, koliko je do rata živelo u Beogradu. Preostalih oko 3.000 nisu se odazvali na nemačke naredbe o prijavljivanju, skrivajući se u gradu, dok su drugi potražili spas bekstvom u unutrašnjost ili na teritorije van doma-

šaja nemačkih vlasti.³³

J. Romano donosi detaljnu sistematizaciju svih mera koje su nemačke okupacione vlasti uvele u Srbiji (sa Banatom i Sandžakom), koje deli na tri grupe: “a) Mere za ekonomsko uništenje Jevreja uključujući i pljačku, kao i uništenje jevrejskih kulturnih i istorijskih vrednosti; b) Mere za psihičko uništenje...; c) Mere za fizičko uništenje Jevreja-genocid”.³⁴

Ova akcija okupacionih vlasti, u kojoj su bile angažovane i domaće policijske snage stavljene pod nemačku komandu (obrazovana je *Jevrejska policija* kao odeljenje *Specijalne policije*),³⁵ bila je zloslutni nagoveštaj skorog prelaska okupacionih vlasti na fizičko uništenje srpskih Jevreja. Početkom maja nemački vojni zapovednik za Srbiju izdao je naređenje o blokadi i oduzimanju svih jevrejskih uloga i drugih vrednosti deponovanih u bankama; krajem istog meseca “Naredbom br. 7” vojni zapovednik je odredio obaveznu prijavu jevrejske imovine i oduzimanje jevrejskih radnji na teritoriji Srbije, Banata i Sandžaka, u koje su postavljeni komesari (u Srbiji i Banatu u najvećem broju slučajeva folksdojčeri, u Novom Pazaru iz redova muslimanskog stanovništva); jevrejskoj opštini nametnuta je visoka kontribucija.³⁶

Dodatno “zakonsko regulisanje” obavljeno je donošenjem “Uredbe koja se odnosi na Jevreje i Cigane” od 31. maja 1941. Njome su nemačke vojne vlasti u skladu sa “principima” utvrđenim Nirnberškim rasnim zakonima obznanile ko se ima smatrati Jevrejinom, naredile da se izvrši njihovo registrovanje, obeležavanje, zabranile Jevrejima bavljenje svim javnim službama i zanimanjima,

pristup u javne lokale, korišćenje sredstava javnog saobraćaja, oduzeta im je gotovo sva imovina, uvedene prinudna radna obaveza za sve muškarce od 14 do 60 i žene između 14 i 40 godina starosti.³⁷ Tako je, kako je s pravom uočeno, ova uredba od 31. maja 1941. godine bila “samo neka vrsta kodifikacije svih do tada naređenih protivjevrejskih mera, sa ciljem da ‘ozakoni’ sve te progone i da svima i svakom obznani da su Jevreji niža vrsta ljudi koje svako može nekažnjeno vredati”.³⁸

Sličnu sudbinu doživeli su prvih dana okupacije i Jevreji u Banatu (oko 4200)³⁹; najveći deo pljačke njihove imovine, hapšenja i maltretiranja na sebe su preuzeli njihovi folksdojčerski susedi-uz gotovo obavezno fizičko maltretiranje i ponižavanje. Jevrejska zajednica u Banatu bila je prva koja je doživela gotovo potpuno fizičko uništenje.⁴⁰ Banatski Jevreji su, sa svojim srpskim sugrađanima, bili među prvim žrtvama nemačkih okupacionih organa i njihovih folksdojčerskih saradnika, kao što je bio slučaj sa vešanjima i streljanjima na srpskom pravoslavnom groblju u aprilu 1941. godine. U akciji kojom je rukovodio Gestapo a asistirali pripadnici folksdojčerskog *Deutsche Mannschafta* i civilnog nemačkog stanovništva, Banatski Jevreji su krajem leta 1941, uhapšeni i prebačeni u Beograd. Muškarci su bili zatočeni u improvizovanom logoru u bivšim artiljerijskim hangarima (“Topovske šupe”), zajedno sa njihovim beogradskim sapatnicima, dok su žene i deca decembra 1941. prebačeni u Jevrejski logor na Sajmištu.⁴¹

Prvo hapšenje talaca u Beogradu obavljeno je 22. aprila, a naredba komandanta nemačke 2. armije Maximiliana von Weichs-a o streljanju lica koja se zateknu s oružjem ili u uniformi jugoslovenske

vojske, objavljena je 28. aprila, uz obaveštenje da je zbog napada u kojima je život izgubilo nekoliko nemačkih vojnika streljano 100 talaca "...Srba, svih slojeva stanovništva". Zaprećeno je da će ubuduće za svakog ranjenog "biti streljano 100 Srba".⁴² Od avgusta do novembra 1941. okupacione vlasti su izvršile sakupljanje i zatvaranje odraslih jevrejskih muškaraca u improvizovanom logoru u "Topovskim šupama" gde su dovedeni Jevreji iz Banata. Ovaj logor je bio jedan od glavnih "rezervoara" za streljanja talaca. Tako će svaka akcija ustaničkih partizanskih i četničkih jedinica u jesen 1941. kada dolazi do širenja borbi, biti praćena masovnim streljanjima koja su izvodile jedinice Wehrmachta.⁴³

Posle diverzije koju je na nemački kamion izveo 17-godišnji Elijas Almoslino 25. jula 1941, streljano je 122 Jevrejskih talaca.⁴⁴ Posle odustajanja od ideje, sredinom septembra 1941, da se Jevreji iz Srbije prebace i "koncentrišu" negde u Poljsku, ili Rumuniju, na nekom od ostrva u Dunavskoj delti, okupacione vlasti su odlučile da "jevrejsko pitanje" u Srbiji radikalno i brzo "reše" na njenoj teritoriji. Načelnik OKW Keitel je na dan postavljenja novog nemačkog komandanta Bemea (Bevöllmachtigter Kommandirender General in Serbien Franz Boehme) izdao naredbu o streljanju talaca po kvoti 100:1 za ubijenog i 50:1 za ranjenog nemačkog vojnika, potvrdivši već postojeću praksu.⁴⁵

Šef civilne nemačke uprave Turner (H. Turner, der Chef der Militärverwaltung in Serbien, SS-Gruppenführer der Chef der Militärverwaltung in Serbien), je objašnjavao, da masovna streljanja imaju dvostruku svrhu: kao "odmazda" za ustaničke akcije protiv nemačkih vlasti i brza likvidacija srpskih

Jevreja, pokušavajući da prebaci "odgovornost" i za masovne zločine prema Jevrejima- na račun ustaničkog pokreta. Njihovo uključivanje u "kvotu" 1:100 (sto srpskih talaca za svakog ubijenog predstavnika nemačkih okupacionih vlasti) objašnjavao je rečima, da su, "...oni, konačno srpski državljani i moraju takođe da nestanu".⁴⁶ U ovim masovnim egzekucijama civila, po nekim procenama, streljano je oko 5000 Jevreja starijih od 14 godina, tako da početkom novembra "...skoro da i nije bilo živih muških Jevreja i Roma koji bi poslužili kao taoci".

47

U prvoj polovini decembra izvršeno je sakupljanje i zatvaranje, pre svega jevrejskih žena i dece u novoosnovanom *Judenlager Semlin*-u, gde su u za tu svrhu specijalno poslatom kamionu-gasnoj komori, od marta do početka maja 1942. svi ubijeni.⁴⁸ Ova precizno razrađena i izvedena operacija nemačkih okupacionih vlasti dovela je do toga da je, je nešto kasnije, u avgustu 1942. Harald Turner mogao da javi zapovedniku za Jugoistok generalu Leru (A. Loehr, Wehrmachtbefehlshaber-u Suedost), da je „... Jevrejsko pitanje, kao i cigansko pitanje u potpunosti je rešeno. Srbija je jedina zemlja u kojoj je jevrejsko i cigansko pitanje u potpunosti rešeno“.⁴⁹

O ovome je dr. Emanuel Šefer (E. Schäfer), zapovednik Sipo u Srbiji (Befehlshaber der Sipo Serbien), obavestio 8. juna 1942, a na sastanku visokih nemačkih vojnih komandanata Jugoistoka, a iznevši tvrdnju da u Srbiji „nema više jevrejskog pitanja. Preostali su samo Jevreji iz mešovitih brakova“.⁵⁰ Konačan „rezultat“ ove akcije bila je smrt oko 11.000 Jevreja u centralnoj Srbiji, oko 3.800 banatskih Jevreja.⁵¹ Prema novijim istraživanjima, od 16.600 Jevreja koji su živeli na nemačkom oku-

pacionom području u Srbiji, u holokaustu je stradalo njih 13.600. Od 3.504 banatskih Jevreja stradalo je 2.904.⁵²

Kolaboracija i holokaust

Mreža vojnih i civilnih organa okupacionih vlasti pojačana je maja 1941. stvaranjem domaćeg kolaboracionističkog aparata, prvo tzv. Komesarske vlade, koja je krajem avgusta zbog nezadovoljstva nemačkih vlasti efektima njenog delovanja na suzbijanju otpora bila zamenjena "Vladom narodnog spasa" generala Milana Nedića.

Milan Nedić u poseti Adolfu Hitleru 1943.

Domaća uprava nalazila se pod potpunom kontrolom okupacionih vlasti i bila pretvorena u još jedan instrument brutalne okupacione prinude.⁵³ Ministarstvo unutrašnjih poslova je u junu 1941. izdalo naređenje upravama banovina i Upravi grada Beograda da iz službe otpusti sve Jevreje i Cigane. U Ministarstvu je postojao i poseban referat Specijalnog odseka Odeljenja za državnu zaštitu nadležan za pitanja Jevreja i Roma. Milan Nedić,

predsednik „vlade narodnog spasa“ tražio je u junu 1942. od nemačkog vojnog zapovednika generala Badera da nemačke vlasti „preduzmu mere“ protiv Jevreja, jugoslovenskih oficira-ratnih zarobljenika u Osnabriku zbog širenja „bezobzirne komunističke propagande“ u logoru.⁵⁴

Domaćim civilnim, policijskim i vojnim kolaboracionističkim vlastima u Srbiji u holokaustu bila je od strane nemačke okupacione uprave namenjena uloga pomoćnog instrumenta, zaduženog za registraciju, hvatanje i zatvaranje odbeglih lica, saradnju u komandi nad koncentracionim logorom na Banjici u Beogradu - koji je imao paralelnu, domaću i nemačku upravu.⁵⁵ Okupaciona vlast je davala smernice i imala vodeću ulogu u realizaciji „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ u Srbiji je, pre svega GESTAPO sa svojom Operativnom grupom ("Einsatzgruppe") i njenom mrežom komandi i odeljenja.⁵⁶ Nemačke okupacione snage su držale u svojim rukama „monopol na smrt“; ubijanje Jevreja u Srbiji bilo je u njihovoj nadležnosti, ali se ne sme zanemariti ni uloga kolaboracionističkih vlasti koje su bile stavljene u funkciju poslušnog instrumenta nemačkih službi.

U maju 1941. je obnovljen rad Uprave grada Beograda⁵⁷ i njoj podređene Specijalne policije, koja je dobila proširena ovlašćenja na celoj teritoriji Srbije gde je imala svoje brojne područne organe. Domaća policija je bila podređena nemačkom komandantu SS i policije (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes),⁵⁸ dok je pri GESTAPO-u postojao, kao deo njegovog IV odeljenja za borbu protiv političkih protivnika, Referat za jevrejska pitanja (IV D4).⁵⁹ Kolaboracionistička policija je imala je tri odseka: pored (III)

odseka za strance, imala je i odsek (IV) za „suzbijanje komunističke akcije“ i poseban VII odsek za „Jevreje i Cigane“, koji je bio zadužen za kontrolu sprovođenja naređenja i uredbi okupacionih vlasti o Jevrejima i Romima.⁶⁰ Ovaj odsek je delovao od aprila 1941. do proleća 1943. godine. Pored zadržane podređenosti nemačkim policijskim vlastima, pre svega GESTAPO-u, Specijalna policija je posle formiranja Komesarske uprave došla u nadležnost Komesarijata unutrašnjih poslova, čiji je resor zadržao za sebe čelni čovek komesarske uprave Milan Aćimović. Policija je imala oko 850 policajaca i bila pokoran instrument okupacione vlasti u gušenju svih „subverzivnih aktivnosti“ i progona protivnika okupacionog poretka.⁶¹

Svoje slaganje sa strašnim rezultatima okupacionih vlasti u uništenju Jevreja u Srbiji, izraženo je u jednom dokumentu „vlade narodnog spasa“ generala Milana Nedića iz 1942, u kome se ističe da „zahvaljujući okupatoru, oslobodili (smo se) Jevreja, a na nama je da se oslobodimo ostalih elementa,

Nedić drži govor u prisustvu nemačkog oficira

koji nose nemoral i onemogućuju jedinstvo duha i srpskog nacionalnog osećanja“.⁶²

Zbog bespogovornog izvršavanja svih dobijenih naređenja uloga kolaboracionističkih oružanih odreda (Srpska državna straža, Srpski dobrovoljački korpus) i domaće policije kako „komesarske vlade“ tako i „vlade narodnog spasa“ Milan Nedića (na prvom mestu VII odsek Specijalne policije) u racijama, hapšenjima svojih jevrejskih sugrađana i izručenju okupacionim organima, pripada naj-sramnijim epizodama istorije kolaboracionizma u Srbiju tokom Drugog svetskog rata.⁶³

Logori u Srbiji

Na teritoriji okupirane Srbije osnovano je nekoliko logora za masovno zatočenje i ubijanje civilnog stanovništva i pripadnika pokreta otpora. Tri logora su delovala na teritoriji grada Beograda, i bila smeštena u samom gradskom jezgri i njenoj neposrednoj periferiji.

Banjički logor (Anhalteleger Dedinje), koji je osnovan 9. jula 1941, takođe zauzima važno mesto u istoriji holokausta u Srbiji; po sačuvanim podacima kroz njega je do 2. oktobra 1944. godine, na osnovu sačuvanih logorskih knjiga sa preko 23.000 imena, prošlo 688 lica jevrejske nacionalnosti, oba pola i svih starosnih grupa uključujući sasvim malu decu i odojčad.⁶⁴ Pored beogradskih Jevreja, u logor su dovođeni Jevreji iz unutrašnjosti Srbije, Banata, a bilo je i onih sa stranim državljanstvom, izbeglica iz različitih evropskih država koje je rat zatekao u Jugoslaviji. U Banjičkom logoru ubijeno je 382 Jevreja, 186 je prebačeno u Jevrejski logor Zemun (Sajmište), 103 zatočenika je preuzeo SS i GESTA-

PO, dok su malobrojni preostali sa ovog spiska bili upućeni na prinudni rad, pušteni, prebačeni drugde ili za njih nema podataka. Istražujući ovaj fenomen B. Božović je uočio da njihovo upoređivanje sa podacima iz drugih izvora daje osnove za tvrdnju, da je broj jevrejskih zatočenika i žrtava Banjičkog logora „bio veći za 100 do 200“.⁶⁵

Odgovornost za zločine nad Jevrejima ali i ostalim žrtvama Banjičkog logora „snosi više subjekata iz okupatorskog i kolaboracionističkog tabora, koji su u tome učestvovali na razne načine i čiji je „učinak“ bio od većeg ili manjeg značaja i obima. I u ovom slučaju, odlučujuću reč i funkciju egzekutora imali su GESTAPO i nemačka vojska. Među kolaboracionistima, kojima je dodeljena pomoćna uloga, glavni deo odgovornosti za saučestvovanje u ovom zločinu pripadao je upravi i osoblju dela logora koji je bio u nadležnosti „Specijalne policije.“⁶⁶

„Topovske šupe“, logor je o kome ima najmanje podataka, a koji je 20. avgusta 1941. otvoren je u Beogradu u napuštenim artiljerijskim kasarnama. Namena mu je bila logorisanje prvo banatskih Jevreja-muškaraca, kojima su pridruženi pohapšeni odrasli muškarci Jevreji iz Beograda. Logor je bio u nadležnosti Gestapo-a a čuvala ga je domaća žandarmerija. Služio je kao izvor talaca za masovna streljanja u znak odmazde za ustaničke akcije i sabotaže. Streljanja su vršena na stratištima

u Jajincima i Jabuci. Samo u streljanjima u prvoj polovini oktobra pripadnici nemačkog garnizona u Beogradu ubili su oko 2.000 Jevreja i 200 Roma. Do 18. oktobra 1941, kada su u njega stigli novi zatvorenici, uhapšeni u poslednjoj velikoj raciji na Jevreje, u logoru je bilo svega stotinak preživelih iz prvobitne zatočeničke grupe. I oni će stradati na isti način u masovnim streljanjima tokom novembra iste godine.⁶⁷ Kako s pravom tvrdi jedan autor, „učešće jedinica beogradskog garnizona u streljanjima Jevreja i Cigana pokazalo se u oba masakra ...oba puta... tokom oktobra i novembra 1941, streljano (je) po 2.200 ljudi. Sa 4.400 pobijenih Jevreja i Cigana u samo dve odmazde, Beograd je postao glavno stratište holokausta, a po ukupnim žrtvama pravi streljani grad“.⁶⁸

Logor na Beogradskom sajmištu (danas: Staro sajmište), koji je od kraja 1941. do kraja aprila 1942. nosio naziv *Jevrejski logor Zemun* (Judenlager Semlin), odakle su kamionom-gasnom komorom

Zatočenici u logoru Sajmište

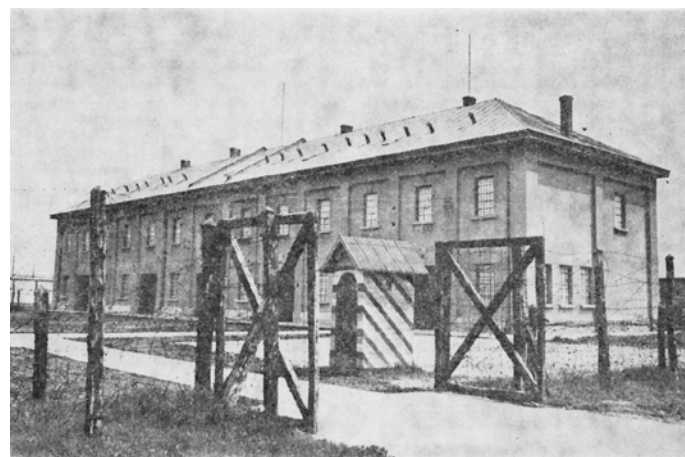
odvođene jevrejske žene i deca do stratišta na Jajincima, osnovan je 28. oktobra 1941. posle oduštanja od plana da se u Zasavici u blizini Šapca izgradi logor.⁶⁹ Za smeštaj zatočenika i logorske straže iskorišćeni su delimično popravljeni objekti Beogradskog sajma, oštećenog u bombardovanju u aprilu 1941. Logor se nalazio na levoj obali Save, na teritoriji koja je ušla u sastav ustaške Nezavisne Države Hrvatske⁷⁰ Jevrejski referat Gestapo-a je za komandanta logora postavio SS-untersturmfirera Herberta Andorfera. Broj zatočenika teško je sa sigurnošću utvrditi jer nisu sačuvani spiskovi logoraša. U januaru 1942. u njemu je bilo oko 6.500 zatvorenika, sredinom februara oko 5.500 (332 muškarca, 3.933 žene i 1.238 deteta), krajem istog meseca 5.780, da bi do kraja aprila broj pao na 1.884. Ove promene svedoče i o „ritmu zločina“, dinamici ubijanja zatočenika.⁷¹

Kasnije je preimenovan u *Prihvatni logor Zemun* (Anhaltelager Semlin) i služio je za privremeno logorisanje poslednjih preživelih grupa Jevreja koji su bili uhapšeni posle kapitulacije Italije, interniranje zarobljenih pripadnika partizanskog i četničkog pokreta, pripadnika i simpatizera grčkog i albanskog pokreta otpora, srpskih seljaka iz sremskih sela, sa Kozare i drugih teritorija pod ustaškom vlašću prebačenih iz Jasenovca.⁷²

Pored većeg broja zatvora i improvizovanih logora, najveći logor sa kratkom i izuzetno krvavom istorijom bio je improvizovan logor u Šapcu i logori u njegovoj okolini, u kojima su u jesen 1941. zatvarani i ubijani stanovnici Šapca i okolnih sela, pripadnici male lokalne jevrejske opštine, kao i jevrejske izbeglice iz srednje Evrope („Kladovski transport“). U logoru Šabac bilo je, kao rezultat velike akcije

„čišćenja terena“ od ustaničkih snaga u Mačvi, u oktobru 1941. oko 20.000 zatvorenika, koji su preživljavali u krajnje improvizovanim uslovima, često zbog nedostatka prostora spavajući na otvorenom. Do 20. oktobra iz logora je, radi njegovog „rasterećenja“ pušteno oko 5.000 a streljano je oko 1000 zatočenika. Ukupan broj ubijenih zatvorenika između 21. septembra i 15. novembra 1941, uključujući i Jevreje iz „Kladovskog transporta“ iznosio je 2.685.⁷³

U unutrašnjosti Srbije najveći koncentracioni logor bio je u Nišu „Crveni krst“ - (prvobitno prolazni logor za zarobljenike - Durchgangslager, od septembra 1941. koncentracioni logor-Anhalterlager Nisch).

Koncentracioni logor Crveni krst, Niš

U logoru koji se nalazio u bivšim kasarnama Jugoslovenske vojske, Jevreji su bili potpuno odvojeni od ostalih zatvorenika. U zimu 1941-42. bilo je oko 500 jevrejskih zatočenika. Pored niških, u logoru su bili zatvoreni Jevreji iz Leskovca, Zaječara, Valjeva, i drugih mesta u unutrašnjosti Srbije. Posle

proboja 12. februara 1942, i bekstva 105 zatvorenika (ubijeno je u proboji 42 a kasnije uhvaćeno 6 begunaca), iz srpskog dela logora, nemačke vlasti su počele masovno streljanje jevrejskih zatvorenika. Žene i deca su prebačeni u logor na beogradskom Sajmištu gde su ubijeni.⁷⁴

Stradanje Jevreja u ostalim okupacionim zonama u Srbiji (bugarskoj, mađarskoj, albansko-italijanskoj i NDH)

Od kraja aprila 1941. delovi južne Srbije (sa gradovima: Vranje, Pirot, Caribrod, Bosilegrad i deo Leskovačkog okruga), deo istočnog Kosova (Gnjilane, Kačanik), (pored najvećeg dela teritorije Vardarske Makedonije), našli su se pod okupacijom bugarske vojske, i zatim bile anektirane. U januaru 1942. zbog povlačenja dela nemačkih jedinica na Istočni front, bugarska zona je proširena na još pet okruga u istočnoj Srbiji (Niš, Leskovac, Jagodina, Knjaževac i Čuprija). Iz istih razloga bugarskim jedinicama je do 1943. bila prepuštena vojno-policijska kontrola najvećeg dela "Rumpf Serbien" ("Ostatak Srbije", "Srpski torzo", kako je u nemačkim aktima nazivana ova teritorija).⁷⁵

Jevreji iz Pirota su podelili sudbinu svojih sunarodnika sa drugih teritorija koje je Bugarska okupirala i anektirala (Vardarska Makedonija, Trakija). Bugarske vlasti zatočile su 12. marta 1943, sve pirotke Jevreje. Posle nedelju dana stočnim vagonima transportovani su do dunavske luke Lom u Bugarskoj, gde su utovareni na parobrode koji su ih, zajedno sa trakijskim i makedonskim Jevrejima, prebacili do Beča. Njihova konačna destinacija bio je logor smrti Treblinka, u kome su stradali svi

pirotski Jevreji. Jednih preživeli članovi jevrejske pirotke opštine koji su dočekali kraj rata bilo je nekoliko muškaraca, koji su se kao oficiri i vojnici Jugoslovenske vojske nalazili tokom rata u nemačkom zarobljeništvu i nekolicina onih koji su se u vreme hapšenja spasli bekstvom iz grada.⁷⁶

Teritorija Kosova i Metohije bila je, posle Aprilskog rata okupirana od strane nemačkih jedinica, da bi njen najveći deo, posle povlačenja granica između okupacionih zona, postao deo italijanske "sfere uticaja". Najveći deo Kosova i Metohije pripojen je italijanskom protektoratu "Velike Albanije", i imao je domaću albanski kolaboracionističku upravu. Severni deo Kosova sa Kosovskom Mitrovićom, je zbog kontrole rudnika olova Trepča, ostao u granicama nemačke okupacione uprave u Srbiji. Deo Sandžaka pripojen je italijanskoj okupacionoj zoni u Crnoj Gori.⁷⁷

Na ovoj teritoriji živela je mala jevrejska zajednica (oko 400 članova), kojoj je bila priključena prvo, grupa od pedesetak emigranata iz srednje Evrope, a vremenom i veći broj izbeglica sa teritorije Srbije pod nemačkom okupacijom, koje su utočište ovde tražile, računajući na tolerantniju italijansku politiku prema Jevrejima. Većina izbeglica je početkom 1942. internirana u improvizovani logor u Prištini. Deo zatočenika-izbeglica je u martu 1942. predat nemačkim vlastima koje su ih prebacile u logor na beogradskom Sajmištu, gde su tokom aprila ubijeni. Zatočenici iz Prištine, kako kosovski Jevreji, tako i izbeglice iz Srbije su prebačeni u Albaniju u logor u Beratu, gde su dočekali kapitulaciju Italije. Po kapitulaciji Italije, vlast na Kosovu prelazi u ruke domaćih albanskih fašista, koji imaju podrškom Nemačke. U maju 1944. albanski kolaboracionisti,

pre svega pripadnici albanske dobrovoljačke *Waffen-SS* divizije „Skenderbeg“ sastavljene većinom od kosovskih Albanaca, lokalna albanska policija i Gestapo u Prištini i drugim mestima na Kosovu, hapse preostale Jevreje i prebacuju ih u logor na beogradskom Sajmištu. Odatle je, njih oko 400, zajedno sa grupom od oko 120 lica uhapšenih u Crnoj Gori (većinom izbeglica iz Srbije), transportovano u koncentracioni logor Bergen-Belzen. Rat je preživelo njih oko 100.⁷⁸ U martu 1942. Gestapo je pohapsio gotovo celokupnu novopazarsku jevrejsku opštinu (230 od predratna 292 člana). Novopazarski Jevreji su prebačeni u logor na Sajmištu i svi ubijeni u kamionu-gasnoj komori.⁷⁹

Mađarska je okupirala i pripojila 1941. oblast Bačke (prostor između Dunava, Save i Tise), naseljena pored najbrojnijih Srba, Mađarima, Nemcima i drugim manjinskim stanovništvom.⁸⁰ Susedna oblast srpskog Banata, sa sličnom etničkom strukturom, zbog sporenja između Mađarske i Rumunije, formalno je ostala u granicama Srbije, ali su u njemu svu vlast imali u svojim rukama pripadnici nemačkog manjinskog vođstva.⁸¹

Ulazak mađarskih trupa u Bačku u proleće 1941. bio je obeležen i zločinima prema srpskom civilnom stanovništvu, kada je ubijeno oko 3.500 lica. Među žrtvama bio je i manji broj Jevreja. Jevreji su od prvih dana mađarske okupacije bili izloženi pljački imovine, hapšenjima, maltretiranjima, prinudnom radu, plaćanju kontribucije postavljanjem mađarskih „komesara“ u radnjama, interniranju u logore i zatvore.⁸² Deo Jevreja koji nisu imali zavičajnost u Bačkoj pre 1918. godine proteran je u Srbiju, na teritoriju Banata, Hrvatsku ili su direktno predavani nemačkim okupacionim vlastima u

Srbiji. Predstavници mađarskih okupacionih vlasti su, osim ovoga tražili još „dokaza“, što je bio način za nove iznude i ucene.⁸³

Mađarsko antisemitsko zakonodavstvo je krajem 1941. postalo važeće i na teritoriji Bačke, što je bio korak koji je prividno davao „pravno pokriće“ već uhodanoj praksi koju su mađarske vlasti vodile prema bačkim Jevrejima, posebno kada je reč o oduzimanju njihove imovine i potpunom isključenju iz privrednih aktivnosti javnog života.

Još dramatičniju fazu označila je akcija mađarske vojske i žandarmerije, izvedena uz asistiranje dela domaćih mađarskih fašista i folksdojčera, povedena januara 1942. u Novom Sadu i južnoj Bačkoj, sa izgovorom da je izazvan akcijama srpskih „odmetnika“ i „četnika“ protiv mađarske vojne sile. Akcija je bila pripremljena, planirana i inscenirana i namenjena, kako za gušenje svakog eventualnog otpora, tako i za pokolj srpskog i jevrejskog stanovništva širokih razmera. Takođe, trebalo je nemačkim saveznicima pokazati da Mađarska ima prioritet održanja „reda i mira“ na teritoriji pod svojom kontrolom, što zahteva veliko angažovanje vojnih i policijskih snaga i da, zbog toga, ne može da šalje onoliko vojnika na Istočni front koliko je od vlasti u Budimpešti zahtevano.

U „raciji“ u Novom Sadu je, po nepotpunim podacima, 21-23 januara 1942. ubijeno na najsvirepiji način (bacanjem pod led na Dunavu, ubijanje maljevima i noževima) oko 1250 Srba i Jevreja (od ovog broja bilo je 819 jevrejskih žrtava, oba pola i svih uzrasta). Na teritoriji Šajkaške hapšenja i ubijanja su počela početkom januara i trajala u nekoliko talasa do kraja januara. U Starom Bečeju je od

215 žrtava bilo 110 Jevreja, u Čurugu od oko 1000 žrtava bilo je 100 Jevreja, u Žablju od 30 koliko ih je tamo živelo ubijeno je 29; rezultat “racije” bio je da u mnogim mestima u Bačkoj nije više bilo Jevreja. Ukupno je u “raciji” stradalo oko 4.000 žrtava.⁸⁴

Dolazak vođe mađarskih fašista Salašija na vlast posle smene Hortija i nemačke okupacije Mađarske u proleće 1944, označio je početak nove faze terora protiv nemačkog stanovništva, koja je obuhvatila celu teritoriju Bačke. Ona je počela hapšenjem preostalih Jevreja u Novom Sadu i drugim gradovima tokom aprila 1944, od strane Gestapo-a, interniranjem u logor u Bačkoj Topoli, odakle su logoraši transportovani za Aušvic. Sabirni logor u kojem je bilo oko 4.000 lica, postojao je i u Subotici sa oko 3000-3500 zatočenika, kao i u susednim mađarskim mestima Bačalmašu i Segedinu. Oko 8.000 Jevreja iz Vojvodine bilo je polovinom maja zatočeno u logoru u mađarskom gradu Baji. Ukupno je 14-15.000 zatvorenika, većinom žena, dece, starih i bolesnih, krajem maja 1944. transportima upućeno ka krajnjem odredištu-Aušvicu. Manji deo je iskorišćen za prinudni rad (oko 700) u Austriji. Oko 1500 jevrejskih prinudnih radnika ranije upućenih u “radne čete” u Ukrajinu bilo je već likvidirano; 2.500 bačkih Jevreja je bilo mobilisano u “radnim četama” u raznim delovima Mađarske, od kojih je najveći deo stradao kod Šoprona krajem decembra 1944.

Ovome treba dodati sudbinu jevrejskih prinudnih radnika u Borskom rudniku, većinom mađarskih Jevreja (grupisanih u dva kolone, jedne od oko 3.600 i druge od oko 2.500 zatvorenika), koji su tokom povlačenja nemačkih i mađarskih trupa iz Srbije ubijani (u blizini Pančeva kod sela Jabuka,

u Srbobranu, Crvenki, Sivcu). Do Baje je iz prve kolone stiglo živo samo oko 1200-1300 zatočenika. Odatle je većina prebačena u logore u Nemačkoj. Od oko 600 Jevreja jugoslovenskih državljana koliko ih je bilo na prinudnom radu u Borskom rudniku, preživelo je samo njih devet.⁸⁵

Od ukupno 13.590 Jevreja koji su živeli na mađarskom okupacionom području u Srbiji, odnosno u Bačkoj, život je izgubilo njih 10.527, najvećim delom u logoru smrti Aušvic.⁸⁶

Proglašenje Nezavisne Države Hrvatske 10. aprila 1941, bilo je za Jevreje, Srbe i Rome u njenim granicama, pa tako i na delu teritorije Srbije, u Zemunu i istočnom Sremu, neposrednom zaleđu Beograda, početak četvorogodišnjeg stradanja, patnji i masovne pogibije.⁸⁷ Progone, pljačku i ubijanja zemunskih Jevreja prvo su počele nemačke jedinice i Gestapo odmah po ulasku u ovaj grad, 12. aprila 1941, a njima se priključio i deo domaćih folksdojčera. Zavedene su sve one restriktivne mere koje su bile uobičajene na teritorijama pod nemačkom okupacijom (prinudni rad, ograničenje kretanja, zabrane svake privredne delatnosti, obeležavanje trakom, pristup javnim objektima, deložacija iz stanova, konfiskacija imovine, posebno privrednih objekata, lokala i radionica).⁸⁸

Posle predaje Zemuna i istočnog Srema ustašama, prve nedelje njihove strahovlade u gradovima u kojima su postojale jevrejske zajednice, obeležene su haotičnim otimanjem jevrejske imovine, izbacivanjem jevrejskih porodica iz stanova i neobuzdanim “divljim” nasiljem, teranjem na prinudni rad, razrezivanjem visokih ucena jevrejskim opštinama, pljačke i rušenja hramova i grobalja (Sremska Mi-

trovica, Zemun).⁸⁹ U Sremu, glavni takmaci ustaša-
ma u otimačini jevrejskih dobara bili su folksdojče-
ri.⁹⁰ Ustaše su u noći 26. i 27. jula 1942. prikupile
zemunske Jevreje i u zoru 27. transportovale muš-
karce u Jasenovac a žene i decu u Staru Gradišku.
U ovim ustaškim logorima smrti ubijena je velika
većina od 573 žrtava holokausta iz Zemuna i okol-
nih mesta u Sremu.⁹¹

Jevreji na prinudnom radu u Zemunu. 1942.

Od ukupno 2.800 Jevreja koji su živeli u Sremu
do Drugog svetskog rata stradalo je njih 2.515
(89,82%) po čemu je Srem jedno od područja sa
najvećim brojem stradalih Jevreja.⁹²

Preživeli

Istoriji holokausta u Srbiji pripada i onaj njen, sve-
tliji deo, koji govori o solidarnosti i pomoći koju
su progonjenim Jevrejima njihovi sugrađani pružali
skrivajući ih u svojim domovima, pomažući im da

dođu do lažnih dokumenata koja su im otvarala put
ka sigurnijim utočištima, prihvatajući jevrejsku
decu bez roditelja čuvajući ih tokom celog rata-
stavljajući ličnu bezbednost i opstanak svojih po-
rodica pred velika iskušenja. Kao i u drugim evrop-
skim zemljama koje su preživele teške ratne godine
pod okupacijom, i u Srbiji je bilo „posmatrača“
tragedije njihovih jevrejskih suseda ali i iskrenih i
hrabrih „pomagača“ u njihovom spasavanju.⁹³

U Srbiji je od 30. maja 1941. godine na snazi bila
najstroža zabrana pomaganja i skrivanja Jevreja
(*„Beherbungsverbot“*).⁹⁴ Kazna za kršenje naj-
strože zabrane pružanja bilo kakvog vida pomoći
jevrejskim beguncima bila je-podeliti sa njima
strašnu sudbinu u nekom od logora i stratišta. Ratne
prilike u Srbiji i sam položaj srpskog naroda, stav-
ljenog na sam vrh liste Hitlerovih neprijatelja (treba
se setiti njegovih gnevni izjava povodom puča u
Beogradu 27. marta 1941. i brutalnosti kolektive
odmazde prema Srbima prilikom napada na Jugo-
slaviju), aprila i kasnije, u jesen iste godine posle
izbijanja masovnog ustanka protiv okupatora), bili
su takvi, da je preživljavanje domaćeg većinskog
stanovništva bilo ozbiljno dovedeno u pitanje. Sta-
novništvo je bilo izloženo represalijama (streljanja
talaca, masovno logorisanje, hapšenja, policijske
torture, paljenja celih sela u znak odmazde, itd),
različitih okupacionih i kolaboracionističkih vlasti,
uvučeno u unutrašnji sukob bivših, kratkotrajnih
saveznika u ustanku 1941, partizana (NOV) i čet-
nika (JVUO) koji se pretvorio krajem iste godine
u otvoreni građanski rat; u Srbiju su se slivale reke
izbeglica (oko 400.000) sa teritorija pod ustaškom,
mađarskom, bugarskom, albansko-italijanskom
okupacijom; stanovništvo je bilo izloženo velikoj

oskudici i pljački koju su sve okupacione vlasti vršile; to su bile okolnosti koje su bile realnost srpske ratne svakodnevnice.

Lična nesigurnost i patnja koja je bila proizvod iste brutalne sile i njene ideologije činili su da se bolje razumeju oni koji su se našli u još gorem položaju i da im se pruži pomoć. Ne sme se smetnuti s uma ni teško kolektivno istorijsko iskustvo kroz koje je Srbija prošla tokom austrougarsko-bugarske okupacije tokom Prvog svetskog rata, niti duga tradicija otpora i ustanaka.

Bekstvo iz gradova i potraga za sigurnijim utočištem pred predstojećim progonima počelo je već sa prvim danima aprilskog rata 1941. godine. Jevreji - Beograđani su bežali u okolna sela i gradove, nastavljajući kasnije svoje izbegličko putešestvije većinom ka jugu, što dalje od nemačke okupacione zone. Većina jevrejskih begunaca iz Srbije potražila je utočište na teritoriji pod italijanskom okupacijom na jadranskom Primorju ili njenom neposrednom zaleđu, na delovima srpske teritorije pod bugarskom okupacijom, posebno u Toplici ali i u Makedoniji, na Kosovu.

Deo izbeglica iz Srbije se privremeno sklanjao na Kosovo pod italijanskom okupacijom. Italijanske i albanske vlasti u martu 1942. su deo izbeglica predale Gestapou, dok su ostali uhapšeni i odvedeni u logore u Albaniji.⁹⁵ U Skoplje je prebeglo 1941. oko 300 Jevreja iz Beograda. U oktobru 1941. bugarske vlasti su predale Gestapou 60 lica iz ove grupe. To je podstaklo bekstvo na teritoriju Makedonije pod italijanskom okupacijom ili dalje u Albaniju.⁹⁶

Oko 300 Jevreja pre svega iz Beograda i manji

broj iz Sarajeva, uspeo je tokom aprila 1941. da stigne do Boke Kotorske, odakle su krajem juna 1941. prebačeni u logore u Albaniji,⁹⁷ a odatle su u septembru transportovani u južnu Italiju u logor za strance Feramonti kod Kosence.⁹⁸

Neutvrđen broj Jevreja sa područja okupirane Srbije uspeo je da se domogne neke od neutralnih zemalja (Španija, Portugalija, Švajcarska, Turska) odakle su najčešće pokušavali da se domognu Sjedinjenih Američkih Država, ili neke od latinoameričkih zemalja.

Skrivanje i ilegalan boravak u gradovima ili bekstvo u unutrašnjost neki su od iznuđenih izbora na koji se odlučio izvestan broj Jevreja u Srbiji. Oni su bili upućeni na pomoć pre svega svojih "arijevskih" supružnika ili prijatelja, ali često potpuno nepoznatih ljudi, spremnih da prekrše najstrože zabrane nametnute od strane okupacionih vlasti, za šta je bila predviđena smrtna kazna, ali ne i da se ogreše o zakone humanosti.⁹⁹

Obaveštavajući jugoslovensku vladu u izbeglištvu o stanju u zemlji, i životu beogradskih Jevreja prvih meseci okupacije, vrhovni rabin Jugoslavije dr Isak Alkalaj je naglašavao, kako u uslovima surovih mera nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, što "... Jevreji još uopšte mogu nekako da žive, ako se to zove život, imaju da zahvale svojim sugrađanima nejevrejima koji gledaju da im na bilo koji način pomognu i olakšaju njihovu tešku sudbinu".¹⁰⁰ Opisujući istu pojavu u jednom pismu Predsjedništvu Židovske bogoštovne općine 2. novembra 1945, dr Lavoslav Glezinger (Glesinger) je podsećao, kako su "...u Srbiji skrivali seljaci ne samo židovski djecu nego i odrasle osobe u svojim domovima

sada s većim, sad s manjim uspjehom, ali dobra volja naroda da spasi žrtve progona, bila je očigledna. Vjerujem, da je i gdekoji hrvatski seljak učinio isto”.¹⁰¹ Tačan broj onih koji su se uz pomoć svojih srpskih sunarodnika skrivali tokom rata po Srbiji teško je utvrditi, ali se može prihvatiti tvrdnja da se radi o nekoliko stotina lica koja su rat preživela u selima u unutrašnjosti ali i u samom Beogradu najčešće sa lažnim identitetom i dokumentima.¹⁰² Veće grupe skrivane su posebno u Toplici, na jugu Srbije, na planinama Kopaonik i Rudnik, zatim u selima istočne Srbije.

Kada je reč o “arijevcima” koji su krili i pomagali svojim jevrejskim sunarodnicima i susedima da prežive, može se, na osnovu raspoloživih podataka, zaključiti da nije postojao određen “model ponašanja” osoben samo za jedan kraj zemlje, ili određenu socijalnu grupaciju. Takođe, ne može se ni politička i ideološka pripadnost pomagača (uz izuzetak članova partija i pokreta sa jasnim fašističkim i antisemitskim programskim odrednicama, kao što je u Srbiji bio „Zbor“ Dimitrija Ljotića), uzimati kao isključivi kriterijum. Lični čin pojedinca, kao što je donošenje i sprovođenje odluke da se pruži pomoć progonjenom, u uslovima koji su vladali tokom rata na jugoslovenskim prostorima, morao je da bude oslonjen i na spremnost većeg broja drugih lica da pruže pomoć (članovi porodice, susedi, prijatelji, cele male zajednice (sela). Socijalni i obrazovni prosek pomagača bio je veoma raznolik: od seljaka, gradske sirotinje, zanatlija do intelektualaca i industrijalaca. Među njima je bilo i uglednih i uticajnih ljudi u lokalnim zajednicama ali najviše onih, običnih ljudi u gradovima i selima koji su i sami teško pogođeni okupacijom i najbolje razumevali

bezizlaznost situacije u kojoj su se njihovi jevrejskih sugrađani našli samo zbog svog nacionalnog i religijskog opredeljenja i porekla.

Pomagati progonjene Jevreje značilo je rizikovati sigurnost svoje cele porodice a organizovanje spasavanja svakog jevrejskog sugrađanina podrazumevalo je stvaranje manjeg ili većeg kruga saučesnika, koji su ih često kao svoje „rođake“ po svojim stanovima krili na kraće ili duže vreme, nabavljali odeću, lekove, hranu i lažne isprave i u slučaju opasnosti pronalazili im nova, sigurnija utočišta. Često su begunci pred opasnošću bili prinuđeni da menjaju i desetak porodica u različitim mestima, koje su ih jedne drugima predavale kao najveću zajedničku svetinju i tajnu. Prihvatanje višemesečnog ili višegodišnjeg skrivanja i pomaganja progonjenih u ratnim uslovima u okupiranoj Srbiji, sem želje da se pruži pomoć i utočište, bilo je i jedan, poseban vid otpora i protesta, znak nepriznavanja okupacije i njenih nehumanih „zakona“.

Ovi poduhvati su ponekad podrazumevali i stupanje u rizičnu vezu sa predstavnicima okupacionih ili kolaboracionističkih vlasti, spremnih da za novac i dragocenosti “zatvore oči” ili prodaju dokumenta potrebna za izlazak iz gradova. U nekim slučajevima (retki izuzeci od pravila!) i oni su samoinicijativno, pružali pomoć.¹⁰³ Po jednom svedočenju bivši predsednik jugoslovenske vlade dr Dragiša Cvetković, za čijeg mandata su donete protivjevrejske uredbe u oktobru 1940, i koji je svojim potpisom 25. marta 1941. uveo Kraljevinu Jugoslaviju u Trojni pakt, u svojoj vili u Niškoj Banji držao je pod zaštitom jednu jevrejsku porodicu.¹⁰⁴

“Lokalne osobenosti” stvorene ratom u Srbiji imale

su veliki uticaj na uslove za preživljavanje jevrejskih begunaca. U Srbiju se sručila reka od nekoliko stotina hiljada srpskih izbeglica iz Hrvatske, Bosne, Makedonije, Kosova, proteranih porodica kolonista iz Vojvodine, pa su i Jevreji koji su bežali od progona i smrti, birajući svoj novi identitet najčešće postajali “izbeglice” iz Bosne. U stvarnosti, oni koji su ostajali skriveni po gradovima, pre svega u Beogradu, ili bežali u mala mesta i sela u unutrašnjosti, bili su izbeglice u svojoj zemlji, prinuđeni da zamene svoj pravi identitet, nacionalnu, versku i “rasnu pripadnost”, da se “utope” u novo socijalno okruženju (krijući se po planinskim selima), postanu što manje uočljivi. Više pogodnosti za skrivanje pružala su seoska naselja, daleko od glavnih puteva. Do njih su i okupacione i kolaboracionističke vlasti teže stizale, ali su ona Jevrejima koji su bili spremni da krenu u neizvesnost bekstva, zatvorenim u gradove, opkoljene mnogim stražama i kontrolnim punktovima, izgledala i stvarno bila nedostižna.

O složenosti pojave i motiva govori svaki slučaj za sebe. Tako je u Toplici, u kojoj je u dogovoru sa bugarskim okupacionim vlastima, (svojim smrtnim neprijateljima iz Prvog svetskog rata), uz saglasnost Nedića i Nemaca, glavnu reč imao četnički vojvoda Kosta Milovanović - Pećanac, utočište našlo nekoliko desetina beogradskih Jevreja i begunaca iz drugih delova Srbije, dok je nekoliko desetina drugih koji su bežali dalje, ka Makedoniji i Kosovu, tu pronalazili privremeno utočište. Seljaci iz topličkih i kopaoničkih sela, Konjuve, Blaževo, Grgure, Dankoviće, znali su koga kriju. Objasnjavajući razloge koji su ga naveli da pruži pomoć jedan od seljana (Predrag Vasić iz Dankovića) je

izjavio da „sve što sam učinio Jevrejima smatrao sam za svoju patriotsku dužnost, a preko mene je prešlo 98 duša“.¹⁰⁵

Predrag Vasić prima Medalju pravednika među narodima

Blanku Karić-Alkalaj koja je iz Beograda pobegla u selu Stepojevac nadomak Beograda, upitala je njena stanodavka, seljanka Milinka Lazarević, kada je saznala da je ova Jevrejka i da je traži policija, da joj objasni „...šta su to Jevreji“ i zbog čega ih proganjaju i traže. Posle razgovora Milinka je svoju stanarku, kojoj se pridružila još jedna izbeglica, Malvina Vajs iz Zagreba, nastavila da krije u svojoj kući još dve ratne godine.¹⁰⁶

Na vrata svog školskog druga Aleksandra Pejića u julu 1941. došao je petnaestogodišnji Julije Kemejni, koji je ostao bez svoje porodice. Postao je -za vlasti-treće dete porodice Pejić, kod koje je ostao sve do oslobođenja Beograda.¹⁰⁷

Nekoliko najistaknutijih i u javnosti Beograda i poznatih ličnosti, kao što su bili, na primer, predsednik Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije dr Fridrih Pops, ili psihijatar i pozorišni reditelj dr Hugo Klajn, ostali su tokom celog rata u okupiranom Beogradu. Jedan od najpoznatijih srpskih "pravednika" bio je dr Miloslav M. Stojadinović iz Beograda, na početku okupacije visoki činovnik Uprave Grada Beograda uz čiju je pomoć spaseno, po svedočenjima oko 80 Jevreja. Uprkos najoštrijoj zabrani okupacionih vlasti tokom rata bilo je u Srbiji i sklapanja crkvenih brakova između Srba i Jevrejki.¹⁰⁸

Deo njih je posle rata dobio u znak zahvalnosti počasni naziv i medalju "pravednika među narodima".¹⁰⁹ 128 imena "pravednika" iz Srbije nalazi se (stanje 2010) na listi jerusalimskog Jad Vašema i ne daje u potpunosti stvarno stanje u pružanju pomoći Jevrejima na prostoru Srbije.

Zahvaljujući pomoći i solidarnosti svojih, znanih a često anonimnih pomagača, nejevrejskih sugrađana, iako mali deo predratne jevrejske zajednice u Srbiji, uspeo je da dočeka kraj rata. Oni su, uz povratnike iz izbeglištva, bivše ratne zarobljenike, preživle borbe partizanskih jedinica i one malobrojne Jevreje koji su preživeli pakao koncentracionih i logora smrti - imali težak zadatak da obnove život jedne strašnim zločinom holokausta gotovo ugašene zajednice.

Fusnote

- 1 Cit. prema: Ženi Lebl, Do „konačnog rešenja“. Jevreji u Beogradu 1521-1942, Beograd 2001, 240, 241.
- 2 Zločin fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji., urednik dr Zdenko Levental, Beograd 1952, XIX.
- 3 Jaša Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici NOR, Beograd 1980, 14, 84, 201-202, 302-306.
- 4 O Jevrejima, oficirima i vojnicima Jugoslovenske vojske u nemačkim zarobljeničkim logorima, vidi: Jennie Lebl, Jevreji iz Jugoslavije ratni zarobljenici u Nemačkoj. Spomen.album, pola veka od oslobođenja 1945-1995-A Memorial of Yugoslavian Jewish Prisoners of War. Half a cantury after Liberation 1945-1995, Tel Aviv, 1995.
- 5 Ž. Lebl, Do „konačnog rešenja“.Jevreji u Beogradu 1521-1942, 333.
- 6 Prema poslednjem popisu stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji izvršenom 1931. godine u njoj je živelo 68405 Jevreja. Procene stvarnog broja Jevreja na njenim teritorijama kreću se od 70.000 do preko 82. 000; Jaša Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945., 14, 84, 201-202; Holm Sundhassen, Jugoslawien, u: Dimension des Voelkermords. Die Zahl der juedischen Opfer des Nationalsozialismus, Wolfgan Benz (hrbg.), Muenchen 1991, 312, 330; Nebojša Popović, Jevreji i Srbiji 1918-1941, Beograd 1997, 195, 196.
- 7 Milan Koljanin, „Tokovi 'konačnog rešenja jevrejskog pitanja' u Jugoslaviji“, u: Seminar o holokaustu, Zbornik radova, Novi Sad 2009, 47-48.
- 8 N. Popović, Jevreji u Srbij., 11-24.
- 9 Kakav je bio, na primer, Jugoslovenski narodni pokret "Zbor" čiji vođa je bio Dimitrije Ljotić, ili hrvatski ustaški pokret, što će pokazati svojim delovanjem tokom Drugog svetskog rata. O Ljotiću v.:Mladen Stefanović, Zbor Dimitrija Ljotića 1934-1945, Beograd 1984; O ustaškom pokretu i NDH vidi: Ladislav Hory-Martin Broszat, Der Kroatische Ustascha-Staat 1941-1945, Stuttgart, 1964; Gerd Fricke, Kroatien 1941-1945. Der "USK" in der Sicht des deutschen Bevolmachtigten Generals in Agram Gleise von Horstenau, Freiburg, 1972; Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945, Zagreb 1977;Holm Sundhassen, Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941-1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie, Stuttgart, 1983.
- 10 Glavni zagovornik i kreator antijevrejskih mera bio je dr

Anton Korošec, ministar prosvete (i bivši ministar unutrašnjih poslova), katolički sveštenik i vođ slovenačke klerikalne Narodne stranke. Iako su neki članovi vlade bili protiv ovih mera, "zbog mira u kući" nisu glasali protiv njihovog uvođenja; Mihajlo Konstantinović, Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939-1941. Londonske beleške 1944-1945, Novi Sad 1998, 176, 181, 184 -190. Šire u: Милан Кољанин, Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941, Београд 2008, 404-462. М. Konstantinović je bio ministar pravde u vladi Cvetković-Maček, koja je 25. marta 1941. potpisala pristupanje Trojnom paktu. Dva dana docnije, vojska je uz masovnu podršku stanovništva, posebno u Srbiji, zbacila vladu, što je Hitler smatrao za ličnu uvredu, naredivši napad na Jugoslaviju. O tome vidi: Martin van Creveld, Hitler's Strategy 1940-1941. The Balkan Clue, London, New York, 1973, 139-177.

11 Harriet Pass Freidenreich, The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community, Philadelphia, 1978, 180; Pinkas jevrejskih opština Jugoslavije. Enciklopedija jevrejskih naselja od osnivanja do posle holokausta u Drugom svetskom ratu (rukopis prevoda na srpski), Yad Vashem-Memorijska ustanova za holokaust i herojstvo, Jerusalem, 5748-1988, 496-498; Ženi Lebl, Do "konačnog rešenja". Jevreji u Srbiji, Beograd, 2002, 238.

12 O jevrejskim izbeglicama u Jugoslaviji do 1941. v.: Milan Ristović, "Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938-1941", Istorija 20. veka, 1, 1996: Isti, У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945, Београд 1998. 23-64.

13 Mara Jovanović, Wir packen, wir auspacken..." u: Zbornik jevrejskog istorijskog muzeja, br. 4, Beograd, 1979, 246-174; Gabriele Anderl/Walter Manoschek, Gescheiterte Flucht. Der juedische "Kladovo -Transport" auf der Weg nach Palestina 1939-1942, Wien 1993.

14 Albert Vajs, 1905-1964. Spomenica, Beograd, 1965, 127. U ovaj broj treba svakako ubrojati i žrtve iz "Kladovskog transporta".

15 Peter Longerich (Hrsg.), Der Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945, Serie Piper, München-Zürich, 1989, 69.

16 Zločini fašističkih okupatora, 15, 31.

17 Венцеслав Глишић, Терор и злочини нацистичке немачке у Србији 1941-1944, Београд, 1970; Walter Manoschek, 'Serbien ist judenfrei'. Militärische Besatzungspolitik und

Judenvernichtung in Serbien 1941-42, München, 1993; Hennes Herr und Klaus Naumann (Hg.), Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944, Hamburg, 1995; Christofer Browning, The Fateful Months. Essay on the Emergency of the Final Solution, New York, 1985; Ženi Lebl, Do "konačnog rešenja". Jevreji u Beogradu 1941-1942, Beograd, 2001, 287-338.

18 Kristofer Brauning (Christofer R. Browning), "Konačno rešenje u Srbiji-Judenlager na Sajmištu-Studija slučaja", Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja-Beograd, Beograd 1992, 407.

19 V. : Christian Streit, "Wehrmacht, Einsatzgruppen, Soviet POWS and Anti-Bolshevism in the Emergence of the Final Solution", u: David Cesarani (Ed.), The Final Solution. Origins and Implementation, London and New York, 1994, 103-118.

20 O podeli jugoslovenskih teritorija v. : Ferdo Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd 1970; Klaus Olshausen, Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941, DVA, Stuttgart, 1973, 153-256.

21 Fikreta Jelić-Butić, Ustaše Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945. Zagreb 1977, 69-96.

22 Na ovoj funkciji se prvo nalazio Luftwaffengeneral Helmut Forster, koga je u junu 1941. zamenio General Ludwig von Schroder. Posle njegove smrti u leto iste godine na ovo mesto je postavljen vazduhoplovni general Dankelmann, koji je dužnost predao u drugoj polovini septembra 1941 generalu Franz Bohme-u. Njega je na položaju u decembru 1941. zamenio general Bader. O okupacionoj upravi u Srbiji vidi: F. Čulinović, Okupatorska podjela, 378-394.; D. G. Erpenbeck, Serbien 1941. Deutsche Militäerverwaltung und Serbischer Widerstand, Studien zur Militargeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung, Osnabruck, 1976; C. Browning, „Harald Turner und die Militärverwaltung in Serbien 1941-1942“, In: D. Rebenisch; K. Treppe (Hg.): Verwaltung kontra Menschenführung im Staat Hitlers. Goettingen 1986, 315-373.

23 Čulinović, n.d., isto.

24 O ovome v.: W. Manoschek, "Serbien ist judenfrei", 155-168; W. Manoschek, "Gehst mit Juden erschossen?" Die Vernichtung der Juden in Serbien". In: Hannes Heer - Klaus Naumann (Hg.), Vernichtungskrieg Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944, Hamburg, 2. Aufl., 1995, 39-56; W. Manoschek -Hans Safrian, "717/117. ID. Eine Infanterie-Division auf dem Balkan", u: Hannes Heer / Klaus Neumann (Hg.), Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 - 1944, Hamburg, 1995, In:

Vernichtungskrieg..., 359-365.

25 Zločini fašističkih okupatora, 1, 2.

26 Бранислав Божовић, Специјална полиција у Београду 1941-1944, Београд 2003, 40-43.

27 Zločini fašističkih okupatora, 1-2: Milan Koljanin, Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941 - 1944, Beograd, 1992, 23; Walter Manoschek, "Serbien ist judenfrei". Militaerische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941-42, Munchen, 1993, str.35.

28 Walter Manoschek, "Gehst mit Juden erschossen?". Die Vernichtung der Juden in Serbien, u: Hannes Heer / Klaus Neumann (Hg.), Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941 - 1944, Hamburg, 1995, str. 39.

29 Potpisnici naredbi protiv Jevreja u Beogradu bili su šef Operativne komande SS. Major K.L. Kraus i njegov zamenik SS-major Karl Hinze, koji je bio na čelu beogradskog GESTAPO-a.

30 Prvi komesar bio je Oto Winzent (pravo ime Franz Riegler), koga je kasnije zamenio Egon Sabukoschek; Ženi Lebl, Do „konačnog rešenja“. Jevreji u Beogradu 1941-1942, Beograd, 2001, 289-291.

31 Isto, 306, 307. Na čelo ovog tela postavljen je od strane nemačkih vlasti Benjamin Flajšer, koga je zbog bolesti zamenjivao Emil Dajč.

32 On the territories of Serbia occupied by Germans, including Banat 1941. lived 16.700 Jews. About Holocaust in occupied Serbia see: The Crimes of the Fascist Occupants and their Collaborators Against the Jews in Yugoslavia, Belgrade 1957; Venceslav Glišić, Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944 (Terror and Crimes of Nazi Germany in Serbia 1941-1944), Belgrade, 1970; Christopher R. Browning, Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution (revised Edit.), New York-London, 1991; Walter Manoschek, "Serbien ist judenrein".....Holm Sundhaussen, Jugoslawien, in W. Benz (Hrg.) "Dimension des Volkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des nationalsozialismus, Munchen 1991, 325-326.

33 Zločini fašističkih...str.2.

34 Jaša Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata (dalje: Jevreji Jugoslavije), Beograd, 1980, str.59, 61.

35 Pun naziv bio je Odsek za Jevreje Odeljenja Specijalne policije Uprave Grada Beograda, a komesar je Jovan-Joca Nikolić. JIM, Branislav Božović, Jevrejska policija Odeljenja Specijalne policije u Beogradu, 2001-2 (rukopis).

36 J. Romano, n.d, str. 62 - 65; Zločini fašističkih..., str. 46 - 51.

37 Zločini fašističkih..., str. 7.

38 Zločini...str. 7.

39 J. Romano, n.d., str. 14; Holm Sundhaussen, „Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus“; u: Dimension des Volkermords..., str. 313.

40 J. Romano, n.d., 63; Zločini fašističkih..., str. 9-15; B. Ivković, „Uništenje Jevreja i pljačka njihove imovine u Banatu 1941 - 1944“, u: Tokovi revolucije I, Beograd, 1967; Karl-Heinz Schlarp, Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941- 1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa, Stuttgart, 1986, str. 294-302.

41 U nekim mestima u Banatu, hapšenja su, pre uključivanja Gestapa obavljali pripadnici folksdojčerskih organizacija.

42 Branislav Božović Beograd pod Komesarskom upravom 1941, Beograd, 1998, 36,37. Kasnija kvota koju je odredio glavni vojnoupravni komandant za Srbiju general Franz Bohme na osnovu Hitlerovog naređenja od sredine septembra 1941, bila je za svakog ranjenog nemačkog vojnika 50 streljanih talaca, ubijenog streljanih 100 talaca ; Manfred Messerschmidt, „Rassistische Motivation bei der Bekämpfung des Widerstandes in Serbien“ in: Fascismus und Rassismus. Kontraversen um Ideologien und Opfer; Hrsg. Von W. Rohr u.a. Berlin 1992, 322,323.

43 Tako je , na primer u blizini Šapca 12. i 13. septembra streljano oko 400 Jevreja muškaraca, domorodaca, izbeglica i oko 160 Roma; 7. oktobra su pripadnici 717 pešadijske divizije Wehrmachta u Kraljevu streljali 1,800 civila, 21 oktobra u Kragujevcu ubijeno je 2,300 civila-talaca; Šapcu i okolini je 1. Komp. Des Poliz. Res. Bat. 64 u KZ Šabac streljala oko 1000 lica, dok je u akcijama „čišćenja“ 342. pešadijska divizija pod komandom generala Hinghofera streljala 2,200 civila. Samo u periodu od početka avgusta 1941. do sredine februara 1942 streljano je u Srbiji 20,149 civila-talaca; Manfred Meserschmidt, n.d 326; W. Manoschek „Serbien ist judenfrei...“, n.d. 78,79; Milan Koljanin, Nemački logor na Beogradskom Sajmištu 1941-1944, ISI, Beograd, 1992, 38-39.

44 Zločini fašističkih..., 8; Ž. Lebl, Do konačnog rešenja...310.

45 M. Meserschmit, n.d., isto.

46 Die Ermordung, 276, 287, dok. 119, Brief des Chefs der Ziwwilverwaltung in Serbien, Turner, an den SS-Gruppenführer Hildebrandt: Judenerschiessung in Serbien, 17. 10. 1941.

47 M. Koljanin, n.d. 39.

48 Procene ubijenih Jevreja u ovom logoru kreću se između 7,000 i 8,000; M. Koljanin, n.d. 61, 62; Ž. Lebl, Do „konačnog

rešenja“ ... 328, 329. Izbor beogradskog Sajma, na manje od 1km od centra grada, bio je u funkciji zastrašivanja stanovništva. C. Browning, *Fateful Months. Essay on the Emergence of the Final Solution*“, Rev. Ed. New York, London 1991, 82.

49 „...Judenfrage, ebenso wie die Zigeunerfrage vollig liquidiert. Serbien ist einziges Land, in dem Judenfrage und Zigeunerfrage gelöst“ . Cit. po W. Manoschek, „Serbien ist judenfrei“, 195.

50 Keine Judenfrage Mehr. Nur Juden in Mischehen“) Keine Judenfrage Mehr. Nur Juden in Mischehen“. Cit. Po : Ž. Lebl, Do „konačnog rešenja...“, 322.

51 J. Romano, n.d. 40, navodi ba je ubijeno 210 Jevreja sa Kosova i Metohije, 260 iz Sandžaka i 13, 500 iz Bačke i Baranje.

52 M.Koljanin, „Tokovi 'konačnog rešenja jevrejskog pitanja', 54-55.

53 O kolaboraciji u Srbiji v.: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 217-228; 245-252; 363-431; 455-595; M. Ristović, „General Milan Nedić-Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941-1944“. In: Erwin Oberlander (Hrsg.) *Autoritare Regime in Ostmittel-und Sudosteuropa 1919-1944*, Padreborn-Munchen-Wien-Zurich, 2001 633-689.

54 Б. Божовић, *Страдање Јевреја*, 208-219.

55 Б. Божовић, *Страдање Јевреја*, 257-265.

56 Б. Божовић, *Страдање Јевреја...*, 277- 279.

57 Teritorijalna nadležnost UGB je bila bitno smanjena izuzimanjem Pančeva i Zemuna, i obuhvatala je preostalih deset opština. U obnovi rada UGB i policijskog aparata posebno je bila važna uloga Dragomira-Dragog Jovanovića, bivšeg pomoćnika upravnika UGB i savetnika Ministarstva unutrašnjih poslova, ličnosti koja je imala puno poverenje okupacionih vlasti, posebno Hansa Helma, načelnika odeljenja GESTAPO-a u Operativnoj grupi za Jugoslaviju i Karla Krausa šefa Operativne komande GESTAPO-a i SD za Srbiju. Jovanović je bio postavljen za „izvanrednog komesara“ za Beograd. On je stajao i iza promene imena policijskog aparata u Beogradu dajući im novo ime: Specijalna policija; Бранислав Божовић, *Специјална полиција*, 12-16.

58 Na ovom položaju nalazio se od početku okupacije do januara 1942, dr Wilhelm Fuchs, koga je na tom mestu zamenio i ostao na njemu do aprila 1944. godine zloglasni SS-general August von Meysner; isto, 76-80; W. Manoschek, n.d. 175 (SRPSKO IZDANJE!!!)

59 Ženi Lebl, Do „konačnog rešenja“, 290-291.

60 Б. Божовић, *Страдање Јевреја*, 230-323; Venceslav Glišić,

Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944, Beograd, 1970, 67; Zbornik dokumenata NOR, I, 1, 571.

61 Б. Божовић, *Страдање Јевреја*, 209-214..

62 Vojni Arhiv (ranije: AVJ), Nedićeva arhiva (Nda), k-1, f 9. Predsedništvo ministarskog saveta, 1/9-5, „Osnovi jugoslovenske propasti i nacionalnog preporoda srpstva“, 1942.

63 Ženi Lebl, Do „konačnog rešenja“. Jevreji u Beogradu 1521-1942, Beograd, 2001, 287-338.

64 V.: Logor Banjica- Logoraš. Knjige zatočenika Beograd-Banjica (1941-1944) I, II, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 2009.

65 Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја*, 300, 301.

66 Isto, 308.

67 Ž. Lebl, Do „konačnog rešenja“, 312-315.

68 Б. Божовић, *Страдање Јевреја*, 186 i dalje.

69 Najpotpuniju istoriju logora Sajmište dao je Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944*, , Beograd 1992. Takođe, v.: Menachem Shelach, „Sajmište. An Extermination Camp in Serbia“, u: *Holocaust and Genocide Studies* 2 (1987), 243-260; Cristopher Browning, „The Final Solution in Serbia. The Semlin Judenlager. A Case Study“, *Yad Vashem Studies*, XV, Jerusalem 1983; isti: *Fateful Months. Essay on the Emergence of the Final Solution (Revised Edition)*, New York-London, 1991. 321-327.

70 U njemu su bili zatočeni i Romi.

71 Ženi Lebl, Do „konačnog rešenja“, 328;

72 U neposrednoj blizini bio je i radni logor Organizacije Tot (Arbeitslager OT);

Deo logora bio je i prijemni logor za zarobljenike (Anfanglager Semlin). Zatočenici koji nisu streljani kao taoci, ili prebačeni u logore u Rajhu i na teritoriji Poljske, postali su deo višemilionske prinudne i „dobrovoljne“ radne snage za nemačku ratnu privredu. Logor je iz „taktičkih razloga“ samo formalno, bez ikakve suštinske promene početkom 1944. godine prebačen u nadležnost Poverenika rajhsfirera SS-a za Hrvatsku SS generala Kamerhofera, a zatim maja 1944. službe bezbednosti NDH. M. Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944*, 293-300.

73 W. Manoschek, „Serbien ist...“, 63- 86.

74 Ženi Lebl, Do konačnog rešenja, 328;

75 H. J. Hoppe, *Bulgarien-Hitlers eigenwilliger Verbundeter*, Stuttgart 1979, 121-124; Мирко Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика у Србији 1941-1944*, Beograd 1989, 57-63; 81-100.

76 Ženi Lebl, Do "konačnog rešenja". Jevreji u Srbiji, Beograd, 2002, 179-190. Podaci koje navodi autorka, 187, po jednom, i 152 lica po drugom izvoru.

77 F. Čulinović, Okupatorska podjela...523-527; Venceslav Glišić, „Albanizacija Kosova i Metohija 1941-1945“ u: Srbi i Albanci u XX veku, Zbornik radova, Beograd 1991, 280-287.

78 Zločini, 131-132; 134-135; Ž. Lebl, Do „konačnog rešenja“, 243; Nenad Antonijević, „Holokaust na Kosovu i Metohiji i njegov kontekst“, Izraelsko-srpska naučna razmena u izučavanju holokausta. Zbornik radova s naučnog skupa, Jerusalem, Jad Vašem, 15-20. jun 2006, 395-401.

79 Ženi Lebl, Do „konačnog rešenja“, 135.

80 F. Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd 1970, 558-566; 579-582; Josip Mirnić, "Mađarski okupacioni režim u Jugoslaviji". In: Les systemes d'occupation en Yougoslavie 1941-1945, Belgrad 1963, 425-493.

81 Sandor Vegh, "Le systeme du pouvoir d'occupation allemand dans le Banat Yougoslave 1941-1944". In: Le systemes..., 495-561.

82 U Bačkoj je bilo otvoreno nekoliko logora za internaciju, kao što je bio logor na Palićkom putu u Subotici, u Starom Bečeju, Adi, u Begeču, Bačkoj Topoli, Odžacima, Viziću.

83 Potvrdu da je deda ili otac plaćao opštinski prirez između 1870 i 1880 na teritoriji Mađarske, dokaz o "moralnom vladanju" i nacionalnom opredeljenju za vreme 1918-1941; Zločini, 142, 143.

84 Звонимир Голубовић, Рација у Јужној Бачкој 1942. године, Novi Sad, 1992; isti, "Genocid nad Srbima i Jevrejima u Bačkoj januara 1942.", Vojnoistorijski glasnik, 167, 168.

85 Zločinifašističkih okupatora, 182-188.

86 Milan Koljanin, "Jevreji-žrtve rata 1941-1945.u Vojvodini", u: Istina..., Zbornik radova, Novi Sad 2004, 202; Ljubivoje Cerović i dr., Na putu ka istini, 303-304.

87 Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945, Zagreb, 1977, str.106. J. Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodno-oslobodilačkog rata, Beograd 1980, str. 14, daje podatke o broju Jevreja u NDH koji se kreću oko 40.000.

88 Danilo Fogel, Jevrejska zajednica u Zemunu. Hronika (1739-1945), drugo dopunjeno izdanje, Zemun, 2007, 124-130.

89 Na teritoriji satelitske Nezavisne Države Hrvatske, (u čiji sastav su ušle, pored Hrvatske, Bosna i Hercegovina i srpski Istočni Srem) progoni i ubijanje Jevreja (kojih je bilo na tim teritorijama oko 39.500), Srba i Roma su počeli odmah po

proglašenju "nezavisnosti, 10. aprila 1941, da bi već krajem aprila bio otvoren i prvi logor ("Danica" kod Koprivnice) a 26. juna donesen je vanredni zakon o osnivanju logora. Rasni zakoni i dugi niz zakonskih akata "legalizovali" su mere "konačnog rešenja" jevrejskog i srpskog pitanja u NDH. Jasenovac, sistem logora za masovno uništenje Jevreja, Srba i svih protivnika ustaškog režima, osnovan je u leto 1941. i u njemu je stradalo oko 20.000 Jevreja.

90 O ustaškoj antisemitskoj politici i praksi v. u : Zločini fašističkih okupatora..., 54-113; Hory. L.- Broszat M., Der Kroatische Ustascha Staat, Stuttgart, 1964; Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945, Zagreb 1977, 178-186; Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac, 1-3, Beograd-Jasenovac, 1986-1987; Ivo i Slavko Goldstein, Holokaust u Zagrebu, Liber, Zagreb 2001.

91 Danilo Fogel, n.d. 141.147.

92 Mladenko Kumović, Stradanje sremskih Jevreja u holokaustu, Novi Sad 2007, 250-251; Lj. Cerović i dr., Na putu ka istini., 251; M.Koljanin, „Tokovi 'konačnog rešenja jevrejskog pitanja', 51.

93 O ovom evropskom fenomenu . v. David Cesarani and Paul A. Levine (ed.), 'Bystanders' to the Holocaust .A Re-evaluation, London-Portland Or., 2000.

94 Zločini fašističkih... 42. R. Hilber, The Destruction .of European Jewe, Chicago, 1961, 683.

95 Pavle Dželetović-Ivanov, Jevreji Kosova i Metohije, Beograd 1988, 139, 140.

96 Ženi Lebl, Plima i slom ,312,385.

97Arhiv Vojske Jugoslavije, Nr. 23/4 a-1, k 551, Telegram perfekta Scassellati-ja guverneru Dalmacije G. Bastianini-ju, Kotor, 20. juli 1941; Ibid. Nr. 34/4a, k 551, Gab. 552, Scassellati -G. Bastianiniju, 28. juli 1941.

98 O logoru Ferramonti vidi: : Francesco Folino, Feramonti un lager di Mussolini. Gli internati durante la guerra, Cosenza, 1985; Carlo Spartaco Capogreco, "I campi di internamento fascisti per gli ebrei (1940-1943)", Storia contemporanea, anno XXII, Nr. 4, agosto 1991.

99Jedan takav slučaj u okupiranom Beogradu navodi Ruth Bettina Birn u svom radu Austrian Higher SS and Police Leaders and their Participation in the Holocaust in the Balkans, Holocaust and Genocide Studies, Vol. 6, No. 4, 1991, str. 359, 369, nap. 65. 100AJ 370, AKJ Ankara, f 37, dos. 14, pov. bvr. 984,Unutrašnje prilike u Jugoslaviji. Izveštaj vrhovnog rabina g. dr Isaka Alkalaja "Naši doživljaji i utisci o poslednjim događajima u Jugoslaviji", 14. juli 1941.

101 JIM, k 63, Jevrejska opština Zagreb/1943, f 1, pismo dr.L. Glesingera, Zagreb, 2. novembar 1945.

102 Zločini fašističkih... str. 42.

103 Tako je pred hapšenje svih Jevreja u Makedoniji u martu 1943. sekretara jevrejske zajednice u Skoplju Josefa-Papa Alalufa upozorio na opasnost sekretar skopske opštine Železkov, savetujući ga da beži.: Ženi Lebl, n.d. str. 372.

104 Ž. Lebl, izjava autoru, januara 1997. u Beogradu. Ministar rada u marionetskoj vladi Milana Nedića penzionisani general Čolak-Antić izdao je uverenje svom klasnom drugu bivšem komandantu garnizona u Pančevu pukovniku Avramu Berahi, koje je potvrđeno od nemačkih okupacionih vlasti, da se sa svojom suprugom izuzima od protivjevrejskih propisa, da može da se kreće slobodno, bez žute trake. Ova intervencija je omogućila da Beraha sa suprugom preživi rat u Beogradu ; Dr. Isak Eškenazi, n.d. str. 18.

105 JIM, Dosije pravednika, pismo P. Vasića dr Lavoslavu Kadelburgu, 18. oktobar 1994.

106 Jaša Almuli, „Šta je to Jevrejin?“, Politika, 6. maj 1989

107 Jaša Almuli, „Pejićevi postaju „pravednici“, Politika, 3. maj 1989.

108 JIM, Dosijea „Pravednika“; Milan Ristović, U potrazi...65-82; „Bez žute trake“, Večernje Novosti, dec. 1959, Jaša Almuli, „Život i stradanje“, Politika, 8. maj 1989. Od 1964. do januara 1996, 135 lica iz Jugoslavije (od kojih 75 iz Srbije) primilo je medalju „Pravednika među narodima“. Do 2010. broj „pravednika“ iz Srbije je 128. I mešoviti brakovi „arijevaca“ i Jevreja bili su kakva-takva zaštita i za Jevreje i u NDH. Poseban vid iznudenog bekstva u drugi identitet bile su i konverzije najčešće u katolicizam i islam u Hrvatskoj i Bosni. Neposredno pred početak II svetskog rata nekoliko stotina zagrebačkih Jevreja je prešlo na katolicizam, što je izazvalo proteste njihovih sunarodnika. U Sarajevu je 1941. zbog straha od ustaških pokolja 190 Jevreja prešlo na katolicizam i islam (svega 6 na pravoslavlje, koje s obzirom na ustašku protivrpsku politiku nije ni moglo da bude neka zaštita). Međutim, ustaški rasni zakoni su poništavali mogućnost promene statusa Jevreja promenom konfesije.

109 Izraelska skupština (Kneset) donela je 1953. godine zakon po kome se licima koja su rizikujući svoj život pomagala u spasavanju progonjenih Jevreja tokom Drugog svetskog rata dodeli u znak zahvalnosti posebna „medalja pravednika među narodima“; Mordecai Paldiel, „To the Righteous among the Nations Who Risked Their Lives to Rescue Jews“, Yad Vashem

Studies XIX, 1988, str.402-425. Po podacima jerusalimskog memorijalnog centra „Yad Vashem“ do početka 1991. godine „medalja pravednika“ imalo je 135 Jugoslovena, od čega više od polovine sa područja Srbije.

Dr Milan Koljanin

JEVREJSKA ZAJEDNICA U SRBIJI I JUGOSLOVENSKOJ DRŽAVI (1918-1941.)

Jevreji u Kneževini, zatim Kraljevini Srbiji bili su malobrojni i nisu imali tako istaknutu ulogu u društvenoj, pre svega privrednoj, strukturi kao u srednjoj i istočnoj Evropi. Ipak, oni su sačinjavali znatan deo gradskog stanovništva, pre svega u Beogradu, a imali su i značajno mesto u poslovanju, uglavnom u trgovini. Svojim mestom stanovanja, ali i celim svojim društveno-ekonomskim i kulturnim životom Jevreji su relativno dugo ostali kompaktna etnička i verska grupa uglavnom odvojena od svog društvenog okruženja.

U ustaničkoj Srbiji u vreme Prvog srpskog ustanka Jevreji su živeli isključivo u gradovima, uglavnom u Beogradu gde je 1804. godine živelo oko 1.000 Jevreja. U vreme sloma Prvog ustanka 1813. sa ostalim građanima i oni su izbegli pred turskom osvetom. Posle Drugog srpskog ustanka 1815. tokom duge vladavine kneza Miloša obnavljao se i život jevrejske zajednice. Obnovljen je rad beogradske Jevrejske opštine, a septembra 1819. svečano je osvećena obnovljena zgrada sinagoge. Počela je sa radom i škola za jevrejsku decu koje su podučavali verski i svetovni učitelji. Prema poreskom popisu 1827. vidi se da je bilo 22 učitelja, sveštenika i đaka koji su bili oslobođeni plaćanja poreza.

Jevreji su živeli gotovo isključivo na Jaliji i Dorćolu, dunavskom delu beogradske varoši. Na čelu opštine bio je kmet koji je sa ostalom članovima opštinske uprave brinuo o sinagogi i školi i predstavljao je opštinu pred vlastima. On je prijavljivao

poreske glave i prikupljao porez koji je predavao vlastima dva puta godišnje (na Đurđevdan i Mitrovdan), kao i ostali obveznici. Bio je odgovoran i za jevrejske trgovce i zanatlije koji dosta dugo nisu bili članovi esnafa i nisu smeli da uzimaju u radnje šegrt i kalfe nejevreje.¹

Posle sticanja autonomije hatišerifima 1830. i 1833, što je potvrđeno i Ustavom 1838, u Srbiji se postepeno povećavao broj Jevreja, pre svega u Beogradu. Po spisku zanatlija iz 1836. godine među beogradskim Jevrejima upadljivo najbrojniji bili su trgovci (boltadžije), njih 80. Osim njih bilo je pet tenećedžija (limara), četiri sarafa (menjača), četiri kazasa (gajtandžija), tri terzije (krojača), dvojica mehandžija, dva komisionara, dva bakalina, jedan duvandžija i jedan magazindžija. Prema spisku poreskih glava varoši beogradske iz februara 1837, među 1.322 poreske glave bilo je i 132 (10%) Jevreja. Na povećanje broja Jevreja pre svega je uticala politika kneza Miloša koji nije pravio razlike među svojim podanicima po veri. Pri tome je bio blagonaklon prema Jevrejima među kojima je imao i bliske poslovne i lične prijatelje. Iz inostranstva je pozivao zanatlije i stručnjake iz raznih oblasti da se nasele u Srbiji gde će dobiti srpsko podanstvo.

Knez Miloš je jednom svojom privilegijom dodelio Jevrejima izuzetan položaj tako da nisu snosili iste obaveze kao ostali građani.

Oko toga se početkom tridesetih godina vodila prepiska između kneza i Uprave varoši Beograda koja je bila u nedoumici kako da postupa. Usto, prema kneževom "Objavljeniju", za sve sporove sa Jevrejima bila je nadležna samo njegova kancelarija. Posle nekoliko godina kneževa privilegija je po-

Knez Miloš Obrenović - vladar Srbije pod kojim su Jevreji imali izuzetna prava i zaštitu

vučena i Jevreji su od 1836. podlegali istim obavezama kao i ostali građani. U Miloševoj Srbiji podstican je kulturni napredak Jevreja. “Knjažesko - srbska tipografija”, prva štamparija obnovljene Srbije, koja je počela sa radom 1832. godine, nabavila je i “čivutska” slova i njima su već 1837. štampane tri

jevrejske knjige. Štamparija se brzo pročula tako da su u njoj štampali svoje knjige ne samo Jevreji iz Srbije, nego i iz Bosne, Bugarske i drugih delova Osmanskog carstva, čime je vršen veliki kulturni uticaj i na druge balkanske Jevreje.

Prihvatanje Jevreja u srpskoj sredini označavano je i prihvatanjem jevrejskog samoidentifikovanja, odnosno zamenom turskog naziva Čifut(in) ili Čivut(in) nazivom Jevrej(in), kako su oni sebe nazivali. I u srpskoj jevrejskoj zajednici je tekla društvena diferencijacija tako da nije bio mali broj siromašnih koji su se bavili slabo plaćenim zanimanjima ili su bili najamni radnici. Prema popisu esnafa u Beogradu 1838. godine, među 179 jevrejskih poreskih glava bilo je 20 krajnje siromašnih. Na spisku od 68 Jevreja-turskih podanika u Srbiji 1855, bilo je 10 nadničara, 8 sluga i 8 amala (nosaa).

Izgradnja institucija nacionalne države zahtevala

je unifikaciju uprave i poslovnog života koji su se sukobljavali sa otporima tradicije. Srpska čaršija, iako raznorodnog porekla, ubrzano je dobijala srpsku nacionalnu fizionomiju čime su i razlike između Jevreja i njihovog okruženja postajale uočljivije. Kao i u ostalim evropskim zemljama, i u Srbiji se poslovni i životni ritam zasnivao na hrišćanskom kalendaru. Stoga je došlo do nesuglasica na pitanju neradnih dana, koji su bili različiti za hrišćane i za Jevreje. Oni su bili prinuđeni da prihvate unifikaciju i na ovom polju koja je u Srbiji uvedena krajem 1839. Novi korak u integraciji Jevreja u srpsko društvo označen je donošenjem *Uredbe o esnafima* 1847. kojom su uređeni odnosi u ovoj oblasti. Jevreji su uključeni u esnafsku organizaciju, ali sa dosta teškoća.²

Manifestacije antisemitizma u Srbiji uglavnom su bile izraz otpora srpske trgovačke i zanatske čaršije prema poslovnim konkurentima, kao i ksenofobičnosti predominantno agrarnog društva. Kao i u ostalim oblastima društvenog razvoja, balkanske zemlje su u odnosu na razvijene evropske zemlje kasnile i u pogledu građanskih sloboda, uz ostalo i u uspostavljanju pune ravnopravnosti svojih jevrejskih građana. Treba pri tome imati u vidu da su tek od sredine devetnaestog veka Jevreji stekli puna građanska prava u većini zemalja zapadne i srednje Evrope.

Uticaj srpske trgovačke i zanatske čaršije u odnosu prema jevrejskim poslovnim konkurentima posebno se osetio u vreme vlade kneza Aleksandra Karađorđevića i Ustavobranitelja, kao i druge vlade kneza Mihaila. Srpski trgovci i zanatlije naročito su se žalili protiv Jevreja-stranih podanika, koji su bili zaštićeni kapitulacijama, međunarodnim ugo-

vorima Turske, koje je Srbija kao njena vazalna kneževina morala da poštuje. Već 1844. ograničeno je Jevrejima poslovanje i posedovanje nekretnina van Beograda pa su mnogi morali da okončaju svoje poslovanje i isele se u Beograd ili van zemlje. Sredinom 1845. u Beogradu je živelo ukupno 1.476 Jevreja, od kojih je 129 imalo kuće i dućane, a 235 nije imalo nikakve nekretnine. Sprečavano je i stalno nastanjivanje novopridošlih Jevreja u Srbiju, mada to ograničenje nije strogo poštovano. To je potvrđeno novim zakonom 1856. godine.

Odmah po povratku na vlast 1859. godine, stari knez Miloš ukinuo je dekretom protivjevrejske zakone. Međutim, oni su obnovljeni u vreme njegovog naslednika kneza Mihaila. Zakonom usvojenim u Narodnoj skupštini 1861. ponovo je zabranjeno nastanjivanje Jevreja u unutrašnjosti Srbije. Najveći deo proteranih se nastanio u Beogradu dok je deo napustio Srbiju. Ipak, posle nekoliko intervencija predstavnika više evropskih zemalja i zahteva "Opšte jevrejske alijanse" srpska vlada je dekretom dozvolila ostanak Jevreja, odnosno povratak proteranim Jevrejima. Ograničenja u nastanjivanju i zapošljavanju u Srbiji nisu važila za jevrejske lekare, koji su odigrali veoma zapaženu ulogu u organizovanju njene medicinske (vojne i civilne) službe.

Srbi i Jevreji su bili upućeni na međusobnu saradnju. Zajednička ugroženost od turskih vojnih snaga i oslobodilački ratovi koje je Srbija vodila protiv Osmanskog carstva doprineli su zbližavanju i solidarnosti Srba i Jevreja u Kneževini. U srpskim gradovima Jevreji su zajedno sa Srbima bili izloženi raznim oblicima nasilja osmanskih vlasti što je dovelo do velikog sukoba početkom juna 1862.

Zbog turskog bombardovanja Beograda Jevreji su se privremeno iselili iz zemlje, uglavnom u Zemun. Oni su bili prisiljeni na to jer su se njihove kuće nalazile u neposrednoj blizini bedema beogradske tvrđave i bili su najjače izloženi turskoj artiljerijskoj vatri. Istovremeno, srpske trupe zaposle su jevrejsku mahalu koja im je služila kao otporna tačka tokom borbi tako da su Jevreji morali da se isele sa najnužnijim stvarima.

Proces iseljavanja Turaka, odnosno muslimanskog stanovništva, započet posle bombardovanja Beograda 1862, a završen predajom gradova u srpske ruke 1867, značio je veliku promenu njihove etničke strukture. Gradovi su veoma brzo postali izrazito srpski. U Beogradu je već 1862. srpsko i grčko-cincarsko pravoslavno stanovništvo činilo 89% svih hrišćana. Jevreji su sačinjavali 10,4% ukupnog stanovništva grada. Predaja preostalih gradova Kneževine u srpske ruke 1867. bila je značajna prekretnica i radostan događaj u kojem su sa ostalim stanovništvom učestvovali i beogradski Jevreji.

U političkom životu Srbije nije bilo organizovanih antisemitskih snaga, niti je antisemitizam bio raširen među stanovništvom. I pored antijevrejskih mera kneza Mihaila, u dinastiji Obrenovića nije bilo antisemitskih predrasuda, a zaslužni Jevreji su favorizovani. U vreme njegove vladavine, 1864, otvorene su dve državne jevrejske škole, za dečake i za devojčice. Srdačne odnose sa jevrejskom zajednicom i njenim predstavnicima nastaviće i njihovi naslednici Karađorđevići. Ustavom iz 1869. svim srpskim građanima garantovana je sloboda i pravo na imovinu i svi su postali jednaki pred zakonom. Iako je pravoslavna vera bila službena, sve druge priznate vere bile su dozvoljene i zaštićene zako-

nom, među njima i jevrejska. Poštovanje jevrejske vere i običaja nije bilo samo formalno, nego je poštovano, čak i u odnosu prema jevrejskim osuđenima.

I pored ustavnih odredbi, Jevrejima su ostala ograničenja stanovanja i posedovanja imovine van Beograda jer su ostali na snazi antijevrejski zakoni iz 1856. i 1861. Jevreji su prema ustavu iz 1869. imali vojnu obavezu, ali do ratova 1876-1878. nisu mogli da steknu oficirski čin. Tokom ovih ratova oni se istakli kao hrabri vojnici i pripadnici vojnog saniteta. O društvenoj prihvaćenosti Jevreja i ugledu koji su pojedinci imali svedoči i činjenica da je na izborima za Veliku narodnu skupštinu 1877. među osam poslanika iz Beograda najvećim brojem glasova izabran i jedan Jevrein.

Navedeni oblici diskriminacije pogađali su Jevreje sve do međunarodnog priznanja nezavisnosti Srbije na Berlinskom kongresu 13. jula 1878. Članom 34 mirovnog ugovora velike sile su priznale nezavisnost Kneževine Srbije obavezujući je uslovima, koji su izloženi u narednom članu ugovora. Po 35. članu ugovora u Srbiji razlika u veri i veroispovesti neće moći da bude smetnja da neko iz tog razloga bude sprečen da uživa svoja građanska i politička prava, da ne bude primljen u javne službe i da obavlja razne zanate i zanimanja "ma u kome mestu to bilo". Građanima Srbije svih veroispovesti zajamčena je sloboda i javno vršenje crkvenih obreda, i slobodno hijerarhijsko uređenje.³

Puna građanska ravnopravnost srpskih Jevreja garantovana je ustavom od 1888. godine, jednim od najliberalnijih ustava tog doba u Evropi. Naredne decenije obeležene su ubrzanim napretkom i inte-

gracijom Jevreja u srpsko društvo. Ubrzani razvoj delovao je na Jevreje i na njihovo društveno okruženje stvaranjem nove socijalne strukture u kojoj su poreklo i tradicija sve više gubili trku sa novim vrednostima građanskog društva.

Posle sticanja nezavisnosti u Srbiji su antisemitski ispadi pojedinaca i napisi u štampi bili relativno retki. Pokazalo se da su oni najčešće bili deo političke borbe i služili su diskvalifikaciji protivnika. Srpska sredina imala je donekle različit stav prema Jevrejima koji su već generacijama živeli u Srbiji, među kojima su preovlađivali Sefardi, i prema novodošlim, najčešće aškenaskim Jevrejima iz Austro-Ugarske. Sa starosedelačkim Jevrejima se zajedno živelo generacijama, delilo se zlo i dobro, dok su novopridošli donosili novi duh, običaje i navike, strane ne samo Srbima, nego i samim sefardskim Jevrejima od kojih su se razlikovali ne samo po jeziku, nego i po običajima, mestu stanovanja i sahranjivanja. Sve do 1912. zvanični jezik u beogradskoj Aškenaskoj opštini bio je nemački.

Sticanje pune građanske ravnopravnosti odrazilo se na brz porast jevrejskog stanovništva u Srbiji, ali je taj broj ostao relativno mali. Porast bio je najvidljiviji u gradovima, uglavnom u Beogradu u kome orijentalno nije lako ustupalo mesto evropskom. Od sredine sedamdesetih godina brzo se uvećavao broj Jevreja u Srbiji i uvećavalo se njihovo učešće u ukupnom broju stanovnika: 1874. bio je 2.049 Jevreja (0,15% od 1.353.890 stanovnika Srbije). Posle deset godina broj se skoro udvostručio: 1884. bilo ih je 4.160 (0,21% od 1.901.736 stanovnika). Prema popisu od 1890. u Srbiji je živelo 4.652 Jevreja (0,22% od 2.161.961 stanovnika), da bi taj broj 1900. godine narastao je na 5.729 (0,23%

od 2.492.882 stanovnika). Tokom narednih deset godina broj Jevreja sporije se uvećavao i opalo je njihovo učešće u ukupnom broju stanovnika: 1910. godine od 2.911.701 stanovnika Srbije bilo je 5.997 (0,2%) Jevreja.

Preko četiri petine srpskih Jevreja živelo je u Beogradu. Njihov broj je neprekidno rastao, ali je opadalo učešće Jevreja u ukupnom broju stanovnika zbog velikog mehaničkog priliva ljudi u srpsku prestonicu. Među 27.605 stanovnika 1874. godine živelo je 1.754 Jevreja (6,35%); 1884. godine od 35.483 stanovnika njih 2.177 (6,14%) bili su Jevreji; 1890. godine od 54.249 stanovnika bilo je 2.729 (5,03%) Jevreja. U narednoj deceniji porast jevrejskog stanovništva Beograda bio je brži nego kod ostalih: 1900. godine od 69.769 stanovnika bilo je 3.730 (5,34%) Jevreja. Posle deset godina, 1910, nastavljeno je povećanje broja Jevreja, ali nešto sporije nego ostalih: od 89.876 stanovnika Beograda njih 4.193 (4,66%) bili su Jevreji. Kao i ranije, uglavnom su živeli na Dorćolu gde su sačinjavali jednu četvrtinu stanovništva.

Od poslednje trećine devetnaestog veka trajao je period intenzivne jezičke akulturacije Jevreja i zamene jevrejsko-španskog, nemačkog i mađarskog jezika srpskim. Intenzivno se razvijao kulturni i društveni život Jevreja, a njihovo učešće u privrednom i kulturnom životu bilo je sve značajnije. Izraz takvog odnosa bilo je i delovanje Srpsko-jevrejskog pevačkog društva osnovanog 1879. u Beogradu pod imenom Prvo jevrejsko pevačko društvo. Ovaj hor je imao značajno mesto u kulturnom životu Beograda kako pre, tako i posle 1918. godine. Iako su početkom osamdesetih godina dva jevrejska poslanika ušla u narodnu skupštinu, učešće Jevreja u

javnom životu je bilo ograničeno.

Integracija Jevreja u srpsko društvo kao "Srba Mojsijeve vere" nije značila asimilaciju, nego dvostruku identifikaciju u kojoj su se dopunjavali jevrejski i srpski identitet, koje nije lako razdvojiti. Asimilaciji je stajala na putu i čvrsta povezanost srpstva sa pravoslavljem, a izuzetno retko Jevreji su svoj srpski identitet potvrđivali prelaskom na pravoslavlje. To nije podsticala ni Srpska pravoslavna crkva kojoj su pripadali bezmalo svi stanovnici Srbije do Balkanskih ratova. Odnosi Crkve sa jevrejskom zajednicom bili su srdačni čemu su davali primer crkveni velikodostojnici. O pažnji i poštovanju koje su srpske vlasti, a posebno najviši krugovi Srpske pravoslavne crkve i parohijsko sveštenstvo, ukazivali jevrejskoj verskoj zajednici pisala je i onovremena jevrejska štampa u Srbiji.

Sve jača društvena integracija Jevreja ogledala se i u jačanju njihove privredne uloge u beogradskoj trgovačkoj čaršiji na Zereku, ali i u drugim srpskim gradovima. Privrednom uzdizanju Srbije i njenom povezivanju sa stranim tržištima doprinosili su i Jevreji zahvaljujući svojim razgranatim poslovnim vezama. I jevrejska zajednica bila je zahvaćena procesom društvene diferencijacije tokom kojeg se izdvojio malobrojni sloj bogatih, najčešće veletrgovaca i bankara, koji se politički, delom i društveno, sve više uklapao u svoje okruženje.

Posle Balkanskih ratova 1912/1913. godine i oslobođanja Stare Srbije i Makedonije udvostručena je srpska državna teritorija. U njenim granicama našle su se relativno velike jevrejske zajednice sefardskih Jevreja, među kojima su najveće bile u Bitolju i Skoplju. Od novih podanika očekivalo se da pri-

hvate novu nacionalnu ideju i kulturu, kao i zakone nove države. Na tom polju među makedonskim Jevrejima angažovali su se i neki od najistaknutijih predstavnika srpske jevrejske zajednice. Ovaj proces prekinut je početkom Velikog rata 1914. i bugarskom okupacijom naredne godine.

Tokom Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata srbijski Jevreji dali su srazmerno veliki doprinos oslobođenju i ujedinjenju podnoseći zajedno sa ostalima velike žrtve, na frontu i u njegovoj pozadini. Osim na bojištu i od zadobijenih rana i bolesti u bolnicama, neki od njih umrli su u austrougarskim logorima. Jevrejska hrabrost i stradanja u borbi za oslobođenje učvrstili su njihovu integritet i ugled u srpskoj sredini o čemu svedoči i impresivan spomenik na ulazu u Jevrejsko (sefardsko) groblje u Beogradu i savremena publicistika. Srpski Jevreji delili su naglašeno nacionalno i patriotsko osećanje sa ostalim stanovnicima Srbije.⁴

Spomenik Jevrejima stradalim u Balkanskim ratovima i u I svetskom ratu - Jevrejsko groblje u Beogradu

Baštineći liberalna načela srpske države, jugoslovenska kraljevina omogućila je punu ravnopravnost i prosperitet jevrejske zajednice u gotovo celom međuratnom periodu. Ovakav stav prema Jevrejima u novoj državi zasnivao se na položaju Jevreja u Kraljevini Srbiji, odnosno na njenom liberalnom državnom uređenju.

Jugoslovenska država je svojim granicama 1918. obuhvatila relativno malobrojne jevrejske zajednice koje su pripadale različitim političkim, kulturnim i ekonomskim oblastima. Osnovna podela jevrejskih zajednica bila je na Sefarde i Aškenaze, iz koje se izdvojila malobrojna zajednica Ortodoksa. Novi državni okvir pružao je mogućnost za prihvatanje nove državne i nacionalne ideje, ali je dao i impuls jačanju sopstvenog identiteta oličenog u jevrejskom nacionalizmu, cionizmu, koji je u vreme stvaranja jugoslovenske države bio u velikom usponu.

Jevreji obuhvaćeni granicama novostvorene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca činili su jednu od najmanjih etničkih, odnosno verskih zajednica u zemlji. Njihov broj za sve vreme postojanja Kraljevine činio je oko polovine procenta u ukupnom broju stanovnika sa tendencijom laganog pada učešća zbog bržeg rasta ostalog stanovništva. Relativno mali broj Jevreja može da se objasni njihovom vezanošću za najveće centre velikih monarhija, Habzburške i Osmanske, čija periferija su bili krajevi koji su ušli u novu državu. Dve trećine Jevreja u državi Južnih Slovena poticala je sa prostora Austro-Ugarske tako da su ih nove granice odvojile od velikih jevrejskih centara bivše Monarhije sa kojima su mnogostruko bili povezani. Nešto ranije, posle Balkanskih ratova 1912/1913. godine, slično se desilo i jevrejskim zajednicama u Staroj Srbiji i

Makedoniji.

Prilike u kojima su Jevreji živeli u Kneževini, zatim Kraljevini Srbiji tokom XIX veka bile su promenljive, povremeno nepovoljne, pre svega zbog formiranja nacionalnog tržišta i kapitala. Izgradnja građanskog liberalnog društva, naročito posle Berlinskog kongresa 1878. i sticanja pune građanske ravnopravnosti, doneli su relativno brzu integraciju Jevreja u srpsko društvo. Uglavnom su živeli u srpskoj prestonici, Beogradu, a manje zajednice postojale su u Nišu, Smederevu, Šapcu i nekim drugim gradovima. Patriotizam "Srba Mojsijeve vere", koji se iskazivao najvidljivije u vreme ratova nije se razlikovao od patriotizma pravoslavnih Srba. Istovremeno, to nije značilo poricanje jevrejskog identiteta što se od njih nije ni očekivalo, tako da se ovde za Jevreje uglavnom nije postavljao problem asimilacije. Velika pregnuća i pogibije koje su doneli Balkanski ratovi, a naročito Prvi svetski rat, u kojima su svoj puni doprinos dali i Jevreji, doživljavani su kao nešto samo po sebi razumljivo za svakog srpskog patriotu što je učvrstilo osećaj pripadnosti srpskoj, zatim i široj jugoslovenskoj zajednici. Osećanju slobode i vezanosti za zajednicu temelj je davala parlamentarna demokratija sa građanskim slobodama koje je izgrađivala elita školovana na liberalnom zapadu, pre svega na francuskom političkom i kulturnom modelu.

Posle Balkanskih ratova 1912/1913. godine prostor Stare Srbije i Makedonije ušao je u sastav srpske države zajedno sa svojim jevrejskim stanovništvom. Makedonski Jevreji bili su svakako najsiromašniji deo jevrejske zajednice u jugoslovenskoj državi, ujedno najmanje povezan sa ostalim njenim delovima. U Staroj Srbiji, odnosno u nekadašnjem

Novopazarskom sandžaku, na Kosovu i u Metohiji, veće jevrejske zajednice postojale su u Prištini, Kosovskoj Mitrovici, Novom Pazaru i nekim drugim mestima.

Nasuprot Srbiji stajala je Austrougarska monarhija sa svojim okoštanim birokratskim polufeudalnim sistemom, ograničenim parlamentarizmom i tradicionalno uticajnom Rimokatoličkom crkvom. I pored građanske ravnopravnosti i emancipacije, prema oceni hrvatskih cionista iz marta 1918, Jevreji u Monarhiji su bili izloženi raznim vidovima diskriminacije i antisemitskim napadima štampe. Stoga je i razumljivo da je cionistički pokret u jugoslovenskim zemljama bio najsnažniji upravo u krajevima bivše Monarhije i da je u celom međuratnom pokretu sedište jugoslovenskih cionista bilo u Zagrebu.

Među Jevrejima iz Austrougarske monarhije koji su se 1918. našli u novoj državi izdvajale su se tri najbrojnije grupe: Jevreji sa prostora Hrvatske i Slavonije sa Sremom, iz južne Ugarske (Srpske Vojvodine) i iz Bosne i Hercegovine. Kao i u ostalim delovima Monarhije, i u njenim južnoslovenskim posedima do 1878. živeli su gotovo isključivo Jevreji sa nemačkog govornog područja, Aškenazi (tada je uobičajen naziv bio Eškenazi). Posle okupacije Bosne i Hercegovine 1878, u njenim okvirima našli su se i sefardski Jevreji koji su se posle izгона iz Španije i Portugalije nastanili i u ovim krajevima Osmanskog carstva. Sa uspostavljanjem nove državne uprave i sa stvaranjem novih poslovnih mogućnosti počelo je intenzivnije naseljavanje aškenaskih Jevreja u ove krajeve. Nekoliko stotina Jevreja, takođe uglavnom sefardskog porekla, bilo je nastanjeno u gradovima jadranskog primorja,

uglavnom u Splitu i Dubrovniku. Posle vekovnog života pod vlašću Mletačke i Dubrovačke republike i kratkotrajne francuske vladavine u vreme Napoleona, i oni su se našli pod vlašću Beča.

Posle Ugarsko-hrvatske nagodbe 1868. sve veći broj Jevreja naseljavao se na području Hrvatske i Slavonije sa Sremom. I pored veza sa Bečom i Budimpeštom, pre svega kulturnih i poslovnih, Jevreji su se sve više integrisali u hrvatsku sredinu što se ogledalo i u prihvatanju hrvatskog jezika u javnoj komunikaciji, zatim i u porodici. Njihov uticaj ogledao se pre svega u relativno velikom učešću u privrednom životu i slobodnim profesijama. Zagreb je bio centar jevrejstva u ovim pokrajinama, prosperitetna i velika zajednica postojala je i u Osijeku, a veće zajednice postojale su i u nekim drugim gradovima: Varaždinu, Slavonskom Brodu, Vinkovcima, Vukovaru, Zemunu. Jevreji su se naseljavali naročito posle ukidanja zabrane naseljavanja u Vojnoj granici posle njenog razvojačenja 1873. i 1881. godine, tako da su u Sremu Jevreji živeli u svim gradovima i većini sela. U jevrejskim zajednicama Hrvatske i Slavonije, pre svega u najjačoj, zagrebačkoj, preovladavali su integracionisti (asimilanti), protivnici jevrejskog nacionalnog pokreta vezani za hrvatsku nacionalnu ideju i politiku. Ipak, cionizam je postepeno sticao sve veći broj pristalica, da bi posle stvaranja jugoslovenske države cionizam prevladao u Zagrebu.

Jevreji nastanjeni u južnoj Ugarskoj, na prostoru nekadašnje Srpske Vojvodine, bili su vezani za vladajućí, mađarski, narod. Iako poreklom sa aškenaskog (nemačkog) govornog područja i kulture, u drugoj polovini 19. veka relativno brzo su prihvatili mađarski jezik, njegovu nacionalnu i državnu

ideju i kulturu. Broj Jevreja neprekidno je rastao, pre svega u ugarskoj prestonici Budimpešti gde su 1910. godine sačinjavali gotovo četvrtinu stanovništva. Najznačajniji jevrejski centri u Bačkoj bili su Subotica i Novi Sad, veće zajednice postojale su u Senti i Somboru, a manje u nizu drugih gradova i manjih naselja. U Banatu najveći jevrejski centar bio je u Velikom Bečkerek (danas Zrenjanin), a manje zajednice su bile u Pančevu, Novom Bečeju, Vršcu, Velikoj Kikindi i nekim drugim mestima. Period od kraja XIX veka do “belog terora” 1919-1920. upamćen je među mađarskim Jevrejima kao doba velikog prosperiteta, dok su ga istoričari nazvali periodom mađarsko-jevrejske simbioze, odnosno emancipacije i asimilacije. Stoga su granice nove države mnogi Jevreji koji su se našli u njoj doživeli kao nepravdu ništa manje od etničkih Mađara, a cionizam je na ovom prostoru počeo da stvara svoja uporišta tek posle stvaranja jugoslovenske države.

Jevreji Bosne i Hercegovine četiri veka su živeli u okviru orijentalne civilizacije, odnosno osmanskog feudalnog sistema koji je ostavio dubok trag na društvenoj strukturi ovih pokrajina. Kao i za ostalo stanovništvo, velika promena za Jevreje nastala je sa austrougarskom okupacijom 1878. I za njih su pridošlice, predstavnici novih vlasti i poslovni ljudi, bili “kuferaši”, među kojima je bio i relativno veliki broj aškenaskih Jevreja. Ipak, uticaji su bili obostrani, pa su se novopridošli Jevreji brzo prilagođavali sredini, pre svega prihvatanjem domaćeg, srpskog, jezika. Ubrzana “evropeizacija” ovih pokrajina, sa svim svojim protivrečnostima i nepravdama, vršena je delimično posredstvom jevrejskog kapitala i preduzetništva iz ostalih delova

Monarhije. Sve to je unosilo velike promene u tradicionalni način života, uz ostalo i u život Jevreja starosjedelaca. Pобољшanje životnih uslova naročito se videlo na polju zdravstvene zaštite u čemu su novopridošli lekari jevrejskog porekla dali veliki doprinos. I ovde se postepeno razvijao cionistički pokret čiji pripadnici su prihvatili nacionalno ime Židov, nasuprot tradicionalnom nazivu Jevreji.⁵

Prema prvom popisu stanovništva u Kraljevini SHS 1921. godine, od ukupno 12.017.323 stanovnika njih 64.159 (ili 64.746), odnosno 0,53% bili su Jevreji. U Ministarstvu vera iz iste godine prema popisu građana po veroispovesti broj Jevreja bio je nešto manji, 64.098. Po novom popisu, izvršenom 1931. godine, u Kraljevini Jugoslaviji živelo je ukupno 68.405 Jevreja, ili 0,49% od ukupno 13.934.038 stanovnika. Iako je broj Jevreja za deset godina porastao za 4.246, odnosno za 6,62%, učestće Jevreja u ukupnom broju stanovnika lagano je opadalo zbog preko dva puta nižeg prirodnog priraštaja u odnosu na ostalo stanovništvo.

O broju Jevreja u Jugoslaviji postoje dosta velike razlike u podacima iz različitih jevrejskih izvora. Prema evidenciji Saveza jevrejskih opština iz 1933. godine tada je u zemlji živelo ukupno nešto preko 75.000 jevrejskih duša dok je u Savezu bilo ukupno 109 organizovanih opština. Jaša Romano je došao do proračuna da je u Jugoslaviji uoči rata živelo ukupno 82.242 Jevreja što je verovatno najpribližnije stvarnom broju.

Na osnovu podataka iz popisa stanovništva izvršenih 1921. i 1931. mogu da se prate osnovni pokazatelji o jevrejskom stanovništvu Jugoslavije. Prema popisu iz 1921. godine, od ukupno 64.159

(ili 64.746) Jevreja, oni su bili najbrojniji na području Banata, Bačke i Baranje: od 1.380.413 stanovnika bilo je 18.777, odnosno 1,36% Jevreja. U Hrvatskoj i Slavoniji (sa Sremom) od 2.739.593 stanovnika bilo je 20.338, odnosno 0,74% Jevreja; u Bosni i Hercegovini od 1.889.949 stanovnika bilo je 12.028, ili 0,64% Jevreja; u Srbiji (sa Makedonijom) bilo je 4.129.638 stanovnika, od toga 11.731, ili 0,28% Jevreja. U Sloveniji sa Prekomurjem živelo je 946, u Dalmaciji 322, a u Crnoj Gori svega 17 Jevreja.

U popisu 1931. godine stanovništvo je popisivano prema banovinama (9) i posebno za Upravu grada Beograda tako da je poređenje sa prethodnim popisom moguće samo delimično. Ukupan broj Jevreja je za deset godina porastao na 68.405 ili za 4.246, odnosno za 6,62%. To je bilo više nego dvostruko manje u odnosu na ukupan porast broja stanovnika, sa 12.017.323 na 13.934.038, odnosno za 1.916.715 ili 13,75%. U Dunavskoj banovini, koja je obuhvatala Banat, Bačku, Baranju i (većim delom) Srem, kao i Šumadiju živelo je 18.518 Jevreja (0,77% od 2.387.295 stanovnika), u Savskoj banovini (Hrvatskoj i Slavoniji) živelo je 19.575 Jevreja (0,72% od 2.704.383 stanovnika), u Drinskoj banovini, koja je obuhvatala i Sarajevo, živelo je 10.043 Jevreja (0,65% od 1.534.739 stanovnika), u Vardarskoj banovini (Makedoniji) živelo je 7.579 Jevreja (0,48 od 1.574.243 stanovnika), Vrbaskoj banovini živelo je 1.160 Jevreja (0,11% od 1.037.382 stanovnika). U Dravskoj banovini (Slovenija), uglavnom u Prekomurju, živelo je 820, u Zetskoj (Crna Gora sa Dubrovnikom) 610, u Moravskoj banovini 586 i u Primorskoj banovini 578 Jevreja. Na području Uprave grada Beograda (Beograd sa Zemunom i

Pančevom) živelo je 8.936 Jevreja, odnosno 3,1% od ukupno 288.938 stanovnika.

Dok je ukupan broj Jevreja u Jugoslaviji rastao više nego dvostruko sporije od ukupnog broja stanovnika, povećanje jevrejskog stanovništva najvećih gradova, kakvi su bili Beograd, Zagreb i neki drugi, donekle je pratilo brzi porast njihovog broja stanovnika. To govori da je jevrejsko stanovništvo još više koncentrisano u velikim gradovima uglavnom mehaničkim prilivom, a ne prirodnim priraštajem. U Beogradu je 1921. godine od 111.739 stanovnika bilo 4.844 Jevreja ili 4,34%; u Zagrebu je od 108.674 stanovnika bilo 5.970 Jevreja ili 5,49%. Posle deset godina, prema popisu iz 1931. godine, stanovništvo Beograda više je nego udvostručeno, na 238.775, dok je broj Jevreja porastao na 7.906 (3,31% stanovnika) ili za 3.062 (63,21%). Broj stanovnika Zagreba u istom periodu uvećao se na 185.581, a broj Jevreja u gradu porastao je na 8.702 (4,69% stanovnika) ili za 2.732 (45,76%). Rast jevrejskog stanovništva u dva najveća jugoslovenska grada nastavljen je i tokom naredne decenije, mada sporije nego ranije, naročito u Zagrebu. Prema službenoj proceni, 1939. godine u Beogradu je živelo 10.388 Jevreja što je bilo povećanje od 2.482 (31,39%). U Zagrebu broj Jevreja u istom periodu uvećao se za svega 765 (8,79%).

Slično je bilo i u nekim drugim gradovima sa područja bivše Austro-Ugarske sa izuzetkom Banata u tridesetim godinama. Tokom perioda od 1921. do 1931. broj Jevreja u Subotici uvećao se sa 3.881 na 5.060, ili za 1.179 (30,38%), u Novom Sadu sa 2.594 na 3.764, ili za 1.170 (45,10%), u Velikom Bečkerek sa 1.328 na 1.554, ili za 226 (17,02%). Istovremeno, broj Jevreja u Velikoj Kikindi pora-

stao je samo za 12, sa 524 na 536, dok je u Pančevu opao sa 603 na 473, odnosno za 130. Do 1939. godine broj Jevreja u Subotici povećao se na 5.276, odnosno za 216 (4,26%), u Novom Sadu broj je porastao na 4.104, ili za 340 (9,03%), ali je opao u sva tri pomenuta banatska grada: u Velikom Bečkerek (Petrovgradu) sa 1.554 na 1.267, ili za 287 (18,46%), u Velikoj Kikindi sa 536 na 512, ili za 24 (4,47%) i u Pančevu sa 473 na 403, ili za 70 (14,8%).

U trećem po veličini jevrejskom centru Kraljevine, Sarajevu, broj Jevreja sporo se uvećavao i opadalo je njihovo učešće u broju stanovnika: dok je 7.458 Jevreja 1921. godine činilo 11,25% od 66.317 stanovnika Sarajeva, posle deset godina 7.615 Jevreja sačinjavalo je 9,74% od 78.173 stanovnika ovog grada. U Bitolju, najvećem jevrejskom središtu u Makedoniji, nastavljeno je smanjenje broja stanovnika, sa njima i Jevreja, koje je nastupilo posle Balkanskih ratova. Od 3.751 Jevreja 1921. godine njihov broj je 1940. opao na 3.246. Za razliku od Bitolja, jevrejsko stanovništvo Skoplja se stalno uvećavalo, mada najviše tokom prve decenije postojanja Kraljevine. Broj Jevreja se od 1921. do 1931. uvećao sa 1.889 na 2.641, ili za 752 (39,8%), da bi od 1931. do 1940. porastao za svega 175 (6,62%) na 2.816.⁶

Tradicionalni oblik organizovanja Jevreja od najstarijih vremena bio je jevrejska opština. Ona je u moderno doba postala institucija u kojoj se odvijao bezmalo celokupan život jevrejske zajednice. Ovo je bio period kada se u punoj meri afirmisao novi duh u radu opština koje su izgubile svoj prvobitni isključivo verski karakter, tako da su one postale organizatori većine aktivnosti jevrejske zajednice. Broj jevrejskih opština učlanjenih u Savez jevrej-

skih veroispovednih opština, kao i broj njihovih članova nije bio ujednačen, za razliku od broja članova Udruženja ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština. U Savezu je 1937/1938. bilo 107 opština sa 69.214 članova, 1938/1939. 109 opština sa 68.374 članova, 1939/1940. 105 opština sa 67.119 članova i 1940/1941. 105 opština sa 67.347 članova. Svih ovih godina broj ortodoksnih opština bio je isti, 12, kao i broj njihovih članova, 2.865.

Odmah posle završetka Velikog rata, nezavisnim inicijativama cionističkih vođa iz Beograda i Osijeka, dr Huga Špicera i dr Fridriha Popsa, došlo se do zaključka da je potrebno objediniti rad svih jevrejskih organizacija u novoj državi. Zahvaljujući naporima u prvom redu mlađe generacije cionista, na kongresu u Osijeku 1-2. jula 1919. stvoren je Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije (SJVO). Za sedište Saveza određena je prestonica Beograd. Prema Pravilima, koje je Ministarstvo vera Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca odobrilo 25. avgusta 1921, Savez je odlučivao o svim bitnim pitanjima života jevrejskih zajednica (opština) i bio je predstavnik jevrejskog kolektiviteta pred državnim vlastima u celom međuratnom periodu. Savez je svakako odigrao veoma važnu ulogu u zaštiti kolektivnih i pojedinačnih prava Jevreja u Kraljevini i služio je kao uzor organizovanja nekim drugim evropskim jevrejskim zajednicama.⁷

U Kraljevini su nastavila rad stara i osnivanja su nova socijalno-humanitarna, kulturna i sportska društva i organizacije u kojima se najvećim delom odvijao život jevrejskih zajednica. Među njima jedna od najuticajnijih bila je loža Nezavisnog ordena Bene Berit "Srbija" osnovana je 1911. u Beogradu. Njeni članovi su posle završetka rata pomogli osnivanje

novih loža u Zagrebu, Sarajevu i Osijeku tako da se stekli uslovi da se u drugoj polovini dvadesetih godina u Beogradu osnuje Velika loža Nezavisnog ordena Bene Berit za Kraljevinu Jugoslaviju XVIII distrikta. Sledilo je osnivanje loža u Novom Sadu, Subotici i Slavonskom Brodu tridesetih godina. Članovi loža bili su pripadnici jevrejske elite, delovali su diskretno prvenstveno na humanitarnom i kulturnom planu. Tokom tridesetih godina lože su sve češće upozoravale na narastanje antisemitizma, u zemlji i inostranstvu, a angažovale su se i na prikupljanju pomoći jevrejskim izbeglicama.

U jugoslovenskoj državi postojala je relativno obimna jevrejska izdavačka delatnost, pre svega u oblasti periodike. Objavljivani su veliki broj jevrejskih listova, časopisa, kalendara i almanaha koji su imali važnu ulogu u očuvanju i negovanju bogate jevrejske kulture. Ipak, tradicionalni kulturni obrasci sve više su se povlačili pod uticajem modernog načina života. Jačala je otvorenost jevrejske zajednice prema sredini. Sve brojniji bili su Jevreji koji su veliki ili najveći deo svog angažmana ostvarivali u društvenom okruženju, mada to nije protivrečilo njihovoj delatnosti u jevrejskoj zajednici. U jevrejskim listovima i časopisima uglavnom je prihvaćen "državni" (srpsko-hrvatski) jezik na kojem su vađeni i zvanični dokumenti Saveza jevrejskih opština. Spoljašnja obeležja integracije ogledala su se u prihvatanju uobičajenih "narodnih" imena sredine, pa i u prevođenju prezimena, izgleda češće među Aškenazima u Hrvatskoj i Slavoniji. Od druge polovine tridesetih godina ovu pojavu treba vezati i za pojačanu nesigurnost zbog jačanje antisemitizma. U jevrejskom školstvu nastavljena je tendencija smanjivanja broja posebnih jevrejskih škola, a

sve veći broj roditelja odlučivao da decu upiše u državne škole gde je nastavni jezik bio “državni”. Prosvetne vlasti nastojale su da preko školskog sistema prošire vezanost za novu državu i njen jezik i među “tuđim narodnostima”, pri čemu su se posebne odredbe odnosile na jevrejske učenike sa bivše ugarske državne teritorije. U liberalnoj građanskoj državi religija je imala sve manji uticaj na svakodnevni život što je posebno dolazilo do izražaja kod mladih generacija, pa i kod jevrejske.⁸

Jevrejsko stanovništvo živelo je sticajem istorijskih okolnosti gotovo isključivo u gradovima, pa su u skladu sa tim bila i njihova zanimanja. Profesionalna struktura Jevreja često se opisuje kao obrnuta piramida u odnosu na strukturu celog stanovništva jer je najveći broj Jevreja tradicionalno bio zaposlen u takozvanim neproaktivnim zanimanjima. Na osnovu podataka SJVOJ Eduard Mosbaher je izračunao da je 1937. godine oko 80% svih zaposlenih Jevreja radilo u trgovini, bankarstvu, industriji i zanatstvu. Još oko 10,8% Jevreja bilo je zaposleno u slobodnim zanimanjima, u državnim i samoupravnim ustanovama i u jevrejskim opštinama.

Među svim stanovnicima Jugoslavije po popisu 1931. godine u poljoprivredi, stočarstvu i ribarstvu bilo je zaposleno 76,3%, u industriji i zanatstvu 10,7%. To znači da je preko 87% stanovnika Kraljevine bilo zaposleno u tzv. produktivnim zanimanjima, dok je tek oko 10% bilo zaposleno u tzv. neproaktivnim zanimanjima. Učešće Jevreja bilo je posebno izraženo u nekim delatnostima kojim su se oni tradicionalno bavili; u trgovini učešće Jevreja bilo je desetostruko veće nego kod ostalog stanovništva. Ovakva struktura nije se tokom međuratnog perioda bitnije promenila. Ona je svakako

posledica istorijskih okolnosti u kojima su Jevreji živeli i slična je profesionalnoj strukturi Jevreja u drugim evropskim zemljama.

Iako je društvena stratifikacija Jevreja imala specifičan karakter, nije bio mali broj onih koji su pripadali siromašnijim, pa i najsiromašnijim slojevima. To je bilo naročito karakteristično za neke jevrejske zajednice, kakva je ona u Bitolju. Klasne razlike među samim Jevrejima, kao i među ostalim stanovništvom, bile su vidljive i po mestu stanovanja, što je posebno uočljivo bilo u velikim jevrejskim centrima kakvi su bili Beograd ili Sarajevo. Mada je ubrzani razvoj donosio promene i u tom pogledu, sefardska zajednica u Beogradu bila je jasno podeljena na bogatije, koji su stanovali iznad Dušanove (nekadašnje Vidinske) ulice, i na one siromašnije, sa stanom u jevrejskoj četvrti, odnosno Mahali, od Dušanove ulice prema Dunavu. U liberalnom kapitalističkom društvu, kakvo je izgrađivano i u jugoslovenskoj državi, klasna pripadnost i politički angažman su imali važniji uticaj na društveni položaj od porekla.

Školovanje Jevreja bilo je u skladu sa navedenom profesionalnom strukturom.

U školskoj 1938/1939. godini među učenicima osnovnih škola bilo je dvostruko manje Jevreja (0,23%) od njihovog učešća u stanovništvu (0,46%). Međutim, jevrejski učenici su sačinjavali 1,51% učenika srednjih tehničkih škola, 2,57% učenika gimnazija i čak 4% učenika trgovačkih akademija. Zbog tradicionalne usmerenosti ka obrazovanju i školovanju, verovatno i zbog relativno povoljnijeg materijalnog stanja, broj jevrejskih studenata višestruko je premašivao njihovo učešće

Učenici I beogradske gimnazije - generacija 1938.

u broju stanovnika. Od 11.223 studenata u Jugoslaviji 1923. godine bilo je 436 (3,88%) Jevreja. U 1929. godini brže je rastao broj jevrejskih studenata od ostalih tako da je od 13.544 studenata bilo 582 ili 4,29% Jevreja.

Profesionalna struktura Jevreja odslikavala je i njihovo učešće u privrednim delatnostima. Njihova privredna moć bila je višestruko veća od učešća u broju stanovnika. Objašnjenje za to traženo je u istorijskim okolnostima razvoja i specifičnostima samih jevrejskih zajednica koje su bile prinuđene da se prilagođavaju nepovoljnim, često neprijateljskim, uslovima života i poslovanja. U krajnjem rezultatu, njihova tradicionalna posrednička uloga u privrednoj strukturi, međusobna povezanost i mobilnost kapitala imali su značaj i za njih same, i za celu zajednicu čiji deo su bile. Nesumnjivo je

bila velika uloga jevrejskih zajednica u modernizaciji, odnosno evropeizaciji balkanskih društava. Pri tome, jevrejski kapital često je imao dvostruko svojstvo, i nacionalno i međunarodno zbog povezanosti sa jevrejskim kapitalom u velikim i razvijenim državama. Za balkanske zemlje to je u prvom redu bila Austro-Ugarska sa jakim jevrejskim zajednicama u Beču i Budimpešti. Sve ovo imalo je uticaj na razvoj domaćeg kapitala i na recepciju same jevrejske zajednice u društve-

nom okruženju i posle 1918. godine.

U novostvorenoj jugoslovenskoj državi doskorašnji periferni delovi Austrougarske monarhije postali su privredno najnapredniji krajevi. U njima je jevrejski kapital već imao jake pozicije, osim u Sloveniji. Na toj osnovi je domaći i strani jevrejski kapital stekao veoma značajnu mesto u privredi Kraljevine. Privredni uticaj Jevreja i njihova povezanost na jugoslovenskom prostoru doprinosili su jačanju kohezivnih snaga u zemlji.⁹

Pravni položaj jevrejske zajednice u novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca regulisan je liberalnim Ustavom donetim na Vidovdan 1921. godine. Njime je osigurano načelo pune slobode vere i savesti i pune ravnopravnosti svih zakonom priznatih veroispovesti, odnosno verskih zajednica. One su imale pravo da samostalno uređuju svoje unutrašnje verske poslove i da upravljaju svojim

zadužbinama i fondovima. “Usvojene i priznate”, odnosno dozvoljene verske zajednice bile su Srpska pravoslavna crkva, Rimokatolička sa Grkokatoličkom, Evangelistička, Islamska i Mojsijeva. Ovakav položaj jevrejske verske zajednice garantovan je i novim ustavom (Septembarskom ili Oktroisanim) iz 1931. godine.¹⁰

Prema zvaničnom rangiranju, među četiri najznačajnije veroispovesti, uz pravoslavnu, rimokatoličku i muslimansku, bila je i jevrejska, a tako su rangirani i njihovi crkveni velikodostojnici. Predstavnici jevrejske zajednice redovno su prisustvovali značajnim javnim manifestacijama, kao i drugim važnim događajima kojima je pridavan državni značaj.

Jevrejskoj zajednici u Jugoslaviji su priznavana ne samo verska, nego i prava autonomnog uređenja sopstvenih odnosa, ali ona nije priznavana za nacionalnu manjinu. Ni sama jevrejska zajednica nije smatrala da treba da postavi to pitanje. Treba imati u vidu da je jevrejska zajednica, generalno, bila zadovoljna svojim položajem u Jugoslaviji, kao i da Jevreji nisu tada imali svoju nacionalnu državu.

O odnosu jugoslovenske države prema Jevrejima govori i njihova visoka zastupljenost u aktivnom i, pogotovo, rezervnom sastavu Jugoslovenske kraljevske vojske. Zastupljenost Jevreja u aktivnom oficirskom sastavu (2,38%) bila je blizu pet puta veća od njihovog učešća u broju stanovnika (0,49%). Ova činjenica svakako je u uskoj korelaciji sa pitanjem identiteta Jevreja i njihovim odnosom prema državi, ali i relativno visokim obrazovnim nivoom. S tim u vezi treba reći da se od ukupno 212 aktivnih oficira Jevreja, njih 74 izjašnjavalo kao Jugosloveni. Učešće Jevreja u rezervnom oficirskom

sastavu bilo je značajno veće nego u aktivnom i sačinjavalo je čak 3,74% ukupnog rezervnog oficirskog sastava u kojem su sačinjavali više od polovine pripadnika nacionalnih manjina. To znači da je učešće Jevreja u rezervnom oficirskom sastavu bilo čak preko sedam i po puta veće od njihovog učešća u stanovništvu (0,49 %, prema popisu iz 1931. godine). U vojnim školama tokom celog međuratnog perioda negovao se patriotizam i jugoslovenstvo i strogo se pazilo na ravnopravnost veroispovesti. Uz prisustvo starešina zajednički su se proslavljali i katoličko i pravoslavno Badnje veče, jevrejski Roš Hodeš, Ramazan i Bajram. U velikim vojnim garnizonima postojali su i jevrejski vojni sveštenici.¹¹

Srpskoj državi bili su bliski ciljevi jevrejskog nacionalizma (cionizma) jer je i sama svoje obnavljanje i aspiracije zasnivala na principu nacionaliteta, nasuprot principa legitimiteta. Već tokom Prvog svetskog rata srpska vlada, i sama u izbeglištvu, pružila je punu podršku cionizmu ubrzo pošto su njegovi ciljevi dobili prvu međunarodnu podršku. Lord Artur Džejms Balfur, britanski ministar inostranih poslova, uputio je 2. novembra 1917. u ime svoje vlade lordu Lajonelu Rotšildu “deklaraciju simpatija za jevrejske cionističke aspiracije”. U deklaraciji je britanska vlada iznela da sa naklonošću gleda na stvaranje “narodnog doma za jevrejski narod” u Palestini. Ona će uložiti sve napore da olakša postizanje tog cilja, s tim da ništa ne sme da “ugrozi građanska ili verska prava postojećih nejevrejskih zajednica u Palestini ili prava i politički status Jevreja u bilo kojoj drugoj zemlji”.

Ubrzo posle objavljivanja deklaracije britanske vlade, srpski opunomoćeni ministar Milenko Vesić je svojim pismom kapetanu dr Davidu Albali

od 27. decembra iste godine potvrdio da Srbija prihvata sadržaj ovog dokumenta. Vesnić je u ovom pismu upućenom dr Albali, koji je bio u misiji Srpske vlade u SAD, izrazio simpatije srpske vlade i naroda njegovoj jevrejskoj braći “za pravedno nastojanje na oživljavanju njihove voljene države u Palestini”. Time je vlada malene, okupirane Srbije bila prva koja je, posle britanske vlade, podržala obnavljanje jevrejske države u Palestini. To je učinjeno sasvim eksplicitno, za razliku od same Balfurove deklaracije, koja je izazivala brojne kontroverze i nedoumice. Pismo je napisano na engleskom jeziku jer je predviđeno da bude objavljeno. Tako se i desilo; zahvaljujući dr Albali ono je ubrzo objavljeno u svim važnijim američkim novinama, iznoseći Srbiju na glas kao tolerantnu, širokogrudu i demokratsku zemlju, naročito u uticajnim jevrejskim krugovima. Podrška predstavnika srpske vlade cionističkim ciljevima nastavljena je i uoči i posle završetka Velikog rata.¹²

Podrška države cionističkim ciljevima nastavila se i posle stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. godine. To se vidi i iz činjenice da se rad jevrejskih organizacija odvijao sasvim autonomno, što je i zakonom sankcionisano. Centralno telo jevrejske zajednice, Savez jevrejskih veroispovednih opština, ocenjivao je 1937. godine da su u svakoj prilici nailazili na susretljivost i razumevanje kako nadležnih vlasti, tako i drugih vlasti. Državni organi nisu se mešali u odnose unutar jevrejske zajednice i pored toga što je u samoj zajednici bilo inicijativa da nadležno ministarstvo arbitrira u nekim međujevrejskim sporovima.

U novoj državi već su postojale osnove za prosperitet jevrejske zajednice tako da su se Jevreji

relativno brzo i bez većih potresa, barem gledano u celini, prilagodili novim političkim prilikama. Jugoslovenska država je garantovala njihova individualna i kolektivna građanska prava, što je konačno regulisano *Zakonom o verskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji* od 14. decembra 1929. Finansiranje zajednice regulisano je *Uredbom o stalnoj godišnjoj državnoj pomoći verskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji* od 28. aprila 1930. Prema oceni vrhovnog rabina dr Isaka Alkalaja, time su maksimalno prihvaćeni zahtevi jevrejske zajednice, a takvu “širokogrudost i slobodoumlje” nije pokazala ni jedna druga država prema Jevrejima. Iznos državnih subvencija po članu jevrejske zajednice bio je dva do tri puta veći nego za pripadnike ostalih konfesija, mada se postepeno smanjivao posle 1934. godine.

Jugoslovenske cionističke organizacije uživale su podršku ne samo vlade, nego i dvora Karađorđevića, čime je nastavljena tradicija iz vremena srpske države. Jevreji u zemlji i u svetu visoko su cenili takav stav jugoslovenske države i dvora. Stoga je bilo sasvim prirodno da posle Artura Balfura, Tomaša Masarika, Alberta Ajnštajna i nekih drugih zaslužnih ljudi, svoju maslinovu spomen-šumu u Palestini 1930. dobije i kralj Petar Prvi Oslobođilac. Posle atentata u Marseju 1934. spomen-šumu u Palestini je dobio i kralj Aleksandar Prvi Ujedinitelj. Za sađenje ove šume jugoslovenski Jevreji su organizovali veliku akciju sakupljanja priloga. Cionističke vođe i istaknuti jevrejski javni radnici dobijali su i visoka jugoslovenska odlikovanja.

U Društvu naroda i drugim međunarodnim forumima cionistički stavovi imali su podršku jugoslovenskih predstavnika. Posle dolaska Hitlera na

vlast počeli su sve jači progoni Jevreja u Nemačkoj. Najviši jugoslovenski državni predstavnici u više navrata javno su izražavali simpatije jevrejskoj zajednici, podršku jevrejskim nacionalnim ciljevima i razumevanje za “teškoće sa kojima se bori za svoju egzistenciju”. Ovakvi zvanični izrazi podrške su prestali sa početkom rata septembra 1939. što svakako treba povezati sa politikom neutralnosti jugoslovenske države.

*Knez Pavle Karađorđević i Adolf Hitler.
Berlin, 1. jun 1939.*

Ubrzo posle stvaranja britanske mandatne teritorije u Palestini, Kraljevina SHS je podržala jevrejske državotvorne planove, u okviru britanskog mandata. Odnosi između jugoslovenske države i političkih organa Jevreja u Palestini uspostavljeni su već oktobra 1920. godine. Tada je otvoreno političko predstavništvo palestinskih Jevreja (Palestinski ured), koje je nešto kasnije zamenilo predstavništvo Jevrejske agencije.

Zvanične veze Kraljevine Jugoslavije sa Palesti-

nom su održavane preko počasnih konzulata u Tel Avivu i Haifi. Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Jerusalimu otvoren je 31. decembra 1936, a za generalnog konzula postavljen je iskusni diplomata i istaknuti član Jugoslovenskog odbora u Prvom svetskom ratu dr Ivo Deđuli. Iako je viši nivo diplomatskih odnosa trebalo da pospeši ekonomsku saradnju, trgovinska razmena Jugoslavije i Palestine je ostala uglavnom simbolična. Deđuli je sugerisao da jugoslovenski izvoznici iskoriste činjenicu da jugoslovenski Jevreji uživaju puna građanska prava, ali se to nije odrazilo na nivo ekonomske razmene sa Palestinom.

Između Kraljevine SHS i Palestine, osim političkih, uspostavljane su i bliske kulturne veze. Otvaranju Hebrejskog univerziteta u Jerusalimu 1925. prisustvovao je i generalni konzul Kraljevine SHS u Kairu. Tim povodom u zemlji je organizovan celi niz svečanosti kojima su prisustvovali najviši predstavnici države, javnog i naučnog života. Septembra 1922. u bioskopima širom Kraljevine počelo je prikazivanje filmova o uspesima u obnovi jevrejskog života u Palestini. Prema izveštajima u jevrejskoj štampi, ovi filmovi su pobuđivali veliki interes publike. Među njima bio je i prvi palestinski tonfilm “Zemlja rada i budućnosti” čija svečana premijera u Jugoslaviji je održana 15. februara 1936. u velikoj dvorani Kolarčevog narodnog univerziteta. Jevrejska pesnikinja Eliševa, član PEN kluba Palestine, gostovala je decembra 1931. u Beogradu. Na javnoj književnoj večeri čitala je svoje pesme, jednu od njih ustupila je *Srpskom književnom glasniku* koji ju je objavio istog meseca. Početkom 1938. hebrejsko pozorište “Habima” iz Tel Aviva sa velikim uspehom izvelo je četiri predstave u narodnim po-

zorištima u Beogradu i Zagrebu. Čuveni violinista i osnivač simfonijskog orkestra u Tel Avivu Bronislav Huberman posetio je Beograd i 29. januara 1939. priredio koncert u sali Kolarčevog narodnog univerziteta što je izazvalo veliku pažnju beogradskih ljubitelja muzike.

Povezanost jevrejskih zajednica sa njihovim društvenim okruženjem u međuratnom periodu bila je sve čvršća, ali su u tome postojale značajne regionalne razlike. Kada je reč o srpskom društvu, pre svega velikom gradu kakav je Beograd, to je pojačano zajedničkom borbom i stradanjima tokom Prvog svetskog rata. Poslovne aktivnosti su, po prirodi stvari, povezivale Jevreje sa njihovim društvenim okruženjem, ali na to su uticali i drugi činioci. Svojim životnim stilom, oblačenjem, ponašanjem, navikama, većina Jevreja se nije razlikovala od socijalne sredine. Dok su u ranijem periodu Jevreji, pre svega Sefardi, živeli uglavnom u posebnim gradskim četvrtima, u međuratnom periodu oni su se sve više nastanjivali i u drugim delovima gradova što je još više doprinosilo njihovoj društvenoj integraciji.¹³

Neke jevrejske svečanosti i proslave praznika imale su značaj društvenih događaja ne samo za Jevreje. Posebno svečano i veselo praznik Purim je proslavljan u Beogradu, na Jaliji i Dorćolu gde su Jevrejima dolazili u goste Beograđani iz drugih delova grada. U Prvom svetskom ratu ovi delovi grada su jako stradali i tokom međuratnog perioda

su izgubili svoje jevrejsko obeležje. Iako proslave Purima i Pesaha nisu više bile kao ranije, one su i dalje bile društveni događaj kojem su prisustvovali i mnogi Srbi. To nije bio slučaj samo u Beogradu. Na zabave koje su povodom praznika Purima održavane u zemunskom hotelu "Central" dolazila je cela lokalna elita, najugledniji građani sa suprugama.¹⁴

Jevrejski dom u Beogradu

Jevrejski dom u Ulici kralja Petra imao je posebno važnu ulogu ne samo u društvenom životu Jevreja, nego i njihovog društvenog okruženja. Tome je najviše doprinelo osnivanje Jevrejske čitaonice krajem 1929. koja je bila veoma aktivna sve do okupacije 1941. Čitaonica je imala muzičku, dramsku i kulturnu sekciju i ubrzo je postala poznata i priznata kulturna institucija ne samo među Jevrejima, nego i među Srbima. U sećanjima Dorćolaca kao jedno od najvažnijih mesta druženje i zabave upamćen je Jevrejski dom sa svojom čitaonicom. Tu se dolazilo na igranke i da bi se našli sa drugovima, učile su se najnovije popularne okretne igre. Osim radi

zabave i druženja u Dom se odlazilo i da se čuju predavanja koja su držali naši najglasovitiji naučnici i intelektualci: Mihailo Petrović Alas, Milutin Milanković, Branislav Petronijević, Nikola Vulić, Vladimir Ćorović, Tihomir Đorđević, Ivan Đaja, Hugo Klajn, Velimir Bajkić, Ksenija Atanasijević, Paulina Lebl-Albala, Aleksandar Vidaković i brojni

drugi.¹⁵

Velika beogradska dnevna štampa redovno je beležila događaje iz života jevrejske zajednice i njenih visokih predstavnika, kako u zemlji, tako i u inostranstvu. Objavljivane su i vesti o Jevrejima u Palestini i drugim zemljama, među njima i vesti o antisemitskim pojavama i napadima na Jevreje. Prema vestima u beogradskim listovima dvadesetih godina to se događalo u nekoliko zemalja, a verovatno najviše u Poljskoj. Od početka tridesetih godina, a naročito od 1933. vesti o progonima Jevreja uglavnom su se odnosile na Nemačku.

Uređivanje vodećih časopisa, kakav je bio *Srpski književni glasnik* (*Nova serija*), dobro je predstavljalo stav srpske intelektualne javnosti prema Jevrejima, ali i prema najvažnijim političkim problemima. *Glasnik* je pratio jevrejsku književnu periodiku, prikazivane su knjige jevrejskih pisaca, među njima i one o značajnim istorijskim ličnostima kakav je bio Mojsije. Objavljivani su prilozi o Hebrejskom univerzitetu, o životu u Palestini, naročito povodom velikog talasa jevrejsko-arapskih sukoba 1937. Sa aktuelizovanjem "jevrejskog pitanja" u Nemačkoj sve brojniji bili su i prilozi sa osudom politike nacističkog režima i progona Jevreja, kao i rasističke, antisemitske osnove te politike. U *Glasniku* su objavljivani prilozi i radovi jevrejskih književnika i javnih radnika, među njima sarajevskog noveliste Isaka Samokovlije, pripovedača i komediografa Žaka Konfina, Davida Albale, Pauline Lebl-Albala, Kalmija Baruha.

Slično kao *Glasnik*, uređivan je još jedan od najznačajnijih srpskih časopisa, *Letopis Matice srpske*. To je najstariji srpski časopis i jedan od najstarijih

evropskih časopisa, čiji prvi broj je objavljen je u Budimu 1825. *Letopis* je, ujedno, srpski časopis koji najduže neguje objavljivanje književnih dela jevrejskih autora. Već u drugoj godini izlaženja, 1826, objavljena je pesma Mozesa Mendelsona, berlinskog filozofa i osnivača hebrejskog novinarstva. Pesmu je prepevao jedan od najznačajnijih srpskih novinara Teodor Pavlović. I u periodu između dva svetska rata u *Letopisu* su objavljivani radovi jevrejskih autora, prikazi njihovih dela, članci o problemima sa kojima se suočava Palestina. Među autorima je bio i jedan od cionističkih prvaka Cvi Rotmiller.

I u zagrebačkom časopisu *Nova Evropa* pod uredništvom Milana Ćurčina su povremeno objavljivali istaknuti jevrejski javni radnici, među njima i vođa jugoslovenskih cionista Aleksandar Liht. Osim u najznačajnijim časopisima, jevrejski autori su objavljivali priloge i u nekim od brojnih manjih, provincijskih časopisa. Solomon Kalderon, koautor (sa Judom Levijem) *Istorije jevrejskog naroda* (Beograd 1935) objavio je niz napisa o sefardskim Jevrejima u šabačkom časopisu *Književni polet*.

U međuratnoj Jugoslaviji su istaknuti intelektualni predstavnici jevrejske zajednice u značajnoj meri učestvovali u kulturnom životu svog društvenog okruženja, smatrali su se njegovim sastavnim delom i kao takvi su prihvaćeni. Oni su svojim naučnim, umetničkim ili širim socijalnim delovanjem i stvaralaštvom davali značajan doprinos ne samo na lokalnom i jugoslovenskom, nego i na širem evropskom intelektualnom planu.

I pored povoljnih uslova za razvoj jevrejske zajednice u Jugoslaviji, u samoj zajednici i u njenom

okruženju, javljali su se ozbiljni izazovi kojima je trebalo naći odgovore. Osim tradicionalnih suprotnosti između Sefarada i Aškenaza, u manjoj meri i Ortodoksa, zatim između cionista i asimilanata i drugih necionista, nove društvene i političke okolnosti bile su okvir za nove podele.

Sukob tradicionalnih vrednosti i stila života sa modernizacijom u jevrejskoj zajednici, kao i u društvenom okruženju, bio je sve izraženiji. To se naročito ispoljavalo u mladoj generaciji i u odnosu prema religioznosti. Vrhovni rabin dr Isak Alkalaj je 1933. godine ocenio da je religioznost opala ne samo kod jevrejske nacionalne omladine, nego i kod svih jevrejskih mladih i starijih generacija. Nastavljeni su sporovi integracionista (asimilanata) i drugih necionista sa cionistima pri čemu su se jasno ispoljile razlike između krajeva bivše Austrougarske monarhije, gde su živeli uglavnom Aškenazi, i Jevreja predratne Srbije, pretežno Sefarada.

Centar Saveza cionista Jugoslavije je bio u Zagrebu, a tu je bilo i sedište organizacije cionističke omladine. Već u drugoj polovini dvadesetih godina cionisti su kontrolisali većinu jevrejskih opština, a početkom naredne decenije njihov uticaj je preovladao i u Savezu jevrejskih veroispovednih opština. Kao i cela cionistička organizacija, i cionistička organizacija Jugoslavije delila se na najbrojniju struju opštih cionista, zatim na levicu i desnicu, čije delovanje je bilo najozbiljniji izazov unutar pokreta. Iz Saveza cionista Jugoslavije 1929. izdvojila se desna, revizionistička struja novosadskog cioniste Julija Dohanja (Dohany). Na nacionalnoj konferenciji u Osijeku 1933. desni cionisti su stvorili Cionističku revizionističku organizaciju-Vladimir Žabotinski, koja je kasnije nosila naziv Nova cioni-

stička organizacija. Stvorili su i svoju omladinsku organizaciju *Betar*. Revizionisti, ipak, nisu uspeali da ostvare veći uticaj među jugoslovenskim Jevrejima niti da potisnu narastajući uticaj centralne cionističke organizacije.

Za Jevreje sa teritorije predratne Srbije nova država bila je prirodan nastavak dotadašnje pa se pitanje identifikovanja sa njom nije ni postavljalo. To je bila posledica integrisanosti Jevreja u sredinu, koja je, ujedno, bila rezultat društvene prihvaćenosti Jevreja. Zajedno sa ostalim srpskim građanima, Jevreji su dali veliki doprinos ratnim naporima Srbije što je bilo izuzetno cenjeno. O njihovom angažovanju svedoče impresivan spomenik na Jevrejskom groblju u Beogradu podignut 1927. O Jevrejima u srpskoj sredini je izgrađen pozitivan stereotip zbog njihovog prihvatanja srpskog nacionalnog osećanja kao "Srba Mojsijeve vere". Ovakva samoidentifikacija označavala je snažan srpski patriotizam, ali i očuvanje sopstvenog identiteta. Bilo je rašireno mišljenje o dvostrukoj narodnosti srbijanskih, posebno beogradskih Jevreja. I o Sefardima u Bosni i Hercegovini vladalo je mišljenje kao i o onima u Srbiji. I oni su smatrani za čvrsto ukorenjeni domaći element koji je tokom četiri veka života na ovom tlu stekao posebna prava.

Beograđani su upamtili svoje jevrejske komšije kao dobre i pouzdane prijatelje i poslovne partnere. Oni su unosili živost u Beograd svojim humorom, i vedrim duhom, svojim "poletnim poslovnim metodama kao sitni trgovci sa radnjama na Jovanovoj pijaci, u Aleksandrovoj i Vasinoj ulici". Dok je u evropskoj tradiciji stereotip lakomog tvrdice i bezdušnog bogataša najčešće vezivan za Jevreje, u srpskoj sredini južne Ugarske, zatim i u Srbiji, još od

tridesetih godina devetnaestog veka ovaj stereotip su personifikovali Cincari. Kod Srba Šajlok nikada nije mogao da se meri sa Kir Janjom.

Srbi i Jevreji živeli su zajedno, delili su radosti, ali i žalosti. U sećanjima Beograđana o mestu Jevreja u srpskom društvu između dva rata ističu se uz ostalo i njihova skromnost, radinost. Slični odnosi bili su i u Sarajevu. I tu se jevrejski život odvijao ne samo u krugu porodice, nego i u širem krugu prijatelja u kojem su bili i muslimani i pravoslavni. Integrisanost u srpsko društvo i izostanak jačeg ispoljavanja antisemitizma usporili su prihvatanje cionističkih ideja u Beogradu i drugim gradovima Srbije. Cionisti su u beogradskoj Sefardskoj opštini potpuno prevladali tek 1938. godine. Kod srbijanskih cionista bio je posebno naglašen zahtev da načela cionizma ne smeju da isključe odanost i ljubav prema jugoslovenskoj otadžbini, što je i inače bio stav cionističke organizacije.

Ranije nacionalne identifikacije nisu lako ni brzo ustupale mesto novoj, jugoslovenskoj, pogotovo u Bačkoj, gde je mađarski nacionalizam među Jevrejima i dalje bio jak. Ipak, i on je slabio u drugoj polovini tridesetih godina pogotovo među mladim generacijama školovanim u novoj državi.

Sve veća društvena integracija jugoslovenskih Jevreja ogledala se i u prihvatanju novog "državnog" jezika, koji je potiskivao tradicionalne jezike Jevreja: kod Sefarda jevrejsko-španski (u pisanom obliku ovaj jezik se naziva ladino), kod Aškenaza nemački, mađarski i jidiš. Prihvatanju novog jezika svakako je doprinelo i nastojanje vlasti na stvaranju i učvršćivanju vernosti novoj državi i njenim idealima u čemu je škola igrala nezamenljivu ulogu.

Lingvistička akulturacija bila je najizraženija kod mladih generacija, na koje su promene posle 1918, sasvim prirodno, najdublje uticale.

Liberalna politička osnova na kojoj se zasnivala Kraljevina i povoljni uslovi za razvitak, omogućili su relativno laku identifikaciju Jevreja sa njom. Ovu pojavu neki istraživači zovu asimilacijom u obliku srpsko-jugoslovenskog nacionalizma koji je postao zamena za ranije kulturne identifikacije. Verovatno bi tačnije bilo nazvati ovu identifikaciju jugoslovenskom iz dva razloga. Jugoslovenstvo je bilo okvir sa kojim su se Jevreji bivše Monarhije lakše identifikovali nego sa srpstvom što se dobro videlo na primeru Vojvodine. Kada je reč o Jevrejima iz Kraljevine Srbije, oni su dvadesetih godina, a naročito posle 1929, u skladu sa proklamovanom politikom šestojanuarskog režima, svoj srpski patriotizam lako zamenili jugoslovenskim. Na njega se gledalo kao na sintezu ranijih nacionalnih identifikacija, među njima i srpske.

U okviru jedinstvenog "troimenog" kasnije "jugoslovenskog" naroda Jevreji su našli svoje mesto jer je novi identitet bio dovoljno širok da su mogli da ga prihvate svi koji su Kraljevini prihvatili kao svoju domovinu. Garantovana kolektivna prava su, istovremeno, omogućavala očuvanje posebnosti koja je sa prevladavanjem cionizma sve više shvatana kao nacionalna posebnost. Stoga se jugoslovenski patriotizam i cionizam nisu međusobno isključivali, štaviše bili su dobrim delom komplementarni. Sa stanovišta državnog interesa posebno značajan bio je razvoj cionizma u krajevima u kojima je bila jaka vezanost Jevreja za do skora vladajuće nacije, kao što je bila mađarska. Jugoslovenski cionisti su nedvosmisleno zastupali stav da nacionalno

jedinstvo i čvrsta državna zajednica organizovana na liberalnim principima može mnogo da učini na ostvarivanju cionističkih ciljeva, pogotovo u vreme kada je sve više dolazio u pitanje status, zatim i sam opstanak celog jevrejskog naroda. Veliki uspeh cionisti su ostvarili u okupljanju jevrejske omladine koja se organizovala u Savez židovskih omladinskih udruženja osnovan 1919. godine. Većina omladinskih društava bila je cionistička i levičarska, a veoma snažna bila je i cionistička studentska organizacija na zagrebačkom univerzitetu. Najbrojnija i najorganizovanija omladinska organizacija bila je "Hašomer hacair" (Mladi stražar) čiji jugoslovenski ogranak je stvoren 1931. godine. Glavni cilj ove organizacije je bila priprema omladine za produktivna zanimanja radi naseljavanja u Palestini gde bi se život organizovao na socijalističkim načelima u kibucima.

Cionistička organizacija u Jugoslaviji je važila za jednu od najbolje organizovanih cionističkih organizacija u svetu, što joj je priznavala i svetska Cionistička organizacija. I pored snažnog cionističkog pokreta, broj iseljenika u Palestinu u periodu od 1919. do 1939. bio je samo 800, odnosno oko 1% jugoslovenskih Jevreja. To je bilo tri puta manje od proseka useljavanja iz drugih evropskih zemalja. Na to su svakako uticale povoljne okolnosti u kojima su jugoslovenski Jevreji živeli, ali i restriktivna politika useljavanja koju su sprovodile britanske mandatorne vlasti u Palestini. Jugoslovenska vlada je pomagala iseljavanje Jevreja u Palestinu i time što je izdavala iseljeničke pasoše i davala olakšice u prenosu kapitala na osnovu kompenzacionog sporazuma koji je sklopljen između jugoslovenske i palestinske vlade. Povoljni uslovi života i poslo-

vanja nisu išli u prilog iseljavanju jugoslovenskih Jevreja u Palestinu, na šta će od kraja tridesetih godina mnogo više uticati drugi činioci.

Jevrejska zajednica u Jugoslaviji, pre svega njeni cionisti, i na razne druge načine je učestvovala u opštejevrejskim akcijama. To se pre svega odnosilo na prikupljanje novca za jevrejske fondove (u prvom redu one najvažnije Keren hajesod i Keren kajemet lejisrael) iz kojih se kupovala zemlja za naseljenike u Palestini i pomagala izgradnja buduće jevrejske države. Angažovanje u "šekelskoj akciji" je bilo

Jevreji iz Zemuna na mošavi, kampu na kome su se obučavali za život u Palestini

jedna od osnovnih cionističkih dužnosti. Organizovale su se pripreme za naseljavanje u Palestini, pre svega omladine, i propagiralo obrazovanje za "produktivna zanimanja" koja mogu biti od koristi i u novoj domovini. U jevrejskoj štampi, u prvom redu u *Židovu*, relativno česti su bili članci o životu jugoslovenskih Jevreja u Palestini, o njihovim naseljima (kibucima) i uspesima u stvaranju novog

života.

Iseljeni Jevreji ostali su privrženi Jugoslaviji, osnovali su svoje društvo (Hitahdut Olej Jugoslavija) i održavali su srdačne odnose sa jugoslovenskim diplomatskim predstavnikom. Prema izveštaju generalnog konzula Deđulija početkom aprila 1938, posebno korisni bili su oni useljenici koji su svršili vojnu obavezu u jugoslovenskoj vojsci, jer su bili upotrebljivi u slučaju napada od strane arapskih terorista. Stoga je traženo da palestinski uredi u Jugoslaviji izdaju iseljeničke certifikate samo onim mladićima koji su svršili vojnu obavezu. I u Jugoslaviji je celokupan cionistički rad odisao namerom da se stvori novi jevrejski čovek, koga će odlikovati jaka nacionalna samosvest i ponos, kao i podređenost kolektivnom naporu da se izgradi jevrejska država u Palestini. Okolnosti u kojima su delovali jugoslovenski cionisti doprinele su da u tom pogledu oni budu među uspešnijim organizacijama i u poređenju sa nekim mnogo većim jevrejskim zajednicama.¹⁶

Dolazak na vlast nacionalsocijalističkog režima čemu su sledile mere diskriminacije i masovnog progona Jevreja u Nemačkoj izazvalo je veliku zabrinutost i proteste Jevreja u raznim zemljama, među njima i u Jugoslaviji. Kao i ostala štampa, i jevrejska štampa je prenosila vesti o sve većem progonima Jevreja, mada se sve više osećao uticaj cenzure. Odmah posle Hitlerovog preuzimanja vlasti u jevrejskoj štampi su izražavane nade da trezveniji deo nemačkog naroda neće prihvatiti ideje iz njegovog programa "i da neće dopustiti da pred svetskom istorijom padne na ceo nemački narod teška odgovornost za dela, koja stoje u očitoj protivrečnosti sa osnovnim čovekovim pravima na

život. Ubrzo se pokazalo da su ove nade bez osnova i da se progoni nemačkih Jevreja stalno pojačavaju. Iz Nemačke je ubrzo krenula reka jevrejskih izbeglica koja nije lako nalazila luku spasenja zbog restriktivne useljeničke politike većine zemalja. Novi talas izbeglica nastao je sa početkom nemačke vojne ekspanzije u srednjoj Evropi 1938. i 1939. godine. Tada je još više porastao značaj Jugoslavije kao tranzitnog područja za jevrejske izbeglice koje su posle kraćeg ili dužeg zadržavanja odlazile u druge zemlje. Do aprila 1941. kroz Jugoslaviju je prošlo oko 55.000 jevrejskih izbeglica, dok je oko 4.000 izbeglica rat dočekaao u njoj. Veliku pomoć izbeglicama je pružala jevrejska zajednica Jugoslavije, ali i velike jevrejske humanitarne organizacije, pre svega Džoint (Joint Distribution Committee) i Hicem.¹⁷

Jugoslovenski cionisti su organizovali brojne protestne skupove povodom diskriminacije i progona koji su pogađali Jevreje u pojedinim zemljama ili povodom događaja koji su se ticali celog jevrejskog naroda. U Zagrebu je maja 1933. organizovan veliki protestni skup na kome su govorili vrhovni rabin Isak Alkalaj i cionistički vođa Aleksandar Liht. Jugoslovenski Jevreji, među njima i oni iz najsiromašnije zajednice bitoljske, prikupljali su novac za fond pomoći nemačkim Jevrejima.

U drugoj polovini septembra 1935. u Zagrebu je organizovan protest protiv usvajanja antisemitskih zakona u Nemačkoj čemu je sledio protest rukovodstva jevrejske zajednice u Jugoslaviji Društvu naroda protiv progona Jevreja u Nemačkoj. Ula-zak nemačkih trupa u Austriju marta 1938. čemu je sledila aneksija ove države Velikonemačkom rajhu koji je time postao sused Jugoslavije, s razlo-

gom je shvaćen kao velika opasnost među njenim Jevrejima. Time su bili pogođeni i poslovni interesi pre svega hrvatskih Jevreja čije poslovanje je uglavnom bilo orjentisano prema Austriji. I posle usvajanja britanske “Bele knjige” maja 1939. kada je oštro ograničeno useljavanje Jevreja u Palestinu organizovan je niz protesta u Jevreja u Jugoslaviji. Sa izuzetnom pažnjom jevrejska javnost je pratila i jevrejsko-arapske odnose u Palestini koji su u nekoliko navrata prerastali u teške sukobe sa velikim brojem mrtvih i povređenih. Tim povodom takođe su organizovani protestni skupovi. Cionistička omladinska levica sukob u Palestini nije videla kao sukob interesa dva naroda, jevrejskog i arapskog, nago kao “sukob feudalno-klerikalnih interesa sa gradilačkim snagama cionizma koji nose u sebi klice progressa”. Stoga je pozivan cionistički pokret “da u svojoj političkoj borbi pristupi i aktivnoj orijentaciji prema arapskom radnom narodu”.¹⁸

Uporedo sa širenjem uticaja Komunističke partije Jugoslavije i njene omladinske organizacije (SKOJ) tridesetih godina, sve više je jačala i, kako su je nazvali cionisti, “crvena asimilacija”, odnosno posvećenost komunističkoj revoluciji za koju se smatralo da će rešiti svako, pa i jevrejsko, nacionalno pitanje.

Širenje komunističkog uticaja u masovnim organizacijama ogledalo se i u pridobijanju za revolucionarne ciljeve članova jevrejskih omladinskih organizacija, pre svega Hašomer hacaira, što je ozbiljno brinulo cioniste. I pored ideološke bliskosti između cionista i komunista, među njima su postojale i ozbiljne razlike. Za komuniste cionizam je bio reakcionarna ideologija i eksponent britanskog imperijalizma, dok su cionisti u Sovjetskom Savezu bili

izloženi progonima. Širenje komunističkog uticaja među Jevrejima, pre svega među mladima, objašnjava se beskompromisnom osudom antisemitizma od strane komunista, koja može da se prati još od prvih godina postojanja jugoslovenske države. Tome je doprinosila i bliskost cionističkog pokreta levim ideologijama. Politička polarizacija tridesetih godina sve više je svodila opredeljivanje za ili protiv antifašističkih, odnosno fašističkih (profašističkih) snaga. U raznorodnom “frontu” antifašističkih snaga sve više su se nametali komunisti, što je svakako delovalo i na opredeljivanje Jevreja.

U političkom životu Kraljevine učestvovao je mali broj Jevreja i to uglavnom na lokalnom nivou za vreme parlamentarizma dvadesetih godina. Jevrejska zajednica je nastojala da održi distancu od političkih sukoba u Kraljevini dok je angažovanje svojih pripadnika na javnoj sceni smatrano njihovim ličnim činom. I pored različitog opredeljivanja i političkih kompromisa pre svega na lokalnom nivou, u celom međuratnom periodu jevrejska zajednica kao celina je bila nedvosmisleno jugoslovenski i “državotvorno” opredeljena. I jugoslovenski zvaničnici su isticali da su Jevreji, u jednoj tako heterogenoj zemlji “dragocen elemenat organizacije” i da vrlo istaknuto sarađuju “u radu za duhovno ujedinjenje Jugoslavije”. Za protivnike jugoslovenske države to je bio još jedan razlog za napade na Jevreje.¹⁹

Reakcije na angažovanje Jevreja u političkom životu bile su različite u raznim delovima Jugoslavije i zavisile su od društvene prihvaćenosti Jevreja i tradicije političkog angažovanja. Na lokalnom nivou u višenacionalnim sredinama jevrejske zajednice često su dolazile u nezavidan položaj jer su morale da se opredeljuju između raznih nacionalnih orga-

nizacija i stranaka. Stoga su se i pripadnici istih jevrejskih zajednica neretko različito opredeljivali, na šta su uticali ne samo tradicija i lokalni odnos snaga, nego i generacijska pripadnost.

Osim kao pripadnici političkih stranaka, Jevreji su se angažovali opštepatriotski, na širenju i jačanju nove jugoslovenske identifikacije, pre svega među Jevrejima iz bivše Habzburške monarhije. Na tom polju javile su se oštre razlike između dela Jevreja iz predratne Srbije i cionista koji su početkom tridesetih godina postali dominantni u krovnoj organizaciji jugoslovenskih Jevreja, Savezu jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije. Za cioniste jugoslovenski patriotizam i jevrejska nacionalna identifikacija nisu bili u suprotnosti, nego su se dopunjavali, dok su njihovi protivnici smatrali da je jugoslovenski patriotizam nedeljiv. Najistaknutiji predstavnik jevrejske zajednice u političkom životu Kraljevine bio je vrhovni rabin dr Isak Alkalaj.

Ukazom kralja Aleksandra Prvog od 9. januara 1932. on je imenovan za senatora tako da je u ovom skupštinskom domu imao priliku da istupa u ime jevrejske zajednice. On je to u nekoliko navrata i činio. Zauzimao se za pomoć najsiriromašnjoj jevrejskoj zajednici u zemlji, bitoljskoj, protiv restriktivne primene zakona o državljanstvu, osuđivao je narastanje antisemitizma i zalagao se za pomoć jevrejskim izbeglicama iz Hitlerove Nemačke. Na položaju senatora ostao je do početka 1938.²⁰

Mnogo više nego u političkom životu, jugoslovenski Jevreji bili su angažovani kao pripadnici svojih profesija u raznim oblastima društvenog života i stvaralaštva pri čemu su istupali pre svega kao predstavnici šire nacionalne sredine. Dobar

deo njih je istovremeno bio angažovan i u jevrejskoj zajednici na očuvanju i negovanju jevrejskog kulturnog i nacionalnog identiteta. U nekim profesionalnim udruženjima Jevreji su imali istaknutu ulogu, a među njima bilo je i jevrejskih žena. Jedna od prvih ženskih profesionalnih organizacija u nas bilo je Udruženje univerzitetski obrazovanih žena. Na osnivačkoj skupštini 11. decembra 1927. godine grupa istaknutih beogradskih intelektualki je za predsednicu Udruženja izabrala profesorku Paulinu Lebl Albalu. Ona je ostala na toj funkciji sve do odlaska iz zemlje početkom 1940. godine. Vrhovni rabin Isak Alkalaj je na sastanku Saveza jevrejskih opština istakao njen izbor za predsednicu Udruženja kao primer da u jugoslovenskoj državi i jedna Jevrejka može biti izabrana na takav položaj. Jevrejke, inače, nisu imale pravo glasa prilikom izbora u jevrejskim opštinama.²¹

I pored distance prema dnevno-političkom angažmanu, rukovodstvo jevrejske zajednice je zauzimalo stav povodom nekih krupnih političkih događaja, pre svega onih koji su imali uticaj na položaj Jevreja. Razlozi političkog oportuniteta u sve zaoštrenijoj političkoj situaciji u zemlji i inostranstvu tridesetih godina ponekad su nalogali da se o tome ne obaveštava javnost. Takav slučaj je bio povodom konkordata Jugoslavije sa Vatikanom. Rukovodstvo Saveza jevrejskih opština je zauzelo

Dr Isak Alkalaj - vrhovni rabin Jugoslavije

negativan stav prema konkordatu smatrajući da on šteti interesima jevrejske zajednice. Kao i najveći deo javnosti izvan Hrvatske, Savez je smatrao da se konkordatom olakšava i inače jako prozelitsko delovanje Rimokatoličke crkve. Time bi u još većoj meri nego do tada bila ugrožena jevrejska zajednica o čemu su govorila i sve brojniji prelasci Jevreja u rimokatoličku veru, uglavnom u Hrvatskoj.

Jevrejska zajednica je podržavala krupne političke odluke za koje je smatrala da će ojačati državu, a njeni istaknuti članovi su diskretno pomagali da do njih dođe. Pitanje državnog preuređenja, koje se kristalizovalo u "hrvatskom pitanju" bilo je jedno od najvećih opterećenja unutrašnje politike. Jevrejski poslovni i politički krugovi su, izgleda, odigrali određenu ulogu u rešavanju ovog problema. I jevrejska zajednica je smatrala da će srpsko-hrvatski sporazum ojačati zemlju čime će i njen položaj biti osiguran. Glavni odbor Saveza jevrejskih veroispovednih opština je isticao da su se posle Sporazuma Cvetković-Maček 26. avgusta 1939. stvari počele vrlo povoljno razvijati po jevrejsku zajednicu.

I u stavovima prema spoljnospolitičkim događajima jevrejska zajednica je uglavnom sledila zvaničnu politiku. Promene u spoljnospolitičkoj orijentaciji zemlje u drugoj polovini tridesetih godina i približavanje Nemačkoj i Italiji imale su svoje unutrašnjepolitičke reperkusije, koje su pogađale i Jevreje. Kako je jevrejska javnost, razumljivo, bila odlučno antifašistički usmerena, u njenom stavu se osećalo distanciranje od takve politike. I pored zamerki britanskoj bliskoistočnoj politici, posebno povodom "belih knjiga" kojima se ograničavalo useljavanje Jevreja u Palestinu, jevrejska javnost, posebno njen cionistički deo, smatrala je da se dostizanje glavnog

cilja, stvaranje jevrejske države, može postići samo saradnjom sa britanskim političkim činiocima.

Prosperitet jevrejske zajednice u Jugoslaviji i podrška Kraljevine jevrejskom nacionalnom cilju bili su neosporne činjenice kako za same Jevreje u zemlji i inostranstvu, tako i za njihovo društveno okruženje i međunarodnu javnost. Recepcija ove činjenice, njeno tumačenje i upotreba (kao i zloupotreba), sve više će zavisiti od spoljnospolitičkih prilika, i od sve dublje državne i društvene krize što je imalo uticaj i na "jevrejsko pitanje". Ideološka osnova nacionalsocijalističkog imperijalizma u kojoj su Jevreji imali ključno mesto, nije ostavljala dilemu o tome da će naglo pogoršanje položaja Jevreja biti ograničeno na Nemačku. Svest o tome je sve više zaokupljala jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji, ali adekvatnih odgovora nije bilo, kao ni drugde, uostalom.

Društvena emancipacija i građanska ravnopravnost bile su tekovine sa kojima su Jevreji ušli u novu državu 1918. godine. Oni su očekivali da te tekovine budu garantovane i unapređene u novoj državi izgrađenoj na liberalnim građanskim načelima. Tokom gotovo celog međuratnog perioda ta očekivanja uglavnom su se pokazala kao opravdana. Ipak, nisu nedostajali ni izazovi jer nasleđeni i novi otpori društvenoj ravnopravnosti Jevreja nisu bili mali. Stoga će se i u jugoslovenskoj državi antisemitizam ispoljavati ne samo u svom tradicionalnom, nego sve više u modernom, političkom obliku. Pokazaće se da je na širenje i prihvatanost antisemitizma veliki uticaj imala različita tradicija odnosa prema Jevrejima u pojedinim jugoslovenskim zemljama, ali i politički odnosi u njoj. Ipak, na to su presudno uticale međunarodne okolnosti

tridesetih godina, u prvom redu dolazak nacional-socijalista na vlast u Nemačkoj i rušenje sistema kolektivne bezbednosti u Evropi što je kulminiralo početkom Drugog svetskog rata.

Jačanje jevrejskog nacionalizma, cionizma, teklo je uporedo sa sve većom integracijom Jevreja u jugoslovensko društvo. Jevrejsko preduzetništvo i kapital doprinosili su povezivanju i jačanju unutrašnjeg tržišta dok su stare i nove poslovne veze vodile sve većem uključivanju jugoslovenske privrede u međunarodnu trgovinu. Time je jevrejski kapital jačao kohezivne snage u Jugoslaviji, čemu je doprinosila i sve jača jugoslovenska identifikacija Jevreja. Istovremeno, u Kraljevini su jačale i snage koje su, uz podršku revizionističkih zemalja, težile ne samo njenom preuređenju, nego i uništenju. To je nosilo velike opasnosti za jevrejsku zajednicu od svih protivnika Jugoslavije i liberalnih načela na kojima se ona zasnivala. Pri razmatranju antisemitizma u jugoslovenskoj državi treba imati u vidu da su i u ovom pogledu postojale velike razlike između pojedinih delova novostvorene države. Netrpeljivost prema Jevrejima se mnogo jače ispoljavala u Dvojnoj monarhiji nego u Kraljevini Srbiji, koja je, po opštem mišljenju, bila zemlja tolerancije i bez antisemitizma. Stoga je novostvorena Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca upravo na područjima bivše Monarhije nasledila pojave latentnog, ponekad i otvorenog antisemitizma. To je, ipak, bilo daleko od organizovanog, masovnog, često nasilnog, ispoljavanja antisemitizma u nekim državama istočne i srednje Evrope u kojima su postojale brojne jevrejske manjine, kao što su bile Mađarska, Rumunija ili Poljska. Antisemitizam u ovim zemljama je bio sastavni deo strukturnih problema društva i imao je

jaku tradiciju pa je samim tim i njegovo ispoljavanje imalo mnogo teže oblike.

Tokom međuratnog perioda nosioci antisemitizma u jugoslovenskoj državi uglavnom su bile marginalne ili ilegalne političke (i terorističke) snage sa osloncem u inostranstvu, kao i vođstvo i veliki deo pripadnika nemačke nacionalne manjine. Ipak, i u Jugoslaviji antisemitizam je dobijao snagu sa brzim promenama u međunarodnim odnosima u drugoj polovini tridesetih godina, kao i sa porastom državne i društvene krize u zemlji. Odnos prema Jevrejima počeo je da se menja u drugoj polovini tridesetih godina, ali ni tada nije došlo do drastičnog ugrožavanja društvenog položaja Jevreja. Prevod najuticajnijeg antisemitskog pamfleta poznatog pod naslovom *Protokoli sionskih mudraca* pojavio se u Kraljevini SHS već dvadesetih godina. Putem izdanja ruske emigracije javnost u Kraljevini je već početkom dvadesetih godina mogla da se upozna sa postojanjem *Protokola*. Prvo celovito hrvatsko i jugoslovensko izdanje *Protokola* pojavilo se 1929. u izdanju makarskog franjevačkog lista *Nove Revije*. Tridesetih godina sledila su nova izdanja.²²

Slom demokratije u Nemačkoj i Hitlerovo preuzimanje vlasti 30. januara 1933. označili su ne samo početak razgradnje sistema kolektivne bezbednosti u Evropi, nego i liberalnih ideoloških načela u sve većem broju evropskih zemalja. Nationalsocijalistička (nacistička) ideologija je bila sastavni deo nemačke imperijalne ekspanzije i dalekosežnih planova o "novom poretku" zasnovanom na hijerarhiji naroda i država čiji hegemon bi bila nemačka nordijska (arijevska) "rasa". Među ideološkim

postulatima nacizma je bio stav da razorno delovanje Jevreja, bilo pomoću liberalnih, bilo pomoću komunističkih načela društvenog organizovanja, ugrožava ne samo nemački narod, nego i sve druge narode. Kao najsvesniji i biološki najvredniji, nemački narod je predodređen da vodi druge u toj borbi protiv jevrejskog Apsolutnog zla i njegove dve emanacije: liberalno-kapitalističke i boljševičko-komunističke.

U širenju nacionalsocijalističkih idejnih i političkih postulata značajna uloga je namenjena bliskim političkim organizacijama i nemačkoj nacionalnoj manjini (folksdojčerima), veoma brojnoj u srednjoj i istočnoj Evropi. Razaranje političkih i društvenih odnosa nastalih kao rezultat Prvog svetskog rata i izgradnja “novog poretka” pod dominacijom nacističke Nemačke zasnivali su se i na destrukciji društvene uloge Jevreja. Posle otpočinjanja rata 1939, a pre svega sa početkom “krstaškog pohoda” na Sovjetski Savez 22. juna 1941. to se pretvorilo u potpuno i sveobuhvatno fizičko uništenje svih Jevreja do kojih je dopirala vlast Velikonemačkog rajha ili njegovih saveznika i satelita u sklopu opšteg “etničkog preuređenja” evropskog prostora, pre svega na evropskom Istoku.

Za nacističku Nemačku je izgradnja “novog poretka” u Evropi bila neodvojiva od rešenja “jevrejskog pitanja” tako da je pojačani nemački uticaj u pojedinim zemljama bio praćen i uvođenjem antisemitских mera. Način, vreme i domašaj tih mera nisu zavisili samo od nemačkog uticaja i pritiska nego i od sopstvene antisemitske tradicije, političke kulture i međunarodnog položaja zemlje. Bilo je samo pitanje vremena kada će i Jugoslavija morati jasno da se odredi prema ovom “izvozu (rasne) revolu-

cije” iz nacističke Nemačke. Rušenje “Versajskog poretka” i početak Drugog svetskog rata još više su aktuelizovali ovaj problem, naročito kada je antisemitizam ozakonjen kod svih jugoslovenskih suseda, sa izuzetkom Grčke.

Od sredine tridesetih godina antisemitska propaganda u Jugoslaviji je postala organizovanija što se videlo u raznim delovima zemlje. Sa prevladavanjem nacističke struje u rukovodstvu organizacije brojne nemačke nacionalne manjine u Jugoslaviji, njom je potpuno ovladala antisemitska propaganda dirigovana iz Nemačke. Antisemitska propaganda u Hrvatskoj je najčešće bila istovremeno i antijugoslovenska, odnosno antisrpska jer su i snage koje su stajale iza nje bile takvog usmerenja. To su pre svega bili pripadnici ekstremnih desnih nacionalističkih i klerikalnih organizacija, kao i ilegalne terorističke organizacije, među kojima je najistaknutija bila ustaška. Značajnu ulogu u širenju antisemitizma imala je i tradicionalno uticajna Rimokatolička crkva preko svojih glasila i masovnih organizacija. Iako je bila zavisna od italijanskog gostoprimstva i pomoći, ustaška organizacija je ideološki bila bliža nacistima što se ogledalo u ekstremnom antisemitizmu i prihvatanju postulata “konačnog rešenja jevrejskog pitanja”. U srpskoj sredini jednu od glavnih uloga u širenju antisemitskih stavova u javnosti imali su pripadnici Jugoslovenskog narodnog pokreta Zbor.

To je bila jedina politička organizacija među Srbima koja je svoje ideološke osnove zasnivala na političkom antisemitizmu. Iako su najbrojniji pripadnici pokreta bili Srbi, uticaj Zbora se osećao u nekim krugovima Hrvata i Slovenaca, uglavnom kod jugoslovenskih nacionalista. Izvor antisemitizma

Zbora bio je u prvom redu ideološke prirode, mada je podstican vezama koje su ubrzo uspostavljene sa političkim i propagandnim centrima nacističke Nemačke.²³

Dimitrije Ljotić - anti-semita i saradnik Nemaca tokom Drugog svetskog rata

Jugoslavija je samim svojim postojanjem i liberalnim unutrašnjim uređenjem bila deo "Versajskog poretka". Stoga je za nju postavljanje "jevrejskog pitanja" imalo sasvim drugačiju težinu nego za revizionističke zemlje u susedstvu, kojima su antijevrejske mere bile "prirodan" deo destrukcije tog poretka. Ni tradicija, ni društvena uloga Jevreja nisu mogli

da budu razlozi za uvođenje tih mera. Iako su takve okolnosti mogle da deluju protiv donošenja antijevrejskih mera, jugoslovenska vlada ih je početkom oktobra 1940, ipak, donela.²⁴

U *Službenim novinama* 5. oktobra 1940. objavljene su dve antijevrejske uredbe sa zakonskom snagom kojima je bitno narušena Ustavom garantovana ravnopravnost jedne grupe jugoslovenskih građana i to na osnovu rasističkog načela porekla. *Uredbom o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja sa predmetima ljudske ishrane* zabranjen je rad trgovinama ljudskom hranom na veliko koje su u vlasništvu ili suvlasništvu Jevreja.

Uredbom o upisu lica jevrejskog porekla za učenike univerziteta, visokih škola u rang u univerzi-

teta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih srednjih škola Ministarski savet je odredio da se od školske 1940/1941. godine na univerzitete i druge škole može upisati učenika jevrejskog porekla "u onoj razmeri u kojoj se nalazi broj državljana jevrejskog porekla prema broju ostalih državljana". Ovo se odnosilo samo na one koji se upisuju u prvi razred srednjih škola, odnosno na prvu godinu fakulteta. Predviđen je izuzetak za lica jevrejskog porekla "čiji su roditelji zaslužni za otadžbinu".²⁵

Treba imati u vidu da su antijevrejske uredbe donete tek u izuzetno teškoj spoljnopoličkoj situaciji pod pritiskom evropskog hegemon, nacističke Nemačke. Ona je vojnički zagospodarila najvećim delom evropskog kopna i sa svojim saveznicima gotovo potpuno zaokružila Jugoslaviju. Pokazalo se da su antijevrejske zakonske mere bile relativno blage, sa brojnim ograničenjima i nisu dosledno sprovedene. One su delom odražavale i promene u unutrašnjoj politici, pre svega u vezi sa naraslim hrvatskim uticajem na državnu politiku i širenjem kompetencija Banovine Hrvatske. To je, ipak, bio težak udarac za jugoslovenske Jevreje i za same osnove državnog uređenja, a za mnoge i nagoveštaj još težih dana.

Iako je postojala suštinska razlika u definisanju i tretiranju "jevrejskog pitanja" u Jugoslaviji pre i posle osovinske agresije aprila 1941, značajan izuzetak bila Banovina Hrvatska. Između nje i ustaške NDH su postojali izvesni elementi kontinuiteta u raznim sferama. To se ne odnosi samo na raširenost i prihvaćenost ekstremnih ideologija u hrvatskom javnom mnjenju. Više izvora se slaže u tome da je među Hrvatima postojalo vrlo široko separatističko, antijugoslovensko i antisrpsko, raspoloženje na koje su i spoljni i unutrašnji činioci ozbiljno raču-

nali. Ono je hranilo i hrvatski antisemitizam koji je nov snažan podsticaj dobio preorijetacijom rukovodstva Banovine ka nemačkoj politici.

U skladu sa promenom hrvatske politike bili su i zakonski propisi koji su bitno ograničili Jevrejima raspolaganje imovinom na teritoriji Banovine, što nije važno u ostalom delu zemlje. Te propise su inicirali i sprovodili organi autonomne hrvatske uprave čime je bitno olakšana brza eksproprijacija Jevreja posle proglašenja NDH.²⁶ Ipak, tek sa osovinskom agresijom i stvaranjem NDH, radikalno je pogoršan položaj Jevreja jer je “konačno rešenje jevrejskog pitanja” postalo jedan od prioriteta politike nove države.

Jevreji su sa pažnjom i velikom zabrinutošću pratili pogoršanje položaja svojih sunarodnika u drugim evropskim zemljama. U jevrejskoj štampi redovno su objavljivane iscrpne vesti o progonima Jevreja u Nemačkoj, zatim u Austriji, Poljskoj i drugim zemljama. I pored donekle ezopovskog jezika nužnog zbog cenzure, tu su mogle da se pročitaju oštre reči osude nemačke politike progona Jevreja i ideološke osnove takve politike. Jasno se iznosila činjenica da je cilj tih drakonskih mera pljačka imovine i uništenje Jevreja. Ipak, ni među jugoslovenskim Jevrejima nije se predviđalo da će ova pretnja biti i najvećim delom ostvarena.

Zabrinutost jevrejske zajednice izazivali su i antisemitski istupi u samoj zemlji naročito od polovine tridesetih godina. U više navrata predstavnici Saveza jevrejskih opština intervenisali su kod predsednika vlada i ministara protiv antisemitske kampanje koja se vodila u pojedinim listovima, pre svega onim na nemačkom jeziku. I pored obećanja naj-

viših državnih predstavnika i povremenih zabrana takvih listova i brošura, vlasti nisu pokazivale volju da potpuno suzbiju ovakve manifestacije antisemitizma. Ovakvo reagovanje treba pre svega povezati sa postepenom spoljopolitičkom preorijetacijom zemlje od tradicionalnih zapadnih saveznika ka sve premoćnijim totalitarnim silama, pre svega Nemačkoj, u kojoj je antisemitizam bio sastavni deo zvanične ideologije i političke prakse. Uostalom, i vodeće zapadne sile su sve do agresije na Poljsku prema Hitlerovoj Nemačkoj vodile politiku smirivanja (appeasement). Širenje nemačkog političkog i ideološkog uticaja sve više je dolazilo do izražaja posle otpočinjanja Drugog svetskog rata. I na donošenje antijevrejskih uredbi u Jugoslaviji presudno je uticao izuzetno težak međunarodni položaj Jugoslavije u jesen 1940.

Jedan od najznačajnijih odgovora jevrejske zajednice u Jugoslaviji na narastanje antisemitizma i fašizma bilo sve veće angažovanje omladine u levičarskim jevrejskim, delimično i komunističkim, omladinskim organizacijama. Uporedo sa jačanjem antijevrejskih istupa i antisemitizma, jevrejske organizacije su nastojale da upoznaju širu javnost sa kulturom i značajnim ličnostima svoga naroda, među njima i nekima koji su pripadali i jevrejskoj i hrišćanskoj tradiciji. To je trebalo da doprinese boljem međusobnom poznavanju i zbližavanju Jevreja sa njihovim društvenim okruženjem.

O progonima Jevreja u Nemačkoj, zatim i u drugim zemljama na koje se proširila nacistička vlast ili uticaj, jugoslovenski Jevreji su mogli da dobiju obaveštenja i iz prve ruke od samih žrtava tih progona, jevrejskih izbeglica. Jevrejska zajednica u Jugoslaviji pružala je svesrdnu pomoć izbeglica-

ma pri prolasku kroz zemlju ili tokom boravka u njoj. Najveći teret pomoći izbeglicama podneli su zagrebački Jevreji jer je i najveći deo prolazio kroz Zagreb. Savez jevrejskih opština je doneo odluku o vanrednom prirezu u korist svog Socijalnog fonda za vanredne troškove oko jevrejskih izbeglica. Na prikupljanju pomoći angažovale su se i druge jevrejske organizacije, među njima i Bene Berit Velika loža za Kraljevinu Jugoslaviju. Pri tome ona je sledila apel. Ipak, bez pomoći velikih jevrejskih humanitarnih organizacija (Hicem, Džoint) sami jugoslovenski Jevreji teško bi odgovorili zadacima koje je iziskivao veliki priliv izbeglica. Ovaj problem je postao veoma izražen posle nemačke aneksije Austrije (Anšlusa) marta 1938. kada je počela, prema oceni u jevrejskoj štampi, "tragična katastrofa austrijskog jevrejstva". Za prihvatanje i neophodnu pomoć izbeglicama Savez jevrejskih opština je organizovao Centralni potporni fond.

Generalno, politika Jugoslavije prema jevrejskim izbeglicama bila je humana i blagonaklona. Ovakav postupak je bio u skladu sa tradicijom iz vremena Kneževine, odnosno Kraljevine Srbije i imao je podršku najvećeg dela javnog mnjenja. Ipak, sredinom tridesetih godina jugoslovenska vlada, kao ni većina drugih vlada, nije bila raspoložena da dozvoli duži boravak jevrejskim izbeglicama. Veliki jevrejski izbeglički talas stvarao je sve veće probleme jugoslovenskim vlastima koje su ga rešavale tako da ne dovode u pitanje odnose ni sa onima koji su prouzrokovali ovu masovnu nesreću (Nemačka), ni sa onima koji su nastojali da izbegnu njene posledice po svoje interese (Velika Britanija).²⁷

Posle nemačke agresije na Poljsku i izbijanja Drugog svetskog rata, izuzetno je porastao značaj Jugo-

slavije kako za prolaz jevrejskih izbeglica, tako i za pomoć ugroženim jevrejskim zajednicama. Značaj Jugoslavije i drugih balkanskih zemalja za izbeglice još više je porastao posle ulaska Italije u rat juna 1940. Da bi Jevrejima omogućili legalno useljenje u Palestinu ili odlazak u druge zemlje jugoslovenske vlasti su im izdavale jugoslovenske pasoše jer sa svojim nemačkim pasošima, dakle pasošima ratnog neprijatelja, oni ne bi mogli da dobiju engleske vize i tretirani su kao "neprijateljski stranci".

I pored generalno povoljnog stava jugoslovenskih vlasti prema jevrejskim izbeglicama, on je ipak trpeo zbog sve težih spoljnostopolitičkih okolnosti u kojima se zemlja nalazila i promena u državnoj politici. Posle Anšlusa donet je niz ograničavajućih mera u vezi sa jevrejskim izbeglicama. U tome su presudnu ulogu svakako imali spoljnostopolitički obziri i pritisci, naročito posle otpočinjanja Drugog svetskog rata i proglašenja jugoslovenske politike neutralnosti.²⁸

Iz perspektive vremena posle holokausta pasivno držanje jevrejske zajednice u Jugoslaviji pred bliskom smrtnom opasnošću može da deluje začuđujuće. Međutim, u tom pogledu jugoslovenski Jevreji nisu bili nikakav izuzetak u odnosu na svoje sunarodnike iz drugih evropskih zemalja i rukovodstva velikih jevrejskih organizacija. I pored izuzetno jake antisemitske propagande, zlokobnih Hitlerovih najava "konačnog rešenja jevrejskog pitanja" i progona na prostoru gde je zavladao "novi poredak", istorijski izvori su saglasni u tome da je malo ko pretpostavljao da može doći do sveopšteg i sistematskog uništenja celog jevrejskog naroda.

I pored dobre informisanosti i sasvim realnih izgle-

da da se i sama ubrzo nađe u tragičnom položaju Jevreja okupiranih zemalja, jevrejska zajednica u Jugoslaviji nije preduzimala neke vanredne mere koje bi ublažile udar koji je mogao da pogodi i nju. Isto je bilo i sa inicijativama da se spasi barem deo jevrejske kulturne baštine. Jugoslovenski Jevreji su imali povoljne uslove života i rada, a do oktobra 1940. uživali su punu građansku ravnopravnost, tako da ih ni položaj u društvu nije podsticao da preduzimaju neke vanredne mere. Tokom prvih godina ratnog sukoba u Evropi život jevrejske zajednice u Jugoslaviji se odvijao gotovo kao i do tada. Iako pod teškim utiskom progona Jevreja, na ratnim područjima, velikog priliva izbeglica i jačanja antisemitizma, koji je oktobra 1940. delimično institucionalizovan, Jugoslovenski Jevreji su uglavnom bili okupirani svojim svakodnevnim brigama, oni aktivni u jevrejskim organizacijama i svojim društvenim aktivnostima.

Iako su tokom tridesetih godina više puta iskazivali zabrinutost zbog sve češćih manifestacija antisemitizma, pre svega u štampi, ni jugoslovenski Jevreji nisu mogli da pretpostave kako će biti "rešavano" jevrejsko pitanje u "novoj Evropi". I pored svih vesti i svedočenja o progonima, vladalo je uverenje da se tako nešto neće dogoditi i u Jugoslaviji, odnosno da se rat neće proširiti i na nju. Ova iluzija je potpuno vladala i među cionističkim rukovodiocima, a rukovodstvo Saveza jevrejskih opština je, izgleda, verovalo da će Jugoslavija ostati izvan rata. Od ustanovljenja totalitarne države januara 1933. do početka rata 1939. godine antijevrejske mere u Nemačkoj su dovele do njihove društvene izolacije i pretvaranja u "društveno mrtva" bića. Uz verbalne i fizičke napade, Jevreji su zakonski diskriminirani

i odvojeni od ostalog stanovništva i prisiljavani su na iseljavanje. Od pogroma, spaljivanja sinagoga i uništavanja jevrejskih radnji od "Kristalne noći" 9/10. novembra 1938. počelo je masovno interniranje Jevreja u koncentracione logore. Ubrzana je "arizacija" (eksproprijacija) jevrejske imovine i pojačan je tempo iseljavanja koje je uglavnom završeno sa početkom rata septembra 1939. Posle kapitulacije Poljske pod nemačkom vlašću našlo se još dva miliona Jevreja, uz pola miliona na ranije priključenim (Austrija) ili okupiranim teritorijama (Češko-moravski protektorat).

Sporazumu Ribentrop-Molotov 23. avgusta 1939, sledila je nemačka agresija na Poljsku 1. septembra 1939. i početak Drugog svetskog rata. Prema sporazumu, istočni delovi poljske državne teritorije (zapadna Belorusija i zapadna Ukrajina) anektirani su 17. septembra 1939. od Sovjetskog Saveza dok je nemačka okupaciona teritorija podeljena na dva dela. Zapadni delovi Poljske su priključeni Nemačkoj, a u centralnom delu zemlje stvorena je okupaciona zona pod imenom Generalni guverman sa centrom u Krakovu. Ubrzo je počela naredna faza "procesa uništenja" Jevreja, faza "koncentracije", kako ju je nazvao Hilberg. To je značilo deportovanje svih Jevreja sa prostora pod kontrolom Nemačke u Generalni guverman, koji se nalazio u geografskom središtu najbrojnijih jevrejskih zajednica u Evropi.

Sa vojnim uspesima tokom 1940. godine, u nacističkom vrhu se postepeno definisala namera da "konačno rešenje jevrejskog pitanja" treba da obuhvati celu Evropu. Osvajanja na Zapadu 1940. pod nemačku vlast dovela su još oko pola miliona Jevreja. I pored pakta sa Sovjetskim Savezom, za

nacistički vrh nije bilo dileme da je glavni vojni i ideološki protivnik boljševička država. Uporedo sa odlukom da napadne i uništi Sovjetski Savez, komunističku emanaciju “Svetskog Jevrejina”, Hitler je početkom 1941. odlučio da pristupi ostvarenju ideala nacionalsocijalističke ideologije, uništenja celokupnog evropskog jevrejstva. Sa početkom agresije na Sovjetski Savez 22. juna 1941. otpočelo je ostvarivanje “konačnog rešenja jevrejskog pitanja”, fizičko uništenje svih Jevreja do kojih je dopirala vlast ili uticaj nacističke Nemačke. Do tada je u Nemačkoj već postignut najširi društveni konsenzus o nužnosti “konačnog rešenja”.

Rat protiv Sovjetskog Saveza je bio rat za uništenje sovjetske (ruske) države i stvaranje pune dominacije “Hiljadugodišnjeg Rajha” i nemačkog “naroda gospodara” na osvojenim teritorijama. Da bi se ovaj cilj ostvario bilo je potrebno fizički uništiti sve stvarne i potencijalne protivnike, kao i celi jevrejski narod, koji je prema Hitlerovom ubeđenju bio “intelektualni rezervoar boljševizma”. U nacističkoj propagandi oživljen je stari mit o Rusiji kao “Aziji”, kao potpunoj suprotnosti Evropi koju oličava i brani Treći Rajh. U ovaj stari mit uključen je novi: opasnost od boljševizma. Komunizam (boljševizam) je tako postao emanacija ne samo jevrejskog, nego i ruskog-azijatskog duha, koji spolja i iznutra ugrožava Evropu.

Posle pristupanja Mađarske i Rumunije, a 1. marta 1941. i Bugarske Trojnom paktu, uoči nemačkog napada na Grčku, Jugoslavija je bila prinuđena da odgovori na zahteve Berlina. Predsednik vlade Cvetković je 25. marta 1941. u Beču potpisao pristupanje Jugoslavije ovom vojno-političkom savezu koji je bio pod dominacijom nacističke Nemačke.

*Dragiša Cvetković potpisuje trojni pakt.
Beč, 25. mart 1941.*

Lakoća sa kojom je 27. marta 1941. puč izvršen, a zatim masovne demonstracije u Beogradu i brojnim drugim gradovima pokazali su koliko je bilo široko antifašističko, prozapadno i prorusko (prosovjetsko) raspoloženje i protivljenje vladinoj politici. U očima celog slobodoljubivog sveta je izgledalo da je Hitler, posle neprekidnih pobeda, prvi put doživeo ozbiljan otpor. Stoga ne čudi ogroman publicitet koji je događaj imao u svetskoj javnosti, a pohvale i ohrabrenja stizali su Jugoslaviji iz Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država. Na tome se i završila sva podrška Jugoslaviji, i pored svih dobijenih obećanja. I u palestinskoj javnosti sa najvećim interesovanjem praćeni su događaji u Jugoslaviji. Vesti o događajima od 27. marta izazvale su senzaciju “i bezgraničnu radost među Jevrejima”. Oni su u ovim događajima videli reakciju Jugoslavije protiv nemačkog nadiranja i “branu protivu opasnosti koja bi mogla da zapreti Palestini.”

Na sastanku sa najvišim vojnim komandantima 27. marta 1941. nemački vođa je naredio da se izvrše

što hitnije vojne pripreme da se munjevitom brzinom Jugoslavija razbije “i vojnički i kao država”. Optuživanje “plutokrata” i Jevreja za događaje od 27. marta bilo je najava široke propagandne upotrebe mitologizovane predstave o “Svetskom Jevrejinu”-izazivaču ratnog požara i drugih anti-semitskih stereotipa posle okupacije i komadanja Jugoslavije.²⁹

Jugoslovenska kraljevska vojska je nepripremljena dočekala agresiju 6. aprila 1941. i nije mogla da se meri sa zahuktalom gigantskom nemačkom ratnom mašinom. Sve slabosti vojne organizacije su pojačane unutrašnjim razdorom kome su pečat davali velikohrvatski nacionalizam i separatizam

Demonstracije povodom potpisivanja trojnog pakta sa Nemačkom. Beograd, 27. mart 1941.

nacionalnih manjina, pre svega nemačke, mađarske i albanske. U kratkotrajnom Aprilskom ratu 1941. Jugoslovenska kraljevska vojska je već posle nekoliko dana dovedena u bezizgledan položaj, i pored herojskog otpora vazduhoplovstva i pojedinih jedi-

nica. Jedan od ciljeva nemačkih aviona u napadu na Beograd je bio Dorćol, i to oni njegovi delovi u kojima su većinom živeli Jevreji. Porušeno je ili zapaljeno 70% do 80% zgrada u čijim ruševinama je stradao veći broj jevrejskih stanovnika.

Iza nemačkih invazionih trupa nastupale su mađarske i bugarske jedinice koje su zaposele obećane teritorije. Kralj Petar Drugi i vlada napustili su zemlju i pridružili se drugim izbegličkim vladama pod britanskom zaštitom. Opunomoćenici Vrhovne komande jugoslovenske vojske potpisali su u Beogradu kapitulaciju vojske koja je stupila na snagu 18. aprila 1941. Pozivu za odbranu zemlje odazvali su se i jugoslovenski Jevreji, a neki od njih su se istakli herojstvom. Mnogi Jevreji su se i dobrovoljno javljali u vojsku i pre nego što su dobili pozive, a bilo je i drugih dobrovoljaca. Prema popisu žrtava rata izvršenom 1964. godine, u kojem su uočeni mnogi nedostaci, u Aprilskom ratu 1941. poginulo je ukupno 4.823 jugoslovenskih vojnika i oficira, među kojima je bilo i 10 Jevreja.

U postupku prema jugoslovenskim ratnim zarobljenicima ogledao se odnos agresorskih sila prema jugoslovenskoj državi i različit postupak prema pojedinim njenim narodima. Prema dogmi o “velikosrpskoj Jugoslaviji”, Srbi su kolektivno kažnjeni odvođenjem u ratno zarobljeništvo. Odvođenjem u zarobljeničke logore su kažnjeni i Jevreji, u mnogo manjoj meri i pripadnici drugih jugoslovenskih naroda, pre svega Slovenci sa područja anektiranog Nemačkoj. Jevreji ratni zarobljenici su, faktički, tretirani kao “srpski” ratni zarobljenici bez obzira iz kog dela Jugoslavije su poticali. I oni sami su se deklarirali kao Srbi ili Jugosloveni. Tako su jugoslovenski Jevreji zarobljeni kao vojnici ili oficiri

Jugoslovenske kraljevske vojske, osim nekolicine, preživeli holokaust u nemačkim zarobljeničkim logorima.

Ukupan broj jugoslovenskih Jevreja koji su kao vojnici, podoficiri ili oficiri Jugoslovenske kraljevske vojske bili zatočeni u nemačkim zarobljeničkim logorima nije sasvim pouzdano utvrđen. Taj broj se kreće od približno 700 do procene od blizu 900 jevrejskih ratnih zarobljenika. Prema popisu žrtava rata iz 1964. godine, u zarobljeništvo je odvedeno 142.802 jugoslovenskih vojnika i oficira. Od tog broja stradalo je 5.563 ili 3,9 %. Među njima je bilo i 17 Jevreja od kojih je 9 ubijeno.³⁰

Jevreji na prinudnom radu; rasčišćavanje ruševina u Beogradu

Fusnote

1 Istorija Beograda, knj. 2, Beograd 1974, 520-521 (Vidosava Stojančević); isto, 34-37 (Vasa Čubrilović); Živeti u Beogradu. Dokumenta Uprave grada Beograda 1837-1841, knj.1, Beograd 2003,248; Vuk Vinaver, "Jevreji u Srbiji početkom XIX veka", Jevrejski almanah 1955/6, Beograd 1956, 29-34; Ignjat Šlang, Jevreji u Beogradu, Beograd 1926, 68-70.

2 Bartolomeo Kunibert, Srpski ustanak i prva vladavina Miloša Obrenovića 1804-1850, Beograd 1901, 647; Božidar Kovačević, "O Jevrejima u Srbiji (Od XVIII do početka XX veka)", Jevrejski almanah 1959-1960, Beograd 1960, 107; Ženi Lebl, Do 'konačnog rešenja'. Jevreji u Beogradu 1521-1942, Beograd 2001, 74-81.

3 Tihomir Đorđević, Arhivska građa za zanate i esnafe u Srbiji od Drugog ustanka do Esnafske uredbe 1847.godine, Beograd 1925, 174; Živeti u Beogradu, knj.3, 171-172, 181, 191-193, 209; Vojislava Radovanović, Milica Mihailović, Životni ciklus-Običaji kod Jevreja. Jewish Customs-The Life Cycle, Beograd 1998; Andrija Radenić, "Jevreji u Srbiji. Narodni poslanici Jevreji u skupštini Srbije 1878-1888", Zbornik 6, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1992, 9-10, 17-20; Srbija 1878. Dokumenti, Mihailo Vojvodić, Dragoljub R.Živojinović, Andrej Mitrović, Radovan Samardžić (prir.), Beograd 1978, 569; Milan Koljanin, Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941, Beograd 2008, 159-170.

4 Marko Perić, Srećko Stanić, "Jevreji Beograda u popisima stanovništva XIX i XX veka", Zbornik 6, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1992, 281-289; Ivan Hofman, Srpsko-jevrejsko pevačko društvo (Hor "Braća Baruh"), 125 godina trajanja, Beograd 2004, passim. Ovaj hor je najstariji jevrejski hor u svetu koji kontinuirano postoji; Paulina Lebl Albala, Tako je nekad bilo, Beograd 2005; Mihailo B. Milošević, Jevreji za slobodu Srbije 1912-1918, Beograd 1995, 38-41. Branislav Nušić, Stari Beograd (Iz poluprošlosti). Beleške, crtice sećanja, Beograd 1984, 16-20; Istorija srpskog naroda, VI/1, Beograd 1983, 188-191(Dimitrije Đorđević); Isidor Đuković, Nadmeđer. Austrougarski logor za Srbe 1914-1918, Beograd 2003, 191, 201, 260, 286, 292, 325; Spomenica poginulih i umrlih srpskih Jevreja u balkanskom i svetskom ratu 1912-1918, Beograd 1927.

5 Harriet Pass Freidenreich, The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community, Philadelphia 5740-1979, 139-142; Mirjana Gross, Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj

Hrvatskoj i Slavoniji (1850-1860), Zagreb 1985, 360-369; Ivo Goldstein, "Antisemitizam u Hrvatskoj. Korijeni, pojava i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj", u: Antisemitizam, holokaust i antifašizam, Zagreb 1996, 18; Rolf Fischer, Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867-1939. Die Zerstörung der magyarisch-juedischen Symbiose, Muenchen 1988; Tomislav Kraljačić, Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903, Sarajevo 1987; Josef Konforti, "Doprinos ljekara Jevreja zdravstvenoj zaštiti i kulturi Bosne i Hercegovine", Jevrejski almanah 1968-1970, Beograd 1971, 109-123.

6 Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca od 31. januara 1921, Sarajevo 1921, 2-3; H. Pass Freidenreich, The Jews of Yugoslavia, 58; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine, knj. II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Beograd 1938, VI-XII; Die Gliederung der Bevoelkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfession nach den unveroeffentlichen Angaben der Zaehlung von 1931, Wien 1943, (Nur fuer den Dienstgebrauch), 10; Milica Mihajlović, Jevreji na jugoslovenskom tlu, Podgorica 2000, 30; Jaša Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici NOR, 13-14; Cvi Loker (ur.), Pinkas jevrejskih opština Jugoslavije. Enciklopedija jevrejskih naselja od osnivanja do posle holokausta u II svetskom ratu, Jerusalem 5748/1988. (prevod sa hebrejskog Eugena Verbera u Jevrejskom istorijskom muzeju, Beograd; dalje: JIM); Nebojša Popović, Jevreji u Srbiji 1918-1941, Beograd 1997, 125; H. Pass Freidenreich, The Jews of Yugoslavia, 58-60, 215, tabela 3.

7 Fridrih Pops, "Iz mojih uspomena...Osnivanje Saveza jevrejskih veroispovednih opština", Glasnik Saveza jevrejskih veroispovednih opština, br.1, 1.april 1933, 4-9; Ivan Kon, Najvažniji momenti u radu Saveza jevrejskih veroispovednih opština od njegovog osnivanja do danas, isto, 9-19.

8 Ž. Lebl, Do 'konačnog rešenja'. Jevreji u Beogradu 1521-1942, passim; ista, Do 'konačnog rešenja'. Jevreji u Srbiji, passim; Krinka Vidaković-Petrov, Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu XVI-XX vek, Sarajevo 1986; Milica Mihailović, Jevrejska štampa na tlu Jugoslavije do 1941. godine, katalog izložbe, Beograd 1982; Židovi na tlu Jugoslavije, katalog izložbe, Zagreb 1988, 113-142, 153-154, 163-168 (V. Nedomački, S. Goldstein); Katrin Voelkl, "Zur Judenfeindlichkeit in Kroatien: Wie weit gab es Antisemitismus bis 1941?", Suedosteuropa, god. 42, br. 1, 1993, 61.

9 Eduard Mosbacher, "Jugoslovenski Jevreji u svetlosti

statistike", Jevrejski narodni kalendar, god. VI, Beograd 5701/1940-1941, 127-130; Mirjana Belić-Koročkin, Radivoje Davidović, Povest o braći Baruh, Beograd 1988, 28-29; Đorđe Stanković, Studenti i univerzitet 1914-1954. Ogledi iz društvene istorije, glava 4: Socijalna i verska struktura studenata Jugoslavije (1919-1939), Beograd 2000, 74-76, 69, 80; Ljubomir Kosijer, Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj, Zagreb-Beograd-Ljubljana, 1930; Zlata Živaković-Kerže, Židovi u Osijeku (1918-1941.), Osijek 2005, 18-26. Stevan Mačković, Industrija i industrijalci Subotice, Subotica 2004, 28-29, 53-55; Velimir Starčević, Knjiga o Geci Konu, Beograd 1993; Vesna S. Aleksić, Banka i moć. Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A.D. 1928-1945, Beograd 2002.

10 Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1921; Ustav Kraljevine Jugoslavije od 3 septembra 1931, Beograd 1932; Branko Petranović-Momčilo Zečević, Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost, tematska zbirka dokumenata, I tom, 1914-1943, Beograd 1987, 127-128; Zoran Janjetović, Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941, Beograd 2005, 17.

11 Aprilski rat, Zbornik dokumenata, knj. I, Beograd 1969, 400-401; Mile Bjelajac, Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918-1991, Beograd 1999, 36-38; B. Petranović, M. Zečević, Jugoslavija 1918-1984, 326-327.

12 Paulina Lebl Albala, Vidov život. Biografija dr Davida Albale, Beograd 2008.

13 Dimitrije M. Knežev, Beograd naše mladosti 1918-1941, Beograd 2001, 221-222; vidi i: Nada Doroški, "Slike iz svakodnevnog života", u: Beograd u sećanjima 1930-1941, Beograd 1983, 35.

14 Jevrejski istorijski muzej, Beograd (JIM), Stenografski zapisnik 7. kongresa Saveza Jevrejskih veroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 23. i 24. april 1939, 24, izlaganje dr Moše Švajgera; Dr Jakov Kalderon, "Sećanja", Židov, br.7, 17.februar 1933, 2-3; Sevezna vijeća Saveza cionista Jugoslavije (i članovi Saveznog odbora), Jevrejski narodni kalendar, 5698/1937-38, 147-153; Cvi Loker, "Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima", u: Ognjen Kraus (ur.), Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, Zagreb 1998, 171-173; N. Popović, Jevreji u Srbiji 1919-1941, 175-176; "Posveta šume Kralja Petra Oslobođioca", Židov, br.19, 9.maj 1930, 3; "Koncert Bronislava Hubermana u Beogradu", Vesnik Jevrejske Sefardske veroispovedne opštine, br.3, 1.mart 1939, 13; Danilo Fogel, Jevrejska zajednica u

Zemunu. Hronika (1739-1945), Zemun 2007, 31.

15 Ljiljana Vuletić, *Život i misao Ksenije Atanasijević*, Beograd 2005, 166; Vladimir Živančević, "Od Vidinskog poljančeta do "Helikona" u "Moskvi", u: Beograd u sećanjima 1930-1941, Beograd 1983, 175-176; Spomenica o proslavi tridesetogodišnjice sarajevskoga kulturno-potpornoga društva La Benevolencija, Beograd 1924, Štamparija i cinkografija "Vreme" A.D; Politika, 10.mart 1924, 5. Ana Štulić, Ivana Vučina, "Jevrejsko-španski jezik: Komentarisana bibliografija literature i periodika", Zbornik 8, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 2003, 195-198.

16 Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije, 1919-1941, Beograd 1995, 35-42; Hašomer hacair, Biblioteka "Honoar", Zagreb 1932; "Cijonistički život u gradovima Vojvodine", Židov, br. 15, 13.april 1928, 4; "Snaga cionističke organizacije u Jugoslaviji", Židov, br.27, 7.jul 1939, str.1; "Rad jugoslavenske delegacije", isto, br.36, 30.avgust 1939. „Slučaj g.Levića i naši cionisti“, Narodna odbrana, br.12, Beograd, 24.mart 1935, 180; N. Popović, n. d, str. 79-80; "Naš kibuc dobio ime Šaar Haamakim", Židov, br.8, 14.februar 1936, 3; Hilel Livni, "Šaar Haamakim", Jevrejski narodni kalendar 5701, 1940/41, VI godište, 157-162.

17 Milan Ristović, U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-1945, Beograd 1998, 23-54; Pinkas jevrejskih opština Jugoslavije, 496-498; prema tabeli kretanja izbeglica od 1933-1941. kroz Jugoslaviju je prošlo ukupno 53.520 izbeglica.

18 David A.Levi-Dale, "Novo vreme u Nemačkoj i Jevreji", Glasnik Saveza jevrejskih veroispovednih opština, br.1, 1.april 1933, 68-70; "Veliki miting zagrebačkih Židova", Židov, br.20, 19.maj 1933, 1; "Protestni miting u Zagrebu protiv progona Jevreja u Njemačkoj", isto, br. 21, 26.maj 1933, 1-3; "Spontani protest protiv antisemitskih zakona u Njemačkoj", Židov, br.40, 27.septembar 1935, 5; "Protest jugoslavenskih Jevreja protiv progona Jevreja u Njemačkoj", isto, 19; "Židovski narod neće kapitulirati", isto, br. 20, 19.maj 1939, 1; "Veliki protestni miting zagrebačkih Židova", isto, br.21, 26.maj 1939, 8-9; "Židovi Jugoslavije protestiraju protiv Bijele knjige", isto, br.22, 2.jun 1939, 9. "White Paper of 1939", Encyclopedia of the Holocaust, knj. IV, str. 1649-1650 (Abraham J. Edelheit):

19 Dušan Jelić, Bački Jevreji u NOR-u naroda Jugoslavije, Beograd 1973, 12-13; M. Belić-Koročkin, R. Davidović, Povest o braći Baruh, 28; "Opštinski izbori u Beogradu", Jevrejski glasnik, br.10, 11.mart 1921, 1; "Prvi Židov u parlamentu",

Židov, br.42, 21.oktobar 1927, 4; "Prvi jevrejski poslanik u Narodnoj Skupštini", isto, br.44, 4.novembar 1927, 2; "Novi odbornici beogradske opštine", Židov, br.19, 13.maj 1932, 6; "Šemaja de Majo" (nekrolog i izveštaj o sahrani), isto, br. 30, 29.jul 1932, 2-3, 5.Hrvoje Matković, "Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u Jugoslaviji", Istorija XX veka, Zbornik radova, V, Beograd 1963, 55; Slobodan Mirić i dr. (prir), Hronologija radničkog pokreta u Srbiji, knjiga 2, od 1919. do 1941. godine, Beograd 1969, 53 .J.Romano, Jevreji Jugoslavije, 15-54; Miroљub Vasić, Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929-1941.godine, Beograd 1977, v.m; Slobodan Nešović, Moša Pijade i njegovo vreme, Beograd 1968, 126- 137.

20 Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije, god.1, br.1, Beograd 1932, 1; isto, knjiga 2, Beograd 1932, 63-64; isto, knjiga 1, Beograd 1934, 60-61; "G. Vrhovni rabin-senator", Židov, br.2, 15.januar 1932, 5; "Govor dra Alkalaja u parlamentu", isto, br. 4, 29.januar 1932, 3;

21 Mirjana Obradović, "Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji 1927-1941.godine", u: Srbija u modernizacijskim procesima 19.i 20.veka, 2, Položaj žene kao merilo modernizacije, naučni skup, Beograd 1998, 254-255; Paulina Lebl Albala, Tako je nekad bilo, Beograd 2005.

22 M. Koljanin, Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji, 357-370.

23 Isto, 395-415.

24 Mihailo Konstantinović, Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939-1941. Londonske beleške 1944-1945, Novi Sad 1998, 180-181; "Kraljevska vlada odlučno suzbija jevrejsku špekulaciju" Vreme, 20.septembra 1940.

25 Službene novine, br.229-LXXX-A, subota 5.oktobar 1940; "Uredbe i o uredbama protiv Jevreja", Jevrejski glas, br.31, 16.oktobar 1940; "Primjena uredbe o mjerama koje se odnose na Židove u Dunavskoj banovini. I pokršteni se smatraju Židovima, ako su rođeni od židovskih roditelja", Židov, br. 44, 23.oktobar 1940, 6.

26 Narodne novine, br. 249, Zagreb 31.X1940; V. Aleksić, Banka i moć, 85; "Uredbe o trgovačkim i industrijskim poduzećima", Židov, br.46, 8.novembar 1940, 8; "Pregled štampe u vezi s privrednim uredbama". Isto. "Naredba sa zakonskom snagom o otuđivanju i poslovanju privrednih preduzeća", koju je ban I. Šubašić doneo 30. oktobra 1940. je Zakonskom odredbom (zakonom) od 14. juna 1941. proširena na celo područje NDH. Predviđeno je da se prijava obavlja kod Ministarstva narodnog

gospodarstva, Odjel za obrt, industriju i trgovinu, u skladu sa uputstvima objavljenim 31.oktobra 1940; Zbornik zakona i naredaba, 1941, 178. Prema tome, M. Lamer je i u Banovini Hrvatskoj i u NDH bio odgovoran za pitanje jevrejske imovine. 27 Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, Zagreb 2004, poglavlje 37: *Židovske izbjeglice iz Reicha u Zagrebu i Jugoslaviji*, 448-470; Gabriele Anderl-Valter Manošek, *Propalo bekstvo*, passim. Vidi i: *Kladovo transport/The Kladovo Transport*, Zbornik radova sa okruglog stola, Beograd oktobar 2002, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 2006; "Beogradska Sefardska opština za jevrejske izbeglice", *Vesnik Jevrejske sefardske veroispovedne opštine*, br.18, 1.jun 1940, 7;

28 JIM, reg.br.5857, Izveštaj Izvršnog odbora o svome radu, 28. novembar 1938. M.Ristović, *U potrazi za utočištem*, 23-54; Pinkas jevrejskih opština Jugoslavije, 496-498; G.Anderl-V. Manošek, *Propalo bekstvo*, passim; R. Hilberg, *Zločinci, žrtve, posmatrači*, 145-146; Dalia Ofer, *Escaping the Holocaust. Illegal Immigration to the Land of Israel, 1939-1944*, New York-Oxford 1990.

29 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 75-85; Andrej Mitrović, "O značaju i tradicijama 27.marta 1941", *Gledišta*, br.3, mart 1970, 487.

30 Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, knj. 2, Ljubljana-Beograd-Titograd, 478-479, 532; "Ko je bio Imre Šrajer", *Jevrejski pregled*, br. 7-8, Beograd, juli-avgust 1973, 42; Đorđe Bošan, "Iz reda za gubilište majka me gurnula u život", u: *Mi smo preživeli*, knj.4, 345; "Hrabri spiker Radio-Beograda", *Jevrejski pregled*, br. 7-8, Beograd, juli-avgust 1973, 47. Ženi Lebl (ur.), *Jevreji iz Jugoslavije ratni vojni zarobljenici u Nemačkoj. Spomen-album, pola veka od oslobođenja 1945-1995*, Tel-Aviv 1995, str. 14-16; "Osamdesetogodišnjica Armina Grina", *Jevrejski pregled*, br.7-8, Beograd, juli-avgust 1972, str. 35, J. Romano, n.d, str. 378.

Arhiv Jugoslavije, fond *Žrtve rata 1941-1945*, Savezni zavod za statistiku (oznaka fonda: 179), *Rezultati popisa*, Beograd 1966; Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom 1941. godine*, Beograd 1998, 19.

BIOGRAFIJE AUTORA

Milan FOGEL je rođen 1947. u Subotici. Godinu dana kasnije njegovi roditelji su dobili premeštaj u Novi Sad, gde je započeo školovanje, a zatim u Beograd, gde je Milan završio osnovnu školu, maturirao u VIII beogradskoj gimnaziji i diplomirao na Ekonomskom fakultetu.

Za vreme odsluženja vojnog roka u Beloj Crkvi pokrenuo je Bilten vojne pošte. Pošto je skinuo uniformu, zaposlen u struci, neko vreme je zapostavio pisanje.

Milan se sa porodicom 1995. godine preselio u Izrael. Otada ima dvojno državljanstvo.

Do sada su objavljene Milanove tri knjige priča: "Galerija pod vedrim nebom", "Povratak u odgovor" (prva nagrada na poslednjem jugoslovenskom konkursu Saveza jevrejskih opština) i "Priče iz Srbije". Za priču "Zašto", o teškoj izraelskoj stvarnosti, stalno suočenoj sa terorizmom, dobio je treću nagradu na konkursu Bejihad u Hrvatskoj. U antologijskom izdanju useljenika u Izrael iz bivše Jugoslavije, pod nazivom "U voljenoj zemlji", zastupljen je sa tri priče. Glavni urednik je časopisa Most, izdavač: Udruženje useljenika, u kome se redovno objavljuju njegovi članci, reportaže i komentari. Njegovi prilozi objavljuju se u novinama i na sajtovima u Srbiji.

Prof. Dr Milan RISTOVIĆ, rođen 1953. godine u Prištini. Osnovnu školu i gimnaziju je pohađao u Kosovskoj Mitrovici. Studije istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu je upisao 1972. a diplomirao 1977. godine. Poslediplomske studije na istom fakultetu upisao je 1978. godine. Magistarski rad "Politički odnosi na Balkanu 1941-1945. u svetlu izveštaja jugoslovenske ambasade u Ankari" je odbranio decembra 1981.

Od 1978. do kraja 1989. radio je u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu, prvo kao asistent pripravnika, zatim kao asistent. Godine 1983. boravio je na studijskom boravku i istraživanju u Londonu. Kao stipendista Instituta za evropsku istoriju u Majncu 1984. godinu proveo je u SR Nemačkoj. U Velikoj Britaniji, Nemačkoj i Austriji je u nekoliko mahova i docnije boravio na kraćim istraživanjima kao stipendista Instituta za evropsku istoriju i DAAD fondacije, Austrijskog instituta za Istočnu i Jugoistočnu Evropu i Jugoslovenske Savezne komisije za međunarodnu naučnu razmenu.

Držao je predavanja po pozivu na Univerzitetu u Londonu, Manhajmu, Berlinu, Trstu, Solunu, Atini, Vajmaru, Usali, Tokiju, Kuimbri, itd Učestvovao je sa saopštenjima na brojnim naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu.

Doktorsku disertaciju Nemački "novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa odbranio je 1991. godine na

Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Katedri za opštu savremenu istoriju.

Za asistenta na istoj katedri izabran je 1990. a za docenta 1991. godine. Osim nastavnih aktivnosti na svojoj matičnoj katedri od 1992. do 1996. godine predavao je i predmet Uvod u istorijske studije. Za vanrednog profesora Opšte savremene istorije biran je 1998. godine a za redovnog profesora 2002. Od 2002. do 2004. vršio dužnost upravnika Odeljenja za istoriju. Šef je Katedre za Opštu savremenu istoriju i predsednik Udruženja za društvenu istoriju.

Osnovno područje naučnog interesovanja je istorija Jugoistočne Evrope i Jugoslavije od sredine tridesetih do sredine pedesetih godina 20. veka, posebno uloga ovog prostora u politici velikih sila. Bavi se i problemima društvene istorije i istorijom ideja.

Bio je član redakcija Jugoslovenskog istorijskog časopisa, Istorije 20. veka, Vojnoistorijskog glasnika, kao i Istorijske biblioteke izdavačkog preduzeća NOLIT. Jedan je od osnivača i glavni i odgovorni urednik Godišnjaka za društvenu istoriju i član redakcije Tokova istorije. Od osnivanja 1998. vodi Udruženje za društvenu istoriju.

Bio je saradnik na nekoliko međunarodnih projekata, kao što su: Autoritarni režimi u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi 1918-1945 (u organizaciji Univerziteta u Majncu i Bonu), Enciklopedija nacional-socijalizma (Institut za istraživanje antisemitizma i genocida, Tehnički univerzitet u Berlinu i dr.), Istorija Jugoistočne Evrope kao evropska istorija (Slobodni univerzitet u Berlinu i DAAD), Istorijski leksikon Istočne i Jugoistočne Evrope (Univerzitet u Gracu).

Dr Milan B. KOLJANIN

rođen je 1953. godine u Beogradu. Diplomirao je 1982. na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Od 1984. godine zaposlen je u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu, prvo kao asistent-pripravnik, zatim kao istraživač-saradnik. U zvanje naučnog saradnika

izabran je 2007. godine. Magistrirao je 1991. godine sa temom "Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944. - Prilog proučavanju delovanja 'novog poretka' u Srbiji." Doktorsku tezu pod naslovom "Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941." odbranio je 2006. na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Predmet njegovog naučnog istraživanja su pojedine socijalne grupe, kao što su studenti i izbeglice, i njihov položaj u vanrednim okolnostima, delovanje represivnih sistema u Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji, posebno izgradnja i delovanje sistema logora, represivno zakonodavstvo Nezavisne Države Hrvatske, holokaust u Jugoslaviji, korišćenje masovnih medija u ratnim sukobima, sistematizacija i korišćenje istorijskih izvora o holokaustu u Jugoslaviji, posebno u Srbiji, problematika zločina u Drugom svetskom ratu i njihovog utvrđivanja, korišćenje filma kao propagandnog sredstva, pojedina pitanja političkih odnosa Jugoslavije sa susedima, korišćenje antisemitskih stereotipa u propagandi, ideološke osnove represivne politike tokom nemačke okupacije Srbije u Drugom svetskom

ratu kao i komparativno istraživanje holokausta na jugoistoku Evrope. Svoje radove objavljivao je u zbornicima radova sa naučnih skupova i časopisima "Istorija 20. veka", "Godišnjak za društvenu istoriju", "Nastava istorije", "Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja". Objavio je monografiju pod naslovom "Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944", Beograd 1992. Objavio je knjigu "Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941", Beograd 2008. Učestvovao je na većem broju domaćih i inostranih naučnih skupova sa referatima i bio je član redakcija naših uglednih istorijskih časopisa.

BIOGRAFIJA PISCA UVODA

Danilo FOGEL, rođen 1923. godine u Staroj Pazovi. Godine 1929. preseljava se sa roditeljima u Zemun. Za vreme okupacije biva teran na prislini rad 15 meseci. Istovremeno aktivno učestvuje u Narodno oslobodilačkom pokretu. Nosilac je "Spomenice 1941.", kao i više ratnih i mirnodopskih odlikovanja.

Diplomirani je politikolog i kao takav je bio na više odgovornih društveno političkih funkcija. Više godina je bio urednik u dnevnom vojvođanskom listu "Dnevnik", a kasnije glavni i odgovorni urednik lista Saveza sindikata Jugoslavije "Rad". Bio je direktor Centra za političke studije i obrazovanje.

U mladosti se bavio prevodilačkim radom (sa nemačkog na srpski). Kao čovek od "pera" sve vreme svog radnog i penzionerskog veka se bavio pisanjem. Najznačajnija mu je knjiga "Hronika Jevrejske opštine Zemun od 1739-1945." Knjiga je nagrađena na konkursu Saveza jevrejskih opština. Danas mirne penzionerske dana provodi na relaciji Aškelon (Izrael) - Beograd - Banoštar (Fruška Gora).

Jedan je od spašenih Jevreja tokom Holokausta i za njegovo spašavanje Medalju pravednika je dobila Martina Levec-Marković.

ZAHVALNOST

Zahvaljujem se, pre svega, malobrojnim preživelim pravednicima na aktivnom učešću u realizaciji ove knjige. Zahvaljujem se potomcima, kako pravednika tako i spasenih Jevreja, koji su nam stavili na raspolaganje svoje zapise i porodične fotografije. Mnogi od njih danas žive na raznim stranama sveta, od Amerike do Australije, ipak, uspeali smo da stupimo sa njima u kontakt i na taj način dobijemo bolji uvid o jednom strašnom vremenu stradanja Jevreja na teritoriji današnje Srbije. Za svako poštovanje je činjenica da sve porodice sa ponosom neguju sećanje na vreme kada je biti čovek bilo veoma opasno. U mnogim slučajevima se prijateljstvo između spasilaca i spasenih nastavilo i posle rata a danas ih sa ljubavlju neguju njihovi potomci. Zahvaljujem se izuzetno ljubaznom osoblju Jevrejskog istorijskog muzeja iz Beograda, direktorki Vojislavi Radovanović, Branki Đidić i Barbari Panić, koji su našim istraživačima omogućili korišćenje arhivske građe koja sadrži predloge za proglašenje pojedinih osoba za pravednike. Takođe se zahvaljujem na dozvoli da objavimo originalne fotografije pravednika i spasenih osoba iz njihovog arhiva. Takođe se zahvaljujem Narodnom muzeju u Nišu koji nam je pomogao u rasvetljavanju pojedinosti iz biografije Jelene Glavaški. Zahvaljujem se učesnicima u ovom značajnom projektu: prevodiocu Oliveri Polajnar, lektoru Idi Dobrijević, tehničkom uredniku knjige Jugoslavu Rakiti i Miriam Aviezer (spoljni saradnik Jad Vašema) koja nam je ustupila dokumenta koja je ona imala o proglašenim pravednicima iz Srbije.

Zahvaljujem svojoj porodici, posebno supruzi Slađani, na bezrezervnoj podršci tokom tri godine rada na realizaciji ovog izuzetno značajnog izdanja knjige posvećene dobrim ljudima iz Srbije.

Urednik izdanja

Nenad Fogel,
Predsednik Jevrejske opštine Zemun

Zemun, Jul 2010.

REČNIK MANJE POZNATIH POJMOVA

- **Ante Pavelić** - predsjednik vlade ustaške tvorevine Nezavisne države Hrvatske 1941-1945.
- **Aušvic** - logor smrti u Poljskoj
- **Banjica** - koncentracioni logor u Beogradu
- **Bergen-Belzen** - koncentracioni logor u Nemačkoj
- **Crvena armija** - vojska Sovjetskog Saveza
- **Crveni krst** - koncentracioni logor u Nišu
- **četnik** - pripadnik dobrovoljačkih borbenih jedinica tokom turske vladavine na tlu Srbije, posebno su se proslavili tokom Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata. Nažalost, slavno ime je ukaljeno zločinima, između ostalih i nad srpskim narodom i saradnjom sa nemačkim okupatorom tokom Drugog svetskog rata
- **Ćukovac** - deo grada Zemuna
- **Dan Duhova** - svetkovina u hrišćana, obeležava se 50. dan posle Uskrsa
- **Dragiša Cvetković** - predsjednik vlade Kraljevine Srbije koji je potpisao sramne zakone kojima se ograničavaju prava Jevreja, takođe potpisao Trojni pakt sa Nemačkom
- **dušegupka** - specijalno vozilo kojima su Jevreji prebacivani do stratišta. U Beogradu su odvoženi od logora Sajmište do Jajinaca gde su tokom vožnje bivali ugušeni izduvnim gasovima
- **Gestapo** - zvanična tajna policija nacističke Nemačke
- **gijur** - prelazak na jevrejsku veru
- **HaNoar HaCioni** - cionistička omladina
- **HaŠomer HaCair** - cionistički pokret za odlazak u Palestinu
- **Jasenovac** - najsuroviji logor smrti u Evropi. Nalazio se na teritoriji Nezavisne države Hrvatske
- **Jom Kipur** - dan pomirenja i pokajanja u Jevreja
- **Juden frei** - očišćeno od Jevreja, izraz kojim su Nemci tokom Drugog svetskog rata saopštavali komandi u Berlinu da su poubijali sve Jevreje u pojedinim državama. Srbija je bila druga koja je proglašena za "Juden frei"
- **kantor** - pevač, vođa u muzičkom delu molitve (hazan)
- **kapidžik** - mala sporedna vrata, vratnice između susednih dvorišta
- **Kosovo i Metohija** - južna srpska pokrajina
- **krajskomandatura** - okružna komanda nemačke vlasti tokom Drugog svetskog rata na porobljenim teritorijama
- **Kulturbund** - Kulturno prosvetni savez osnovan 1920. Postao špijunsko leglo nacističke Nemačke na tlu Kraljevine Jugoslavije
- **Kuran** - verska knjiga muslimana
- **Lazaristi** - Misionarska družba koju je osnovao sv. Vinko Paulski, rođen 1581. godine u Francuskoj. Po svom središtu u Parizu (Dom sv. Lazara) misionari su i dobili ime "lazaristi".

- **Ljotićevci** - oružana jedinica srpske profašističke partije Jugoslovenski narodni front ZBOR Dimitrija Ljotića
- **Maljen** - planina u Srbiji
- **Mauthausen** - logor smrti za Jevreje u Austriji
- **Mojsije** - jevrejski vođa, Bog mu dao deset zapovesti
- **mošava** - kampovanje na kome se jevrejska omladina obučavala za život u Palestini
- **NDH** - tzv. Nezavisna država Hrvatska, fašistička tvorevina nastala posle okupacije Jugoslavije od strane Nemačke 1941. godine
- **Nedić Milan** - predsednik vlade u porobljenoj Srbiji, odgovoran za hapšenje Jevreja i sprovođenje u logore pod nemačkom kontrolom
- **NOB** - Narodno oslobodilački pokret pod vođstvom Josipa Broza Tita
- **Numerus clausus** - ograničenja kojima su Jevrejima bila oduzeta određena građanska prava
- **njilaši (streličari)** - prema istoričarima oni su bili mađarske kopije nacizma. U proleće 1944, kada je u tadašnjoj Mađarskoj preuzeo vlast Ferenc Salaši, vođa "njilašija", odmah je usledio progon Jevreja.
- **pejseli** - specijalni zulufi koje nose ortodokсни Jevreji (jidiš)
- **peta kolona** - sradnici okupatora svih boja
- **Pesah** - jevrejski praznik koji slavi izlazak Jevreja iz Egipta
- **pušnica** - specijalna prostorija za dimljenje mesa
- **Ravensbrik** - ženski koncentracioni logor u Nemačkoj
- **redarstvo** - policija u NDH
- **Sajmište** - logor na zemunskoj strani reke Save u koji su deportovani Jevreji
- **salaš** - izolovano poljoprivredno imanje, uglavnom van naseljenih mesta
- **SKOJ** - Savez komunističke omladine Jugoslavije
- **Sremiski front** - poslednji front na tlu Jugoslavije gde se vođene teške borbe se Nemcima koji su se povlačili sa njene teritorije
- **SS-ovci** - naoružani pripadnici nacističke partije Adolfa Hitlera
- **Stara Gradiška** - logor u NDH, sastavni deo kompleksa logora Jasenovac. U njemu su uglavnom bili smešteni žene i deca. Nema preživelih iz tog logora
- **Sveta zemlja** - današnja teritorija Izraela, Palestina
- **Sveti Nikola** - svetac koga slavi Srpska pravoslavna crkva
- **Švabe** - naziv za Nemce koji su živeli na teritoriji Vojvodine, folksdojčeri ili domaći Nemci
- **Terazije** - deo Beograda, strogi centar grada
- **Terezienštadt** - koncentracioni logor za Jevreje u Češkoj
- **Topovske šupe** - sabirni logor za Jevreje u Beogradu, nalazio se u delu Beograda poznatom

pod nazivom Autokomonda

- **Trojni pakt** - pakt tri države: Nemačka, Italija i Japan
- **UDBA** - tajna služba posleratne Jugoslavije
- **ustaše** - pripadnici fašističkog pokreta u Hrvatskoj
- **Užička republika** - prva oslobođena teritorija u porobljenoj Evropi. Formirali je Titovi partizani
- **Vermah** - nemačka vojska od 1935 do 1945.
- **ZBOR** - fašistički pokret Dimitrija Ljotića formiran 1935. Tokom rata aktivno sarađivao sa Nemačima. Pred kraj rata se udružili sa ostalim izdajničkim formacijama, četnicima Draže Mihailovića, Paveličevim ustašama, Nedićevom policijom i ostalim kolaboracionistima
- **zemunica** - sklonište za ljude ukopano u zemlju
- **Zid plača** - ostatak srušenog Drugog hrama (u Jerusalimu) danas mesto gde se Jevreji mole, poznat i kao Zapadni zid
- **zlatnici napoleon** - zlatni kovani novac
- **Zvezdara** - deo Beograda
- **žandar** - pripadnik policije
- **žandarmerija** - deo policije
- **žuta traka** - oznaka koju su Jevreji morali da nose tokom Drugog svetskog rata

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(=411.16)(497.1)''1918/1941''
323.12(=411.16)(497.1)''1941/1945''
929(=163.41)

ФОГЕЛ, Милан, 1947-

Pravednici među narodima : Srbija / Milan
Fogel, Milan Ristović, Milan Koljanin. - 1.
izd. - Zemun : Jevrejska opština, 2010
(Lazarevac : La Pressing). - 296 str. :
ilustr. ; 22,5 x 22,5 cm

Slike autora. - Tiraž 1.000. - Str. 10-11:
Reč urednika / Nenad Fogel. - Str. 12-13:
Uvod / Danilo Fogel. - Biografije autora:
str. 289-291. - Biografija pisca uvoda: str.
291. - Rečnik manje poznatih pojmova: str.
293-295. - Fusnote: str. 285-288.

ISBN 978-86-88297-01-1

1. Ристовић, Милан, 1953- [аутор] 2.
Кољанин, Милан, 1953- [аутор]
а) Јевреји - Југославија - 1918-1941 б)
Јевреји - Прогони - Југославија - 1941-1945
с) Срби - Биографије
COBISS.SR-ID 177230348